Роман Шпорлюк

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНИХ НАЦІЙ

УКРАЇНА – РОСІЯ – ПОЛЬЩА

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 94:327(477+438+470)"19/20"

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

«Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка. Есеї присвячені новітній історії Україні, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого реґіону. Вони дають змогу по-новому подивитися на історію кожної з цих країн зокрема, й водночас у їхньому тісному переплетенні. Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому реґіоні, які розглядаються в контексті світової історії.

Ш 844 **Шпорлюк Роман. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща.** Переклад з англійської Георгія Касьянова, Миколи Климчука, Миколи Рябчука, Ярослави Стріхи, Дзвенислави Матіяш та Христини Чушаак. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА . – 2013. – 552 с
ISBN 978-966-378-321-5

Видання здійснене за підтримки Фонду Віктора Пінчука

Спільний видавничий проект
Києво-Могилянської бізнес школи
та видавництва «ДУХ І ЛІТЕРА»

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Наукова редакція: *Оля Гнатюк*
Літературна редакція: *Леся Лисенко*
Коректура: *Ольга Полюхович*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-321-5

ЗМІСТ

ВІД ІСТОРІЇ ІДЕЇ ДО НОВОЇ СХЕМИ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

«Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти Романа Шпорлюка, присвячені новітній історії Україні, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого реґіону.

Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому реґіоні, які розглядаються в контексті світової історії. Із погляду теорії націоналізму дослідник робить це настільки цікаво, що його книжки потрапляють до силабусів американських університетів, а польська збірка есеїв знайшла своє місце в університетських програмах з історії та політології. В Україні, наскільки мені відомо, так сталося лише у Києво-Могилянській Академії.

Українському читачеві Роман Шпорлюк відомий не лише своїми книжками («Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідриха Ліста», 1998; «Імперія та нації», 2000, «У пошуках майбутнього часу», 2010), а й публікаціями на сторінках часописів: у щомісячнику «Сучасність» – ще тоді, коли він виходив на еміґрації, а також після того, як його було перенесено до Києва у 1992 році; у «Дзеркалі тижня», «Дні», «Українському тижні» тощо. Менш численне ґроно знає Романа Шпорлюка як блискучого викладача, ментора, учасника дискусій.

Публікації та лекції Романа Шпорлюка завжди вражають читачів і слухачів свіжістю погляду, лаконічністю й афористичністю. Читання книжок Шпорлюка я би порівняла з подорожжю по Центрально-Східній Європі з путівником, завдяки якому добре відомі нам пам'ятні місця з'являються перед нами цілком інакшими, й ми здатні побачити те, чого інші не бачили і впритул. Проте є одна умова, яку автор ставить своєму читачеві: бути готовим до інтелектуального виклику.

Вибрані есеї, які увійшли до книжки «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща», впорядковані не за територіальним принципом, як можна було б зрозуміти з підзаголовку книжки, а за проблемним. Адже автор цілеспрямовано наголошує на взаємозв'язку цих країн і неможливості розглядати історію однієї країни без ширшого контексту. Ці тексти дають змогу по-новому подивитися на історію кожної з цих країн зокрема й водночас у їхньому тісному переплетенні. У центрі зацікавлень Романа Шпорлюка – національні питання (згідно з ужитою в книжці термінологією – націоналізм). У модерній історії це – найважливіший фактор змін, рушій модернізації; сила, яка спричинила формування модерних націй і виникнення нового типу держави. Ця ж таки сила стала причиною декомпозиції імперій. Дослідника цікавить запитання, чи матиме націоналізм у XXI столітті таке ж значення для суспільних перетворень у реґіоні Центрально-Східної Європи.

У післямові до читача автор зосереджує увагу на історії ненаписаної книжки. Він, за своїм звичаєм, вдається до парадоксу: пише про свої чергові кроки в цьому «ненаписанні», себто про начебто «проміжні» етапи роботи над новою історією України – різні власні публікації протягом більш ніж чверті століття. Книжка, яку бере в руки читач, – якщо післяслово сприймати прямолінійно – є ніби замінником ненаписаного opus magnum. Звісно, це знову провокативна стратегія автора, якому хоч і виповнюється вісімдесят років, а проте він не припиняє гри з читачем. Адже насправді він належить до тих «центральноєвропейських джентельменів» – за висловом Ярослава Грицака, – ознакою яких є зокрема й те, що «книжки, статті та фільми за частотою цитувань завжди стоять на чолі всіх більш чи менш поважних світових списків».

У «Формуванні модерних націй...» Роман Шпорлюк представляє мапу інтелектуальної історії Європи й окреслює на ній коло питань, якими жили українські, російські та польські національні діячі протягом XIX і XX століття. Завдяки цьому зрозумілою стає унікальність і водночас універсальність проблем, з якими мали справу їхні національні еліти за модерної доби. На цій авторській інтелектуальній мапі сітку координат визначають процеси націєтворення. Дослідник показує їхнє зіткнення зі стратегічним прагненням Російської імперії до поширення своєї території та асиміляції тих територій, що визначаються як ядро держави, а, отже, з прагненням зберегти домодерні стандарти в модерному світі. Імперська експансія, коли йдеться про Росію, пов'язана з тактикою нівелювання національних рухів. Учений простежує, як те, що початково було тактикою, поступово перетворюється на політичну стратегією, а також пояснює, чому саме імперський проект виявився непривабливим не лише для поляків, а й для українців, а його переваги для росіян теж є сумнівними.

На перший погляд парадоксальними видаються висновки, до яких доходить автор: «запізніле націєтворення» найбільшою мірою стосується, на його думку, російської нації, яка стала жертвою імперської політики. Частина українських дослідників вважає, що Роман Шпорлюк переоцінює вагу і «російського питання», і наслідків імперської політики для недоформування модерної російської нації, яка не змогла чітко артикулювати модерну національну програму та здобути для неї достатньої підтримки. У цьому змаганні конкурентна – власне імперська – ідентичність виявилася сильнішою. Тому й спроби демократичних перетворень у Росії виявилися недовершеними, не знайшовши опертя в модернізованому російському суспільстві. Під цим кутом зору становище українців, «несподіваної нації», видається цілком виграшним, а «м'ятежних» поляків – руйнівників імперії – і поготів. Мабуть, саме те, що в цій інтерпретації процеси українського націєтворення не виглядають унікальними, а в українців з'явився конкурент до ролі першої жертви імперської політики, стало причиною, через яку українські дослідники найактивніше сперечалися з цією тезою Романа Шпорлюка. Тим часом його арґументи

уможливлюють краще розуміння російської політики XIX–XXI століть щодо східнослов'янських націй. Надії, які плекали західні політики та політологи щодо демократичних перетворень в Росії на зламі 1980–1990-х, виявилися марними. Студії Романа Шпорлюка допомагають зрозуміти, чому саме так сталося.

***

Три частини, на які поділяється ця книжка, віддзеркалють різні проблемні поля. Гранд-наративи, які протистоять один одному (цьому питанню присвячена інша книжка Шпорлюка «Комунізм і націоналізм»), різні шляхи модернізації, які вони пропонують, нарешті «націоналізм після комунізму», себто осмислення того моменту, який легковажно названо було кінцем історії, – всі ці колізії інтелектуальної історії у східноєвропейській конкретиці стають темою першої частини книжки. У ній поміщено есеї, які презентують теоретичний контекст досліджень Романа Шпорлюка – студії з націоналізму в широкому значенні цього слова, запровадженому західною гуманістикою. Український читач, який не вперше має справу із цією проблематикою, чудово розуміє це поняття, а воно значно ширше, ніж те, яке дотепер поширене у мовному вжитку Східної Європи з обов'язковим негативним відтінком. Тут не місце для розлогих пояснень щодо змісту поняття націоналізм і націоналісти; тож обмежуся коротким: ідеться про націоналізм як феномен, притаманний формуванню та функціонуванню модерного суспільства.

У «Формуванні модерних націй» прочитується не просто обізнаність дослідника з різними теоріями націоналізму; автор втягує свого читача безпосередньо в найгостріші суперечки навколо природи націєтворення, учасником яких він був. У дискусії з Ернестом Ґелнером, Мирославом Грохом і Бенедиктом Андерсоном Роман Шпорлюк наголошує на центральноєвропейській проблематиці. Адже західні дослідники зазвичай оминають не лише українську тему, а й польську. Роман Шпорлюк доводить, що це серйозний недогляд, і не лише з погляду історика Центрально-Східної Європи, природно зосередженого саме на цій території, а й з погляду теоретика націоналізму. Глибоке знання сучасних теорій нації поєднане із блискучим інструментарієм

історика цього реґіону крім того, що дає авторові змогу переконливо арґументувати, ще й вписує історію цього реґіону у світову історію на рівних правах, що було прагненням багатьох поколінь українських істориків (і польських також).

Про формування національних ідентичностей і модерних націй Роман Шпорлюк висловлюється афористично: «making one nation is unmaking the other nation» (у буквальному перекладі – «творення однієї нації означає пере-творення іншої нації»; інакше кажучи, «неісторичні нації народжуються на руїнах «історичної» нації»).

> Такий підхід, – пише історик, – дає нам змогу розглядати творення України, Словаччини або Чехії як один з аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних держав. Отже, так звані «історичні» нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «малих» чи «неісторичних» націй, у новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації.
>
> («Україна: від імперської периферії до незалежної держави»)/

Шпорлюк прагнув довести своїм амриканським читачам, що їм не завадить більше знати про Україну, бо це уможливлює краще розуміння феномену нації – одну з найцікавіших дослідницьких проблем для історика, політолога чи соціолога. Він відкривав західному читачеві Україну, як цікавий предмет дослідження, зокрема вказуючи на роль, що її остання відіграла у розпаді СРСР. Це вміння проаналізувати українську ситуацію й викликати симпатію до неї поєдане з умінням зберігати дистанцію із об'єктом дослідження. Важко знайти твердження, прийнятніше у своєму універсальному розумінні права нації на самовизначення: «Ідея України як нації (...) полягає в тому, щоб забезпечити цій нації безпосередній доступ до центрів цивілізації та вихід із підпорядкованого статусу народу, який замість того, щоб самостійно контактувати з ширшим світом, приречений робити це через посередників». Схоже формулював це інший гарвардський історик, візантиніст Ігор Шевченко в есеї «Україна між Сходом і Заходом».

Увага чи емпатія, з якою Роман Шпорлюк представляє польську проблематику, є для української гуманітаристики чи-

мось винятковим навіть сьогодні. У дискусіях західних істориків і теоретиків націоналізму Шпорлюк обстоює місце не лише України, а й Польщі, що стало приводом для жартівливого означення дослідника, що переформулює один відомий вислів: gente Ruthenus, agente Polonus. Це не вперте нагадування про країни, які трактують як пасербиць у численних викладах європейської історії, а інтелектуально приваблива пропозиція інтерпретації, згідно з якою модерна польська історія, на думку Романа Шпорлюка, посідає особливо важливе місце у студіях націоналізму. Адже поляки були прикладом раннього становлення модерної нації, та саме в той час унаслідок поділів припинила своє існування держава, на яку мали би спиратися ці перетворення («Польща: теорія та практика модерної нації»). Польська нація «стала досконалою моделлю для всіх націй, що формувались і яким бракувало таких початкових умов, які мали поляки» (Там само). Також не можна говорити про націоналізм у XIX столітті, не згадуючи про Польщу, що Шпорлюк виражає афористично: це нагадує розмову про Гамлета без згадки про принца Данського.

Важливу роль у перетвореннях в реґіоні Шпорлюк приписує також російському націоналізмові. Те, що він помічає російський фактор, напругу між «рятівниками імперії» та «будівниками нації», що зрештою призвело до виходу Росії із СРСР, видається однією з найцікавіших інтерпретаційних ідей, що стосуються російської історії. Історик вважає, що зусилля, скеровані на русифікацію неросійських народів, завадили розвиткові російського національного проекту. Користуючись відомою формулою Юджина Вебера, Шпорлюк стверджує, що політика русифікації ускладнила перетворення селян на росіян, а це своєю чергою стало причиною поразки лютневої революції 1917 р., себто спроби перетворити імперію на «нормальну» національну державу.

Надзвичайно цікаво Шпорлюк інтепретує започаткований наприкінці 1980-х років процес десовєтизації російської культури. На його думку, саме це призвело до появи аналогічних – але не тотожних – тенденцій в інших республіках. Інші народи імперії теж згадали свою національну спадщину й почали вимагати її повернення, запускаючи в хід незворотний процес. Офіціоз, рятуючи «радянську культуру», запропонував звернути-

ся до російської культури 1920-х років, цієї, мовляв, «справжньої» комуністичної культури, ще «неспотвореної» пізнішими «помилками». Російські інтелектуали запропонували альтернативу: повернути спадщину поетів Срібного віку, а з епохи «раннього комунізму» вибрати тільки тих письменників, що впали жертвою режиму. Тим самим було зірвано спробу офіціозу. Варто додати, що трохи по-іншому склалося з «поверненням забутих імен» в Україні. Тут маніпуляції офіціозу вдалися краще. Наприкінці 1980-х років було реабілітовано письменників 1920-их років (згадаймо хоча б Хвильового); саме тоді ціла плеяда творців культури початку 1920-х років увійшла до канону. Паралельно з'явилися й такі письменники, як Олександр Олесь чи Микола Вороний, що були більшими патріотами, ніж модерністами. А ось радикальніші модерністи без соціалістичного родоводу, сучасники російських поетів Срібного віку, мусили ще почекати на свою чергу. Згодом, у 1990-их відбулася ціла баталія між прихильниками універсалістичного модерністичного проекту та захисниками національних цінностей, до яких вже беззастережно були зараховані твори письменників «розстріляного відродження». Твори модерністів залишилися поза головним каноном.

Роман Шпорлюк акцентує зв'язок культури та політики на конкретних (наведених) прикладах, окрім того реінтерпретуючи схему теоретиків націоналізму, зокрема три етапи розвитку націоналізму, які виокремив Мирослав Грох: наукова стадія, коли історики й етнографи нагромаджують матеріали та надають історії відповідного вигляду; культурна, коли ця історія стає засобом для творення спільного культурного простору; та, нарешті, політична, коли культурна окремішність шукає свого політичного виразу. На думку історика, національний рух є політичним від самого початку, оскільки наслідком праці національних будителів є «руйнування сфери ідеологічного домінування, в якій символи та цінності, а не ідентичність, є головними інструментами влади у суспільстві». Ба більше, Шпорлюк доводить, що послідовність цих стадій не завжди збігається зі схемою Гроха, а культура як така стає замінником політики, що вдало представляє не лише на вдячному прикладі польського національного руху XIX століття, а й на інших, менш очевидних прикладах, зокрема німецькому.

Друга частина книжки присвячена роздумам про суть імперії, що можна визначити як імперіологію. Центральною його темою – і це, мабуть, читача не здивує – стає Росія, її імперська спадщина та національне питання в СРСР, себто питання, якими найінтенсивніше займалася совєтологія до 1991 року. Наведу одне з базових тверджень Шпорлюка: «Радянський Союз фактично був перевтіленням Російської імперії, буквально – «новим втіленням», а менш буквально – новою Російською імперією».

Пишучи про російську імперію та СРСР, Роман Шпорлюк начебто відштовхується від загальновідомих фактів. Однак тим сильніше діють його арґументи:

> Перше, що впадає в око саме як найочевидніший спадок імперської Росії, – це територіальний устрій та етнічний склад населення СРСР. Подібність цих параметрів ще більше вражає, якщо порівняти карти світу 1913 та 1990 рр.: з останньої зникають колоніальні імперії, свого часу створені Британією, Францією, Німеччиною, Бельгією, Нідерландами та Португалією на величезних просторах Азії та Африки. Водночас загальні контури Росії та СРСР залишались на диво схожими. Зрозуміло, що ані Гельсінкі, ані Варшава вже не перебувають у межах СРСР, однак втрата цих територій була компенсована привласненням інших: Галичини, Буковини та русинських повітів Угорщини, – всі вони 1913 р. належали до Австро-Угорської імперії, від якої сьогодні також залишилися тільки спогади.
>
> («Імперська спадщина
> та національне питання в СРСР»)

Цитована стаття писалася у другій половині 1988 року (опублікована 1990-го), а, отже, випереджала моду на імперіологію, яка запанувала на початку 1990-х. Ця стаття була продовженням дослідницьких зацікавлень Шпорлюка роллю національного чинника в царській Росії й у СРСР, вона була черговою в серії його розвідок, присвячених імперії, що з’явились у колективних працях.

У соціалістичних країнах, а зокрема в СРСР, трактування Радянського Союзу як імперії приписували винятково західним

реакціонерам. Писати критично про СРСР і зокрема про його національну політику як одну з причин його приречності, не належало до легких завдань і аж ніяк не сприяло популярності в західному інтелектуальному світі. У східноєвропейських країнах це сприймалося трохи інакше. Якщо в Польщі ця офіційна позиція щодо совєтології не сприймалася всерйоз ані в середовищі істориків чи соціологів (меншою мірою це стосується політологів), ані серед інтеліґенції загалом, то в СРСР, у тому числі в Україні, цей ідеологічний штамп був аж надто поширений (почасти він зберігся й після розпаду Радянського Союзу). До речі, ще кільканадцять років тому редакторові книжки «Імперії та нації», Георгію Касьянову, довелося пояснювати, «що автор (Роман Шпорлюк. – *О. Г.*) не належить до тієї школи класичної «совєтології», яка десятиліттями «викривала» радянську систему, обмежуючись констатацією її негараздів чи політичними звинуваченнями на адресу радянського керівництва, формуючи негативний ідеологізований образ комунізму, СРСР та «соціалістичного табору». Така потреба показати, що згаданий автор не належить до прославленої (чи точніше – знеславленої) радянською пропаґандою формації західних совєтологів, видається дуже характерною. Тим часом на Заході, зокрема у США, аж до кінця 1980-х років вважалося, що писати про СРСР як про імперію – царина антикомуністів, що було рівнозначне консерватизму, до якого погано ставилися більшість інтелектуальних кіл, приписуючи йому ідеологічну зааньгажованість і заперечення методів наукового аналізу. Коли навесні 1990 р. разом із групою колишніх діячів опозиції я вперше потрапила до США, спосіб мислення про Радянський Союз в університетських колах і осередках, що формують інтелектуальну думку (think-tanks), спричинився до мого глибокого розчарування. Тут не лише не трактували СРСР як імперію (що в моєму середовищі запереченню не підлягало); здебільшого там, де я побувала, загрозливою видавалася сама перспектива створення незалежних держав (з нашого погляду надзвичайно тоді близька й дуже бажана) на місці колишніх республік СРСР. Уява цих політологів малювала образи страхітливої анархії, неуникної у випадку розпаду СРСР. Якоюсь мірою це можна зрозуміти: дихотомічний поділ зручніше відповідає структурам сприйняття дійсності, ніж мозаїка, до

якої треба приглядатися; один могутній партнер може здаватися певнішим за нових партнерів (нехай із ним і дуже важко, але він знайомий), хоча би тому, що з тими довелось би тільки знайомитись і запам'ятовувати якісь нові імена... Можна було б у цьому місці додати інші приклади: виступ Джорджа Буша в Києві у 1990 р., в якому американський президент відмовляв українців від прагнення до створення незалежної держави; чи трохи пізніший прогноз ЦРУ щодо розпаду України, що видавався аж надто подібним до російських навіювань, а виявився інтелектуальною поразкою аналітиків, яку попри те намагалися повторювати знову й знову, зокрема й під час Помаранчевої революції. Можна пригадати назву книги Ендрю Вілсона «Українці: несподівана нація» (Andrew Wilson. The Ukrainians. Unexpected Nation. – Yale University Press, 2000), видану 2003 року польською, і, що характерно, без підзаголовку. (Може, в інших інтелектуальних просторах українська нація була несподіваною, але полякам, які всю першу половину століття доводилося стикатися з конкурентами щодо «споконвічно польських» територій – аж ніяк.)

На питання про те, що буде далі після імперії, яке порушували на початку 1990-х років й аналітики, й звичайні люди, яким дедалі менше подобався «цікавий час», у якому їм довелося жити, можна було дати дві взаємовиключні відповіді: ера войовничих націоналізмів або демократизація суспільного життя. Ті, хто був сповнений побоювань щодо майбутньої Європи, зверталися до старого поняття Східної Європи й писали, що падіння комунізму витворило ідеологічну порожнечу, яку – щонайпевніше – заповнить націоналізм. Передбачалося, що хвиля націоналізмів пошириться на цілу територію Південної Європи, а також колишніх союзних республік. Тому de facto комунізм трактували як «менше зло» й традиційно приписували «відсталим східним європейцям» податливість згубному для них націоналізмові. Ті, хто вбачав у крахові імперії історичний шанс, користувалися поняттям Центрально-Східної Європи і твердили, що її суспільствам вдасться скористатися довгоочікуваною свободою. Це означало заперечення поділу Європи, який принесла Ялта, а також нагадування про право народів на самовизначення.

Дискусії про те, як виглядатиме нова Європа, були надзвичайно жваві, адже побоювання й упередження, з одного боку, а надії – з іншого, були колосальні. Прибічники спільної Європи прагнули показати, що наростання націоналістичних тенденцій є зовсім не наслідком краху комунізму і аж ніяк не заповненням ідеологічної порожнечі, а результатом тривалого процесу формування сучасних націй. Лєшек Колаковський на сторінках впливового журналу «Daedalus» писав: «Націоналізми не вистрибнули раптово з морозильної камери (комуністичної ідеології – *О. Г.*), а просто отримали більше простору для розвитку». У цьому ж есеї він також пояснював, що «не було жодної ідеологічної порожнечі, яка нібито раптово утворилася внаслідок падіння старого режиму; адже, доводив автор «Головних течій марксизму», комуністична ідеологія перестала вважатися живою можливістю значно раніше. Своєю чергою, націоналістичні настрої теж не були «заморожені» й уже довший час давали про себе знати, паралельно із поступовим ослабленням тоталітарного тиску всередині комуністичних держав. Цей процес точився понад тридцять років, поки не настав славетний 1989 рік!»

Автор книжки «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідриха Ліста» (1-ше вид. 1988 р.) датував початок боротьби цих двох ідеологій (гранд-наративів) 1848 роком. У передмові до її наступного видання (1991) Шпорлюк не без вдоволення зазначав, що найкращою ілюстрацією актуальності проблематики, порушеної у книжці, були події 1989–1990 рр. У наступних своїх книжках учений продовжує цю думку й доводить на прикладах країн Центрально-Східної Європи, що саме націоналізм був найсерйознішим суперником марксизму. І, справді, ця думка знайшла підтвердження спершу в подіях «осені народів» 1989 року, далі – в утворенні незалежних держав на місці СРСР. Коли гарвардський історик пише про дороги до модерності в досліджувану реґіоні, то виступає проти поширеного в англосаксонському науковому світі погляду, що лише державам притаманна модернізаційна сила. На його думку, що стосується народів, які не мають власної держави, саме національні рухи (націоналізм), а не держави (тим паче – не імперії) є головною модернізаційною силою. Дослідник наголошує на особливій

позиції польського національного руху, який наприкінці XIX ст. був більшою модернізаційною силою, ніж російська держава чи навіть австрійська або прусська. Це не лише суто теоретична суперечка про різні шляхи модернізації, а й про місце історії народів Центрально-Східної Європи у європейській та світовій історії. Шпорлюк арґументовано доводить: недоліки теорії Ернеста Ґелнера (з відомою метафорою Руританії та Меґаломанії, себто традиційного й модерного суспільства) породжені тим, що британський антрополог не взяв до уваги польського прикладу. Роман Шпорлюк показує також прогалини в інших інтелектуальних хітах, наприклад, у книжці Лії Ґрінфельд «Nationalism: Five Roads to Modernity» («Націоналізм: П'ять шляхів до модерності»), де авторка у своїх міркуваннях занадто швидко перестибнула від західноєвропейських країн до Росії. По дорозі непоміченою залишилася вся Центрально-Східна Європа.

Один із найновіших текстів у цьому розділі присвячений Леніну та його трактуванню національної проблеми. Протягом останнього століття про це чимало написано, але серед усього прочитаного (якого, зізнаюся, таки значно менше, ніж непрочитаного) я не знаходила тверджень, подібних до Шпорлюкових, що «більшовики мали рівно стільки ж поваги до незалежності України, як і до незалежності Росії». Інше міркування, яке цілком вкладається у парадоксальний стиль Шпорлюкового мислення, або – за його власним визначенням – спроби впізнання тих фактів, що мають виняткове значення для майбутнього («facts pregnant with the future», тобто «факти, вагітні майбутнім»), стосується трактування Леніним «російського питання», яке згодом зробило можливим мирний процес розпаду Радянського Союзу, позаяк канонічним стало ленінове твердження про існування поруч із російською української нації й заперечення існування «общерусской».

У контексті всього розділу, присвяченого російській імперії та її проблемам із національною політикою та формуванням модерної російської нації, трохи неочікуваною може здатися читачеві польська тема: у розмові з Анджеєм Новаком Роман Шпорлюк міркує про те, чи була Польща імперією. Адже прийнятою стала думка, що Україна стала полем битви між Росією та Польщею, а, отже, – змаганням двох потуг. Дослідник крок

за кроком показує, наскільки хибною є ця думка, породжена «націоналізацією простору» Давньої Речі Посполитої, довершеною ex post польськими істориками і/або національними діячами зламу XIX та XX століття.

Останній, «український», розділ містить есеї, присвячені модерній Україні. Завдяки методологічному підґрунтю попередніх двох розділів читач легко орієнтується в тому, як автор трактує модерну історію України, а також у чому полягає методологічна новизна цього підходу, яка виникла на перетині між студіями з націоналізму та імперіологією. Інші методологічні рамки дають змогу побачити історію модерної України в ширшому контексті.

Це засадничий постулат дослідника: розглядати формування новочасної української нації в контексті історії цілого реґіону, а не лише Російської імперії. Водночас це один із парадоксів, які так полюбляє Роман Шпорлюк: досліджуючи сутність імперії, він не лише доходить висновку, що вона (імперія) упосліджує у модернізаційних здатностях титульну націю, а й що вона пришвидшує розвиток націоналізмів інших підкорених імперією націй, особливо тих, які проживають на територіях не лише імперії, а й інших держав (приклад України та Польщі).

Одним із найглибше усталених інтерпретаційних стереотипів, що стосуються історії України, є твердження, що Україна понад три століття перебувала під пануванням Росії. Цей стереотип відчутно позначився не лише на громадській думці, а й на дослідженнях – не лише західних, – у яких саме через цю призму розглядається українська проблема. Без сумніву, цьому сприяла офіційна російська історіографія, згодом підкріплена пропаґандою «трьохсотріччя возʼєднання» (Переяславська Рада 1654 р.). Однак, якщо подивися на історичну карту, значна частина земель нинішньої України ані в 1654 році, ані на більш як століття пізніше, в 1775, після ліквідації Катериною II Запорізької Січі, до Росії не належала. Шпорлюк нагадує ніби підставові факти:

> До 1648 року практично всі українці перебували у складі Речі Посполитої, кордони якої сягали східних наддніпрянських земель. Лише після 1667 року частина цього величезного (сучасні території Чернігівської та Полтавської областей і

> Київ) простору перейшла під владу московського царя. Однак навіть більші території й більше українського населення перебувало під владою Польщі, а не Москви. [...] Що ж до Південної України (включаючи Крим), яку Росія завоювала наприкінці XVIII ст. в Османської Порти, то в цьому разі можна говорити про декілька століть тривалого впливу ісламських володарів. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Закарпаття безперервно перебувало у складі Угорщини від Середніх віків до 1919 року, коли воно було анексоване новоутвореною Чехословаччиною. У 1939–1944 рр. воно знову опинилося під Угорщиною, і лише після цього вперше у своїй історії перейшло під владу Москви. Чернівці та Північна Буковина), перебували у складі Румунії з 1918 р., й перейшли під радянську владу лише 1940 р., формально ж стали частиною СРСР після 1944 р.
>
> [«Україна: від імперської окраїни до незалежної держави»].

Тут я уриваю цитату, бо історія Східної Галичини читачам добре відома. Ці міркування ведуть до очевидного висновку: Україну не можна розглядати як частину історичної Росії. Із таким висновком важко погодитися дослідникам не лише в Росії, а й у багатьох колах на Заході, де охоче залишають Україну в сфері російських впливів. Ба більше – «звичайна схема» викладу модерної історії України прийнята і в українських інтепретаціях. Ця схема фокусується саме на підросійській Україні, а інші території, зокрема Галичина та Буковина (іноді названі окупованими) опиняються поза головним річищем національного наративу, й автори не помічають за собою цієї постімперської схеми.

«Звичайна схема» української історії виявляється нежиттєспроможною не лише з огляду на її етноцентризм і зосередженість на «підросійській»/радянській Україні, а й на занадто вузькі рамки. Унаслідок такого трактування модерна історія Східної Галичини та Буковини чи Півдня України не вміщається у головному національному наративі, немовби з нього «випадає», попри зусилля істориків домодерної доби виписати ідею об'єднаної України від доби Руської держави аж по сучасну їм епоху. Тож Схід і Захід – ну зовсім, як у Кіплінґа – ніяк не зійдуться (так само це твердження стосується модерної історії української літератури).

Схема, яку століття тому випрацював Грушевський і яка підважила «звичайну схему «русської» історії», даючи простір історії українській, і в результаті суттєво допомогла сконструювати українську націю, не допомагає осмислити модерну історію України. На мою думку, вона гальмує продовження процесу конструювання модерної нації. Інакше кажучи, ментальна мапа України Грушевського залишалася в межах Російської імперії. Тиражуючи її – свідомо чи не зовсім свідомо – послідовники батька української історіографії залишаються в тих самих межах (і обмеженнях).

Проект нової історії України, який пропонує Роман Шпорлюк і обриси якого оприявлюються в цій книжці, потрібно розглядати на іншій мапі, ніж та, яка була доступна Грушевському. Автор залюбки вдається до однієї з популярних на зламі XIX та XX століття метафор: залізниці як символу модернізаційних перетворень. Проте він суттєво її ускладнює; жартома порівнює українську історію із залізничною колією: широкою в Росії, «європейською» – в Австрії, і вузькоколійку – на Закарпатті; залізниці, що функціонують лише на обмеженій території і ніяк не стикуються між собою. Ця жартівлива метафора водночас є і дослідницьким постулатом: поруч із політичними мапами історик повинен вміти користуватися ще й іншими мапами, що враховують соціальну та культурну різноманітність досліджуваного ареалу, а також бути здатними помітити суспільну вагу віртуального, на перший погляд, простору ідей. Приклад історії XIX століття є аж надто промовистим.

Отже, як же нам переміщатися вглиб історії не такою вже – за сучасними мірками – неосяжною територією, коли на значній її частині прокладена широка російська колія, на іншій – тій, яка ввижається частиною «справжнього» європейського простору, – колія, яка дає змогу пересуватися в межах материкової Західної Європи аж до Піренеїв, а на території Східних Карпат вона (колія) стає вузенькою, як усі альпійські колійки? Невже це можливо винятково з висоти пташиного польоту? І ніяк не вдасться зазирнути вглиб?

Карта залізничних сполучень Російської імперії по-справжньому вражає – передовсім імпозантною протяжністю колії.

Якщо до неї придивитися докладніше, виявиться, наскільки мало охопленими залізничними сполученнями, а, отже, й приреченими на запізнену модернізацію, були території Волині, Полісся та значної частини Поділля (близько четвертої частини сьогоднішньої України). Натомість австро-угорська залізниця була однією з найрозвинутіших у Європі, і за загальною протяжністю лінії, здається, не поступалася «неозорій» російській. Правда, Східну Галичину теж не балувала, як і російська – Волинь, а проте галичани цілком природно мислили себе в межах Центральної Європи: після гарної вечері у Віденській кав'ярні в столиці краю, Львові, встигнути на вечірній поїзд до столиці країни, Відню, там поснідати, а вже наступного вечора захоплюватися співом Соломії Крушельницької – «найпрекраснішої Мадам Батерфляй» Джакомо Пуччіні в міланській Ля Скалі. І все ж, Крушельницька мріяла про українську сцену, якої на той час не було ані в Галичині, ані в Наддніпрянщині. У її полі зору, як і галицьких українців, що доводить Роман Шпорлюк, була карта не лише Австро-Угощини, а й Італії, Пруссії чи Франції. Для того, щоб уявити себе на українській сцені, Соломія Крушельницька потребувала іншої карти – не лише Центральної чи Західної Європи, а всієї Європи: від Атлантики до Уралу, від Фінської затоки Балтійського моря до Батумської бухти на Чорному морі. Така карта була так само придатною для підданої Російської імперії, Лариси Петрівни Косач (Лесі Українки), письменниці, яка ввела європейську тематику до української літератури. Щоправда, Роман Шпорлюк про цих жінок не згадує у своїй книжці, однак я наводжу їхній приклад задля того, щоби читач краще збагнув перспективу дослідника й ті інтерпретаційні можливості, які вона відкриває майбутнім історикам, якщо тільки вони готові мислити нестандартно.

Роман Шпорлюк простежує, як поступово протягом XIX століття змінюються ментальні мапи та як, мірою цього, пере-творюються уявлення про культурну спільноту українців. В есеї, присвяченому «картографуванню» України на зламі XVIII та XIX століть, дослідник використовує твердження дослідника ментальних мап Герна («мапи часом виконують ту ж функцію, яку виконує писання історії»), щоби показати корені модерно-

го українського національного руху (націоналізму), які, на його думку, сягають кінця XVIII ст. і пов'язані зокрема з виданням «Описів Харківського намісництва».

Міркування про перше видання «Енеїди» Котляревського є претекстом для розмови про те, як мова простого народу стає невід'ємною частиною поняття батьківщини спочатку серед еліти, а згодом, коли втілюється у життя модернізаційний проект «із селян в українці», парафразуючи Юджина Вебера, «вибирають батьківщину» і селянські сини та дочки. Цитата 1797 року з Ґете та Шіллера («Німеччина? А де ж вона?»), в якій ідеться про розмежування на Німеччину культурну та Німеччину політичну, має провокувати не лише до переосмислення поняття «історичної нації», а й до порівняння. Використання порівняльного методу і є тим, що робить Шпорлюкові есеї такими інтелектуально привабливими та провокативними водночас. На цьому тлі архітвір польського романтизму «Пан Тадеуш» (1834) і справді є національною епопеєю, а не щемливою епітафією Давньої Речі Посполитої; «Енеїда», написана за цієї ж доби, коли висловили своє запитання німецькі поети, виявляється своєрідним маніфестом, у якому було чітко визначено місце українців серед європейських націй. Пригадуючи нібито всім відому біографію Котляревського, автор кожен життєвий етап письменника зіставляє з подіями в реґіоні та Європі й показує, наскільки важливим для переходу від домодерної доби у модерний час є саме цей контекст: поділів Речі Посполитої, наполеонівських походів тощо. Шпорлюкові міркування допомагають побачити ширше поле, в якому формується не лише автор «Енеїди», а й ціле середовище, що забезпечило цьому творові шлях до читача. Недаремно епіграфом до цього есею стали слова дослідника націоналізму Адріана Гестінґса: «тексти до певної міри створюють народи». Шпорлюк доводить, що Рубікон на шляху до нації, за Гестінґсом, було перейдено саме тоді, разом із виданням «Енеїди».

Есей «Видавай або пропадай» є прикладом довершеної зміни в методології Романа Шпорлюка, у якій від кільканадцяти років дедалі вагоміше місце в дослідженнях інтелектуальної історії відіграють культурологічні студії, які суттєво доповнюють його давніші студії з історії ідеї та гранд-наративів.

***

Інтелектуальна біографія Романа Шпорлюка, сподіваюся, буде ще написана. Українському читачеві, зосередженому на проблемах материкової України, проблематика присутності/відсутності в західному інтелектуальному світі, як і творення ліберальної формації серед українських еміґрантів, видається і далекою, і не зовсім актуальною з огляду на стан перманентної кризи, в якій перебуває молода українська держава. Тим часом цілий пласт української історії XX століття, зокрема інтелектуальної історії, залишається terra incognita якраз тоді, коли не лише вже немає залізної завіси, а й відбулася комунікаційна революція. Здається, все ще найбільшою популярністю користується ментальна мапа другої половини XX століття. Ми готові щодня сприймати затерті фрази про глобалізацію, просторікувати чи то про її переваги, чи то про недоліки, але не готові змінити стару карту на нову – ту, на якій побачимо не лише Жмеринку чи Шепетівку, а й Варшаву, Лондон чи Кембрідж. І спробуємо з цієї перспективи поглянути на власні проблеми та проблеми інших.

Оля Гнатюк

І. МОДЕРНІ НАЦІЇ:

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У ПОШУКАХ СУТІ ІСТОРІЇ, АБО НАЦІОНАЛЬНІ ШЛЯХИ ДО МОДЕРНОСТІ

(1990)

Коли Ернест Ґелнер і Мирослав Грох порушують питання щодо суті історії Нового часу, а також ідентичності й ролі її головних акторів, вони сягають глибше, ніж передбачало менш цікаве запитання про те, як у «Комунізмі та націоналізмі» проінтерпретовано тези Маркса чи Ліста. Відповідно й у власній відповіді, сповненій вдячності моїм критикам за їхні есеї, я, спираючись на їхні зауваги, проясню свої погляди на цю ширшу проблему: ролі націоналістичних персонажів та ідей в історії Нового часу.

Доречним видається почати з Ґелнерового твердження про те, що втрата віри в особистого і трансцендентного Бога й водночас зростання віри у Прогрес, які в Західній Європі відбулися у XVIII ст., докорінно змінили суспільство, політику, економіку та релігію. З виникненням нового бачення людського життя та людської історії в людей почали виникати нові запитання. Спостерігши «структурні зміни в людському суспільстві», вони захотіли ідентифікувати «розділи й підрозділи» історії, її «dramatis personae» («дійових осіб»)[1].

Згідно з Ґелнером, для мислителів на зразок Маркса висновок, що клас є важливішим за націю, був цілком логічним: «здоровий глузд» підказував, що промислова революція «була найважливішою тогочасною подією», й «не було очевидного логічного зв'язку між промисловою революцією та міжетнічни-

---

[1] Gellner Ernest. The Dramatis Personae of History. – С. 117. East European Politics and Societics, vol. 4, №1 (Winter 1998), С. 117.

Ґелнер перевидав коментар про книжку Шпорлюка під новим заголовком («Nationalism and Marxism») як перший розділ в: Gellner Ernest, Encounters with Nationalism, Oxford: Blackwell, 1994, С. 1–19.

ми конфліктами». «У світлі промислової революції вкрай природним і переконливим стає погляд, що справжніми dramatis personae історії є класи, а не нації». Для тих, хто, як Маркс, підходив до історії «з геґелівських позицій», навіть вельми природно було припустити, що раніші структурні зміни, які відбулися ще до промислової революції, – це наслідок «міжсоціальних змін у стосунках між верствами, а не міждержавних чи міжетнічних конфліктів»[2].

Попри зазначене, Ґелнер називає Марксів історичний сценарій величезною, катастрофічною помилкою. Далі Ґелнер запитує: «Якщо Маркс помилявся, то в чому, й наскільки мав рацію Ліст?»[3] Він доходить висновку, що «Ліст був надзвичайно чутливим до низки засадничих чинників в історії та економічному розвитку XIX–XX ст.». Він також розумів, що «ключем до пізніх етапів індустріалізації є політичний і культурний (тобто, зрештою, етнічний) контекст». Пропаговане Марксом відокремлення політики та народу від індустріалізації, «а не етнічно окреслений протекціонізм, є справжньою химерою. В усьому цьому Ліст був вищим і далекогляднішим за Маркса»[4].

Ґелнер приписує Лістові три важливі здогади. По-перше, Ліст зауважив «хибність легітимаційної ідеології нового індустріального ладу, себто доктрини laissez faire (вільної торгівлі)». У цьому Маркс поділяв думку Ліста. Ліст влучно зауважив, що «на вільний ринок виходять не на рівних умовах». По-друге, Ліст визнавав «потребу захищати тих, хто розвивається із запізненням».

---

[2] Gellner. – С. 123. Звернімо увагу на дуже важливу Ґелнерову заувагу про те, що «соціальна метафізика» Маркса відрізняється від його «історичної соціології». Для Маркса клас є історично та соціологічно реальним – історія є історією класової боротьби, – проте він є метафізичною фальшивкою. Історія класів незабаром завершиться великою визвольною революцією, завдяки якій істинно вільна людина зможе відкинути класову ідентичність, звільнившись водночас і від «підробних» етнічних, релігійних та політичних ідентичностей. У такому значенні нація є фальшивкою не лише метафізичною, а й історичною: особа як представник нації підлягає омані й відчуженню, від яких вона вільна як представник соціального класу. (Див.: Gellner. – С. 120).

[3] Gellner. The Dramatis Personae. – С. 129.

[4] Там само. – С. 131.

(З іншого боку, Маркс не бачив «жодної потреби захищати тих, хто пізніше розвивається, адже їхні страждання не перевершують мук жертв ранішого, а, отже, й більш болісно розтягненого в часі розвитку капіталізму»). Нарешті, Ліст постулював «роль держави як невід'ємного, незамінного захисника тих, хто пізніше розвивається економічно» [5].

Хоча Ґелнер охоче визнає проникливість Ліста у згаданих царинах, він має певні сумніви щодо того, чи Ліст «поцілив у яблучко» самої «суті проблеми» (стосунків між націоналізмом та індустріалізацією), себто, чи Ліст розумів, що «засадничим є національний шлях до індустріалізації»[6]. Хоча Ліст «поза сумнівами, знав засновки та висновок правильної теорії модерного націоналізму, – пише Ґелнер, – він усе ж не описав і не усвідомив з усією очевидністю природу зв'язку між ними»[7].

Ґелнер визнає, що зовсім не самоочевидно, «що держави, які слугують розвитку, захищаючи промисловість, а не віру, мали бути саме національними». Втім, він веде далі: «цікаво, чи Ліст розумів», чому мало бути саме так? І справді, Ліст «бачив, що націоналізм має бути економічним; проте чи він розумів також, що політично скерований розвиток мав бути національним, і чому?»[8].

Ґелнер зазначає, що той різновид нації, який відіграв ключову роль у XIX ст., був не споконвічним, а «породженим процесом поширення індустріалізації, який цікавив Ліста». Внаслідок цього він ставить під сумнів (на мою думку, слушно) «метафізику» Ліста – його тезу, що нації «вічні». Для Ґелнера саме «різновид нації, породжений нещодавньою індустріалізацією чи тінню, яку вона відкидала перед собою, є ключовим для розуміння поширення нового промислового ладу»[9]. Ґелнер не певен, чи погодився б із ним Ліст.

Справді цікавим і важливим, «правильним» запитанням Ґелнер вважає таке: «Чи життєздатна політико-економічна

[5] Там само. – С. 121.
[6] Там само. – С. 127.
[7] Там само. – С. 133.
[8] Там само. – С. 131.
[9] Там само. – С. 124.

одиниця, яка спроможна вижити, за … умов [індустріалізації], потребує національного виміру?»[10] (При цьому Ґелнера не цікавить «реверс» цього питання, себто чи раніше сформована етнічна група має модернізуватися, аби вижити в індустріалізованому світі).

Ґелнер часом здається «індустріальним детерміністом», наприклад, коли пояснює, чи буцімто пояснює, розвиток модерних націй (за моїм не надто вдалим визначенням, «націй для себе») «виразним індустріальним етногенезом»[11], проте його позицію можна інтерпретувати і як набагато неоднозначнішу. З одного боку, він стверджує, що нації «породила нещодавня індустріалізація». Проте, з іншого боку, він також визнає, що нації могла породити й «тінь від приходу [індустріалізації]». Отже, він зазначає, що стосунки націоналізму й індустріалізації могли розвиватися за двома різними схемами. В одному варіанті початково ненаціональна держава індустріалізується і стає (чи намагається стати) національною, щоб ефективніше функціонувати й виживати у модерному світі. За іншої моделі розвитку, етнічна спільнота, що перебуває «в тіні» індустріалізації, індустріалізується, аби вижити, і для цього намагається здобути політичну автономію. У першому варіанті держава підтримує національну мову, спираючись на принцип *cuius regio, eius lingua* (чия влада, того й мова). У другому ж стосунок є оберненим: мова спільноти намагається здобути владу заради, так би мовити, *cuius lingua, eius regio* (чия мова, того й влада).

На відміну від Ґелнера, котрий, як ми щойно спробували показати, мовчазно стверджує, що сучасні національні держави могли розвинутися з двох джерел, Грох послідовно лишається істориком однієї ідеї. Він рішуче не згоден із тезою Ґелнера, що націоналізм «винаходить нації там, де вони доти не існували» («Нації та націоналізм»), і з тезою про те, що нації були «справою інтелектуалів», яку він приписує мені. Він наполягає, що з його власних досліджень випливає висновок, протилежний тому, який постає з книжки Гроха, за твердженням Шпорлюка. Він повторює свою центральну тезу: «Модерна нація є не пло-

[10] Там само. – С. 131.
[11] Там само. – С. 132.

дом «націоналізму», а наслідком тривалих соціальних процесів переходу від феодального до капіталістичного суспільства»[12].

Що ж це за процеси?

Розглядаючи перехід від феодалізму до капіталізму, Грох вважає, що єдиними справжніми соціальними змінами є зміни в соціальній та економічній структурі, а також у класових стосунках. Згідно з його визначенням, громадянське суспільство принципово складається передовсім з буржуазії та пролетаріату, й ці категорії він визначає лише в економічних поняттях. Коли Грох звертається до Марксових поглядів на дійових осіб історії, він каже, що, на думку Маркса, сюжет історії мав неминуче завершитися пролетарською революцією. Грох визнає, що Маркс і Енгельс помилялися, чекаючи на швидку перемогу революції пролетаріату, яка «уможливила б знищення націй чи бодай націй у тій формі, в якій вони існували на той час»[13]. Грох згадує й Марксові чи Енгельсові «хибні погляди … на майбутнє національних рухів». Вони, стверджує Грох, хибно оцінили «розвиток соціальних структур». Вони-бо гадали, що після індустріалізації та перемоги капіталізму нижчий прошарок середнього класу стрімко зникне, розчинившись у пролетаріаті. Маркс вважав, що залишаться тільки два класи, які й складатимуть «громадянське суспільство» напередодні комуністичної революції[14].

Отже, як ми бачимо, «помилка» Маркса мала в інтерпретації Гроха два виміри. По-перше, «не відбулося збідніння й перетворення на пролетаріат ремісників, дрібних фермерів і торговців». По-друге, «середній клас не лише вижив і пристосувався до капіталістичних умов: ба більше, капіталізм породив новий середній клас робітників білого комірця, вчителів і представників подібних професій»[15], які, здавалося, не належали ані до пролетаріату, ані до буржуазії.

Попри всі ці зауваги, які могли би підштовхнути до висновку, що діагноз Маркса був глибоко хибним, Грох дотримується дум-

[12] Hroch M.. How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism? – С. 112.

[13] Там само. – С. 18.

[14] Там само. – С. 114.

[15] Там само.

ки, що марксистська інтерпретація нації та націоналізму була засадничо правильною.

Він відкидає звинувачення, буцімто Маркс і Енгельс фатально недооцінювали «націоналізм».

> Я не думаю, що була хибною їхня теза про націю як витвір громадянського суспільства, який, відповідно, конче слід розглядати саме як «вторинний» щодо «громадянського суспільства» «феномен». Такий стосунок між нацією та суспільством наявний і до сьогодні, що не ставить під сумнів право націй на існування. Припущення Маркса та Енгельса, що правлячим класом у модерній нації є буржуазія, є правильним, себто воно відповідає історичній реальності. Отже, логічно було би припустити, що нація не може існувати без власної буржуазії[16].

На його думку, Маркс мав рацію бодай у тому, що справжніми дійовими особами історії є класи, визначені їхнім місцем у виробничих відносинах. Грох послідовно розміщує «громадянське суспільство» в економічній царині й виводить культуру, ідеї та феномен нації поза його межі, водночас розглядаючи їх як похідні чи як витвори громадянського суспільства.

Перш ніж перейти до інших проблем, слід додати дві зауваги до того, як Грох уживає термін «громадянське суспільство». По-перше, маю сумнів, що правильною є теза, ніби Маркс включав пролетаріат до «громадянського суспільства». Навпаки, Маркс наполягав, що пролетаріат перебуває поза суспільством і є його «гарантованим нищівником». (Про Марксові погляди на це див. у моєму «Комунізмі та націоналізмі», с. 27–28.) По-друге, хоч би якими були погляди Маркса, Грохова концепція громадянського суспільства є одновимірною (соціо-економічною), тоді як це поняття має не лише економічний, а й політичний, конституційний та юридичний виміри.

Можна доводити, що це поняття не лише слід розглядати ширше, а й що такий аналіз може загалом і не суперечити головним заповідям марксизму (якщо, звісно, дослідник хоче лишитися їм вірним).

Повніше визначення громадянського суспільства дозволило б створити ширшу панораму переходу від «феодалізму». (До того ж, цей підхід міг би стати у пригоді й у пошуку відповідей на запитання Ґелнера про те, що ж насправді знав і розумів Ліст).

[16] Там само. – С. 113.

Почнімо з тези, що, так само як можна говорити про нерівномірний розвиток капіталізму, варто було б так говорити про нерівномірний занепад феодалізму (ці явиша, власне, є паралельними). Якщо йдеться про «феодалізм» у розширеному марксистському значенні цього поняття, то нерівномірність його занепаду стає очевидною: не лише у просторі, що цілком очікувано, а й у різних царинах кожного окремого феодального суспільства. У певних обставинах під більшою загрозою опинялася феодальна економіка, в інших – культура. З цих очевидних відмінностей можна зробити висновок, що від феодалізму вели різні дороги.

Залежно від того, про яку царину феодального суспільства йшлося у кожному прикладі, в одних країнах (регіонах, краях) феодалізм занепав спершу в економіці, в інших – у культурі, політиці чи структурі та формі держави і права. Навіть марксисти не конче вважають, що в усіх країнах економічні та соціальні зміни передували іншим зсувам.

Схоже, що всі без вагань визнають: у певних домодерних чи «феодальних» суспільствах держава підтримувала модернізацію – «капіталізм». Навіть у Західній Європі, батьківщині «класичного» капіталізму, держави Нового часу зародилися ще до початку промислової революції. Це пояснює, чому капіталізм, поставши, часом зводився до певної державної системи. Спостерігши, що «не було капіталістичного суспільства, яке не було б водночас… національною державою», Ентоні Ґіденс зазначив незаперечний факт, що постання «капіталістичних суспільств» відбувалося в контексті національних держав»[17].

Цей погляд не є контроверсійним, натомість значно складніше переконати багатьох прийняти тезу, що у певних випадках культура може «випереджати» економіку та політику. У ще складнішому випадку держава може підтримувати одну модель сучасного капіталістичного суспільства, а культура – іншу. Втім, як ми бачимо, Грох, наполягаючи на визначеннях громадян-

---

[17] Giddens Anthony. The Nation-State and Violence // A Contemporary Critique of Historical Materialism. – Vol. 2. – Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1981), – P. 141. Див. також: Giddens. Power, Property, and the State // A Contemporary Critique of Historical Materialism. – Vol. 1. – Berkeley and Los Angeles, 1981. – C. 186–196.

ського суспільства у поняттях соціальних класів, таких випадків не знає. Щоправда, у Західній Європі громадянське суспільство ніколи не зводилося до соціальних класів[18].

Громадянські суспільства у Західній Європі формувалися одночасно із сучасними державами, проте незалежно від них. Економічні класи не були їхнім єдиним чи бодай основним фундаментом; вони визначали себе не лише крізь призму економічних інтересів. Коли постаті на кшталт Токвілля, а до того –Ферґюсона, Пейна чи Геґеля – писали про громадянське суспільство, то вони, на думку Джона Кіна, мали на увазі «форми громадського групування … наукові чи літературні гуртки, школи, друкарні, таверни, виробничі підприємства, релігійні організації, муніципальні спілки та незалежні домівки», й розглядали їх як «засадничу перепону між політичним деспотизмом і соціальною несвободою та нерівністю»[19].

Як бачимо, громадянська спільнота – це не конче синонім класового суспільства за капіталізму, що, схоже, має на увазі Грох. Натомість може йтися про суспільство, окреслене через культурні зв'язки, суспільство-культуру чи *Bildungsgesellschaft* (суспільсьво, що спирається на культурно-освітню). Такому суспільству на певних етапах може бракувати й «відповідної» економіки, й незалежної державної структури, проте з часом воно може розвинутись у повну *Bildungsnation*[20].

---

[18] Грохове розуміння громадянського суспільства суттєво відрізняється від того, що в це поняття вкладають сучасні західні марксисти. Ґрамші доводив, що в Росії Держава була всім, а громадянське суспільство перебувало у зародковому, аморфному стані. Див.: Anderson Perry. Lineages of the Absolutist State. – London : NLB, 1974. – С. 318. Очевидно, Грамші йшлося про правничі й культурні правила та структури, а не лише про класові стосунки.

[19] Keane John. Despotism and Democracy. // Civil Society and the State: New European Perspectives / John Keane (ed.). – London and New York : Verso, 1988. – С. 11.

[20] Гілел Дж. Ківал пише: «У 1844 р. Давид Кун … закликав чеських лідерів звернутися до доти неасимільованої маси чеських євреїв як цінного джерела потенційних талантів, що могли би посприяти у творенні їхньої Bildungsnation» (Kieval Hillel J. The Making of Czech Jewry. – New York and Oxford : Oxford University Press, 1988. – С. 7).

Як відомо, за умов абсолютизму, «феодалізму», економічної відсталості й низького рівня комунікацій у Східній та Центрально-Східній Європі не постали громадянські суспільства «класичного» західного зразка, а громадянське суспільство «німецького» зразка розвивалося дуже повільно. Навіть після індустріалізації (яка в Росії відбулася наприкінці XIX ст.), громадянські суспільства (ані західної, ані німецької моделі), якщо під ними розуміти юридичні права та свободи, не постали одразу. Як зазначив Джон Кін у своєму есеї «Деспотизм і демократія», на Заході громадянське суспільство визначало себе через протиставлення державі; у Німеччині ж, навпаки, «державу розглядають як засновницю *bürgerliche Gesellschaft* (громадянського суспільства), яке його захищає, освічує й карає»[21]. Можемо додати, що в Росії держава намагалася завадити формуванню навіть обмеженої форми громадянського суспільства німецького зразка.

На землях, що лежать на схід від Німеччини та на захід від Росії, розгортався сценарій, який відрізняється й від російського, й від німецького досвіду розвитку громадянського суспільства. У Центрально-Східній Європі громадянське суспільство спершу зародилось у царині культури. Так склалося, що воно сприяло поширенню комунікативних, а не виробничих відносин. (Звичайно, це суспільство, *Bildungsgesellschaft*, має й життєво важливий економічний вимір). Вирішальним під час формування такого суспільства був не розвиток видавничої справи та книгорозповсюдження, а зміст друкованої продукції.

Таке суспільство зазвичай називають етнічною нацією. Нове світло на генеалогію етнічної нації можуть пролити розвинені Карлом В. Дойчем концепти – передовсім щодо суспільства, культури та спільноти.

На думку Дойча, суспільство – це «група індивідів, об'єднана поділом праці: люди, що навчилися працювати разом». Далі Дойч пояснює, чим є суспільство: «Цей поділ праці тримається на соціальних інститутах і техніці, себто на набутій навичці працювати разом, згідно з певною моделлю групової роботи (різні наукові школи називають її «соціальними інститутами» чи «виробничими відносинами») й у певний спосіб з певними типами

[21] Keane. Despotism and Democracy. – С. 39.

матеріального обладнання над певними формами матеріальної природи («наука» чи «техніка»)»[22]. Культура ж, натомість, «ґрунтується на комунікативній спільноті, яка складається з соціально стереотипізованих поведінкових моделей, зокрема мовних і мисленнєвих звичаїв, які передаються через різні форми соціального навчання». Дойч далі зазначає, що «культурні моделі часом описують як «національний характер»[23].

Люди, які належать до однієї культури, поділяють «набір стабільних, звичних уподобань і пріоритетів», зокрема уподобань і пріоритетів «у думках і почуттях». Їхня спільнота ґрунтуватиметься на спільній культурі:

> Чимало вподобань можуть включати комунікацію; зазвичай людям легше комунікувати в межах однієї культури, ніж долаючи кордони. Оскільки спільна культура полегшує спілкування, вона формує спільноту…[24]
> …спільнота складається з людей, які навчилися спілкуватися одне з одним і розуміти одне одного глибше, ніж потрібно для простого обміну товарами й послугами[25].

Якщо звернутися до історичних обставин, що склалися в Західній Європі на початку Нового часу, то можна виявити, що завдяки винаходу друкарства виробництво та поширення інформації, а відповідно, й формування культури чи, звертаючись до Дойчевого поняття, спільноти було поставлене на модерну, себто індустріальну базу ще за три століття до відповідної суспільної трансформації доби промислової революції. Суспільство стало модерним, лише коли виробництво й розповсюдження матеріальних благ було поставлене на індустріальну основу. Проте модерні культурні спільноти-нації сформувалися завдяки друкарській революції раніше. «Комунікативні практики» створили «уніфіковані поля контакту», себто спільні культурні ринки, що своєю чергою вплинуло на форму та функціонування виробни-

---

[22] Deutsch Karl W. Nationalism and Social Communication, An Inquiry into the Foundations of Nationality (2nd ed.). – Cambridge, MA and London, England : M.I.T. Press, 1966. – P. 29.

[23] Там само. – С. 37.

[24] Там само. – С. 28.

[25] Там само. – С. 91.

чих відносин і обміну. Подібні наслідки для функціонування економіки мало й постання держав і розвиток стосунків примусу та панування. (На останньому пункті особливо наголошує Ґіденс).

Спостерігачеві ззовні може видатися, що в Західній Європі процеси модернізації у політиці, культурі й економіці – й у відповідних царинах панування, комунікації та виробництва, – відбувалися більш-менш одночасно. Навіть сучасники цих процесів у Західній Європі не помічали й не робили жодних висновків з «нерівномірності» такого розвитку, що його ми зараз вважаємо єдиним процесом початкової модернізації («вестернізації») Заходу.

У Центрально-Східній Європі друкована культура й засновані на ній спільноти почали формуватися раніше й розвивалися швидше, ніж відбувалася економічна чи політична модернізація. Як я вказую у своїй книзі, культурна Німеччина існувала задовго до того, як постала об'єднана політична Німеччина, не кажучи вже про економічну. Польща була культурно розвиненою, а польська стала мовою книгодрукування у XVI ст., коли країна ще була економічно відсталою та політично безсилою у XVIII столітті. Отже, коли культурні націоналісти, всі ці національні будителі доби Романтизму, пішли «в народ», вони своєю працею цілком заслужили звання «лінгвістичних революціонерів» чи «філологічних бунтівників»: ці ранні дослідники стали будівничими заснованих на культурі спільнот. Вони вибудовували їх незалежно від держави, а часом і в конфлікті з нею; часто – незалежно від громадянського суспільства, ґрунтованого на економічних класах чи інститутах. Ці культурні націоналісти діяли в ім'я націй, які саме поставали й тому ще не мали національної буржуазії[26].

[26] Ця теза видається цілком поєднуваною з марксистським сприйняттям історії та суспільства, бодай у тій формі, яка запанувала на Заході після Ґрамші. Класики марксизму-ленінізму, зрештою, стверджують, що пролетарські партії можуть існувати й у тих частинах світу, де немає пролетаріату; то ж чи не можна визнати, що національні рухи (які для марксистів є буржуазними за означенням) могли існувати – й існували насправді – перш ніж постала національна буржуазія, від імені якої вони виступають і яку представляють? Якщо у певних випадках інтелектуали можуть виступати від імені пролетаріату, який ще не постав, то чому ж відмовляти іншим інтелектуалам у праві говорити від імені націй (і, опосередковано, їхньої національної буржуазії), перш ніж вони сформуються?

Отже, доходимо висновку, що від феодалізму вело чотири шляхи, і «класичний» західний шлях, у якому модерне суспільство й економіка постали «початково», без свідомого задуму, є лише одним із можливих сценаріїв. Один зі шляхів полягав у економічному розвитку. Інші два пролягали в тіні індустріалізації: один був політичним, а інший – культурним. Обидва зачіпали й економіку[27].

Щоб заслужити марксистське визначення «буржуазних», ці шляхи мусили зійтися в одній кінцевій точці, а саме – рано чи пізно зіштовхнутися з проблемою індустріалізації. Проте слід повторити, що вони сягнули цієї точки різними способами. В одному з випадків держава з модернізаційними амбіціями сприяла індустріалізації та культурній уніфікації. В іншому – культурна інтелігенція, яка створила й підтримувала структуру культурних інститутів, породила й ґрунт, на якому можна було б розв'язувати політичні й економічні завдання. Втім, годі й шукати випадок, коли б національно свідома буржуазія постала до формування національної культурної інтелігенції, а національні фабрики та банки запрацювали б до постання національних газет, театрів і шкіл.

[27] На жаль, частина економістів має дуже дивне (назвімо його «романтичним») розуміння культурного націоналізму, про що свідчить хоч би опис в Алберта Бретона (Breton Albert. The Economics of Nationalism. – Journal of Political Economy. – № 72 (1964). – P. 376): «Для початку незайвим було б розрізнити культурний і політичний націоналізми й коротко окреслити, яку загальну поведінку вони спричиняють. Культурний націоналізм зводиться передовсім до практик на зразок написання віршів, пісень, романів та есеїв про батьківщину, про силу, якою вона наділяє своїх представників, про енергію, яку вона породжує у груп, і про славетне минуле. Він також виковує та формує зміст і загальну орієнтацію історичних, політичних та філософських текстів і дискурсів. Інакше кажучи, він зводиться здебільшого до вироблення ментальної настанови, яка дає змогу цінувати національні прояви саме тому, що вони є національними. Сам по собі він не має безпосереднього впливу на економічну поведінку, якщо не зважати на збільшення попиту на прапори, матеріали, на яких друкують національні гімни, та інші супутні продукти». Дуже дивно, що економіст за професією не помічає, що культурний націоналізм має безпосередній зв'язок з початковим та вищим шкільництвом, університетами, книжками, газетами, театрами, а також робочими місцями й бюджетами, необхідними для їхнього функціонування.

Як ми знаємо з історії Центрально-Східної Європи, засновані на культурі націоналістичні рухи врешті вижили й опанували (у більшості, хоча й не у всіх випадках) ті нації, які ґрунтувалися на економічновизначених громадянських суспільствах, і ті, які формувалися під державною егідою. У Центральній Європі до переможених націй належать німці та угорці. Очевидним прикладом держави, яка не зуміла породити «відповідну» націю, є Габсбурзька монархія. Натомість *Bildungsnationen* (нації, засновані на культурі) на кшталт чехів, хорватів, словаків тощо вижили, хоча їм спершу бракувало політичної чи економічної потуги, яка була в їхніх суперників.

Що ж міг культурний націоналізм запропонувати своїй потенційній авдиторії, щоби ця авдиторія, чи бодай значна її частина, обрала саме його, а не інші моделі модерних ідентичностей, які в той час пропонували політичні чи економічні сфери? Чи можна припустити, що для носія словенського діалекту за доби модернізації (включно з індустріалізацією) «природніше» було вирішити визначати себе як словенця, а не як представника історичної німецької нації (яка тоді почала перетворюватися на буржуазну) чи підданого імперії?

Шукаючи відповідь на це запитання, відкладімо на мить проблему індустріалізації, та звернімося натомість до зв'язку між націоналізмом й індивідуальною психологією. Дослідники націоналізму цим зв'язком зазвичай нехтують. Ґейл Стоукс, який є в цьому питанні рідкісним винятком, писав про розвиток «когнітивного стану, особливо сприйнятливого до націоналістичних закликів»[28]. Стоукс стверджує, що індивіди, які сягнули цього стану, здатні до абстрактного логічного мислення. Він називає їх «операційними», а властивість, якою вони наділені, – «операційністю»[29].

Згідно зі Стоуксом, існує особливий зв'язок між спільнотою та мовою. Природно, що коли великі групи людей почали по-

[28] Stokes Gale. Cognition and the Function of Nationalism. – Journal of Interdisciplinary History. – № 4:4 (1974). – С. 530.

[29] Stokes. Cognition. – P. 532. У цій дискусії Стоукс спирається на: Bruner Jerome S. On Cognitive Growth: I. //Jerome S. Bruner et al. Studies in Cognitive Growth. – New York, 1966. – С. 46.

слуговуватися мовою завдяки друкові, вони стали цікавитися й самою мовою. Ці люди почувалися «затишно між осіб, які в легко зрозумілий спосіб користувалися абстрактними поняттями». Це, на думку Стоукса, пояснює, «чому саме лінгвістична нація, а не якась більша чи менша група, пропонувала операційним особам найбільш задовільну спільноту»[30].

Услід за П'яже, Стоукс доводить, що «операційності» сягають у віці приблизно від одинадцяти до п'ятнадцяти років, себто у школі. Якщо діти розвивають необхідні навички та погляди не у школі, а беручи участь у діяльності, до якої вони залучені, «операційність» виробити не вдається. З іншого боку, «у суспільствах, де відбувся промисловий розвиток, неможливо напряму, відчутно передати всі навички, які можуть знадобитися в дорослому житті…. Універсальним розв'язком цієї складної проблеми… була школа». Саме у школі дитина вчиться «за допомогою абстракцій»[31].

Можна додати, що школа описаного тут зразка могла існувати й у суспільстві, де промисловий розвиток не відбувся; скажімо, в суспільстві, яке існує, за виразом Ґелнера, «в тіні» індустріалізації. Інакше кажучи, у певних суспільствах та за певних обставин швидкий розвиток освіти чи, ширше, культури, може відбутися раніше за порівнюваний прорив у промисловості. Саме так склалося в усіх тих країнах, які «пізно розквітли»: за допомогою освіти вони довідалися, що інші суспільства, «Захід», розвиненіші за них не лише в науці, а й економічно, й лише тоді вони взялися розробляти ґрунтовний план подолання того, що тепер сприймалося ними як відсталість.

Утім, у такому разі слід визнати, що перші національні будителі, які звернулися до мови й освіти, виявилися не романтичними, непрактичними мрійниками, відірваними від справжнього світу (себто світу політики й економіки), а були в певному сенсі практичнішими й реалістичнішими, ніж ті їхні сучасники, які зверталися до політики й економіки. Перетворюючи свої діалекти на унормовані мови й вимагаючи, щоб їх викладали у школі, вживали в газетах, журналах, книгодрукуванні й усіх медіа, за-

[30] Stokes. Cognition. – С. 533.
[31] Там само. – С. 537.

вдяки яким відбувається «операціоналізація» молодших поколінь, ранні націоналісти створювали нові спільноти. Ці спільноти, які ми зараз називаємо етнічними націями, породили людей, які завдяки освіті набули основи, що уможливила їхнє функціонування в сучасній економіці й сучасній державі. Ці спільноти виявилися тривкішими, ніж спільноти, засновані на політиці чи економіці. Стаючи письменною у, скажімо, словенській чи чеській школі, особа набувала модерної ідентичності через школу та культуру (в широкому сенсі цих понять), перш ніж увійти до дорослого світу, де панувала інша мова (чи мови), й переважали політичні чи економічні зв'язки. Як засвідчує 1918 р., ці спільноти вижили на руїнах держав і ринків.

«Операціоналізація» через освіту та письменність не мусила чекати на розгортання індустріалізації Нового часу. Друкарство уможливило поширення писемності й освіти, що мало відповідні політичні та соціальні наслідки. Коли в перебігу промислової революції відбулася індустріалізація виробництва, відносно модерні культурні спільноти, засновані на мові, вже існували. Серед важливих прикладів таких спільнот із давньою культурою книгодрукування варто згадати Польщу. Спочатку ця об'єднана культурою спільнота була геть невелика, проте, щойно обставини змінилися на краще, вона змогла увібрати маси. Коли маси потрапляли до шкіл чи навчалися читати й писати в якийсь інший спосіб, їх націоналізував польський націоналізм, а не германізувало буржуазне суспільство, росіянізувала держава чи перетворював на класовосвідомих пролетарів марксизм. Саме такий вигляд має історія (чи бодай важлива частина історії) польської нації у XIX й на початку XX ст. Подібну історію можна розказати і про чехів, словенців, хорватів, українців та інших, кому бракувало політичних та соціальних передумов, які мали поляки як «історична» нація[32].

---

[32] Про вплив друкарства та писемності на перетворення «селян на поляків» див.: Thomas William I., Znaniecki Florian. The Polish Peasant in Europe and America. Це класика соціологічної науки, вперше видана в 1918 р., скорочене видання: Zaretsky Eli. – Urbana and Chicago : University of Illinois Press, 1984, передовсім розділ «Ширша спільнота і роль друкарства».

Доходимо висновку, що саме прийняття національності, а не вибір класового інтересу, було засобом перетворення на особу, здатну функціонувати в суспільстві Нового часу. Розглядаючи питання, чи націоналізм постав, щоб задовольнити засадничі індивідуальні потреби, чи лише для того, щоб слугувати політичним інтересам певних соціальних груп, Гайнц-Ґергард Гойпт звернувся саме до цієї проблеми (і, схоже, дійшов того ж висновку, що і Стоукс, хоча з іншим формулюванням). Гойпт запитував: «Чи був націоналізм «політично полівалентною ідеологією eine *politisch polyvalente Ideologie*, яку можна було застосувати для різних цілей?» Він схилявся до другого погляду, покликаючись на зауваги Ганса Момзена про те, що, хоча національна солідарність постала історично, а, отже, ймовірно, була пов'язана з тими чи іншими класовими інтересами, вона набула «квазіантропологічного» статусу. Внаслідок цього національна солідарність стала проявом «невід'ємного історизму» конкретних індивідів (*Ausdruck der unaufhebbaren Geschichtlichkeit der konkreten Individuen*), і в цій ролі неминуче долала рамки класової ситуації[33].

Ґелнер висловлює тезу, подібну до аргументів Стоукса та Гойпта, коли каже (застосовуючи іншу сітку координат), що «вимоги комунікації в новому, інтелектуально насиченому способі виробництва передбачають спільну писемну культуру, яка передається через освіту, у традиції Ґутенберґа чи Лютера»[34]. Нам лишається тільки додати, що частину цих культурних «вимог» можна було задовольнити ще до того, як економічні обставини створили «потребу» в них. Націоналізм у Центральній та Східній Європі (як я доводжу у своїй книжці) був покликаний саме створити нову модель культури. І він почав виконувати цю функцію, бодай у певних випадках, ще до того, як постала широка потреба комунікувати в «новому, інтелектуально насиченому способі виробництва». Найпроникливіші націоналістичні мислителі й діячі менш розвинених націй, як, скажімо, Фрідріх Ліст, знали, що відбувається за кордоном – на «Заході» – й перед-

---

[33] Haupt Heinz-Gerhard. Nationalismus als Emanzipations–Ideologie? Zur neueren Nationalismusforschung in der Bundesrepublik. – Archiv für Sozialgeschichte. – № 24 (1984). – P. 576–588, особливо С. 577–580.

[34] Gellner. – С.132.

бачили ці потреби та вимоги. Отже, націоналізм сам писав свою п'єсу. І він вимагав від чоловіків і жінок не тієї поведінки, яку Маркс приписував відповідній історичній добі.

Проблема Маркса полягала, схоже, в тому, що написана ним п'єса, в якій головний актор, пролетаріат, мусив промовляти написані Марксом рядки, була не єдиною на світовій сцені. На сцені водночас розгорталася й інша п'єса, яка почалася раніше. До цієї драми були залучені нації, і в її першій дії йшлося про націєтворення чи, як його називали сучасники, відродження націй. Про цей процес ідеться у відомій і високо цінованій книзі Гроха[35]. Всупереч його загальнішим деклараціям, у Гроховому описі перших етапів формування «малих націй» буржуазія підозріло відсутня.

До написання цієї п'єси доклалося багато різних рук, проте саме Лістові, безперечно, належали найсильніші рядкі. На думку Ліста, нації, чи, точніше, організовані в держави нації, були головними героями драми історії, її dramatis personae. Нації були тими пізно розквітлими постатями драми, про яких (і для яких) писав Ліст; вони були суб'єктами нерівного обміну за законами вільного ринку. Ліст хотів, щоб вони зіграли свою роль і у драмі індустріалізації. Він хотів, щоб вони поєднали вільну внутрішню торгівлю з протекціонізмом у міжнародній торгівлі.

Ґелнер стверджує, що Лістова програма, яку Маркс критикував як «абсурдну щодо Німеччини», виявилася ключовим чинником у XIX і XX ст. Вона виявилася не лише можливою, а і неймовірно ефективною. Ба навіть більше: реальна історична роль марксизму у формі, в якій його запровадили у справжньому житті, була саме лістіанською. Саме національний шлях до капіталізму чи соціалізму був не лише можливий, а й обов'язковий. *Саме національний шлях* до індустріалізації виявився ключовим[36].

Очевидно, Ґелнер переконаний, що історія розвивається за сценарієм Ліста, а не Маркса; він стверджує, що Лістові передба-

---

[35] Hroch Miroslav. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / transl. by Ben Fowkes. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985.

[36] Gellner. – С. 127.

чення справдились у майбутніх подіях. Хай би як це було складно прийняти марксистові, часто (хоча, безперечно, не завжди) економіка йде за політикою, напрям для якої, своєю чергою, вказала культура. У своїй книжці я процитував кількох авторів, які писали про початковий «винахід» культурної Німеччини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Я не процитував Макса Вебера, хоча його думка збігалася з моєю. Він поставив під сумнів тезу, що «формування й експансія могутніх держав завжди й передовсім визначені економічно». «Німеччину, – пише він, – уніфікували як економічну територію лише завдяки митним кордонам, які, своєю чергою, визначили суто політично».

> Якби прибрати митні перешкоди, економічно доцільним ринком для східнонімецького надлишкового вівса, бідного на глютеїн, була б не Західна Німеччина, а Англія… Можна сказати, Західна Німеччина не є економічно доцільним постачальником промислової продукції до Східної Німеччини… За економічними чинниками Східна Німеччина… є вдалим місцем для розвитку промисловості, економічно доцільним ринком і тилом якої була б уся західна Росія[37].

На думку Вебера, Німеччина була «об'єднана політично всупереч економічним детермінантам як таким». Утім, після того, як сформувався визначений існуванням спільної мови політичний зв'язок, «ніхто навіть не подумав би про політичне роз'єднання внаслідок внутрішніх економічних суперечностей. Це стосується, скажімо, німецького прикладу»[38].

На завершення – кілька зауваг про зв'язки між національною ідентичністю та пролетарським інтернаціоналізмом. Культурні націоналісти відповідальні не лише за концепцію нації, під яку вони прагнули підлаштувати політику й економіку. Існують численні історичні підтвердження того, що вони також переконали робітників, яких Маркс зображав як головних героїв світової п'єси, зіграти класову роль у націоналістичній п'єсі. Грох визнає, що після того, як «пролетаріат капіталістичного

[37] Weber Max. Essays in Sociology / translated, edited and with an introduction by H. H. Gerth and C. Wrights Mills. – London : Routledge and Kegan Paul, 1961. – С. 162.

[38] Weber Max. – С. 163.

суспільства отримав доступ до освіти, а, отже, й до культурної спільноти нації, до якої він належав етнічно», він перестав бути «лише інтернаціональним», а став натомість «інтегрованим до національних спільнот». Утім, дослідник наполягає, що «відданість нації могла означати, проте не передбачала автоматичної відмови від інтернаціоналізму», хоча «це й стало джерелом тривалих протистоянь у рамках робітничих рухів»[39].

Хоча міркування Гроха є цінними, слід поставити під сумнів його припущення, що пролетаріат «перестав бути суто інтернаціональним», коли інтегрувався «до національних спільнот». Маркс породив доброчесний міф про те, що пролетаріат був засадниче наднаціональним класом. Грох цей міф повторив. На сьогодні навіть дослідники-марксисти визнають, що пролетаріат ніколи не був інтернаціональним, і тим паче не міг таким бути до того, як його «націоналізували». Ерік Гобсбаум рішуче твердить: «Альтернативою національної політичної свідомості на практиці був не «інтернаціоналізм робітничого класу», а субполітична свідомість, яка оперувала у значно меншому масштабі, ніж національна держава, й незалежно від неї»[40].

Всупереч припущенням і сподіванням Маркса та його послідовників щодо постання «світово-історичних» індивідів, зміни у світі, й зокрема в самому СРСР (відверто заснованому на принципах інтернаціоналізму) дають мало підстав для того, щоб проголосити застарілою тезу, що «немає іншого способу бути людиною, крім як бути людиною якогось роду»[41].

---

[39] Hroch M. How Much Does Nation. – С. 115.

[40] Hobsbawm Eric J. The Age of Capital. – P. 100, цит. за: Communism and Nationalism. – С. 186–187.

[41] Cohen G. A. Reconsidering Historical Materialism. – NOMOS. – № 36. Marxism, 1983. – С. 240, цит. за: Benner Erica L. Marx and Engels on Nationalism and National Identity: A Reappraisal. – Millenium: Journal of International Studies. – № 17:1 (1988). – С. 3. From East European Politics and Societies. – Vol. 4. – № 1 (Winter 1990). – С. 134–150.

ЕРНЕСТ ҐЕЛНЕР ТА ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛІЗМУ*

(1998)

«...два великі міфи XIX століття, а саме: марксизм та націоналізм»[1].

Минуло вже півстоліття від публікації праці Ернеста Ґелнера «Думка та зміна» (1964), і з такої часової відстані можна її розглядати як magnum opus, ядро не тільки пізнішої «Нації та націоналізму» (1983), а й ще пізнішої «Плуг, меч і книга: структура історії людства» (1988)[2].

Проте перша реакція на вихід у світ Ґелнерової праці була досить стриманою. Брендан О'Лірі пише, що в середовищі політологів, філософів і соціологів його теорія націоналізму «лишилася майже непоміченою»[3]. Навряд чи більше уваги звернули на неї й у колах істориків. А втім, цей есей – зовсім не дослідження цієї проблеми і навіть не його початок. Це рад-

---

* Я хотів би подякувати Анатолію Хазанову та Джону А. Голу, а також Патріс М. Дабровскі й Бенджаміну Р. Фроммеру за підтримку та поради.

[1] Gellner E. Encounters with Nationalism. – Oxford, 1994. – С. 199.

[2] У коментарі до ранішої версії цієї статті Джон А. Гол зазначив, що «Legitimation of Belief» і «The Psychoanalytic Movement», «та, можливо, інші тексти» «присутні там не меншою мірою».

[3] O'Leary B. Ernest Gellner's Diagnoses of Nationalism: A Critical Overview, or What is Living and What is Dead in Ernest Gellner's Philosophy of Nationalism. // The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism / J. Hall (ed.). – Cambridge : Cambridge University Press. – С. 46.

ше глибоко особиста розповідь, написана через тридцять років після того, як завдяки зустрічі з «Думкою та зміною»[4] один історик вийшов на «свій шлях», ідучи яким, він сформулював для себе певний погляд на історію націоналізму та марксизму, який потім не раз викладав і в усному спілкуванні зі своїми студентами, й у друкованих працях.

Часто буває, що чужа книжка спонукає до написання власного тексту приблизно в тій самій галузі й на ту саму (або споріднену) тему. Проте цього разу сталося інакше. Тут філософська та історична арґументація теоретика надихнула історика обміркувати конкретне історичне дослідження, що навіть не мало на меті «випробувати» тезу теоретика, не кажучи вже про сформулювання іншої загальної теорії. Ґелнерове широке розуміння націоналізму заохотило історика переглянути певний історичний матеріал під таким кутом зору, який дав йому змогу (чи принаймні так йому здавалося) згідно з критеріями, неявно присутніми в Ґелнеровій арґументації, означити певну особу як вельми значного націоналістичного мислителя. Це «відкриття», своєю чергою, надихнуло історика на нове прочитання життя й ідей ще однієї постаті, яка є речником іншого світогляду та яку, на противагу згаданій раніше, ніхто ніколи не намагався позбавити статусу великого мислителя.

Парадоксально, що все це відбулося під впливом ученого, який твердив, що «національні мислителі насправді мало відрізняються один від одного. Якщо один із них упаде, інші стануть на його місце... Незамінних серед них немає. Якість національної думки навряд чи погіршає від таких замін. Їхні окремі доктрини навряд чи заслуговують на аналіз»[5].

---

[4] Я замовив примірник «Words and Things» у Відні через оксфордську книгарню «Blackwell's», зацікавившись згадкою про нього в англійському тижневику. (Я вперше почув про Ернеста Ґелнера у 1959 р., коли щойно приїхав до Англії на навчання, проте «Words and Things» тоді не прочитав і за викликаною цією працею особливо не стежив.) У Відні я вивчав життя та погляди Масарика (див. п. 25), тож значну частину академічної відпустки збирався провести у Празі; втім, 21 серпня 1968 р. скоригувало мої плани й обмежило перебування в Європі до Відня.

[5] Gellner E. Nations and Nationalism. – Oxford, 1983. – C. 124. Про «Ґелнерову зневагу до націоналістичної доктрини» див. у: O'Leary B. On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings

Наша розповідь, проте, цим не вичерпується. Бо згаданий учений потім написав статтю, в якій серйозно і прихильно проаналізував ідеї згаданого націоналістичного мислителя (я маю на увазі «Націоналізм і марксизм» Ернеста Ґелнера в його «Зустрічах із націоналізмом»)[6].

Але почнімо від початку.

Читаючи Ґелнера

Для мне «Думка та зміна» не була легким чтивом. Що глибше проникав я в систему його поглядів, то більше усвідомлював, що Ґелнер трактує націоналізм зовсім інакше, ніж усі ті, з чиїми міркуваннями на цю тему мені досі доводилося знайомитися, і що він напрочуд оригінальний у встановленні, сказати б, «генетичних» зв'язків між націоналізмом і марксизмом, зв'язків, що їх не завважили інші автори.

Філософія

Афористичний Ґелнерів стиль (його вислови дуже природно стають «цитатами», легко запам'ятовуються) допоміг мені, людині з іншого світу, збагнути фундаментальну тезу цього філософа. «Філософія, – пише Ґелнер, – це про індустріалізацію». І далі прояснює свій погляд у зносці: «Або, якщо хочете: філософія – це про невдачу 1789 року».

Прагнучи допомогти тим, кого вразив або збентежив цей явний парадокс, Ґелнер іще раз переформулював свою думку, визначивши філософію як «спробу зрозуміти природу, виникнення, альтернативи та підтексти нашого суспільства та знання, на яке воно спирається»[7].

---

on Nationalism. // The Social Philosophy of Ernest Gellner / J.A. Hall and I.C. Jarvie (eds.). –Amsterdam, 1996. – C. 103.

[6] Gellner E. Nationalism and Marxism. // Encounters with Nationalism. Цю рецензію на мою працю (Szporluk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. – Oxford and New York, 1988) було вперше видано у: East European Politics and Societies. – Vol. 4, 1990.

[7] Gellner E. Thoughts and Change. – London, 1965. – C. 72.

В іншому місці він описує філософію як «узагальнену думку про людину, суспільство та їхнє місце у світі, і до того ж думку, що не потребує доказів»[8].

Ґелнер твердить, що філософія – це вчення про зміну, а суттю зміни є індустріалізація – перехід від аґрарного до індустріального світу. На його погляд, ця зміна трансформує природу взаємин між людиною та навколишнім світом.

> Характеристики, які відрізняють світ доіндустріальних людей від світу мешканців розвинених країн, лежать значно глибше і є набагато істотнішими, ніж розмір багатства чи наявність металурґійних заводів, електрики тощо. Тут ідеться про щось набагато серйозніше: нову рівновагу між буттям і знанням[9].

Усупереч власному афоризмові «філософія – це про індустріалізацію», Ґелнер ясно дає зрозуміти, що, на його думку, не індустрія, а наука визначає новітню історичну добу. Але наука – це не нова релігія, що прийшла на зміну старій: «Це помилка Просвітництва та його революційних нащадків, які жили в XIX ст. – припущення, що наука є своєрідним синтезом релігійних вірувань, тільки, мовляв, ця релігія ближча до істини й вільна від заклинань та посилання на потойбічний світ»[10].

Існує фундаментальна різниця між філософією новітньої доби та релігією минулих віків: «Насправді наука – радикально та якісно відмінна. До її явно виражених і гідних жалю властивостей... належать не тільки нині всім відома істотна неповнота, а й своєрідна аморальність, можна навіть сказати, моральна нечутливість. Вона не відкриває нам природу, яка винагороджує доброчесність і карає гріх, і в її термінах доброчесність і порок навіть неможливо визначити (одне слово, це ніби обезголовлена версія колишнього Божества). Вона існує зовсім не для того. Вона описує нам світ, де немає місця моралі, світ, який, у кращому разі, вказує на одні можливості й заперечує деякі інші. Тут не постає жодного завершеного, значущого, надійного космосу»[11].

---

[8] Там само. – С. 74.

[9] Там само. – С. 72. Він розвиває й уточнює цю думку на с. 74, зокрема у примітці.

[10] Там само. – С. 122–123.

[11] Там само. – С. 123.

Проте якщо «наука» не дає жодних рекомендацій щодо поведінки тієї чи тієї особи або групи, а, отже, й не бере на себе ролі провідника в житті, яку раніше в суспільстві виконувала релігія, то на чий авторитет мають покладатися сучасні люди, після того, як вони втратили релігію? Чи може бути таким замінником філософія у своїй ролі «практичної» або «прикладної» науки? Незрозуміло також, чи Ґелнер припускає існування більше одного виду філософії, що має за свій предмет «індустріалізацію». Він називає лібералізм і соціалізм «двома великими течіями суспільної думки, що виникли на ранньому етапі великого переходу»[12], але чи не є в цьому разі «суспільна думка», як він її розуміє, просто іншою назвою філософії?

У той час, коли я заглибився в читання «Думки та зміни», такі запитання мене не турбували. Я мало переймався стосунками між філософією та наукою, як їх визначив автор, і майже не звернув уваги на його критику лібералізму, що їй він у своїй книжці надав чимало уваги. Важливим мені здалося його ставлення до марксизму[13].

Марксизм

Немає нічого дивного в тому, що, пояснивши власну позицію, Ґелнер звертається до марксизму: він не заперечує, що марксизм має стосунок до тих проблем, які, на Ґелнерів погляд, становлять предмет філософії. Це вчення цікавиться змінами, отже, воно на правильному шляху: «Марксизм, мабуть, досі можна вважати найкращою відправною позицією для розуміння сучасного світу. І не тому, що його вчення правильне, а тому, що ті запитання, які він ставить – це правильні запитання». Ґелнер із повагою говорить про Марксову соціологію – але відокремлює її від його «безглуздої есхатології»[14].

Ґелнер також визнає особливий політичний статус марксизму як ідеології, що санкціонує існування цілої низки держав, правлячи за «таку собі офіційну релігію, котра поступово

[12] Там само. – С. 117.

[13] Там само. – С. 126.

[14] Там само. – С. 126.

перетворюється на невіддільний складник офіційного Основотворчого Виправдального Міфу цих суспільств»[15].

Але навіть ставши офіційним світоглядом, марксизм не позбувся притаманних йому хиб. Ось у чому вбачає Ґелнер «дві горезвісні помилки марксизму»:

> Дві горезвісні помилки марксизму – сподівання на те, що зубожіння пролетаріату триватиме або навіть посилиться, й недооцінка націоналізму – це, по суті, *одна* й та сама помилка; *якби* в тих реґіонах, де найвища хвиля вже прокотилася, пролетаріат залишився на межі голодної смерті, тоді він і справді міг би відчути солідарність із новобранцями індустріальних злиднів[16].

Щоб належно оцінити підривний зміст цього твердження, треба зіставити його з поглядом Ґелнера на націоналізм у його співвідношенні з індустріалізацією або «зміною»:

> По суті, націоналізм – це феномен, пов'язаний не стільки з індустріалізацією чи модернізацією як такою, скільки з її нерівномірним поширенням[17].

Простежмо за розвитком Ґелнерової думки: філософія – це про індустріалізацію, націоналізм – про її нерівномірний розподіл, – і погляньмо, куди вона веде. Досить поміркувати хвилину, і стає очевидним, що оскільки жодне інше поширення неможливе – воно може відбуватися тільки в часі, – Ґелнер, по суті, стверджує: «Націоналізм – це вчення про індустріалізацію». (Тоді мені не спало на думку запитати, чи означає це, що «філософія дорівнює націоналізмові»).

Було б цікаво з'ясувати, чи в оглядах та інших критичних коментарях, опублікованих після виходу «Думки та зміни» у світ, було помічено антимарксистську спрямованість цієї праці. На мене, оскільки я вже був ознайомився з марксизмом-ленінізмом, цей елемент справив величезне враження. Ґелнер кинув виклик марксизмові на його власній території: ідея нерівномірного розвитку була питомою ознакою марксистсько-ленінських заклинань; кожен, кому довелося вивчати комунізм, знає, що,

---

[15] Там само. – С. 126.

[16] Там само. – С. 172. Курсив автора.

[17] Там само. – С. 166.

посилаючись на нерівномірний розвиток, Троцький доводив неминучість комуністичної революції в тих країнах, які ми нині називаємо «третім світом». Іще в тридцятих роках Троцький виголосив свою знамениту фразу про те, що робітники Калькутти мають більше спільного з робітниками Манчестера, ніж ті й ті – зі своєю «національною буржуазією». І ось професор Ґелнер наважився поставити цей арґумент із ніг на голову! Солідарність робітників передових і недорозвинених країн – це міф, заявляє він. Ба більше, країнам, що розвиваються, слід шукати розв'язання своїх проблем у націоналізмі. Для них буде добре, якщо вони стануть незалежними. «Якби світ проходив крізь другу, глобальну фазу індустріалізації політично об'єднаним, – пише Ґелнер 1964 року, – такий об'єднаний світ, вельми ймовірно, був би умовами свого життя схожий на сьогоднішню Південну Африку»[18].

Новітня індустрія – це дитя науки, каже Ґелнер, проте не марксизм, а націоналізм краще спроможний дати раду соціальним і політичним аспектам та наслідкам індустріалізації.

Націоналізм

Зі сказаного випливає, що зміна та націоналізм ідуть пліч-о-пліч. Націоналізм – це підривна, революційна сила:

> Мірою того, як наростає хвиля індустріалізації та модернізації, вона руйнує попередні політичні утворення – зазвичай або малі, де люди об'єднані близькими, інтимними стосунками, або великі розміром, але слабкі й малоцентралізовані, такі, як давні імперії, всередині яких існували малі, близькі спільноти[19].

В одній із виносок (деякі найбільші свої відкриття він подає у зносках) Ґелнер вводить поняття *модернізації* і пояснює, як воно співвідноситься з індустріалізацією:

> Ці два поняття слід розрізняти лише як вужчий і ширший аспект одного явища. Власне індустріалізації можуть передувати – а в деяких винятковихвипадках і йти слідом за нею – парадні реґалії,

[18] Там само. – С. 178.
[19] Там само. – С. 171.

> термінологія, сподівання та гасла індустріального суспільства. Сукупність таких випереджальних ефектів може мати не менший вплив на суспільство, ніж саме явище[20].

Згодом ідея «випереджальних ефектів» виникне знову, коли автор висловить думку, що деякі нації «утворилися завдяки недавньому процесові індустріалізації», тоді як інші були породжені «*тінню*, що її відкидав, наближаючись, цей процес»[21]. (Курсив мій. – *Р.Ш.*).

Очевидно, що модернізація в розумінні Ґелнера – поняття ширше, ніж індустріалізація. Це в царині культури, зокрема й у галузі освіти, мають місце «випереджальні ефекти», коли туди падає «тінь» від наближення процесу індустріалізації. Проте для Ґелнера культура є однією з підвалин індустріального суспільства, а не тільки дуже важливим складником передіндустріального.

Новітнє суспільство потребує освічених людей, а освіту здобувають у школах, де науки викладають різними мовами.

> Важливість «національної» диференціації, того, що є по суті культурним означенням групового членства, ґрунтується на тому факті, що розвиток вимагає насамперед освіти, що саме освіта робить людину громадянином і що освітній процес має відбуватися в певному середовищі, певній культурі, в певній «мові»[22]. У школі людина навчається працювати, а також навчається бути громадянином: Сучасна дійсність – це громадянство через освіту, різниця між групами, означена в термінах мови, якою вони здобули освіту, об'єднання людей у масові суспільства спільної культури...[23]

Тобто для Ґелнера мова – це щось більше, ніж засіб, за допомогою якого розповсюджується науково-індустріальне знання. Сам засіб і є посланням: «Мова, як збагнув іще Віко, це щось більше, ніж знаряддя культури, це *сама* культура»[24].

---

[20] Там само. – С. 171.

[21] Gellner E. Encounters with Nationalism. – Oxford, 1994. – С. 11. Курсив автора.

[22] Gellner E. Thoughts and Change. – London, 1965. – С. 172.

[23] Там само. – С. 173.

[24] Там само. – С. 195. Курсив автора.

Націоналізм визнає кардинальну важливість освіти у формуванні сучасної особистості – тобто індивіда, навченого функціонувати в індустріальному суспільстві. Якщо в аґрарному суспільстві людина набуває необхідних навичок, працюючи в сільському господарстві, то в індустріальному необхідну кваліфікацію вона здобуває не працею на фабриці, а навчаючись у школі, перш ніж піти працювати.

А школа, вважає Ґелнер, мусить бути національною.

Ґелнерів підхід допоміг мені усвідомити, чому освіта була головним полем битви в національних змаганнях у таких країнах, як Габсбурзька монархія. Боротьба за мову викладання у школі була не відходом від реальних проблем, таких, як загальне виборче право, заробітна плата або земельна реформа (як твердили демократи, ліберали та соціалісти), а фундаментальною боротьбою за те, яких особистостей готуватиме система освіти, а, отже, й боротьбою за кордони державних формувань.

Те, що Ґелнер визнав за потрібне сказати про «випереджальні ефекти» та про нації, породжені «тінню», яку відкидає процес індустріалізації, було, по суті, рівнозначне визнанню того факту, що хоча філософія, тобто соціологія, та еконіміка важливіші, ніж історія, а проте є робота й історикові. «Випереджувальні ефекти» означали ідеї. Тож, зрештою, вивчення цих ідей мало майбутнє...

Вивчаючи історію

Були особисті та автобіографічні обставини, завдяки яким погляд Ґелнера на націоналізм видався мені таким переконливим і таким привабливим.

Перед тим я вивчав інтелектуальну еволюцію Томаша Ґ. Масарика (1850–1937), Ґелнер несподівано освітив для мене ту широку сцену, на якій минало життя мого персонажа.

Спершу Масарик обстоював потребу «нового християнства». (Ще юнаком, наприкінці 1860-х років, він читав Сен-Сімона і Канта. Один із його вчителів у Брно був послідовником Сен-Сімона). Потім він відійшов від ідеї нової вселенської релігії та став закликати, щоб на її місце було поставлено науку. Нарешті,

в 1890-х роках, не відмовившись від своїх фундаментальних релігійних і філософських ідей, Масарик вирішив подати їх у пакеті, що його він назвав Чеською національною філософією. І тільки тоді, оголосивши себе національним мислителем, Масарик здобув потенційних виборців і принаймні перспективу політичного впливу. Він дістав змогу проповідувати своє бачення того, що означає бути *людиною*, лише переконавши тих, хто хотів його слухати, що він навчає їх, як вони повинні діяти та поводитись, аби здобути право називатися *чехами*[25].

Якщо в особі Масарика я знайшов приклад мислителя, що, почавши свою діяльність як філософ релігійного спрямування, зрештою закономірно перейшов на позиції націоналізму, то Росія/СРСР дала мені інший повчальний приклад. Маю на увазі марксистського історика Покровського (1868–1932), що намагався «захистити історію від нації»[26] (у значенні: вберегти історію від націоналізму). До самої своєї смерті він мав статус лідера нової радянської історичної науки, що його схвалив особисто Ленін, аж поки 1934 року його не відкинула нова сталінська ортодоксія, яка поставила марксизм-ленінізм на службу новому російсько-совєтському імперському патріотизмові[27].

Ґелнер, як мені здалося, розтлумачив мені, що була певна закономірність (*Gesetz mässigkeit*) в обох цих історіях: марність (принаймні, так воно виглядало) двох дуже різних спроб знехтувати або оминути націоналізм, неможливість переступити через націю в сучасній думці та політиці.

---

[25] Szporluk R. Masaryk in Search of Authority. // Canadian Slavonic Papers. – Vol. 7, 1965. Я глибше розвинув таку інтерпретацію у: The Political Thought of Thomas G. Masaryk. – Boulder, 1981, особливо в розділі 4 («Religion as Nationalism»).

[26] Цю думку запозичено у: Duara P. Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China. – Chicago and London, 1995.

[27] Szporluk R. Pokrovsky's View of the Russian Revolution. // Slavic Review. – Vol. 26, 1967; Pokrovskii M.N. Russia in World History: Selected Essays (ed. R.Szporluk, transl. R. Szporluk and M.A.Szporluk, Ann Arbour, 1970).

Викладання

Було очевидно, що я повинен поділитися своїм відкриттям Ґелнера зі своїми студентами. Я зорганізував у Мічиґанському університеті, де тоді викладав, колоквіум під назвою «Теорії націоналізму», в якому «Думка та зміна» була одним із головних текстів, а інші матеріали для читання підбиралися відповідно до порушених у ній тем. Теми кількох тижневих занять було сформульовано за допомогою цитат із книжки: одного тижня це була «Філософія – це про індустріалізацію», наступного – «Або, якщо хочете: філософія – це про невдачу 1789 року».

Упродовж кількох років я не раз переглядав програму цього колоквіуму, а потім на зміну йому прийшов «Соціалізм і націоналізм», курс лекцій із ширшою, як мені здавалося, темою. Проте головна ідея залишилася та сама. Студентам говорилося, що соціалізм і націоналізм діють у світі, перетворюваному індустрією, і що обидві ці суспільні течії були відповіддю на «невдачу 1789 року» і прагнули знайти їй пояснення; ці два світогляди, проте, відрізнялися тим, що один переймався проблемами знедолених, а другий – становищем поневолених. (Тут я завжди квапився додати, що десь у другій половині семестру ми розглянемо ситуації, в яких «знедолені» та «поневолені» – це *ті самі люди,* або вони вважають себе такими.)

То був курс, де націоналізм і марксизм трактувалися як цілком рівноправні світогляди. Націоналізм (чи то національне питання) не розглядався як проблема (читай: відхилення від серйозних справ), яку доводиться «розв'язувати» марксистам – а саме так в університетських курсах із марксизму трактували націоналізм[28]. Ми дивилися на націоналізм як на світогляд і рух, який мав із марксизмом спільну рису: він переймався проблемами сучасного світу, тобто індустріалізацією/модернізацією та її наслідками. Націоналізм пропонував іншу – альтернативну –

[28] Наскільки мені відомо, всі без винятку книжки, в заголовках яких згадано марксизм (чи соціалізм) і націоналізм, присвячені тому, що марксисти говорили про націоналізм. Анонсований діалог у книзі Мунка (Munck R. The Difficult Dialogue: Marxism and Nationalism. – London, 1986) насправді є монологом.

інтерпретацію світу й був програмою його перетворення, яка конкурувала з програмою марксизму.

Самоосвіта

Одна річ було висловити припущення та задекларувати наміри, й зовсім інша – знайти діячів, які зробили б для націоналізму те, що зробили для соціалізму Маркс, Енгельс та їхні послідовники (чиї імена мої студенти принаймні від когось чули). Щоб підготуватися до цього, потрібні були час і зусилля.

Заглиблюючись у нетрі націоналізму, я мав принаймні якесь уявлення про те, як упізнавати дерева, що їх мені треба було знайти. Від Ґелнера я одержав мірило, яке давало мені змогу порівнювати й розміщувати за ранґом націоналістичних мислителів XIX ст. Які з них розуміли (передбачили?) те, чого Ґелнер навчав нас сьогодні? Хто з них, не читавши Ґелнера, знав (знали), в чому суть націоналізму?

Якщо Ґелнер оцінив суть націоналізму правильно (а він переконав мене у слушності свого тлумачення), то можна було припустити існування в минулому бодай кількох націоналістів, які раніше за Ґелнера інтуїтивно дійшли б тих самих висновків. Тобто збагнули би зв'язок між умовами життя їхньої нації, головною турботою для кожного націоналіста, з одного боку, й нерівномірним поширенням усесвітнього процесу індустріалізації – з іншого. Одне слово, я поставив собі за мету знайти Ґелнера перед Ґелнером – Ґелнера до Ґелнера.

Як ото до Маркса та «наукового» соціалізму існували всілякі «утопічні» течії, так і я у своєму дослідженні (а потім і викладанні) націоналізму знайшов «утопічних» націоналістичних мислителів та «утопічні» течії. Якщо утопічні соціалісти ідеалізували суспільний лад минулого, то утопічні націоналісти твердили те саме про далеке національне минуле та про сучасну їм селянську культуру, відкидаючи індустріалізацію та зміну. Натомість «науковий націоналізм» будував свою програму неминучості й бажаності індустріалізації. І хоча було очевидно, що в реальному

історичному контексті різниця між двома видами націоналізму не завжди була такою чіткою, бо ж деякі «утопісти» інтуїтивно дійшли проникливих і слушних висновків (як очевидний приклад можна назвати Гердера), я потребував когось такого, хто б ясно розумів, що «філософія – це про індустріалізацію». Прочитавши чимало наукової літератури з цього предмета, а потім переглянувши й ориґінальні твори найбільших мислителів, я вирішив, що можу припинити свій пошук. Я знайшов того, кого шукав. Це був Фрідріх Ліст[29].

Більше за будь-кого з досі знаних мені націоналістичних мислителів Фрідріх Ліст (1789–1846) заслуговує на звання провідного теоретика, а, можливо, й засновника «наукового» націоналізму – такого я дійшов висновку. Іноді я називав його систему «загальним» націоналізмом, бо вона надається для будь-якої нації, що живе у світі, де розпочався процес індустріалізації. Цю винайдену Лістом «алґебру націоналізму» можуть вивчати й застосовувати будь-які націоналістичні течії та рухи, будучи щодо неї різними «арифметиками»[30]. Може, в такій математичній аналогії мало глузду чи й зовсім його немає, але вона допомогла мені пояснити свою арґументацію щодо спільних для всіх «наукових» націоналізмів підвалин. Власне, життя та діяльність Ліста можуть слугувати ілюстрацією універсальної застосовності його системи: він почав і закінчив

[29] Звісно, я почув про Ліста ще до того, як прочитав Ґелнера. Коли я, озброївшись Ґелнером як путівником, почав власну дослідницьку експедицію, історія націоналізму вже не була для мене terra incognita. Втім, саме Ґелнер надав мені важливий інструментарій, завдяки якому я зумів розмістити Ліста в центрі націоналістичного сузір'я. Я не знаю праць, які порівнювали би певні особливості Ґелнерових поглядів із Лістовими – виняток становить хіба Уґо Паґано, який доводить (Can Economics Explain Nationalism? // Nationalism and Rationality / A. Breton, G. Galeotti, P. Salmon and R. Wintrobe (eds.). – Cambridge, 1995. – C. 175), що Ліст «передбачив певні зауваги щодо ролі нації в організації поділу праці, які згодом незалежно розвинув Ґелнер».

[30] Звісно, до пошуків «родового» націоналізму мене підштовхнули зауваги Ентоні Сміта про «центральну доктрину» націоналізму. Про це див. у: Smith A.D. Theories of Nationalism. – New York, 1973. – C. 20–24; Szporluk R. Communism and Nationalism. – C. 93–94.

своє громадське життя як німецький націоналіст, але знаходив час бути також теоретиком і практиком ще й американського націоналізму, і навіть примудрився дати французам кілька безкоштовних порад щодо того, як їм зробити сильнішою свою Францію. Якби Ліста не існувало, я мусив би його винайти: щоб зробити симетрію між двома світоглядами досконалою, я потребував націоналістичної постаті, сумірної з Марксом. Тепер я міг сказати своїм студентам: «Марксом націоналізму був Фрідріх Ліст».

«Відкриття» Ліста спонукало мене кинути свіжий погляд на Марксову біографію, а, можливо, прочитати її заново. Якщо Ліст був таким, яким він мені здається, міркував я, Маркс мусив його знати, може, навіть щось говорив про нього. Було цілком слушним припустити, що молодий Лістів сучасник Маркс (він народився 1818 року) не тільки мав якусь власну думку про німецький націоналізм, а й особливо цікавився Лістом, який багато міркував про роль індустріалізації в облаштуванні світового ринку. З'ясувалося одначе, що автори найвідоміших праць про Маркса абсолютно не цікавилися ставленням молодого Маркса до німецького націоналізму й нічого або майже нічого не могли сказати про те, чи знав він Ліста і якої був про нього думки. (Лише Гарольд Ласкі, здавалося, помітив полеміку з Лістом у тексті «Комуністичного маніфесту»[31]). Проте я не відмовився від свого наміру і, як той астроном, який відчуває існування десь у космічному просторі досі не відкритого небесного тіла, бо інакше рухи відомих планет пояснити не можна, провадив далі свої пошуки. Остаточно переконавшись, що потрібних мені відомостей немає в літературі про Маркса та марксизм, я звернувся до інших джерел. І з'ясував: так, Маркс знав про Ліста. І набагато ліпше, ніж я доти припускав: Маркс навіть прочитав Лістову критику Адама Сміта, перш ніж прочитати самого Сміта. (Навіть їхні кар'єри перетнулися: Маркс прийняв пропозицію стати редактором часопису «Rheinische Zeitung», від якої раніше відмовився Ліст). І я дав своїй книжці підзаголовок: «Карл Маркс проти Фрідріха Ліста».

[31] Laski H. J. Introduction to: Karl Marx and Friedrich Engels, The Communist Manifesto. – New York, 1982. – С. 50–51.

Історія націоналізму... і марксизму?

У своєму опублікованому 1992 року есеї «Альтернативне бачення» Ґелнер підтвердив ідею, яку він уперше висловив у «Думці та зміні»: «Історія – не є ані класовою боротьбою, ані боротьбою націй»[32]. Розвиток націй і зміни у взаєминах між класами не відбуваються у двох різних і незалежних сферах: «насправді обидва процеси – це аспекти одного переходу»[33].

Цей самий погляд висловлено вже в 1960-х роках у «Думці та зміні». Якщо ти сприйняв серйозно думку Ернеста Ґелнера про зміну, зробив я висновок, то саме так ти повинен викладати – і писати – інтелектуальну історію XIX ст. Отже, натхненний Ґелнером, я вирішив аналізувати комунізм і націоналізм *разом*, як явища однакового статусу і, що навіть важливіше, як учення, що мають спільний предмет.

Те, що цей факт був очевидний для Ґелнера (та його читачів), аж ніяк не означало, що це було очевидним для націоналістів або марксистів минулого. Їхні філософські й ідеологічні принципи та засновки, ймовірно, перешкоджали їм побачити повну картину і збагнути значення процесу навіть тоді, коли вони спонукали їх сприймати правильно та реалістично той чи той аспект єдиного процесу; ці націоналісти та марксисти, либонь, скидалися на сліпців із відомої притчі, які навпомацки вивчали слона. (Можливо, Ґелнер уточнив би цю аналогію, сказавши, що і націоналізм, і марксизм дивляться на світ одним розплющеним оком – тому націоналізм бачить одну половину картини, а марксизм – іншу).

З очевидних причин (зокрема, задля ясності) варто викласти ідеї однієї ключової постаті, Маркса, в одній частині книжки, а ідеї Ліста – у другій. Та мірою того, як моя розповідь переходила від Ліста та Маркса до їхніх учнів і послідовників, ставало дедалі важче, а іноді й неможливо, подавати соціалістичні постаті та ідеї в різних розділах, окремо від їхніх націоналістичних суперників. Деякі «націоналісти» промовляли й діяли подібно,

32 Gellner. Encounters with Nationalism. – С. 199.

33 Там само. – С. 195.

а іноді достоту так само, як «марксисти», зате в інших випадках марксисти з не меншим правом претендували на те, щоб бути названими націоналістами. Так було в Європі XIX і поч. XX ст., наприклад, у Болгарії та Італії і навіть більше – в Росії. Проте первісні кордони між марксизмом і націоналізмом остаточно затерлися після 1945 року в колоніальному та постколоніальному світі, де деякі провідні ідеї Ліста було приписано Марксові під етикеткою «теорії залежності». Після цього й кількох подібних відкриттів я майже повірив Дітерові Сенґасу, що Ліст був «раннім маоїстом»[34].

Утім, ще поки я писав свою книжку, і потім, коли я й далі читав літературу на ці теми, мені ставало зрозуміло, що задля того, щоб виявити випадки злиття націоналізму з марксизмом чи будь-якого з цих учень із соціологією, можна й не звертатися до ідей Мао Цзедуна чи до латиноамериканської «теорії залежності». В Європі два імені можуть правити за приклади до цієї проблеми: Макса Вебера й Антоніо Ґрамші.

Олімпійська слава Вебера як ученого є, певно, однією з причин, чому націоналізм у його думці лишився непоміченим. Ціла низка публікацій уже посприяла виправленню цього недогляду, і я почуваюся тепер набагато безпечніше, ніж тоді, коли, відповідаючи на зауваження Бенедикта Андерсона, що «націоналізм не створив своїх великих мислителів – ані Ґоббсів, ані Токвілів, ані Марксів, ані Веберів», я написав: «Вебером націоналізму *був Вебер*»[35].

---

[34] Senghaas D. Friedrich List und die neue internationale oekonomische Ordnung. – Leviathan. – Vol. 3, 1975. – P. 297, цит. за: Szporluk. Communism and Nationalism. – C. 274n. Можливо, Сенґас перебільшує, проте й у цьому можна простежити Ґелнерів вплив: і Лісту, й Мао йшлося про пізніх модернізаторів/індустріалізаторів. Чи не можна назвати маоїстською ідею Ліста про те, що «світове місто» (так він характеризував Англію) експлуатує «глобальне село»? (Чи, може, Мао варто назвати пізнім лістіанцем?)

[35] Передмова до Communism and Nationalism (1991, pbk.). – C. VI. О'Лірі «дивує» (O'Leary. Ernest Gellner's Diagnoses of Nationalism. – C. 87), що Андерсон «не вважає Вебера видатним теоретиком націоналізму, і ще дивніше, що видатними теоретиками націоналізму не вважають Руссо, Берка, Дж. С. Мілла та Фрідріха Ліста». У нещодав-

У своїй книжці, написаній на тему російської політики, Джеремі Лестер аналізує висловлювання Ґрамші, «що соціальні класи, які існують на економічному рівні, не обов'язково дублюються на рівні політичному» і що «процес артикуляції колективної волі, здатної здійснювати політичну гегемонію в суспільстві»,вимагаєнасампередуміннястворювати«міжкласових політичних суб'єктів». «Перемога в боротьбі за гегемонію», писав Ґрамші, може бути здобута, коли «колективна воля» стає «народною релігією», а це відбувається тоді, тлумачить Лестер думку Ґрамші, коли «колективна воля проникає в національну свідомість певного суспільства»[36]. Інтерпретація теорії Ґрамші, яку пропонують Лестер та інші вчені, дає додаткові підстави припускати, що марксистські ідеї Ґрамші можуть передавати вельми важливий зміст у «перекладі» мовою націоналізму (що нею суспільства з «міжкласовими політичними суб'єктами» називаються націями.) Навряд чи ми помилимося, якщо побачимо в дідові єврокомунізму теоретика національного будівництва, а також постать у традиції Рисорджименто[37].

Така трансідеологічна конвертувальність – це якраз те, що має відбуватися у світі, якщо Ґелнер описав і пояснив його правильно. Марксизм і націоналізм мають справу з «двома аспектами *одного* переходу» – отже, найориґінальніші, найнеупередженіші мислителі обох шкіл муситимуть скидати ідеологічні шори

ній статті про Маркса, Ліста та Сміта (The World of Nations: Some Economic Implications of Nationalism // Critical Review. – Vol. 9, 1995) Лія Ґрінфелд додала до цього списку ще кілька імен. Свою інтерпретацію Маркса Ґрінфелд уже озвучувала у: Nationalism: Five Roads to Modernity. – Cambridge, MA, 1992).

[36] Lester J. Modern Tsars and Princes: The Struggle for Hegemony in Russia. – London, 1995. – P. 7–8.

[37] Як засвідчують знані й часто цитовані «марксистські» аналізи Ґрамші Жовтневої революції 1917 р. та її негайних наслідків, більшовики захопили владу в країні, де націєтворення ще не відбулося. Див.: Lester. Modern Tsars and Princes. – P. 19–21 і Adamson Walter. Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory. – Berkeley, 1980. – P. 221, якого Лестер цитує. Про місце Ґрамші в історії формування італійської нації див.: Bellamy R. Modern Italian Social Theory: Ideology and Politics from Pareto to the Present. – Oxford, 1987.

свого вузького світогляду і проникати на територію своїх супротивників: до цього їх підштовхуватиме сама логіка їхнього наукового пошуку. Цілком імовірно також, що ідеї тих, хто зробив це особливо успішно, будуть не тільки «перекладені» мовою іншої суспільної течії, а й увійдуть до скарбниці спільного знання про історію, суспільство та політику. І поступово буде знесено мури, які відокремлюють те, що Ґелнер означив як «політичний міф» («двома найбільшими міфами XIX і XX ст.» називає він у «Зустрічах із націоналізмом» марксизм і націоналізм), від «суспільної течії», а вже її – від філософії...

Післяслово

Ґелнер, так як я це бачу сьогодні, і сам сподівався чогось такого. Радянський Союз іще видавався світові прикладом успішної реалізації марксистських ідей, а він припускав, що «хоч є мало підстав сподіватися, що совєтська держава припинить своє існування, існує певна надія, що така доля спіткає саме марксистське вчення». Кінець-кінцем, міркував він, марксизм перетвориться на «вельми скромну частину російської національної гордості, патріотизму та невіри (тобто «офіційного націоналізму» й атеїзму. – *Р.Ш.*), як то завжди буває з традиційними віруваннями в житті націй»[38]. Інакше кажучи, марксизм увійде окремим номером до репертуару російського націоналізму. Проте, на думку Ґелнера, марксизм виконував у Росії функцію націоналізму від самого початку: «Люди, які фліртують із марксизмом, – це насамперед націоналісти»[39]. «Марксизм не ставить собі за мету подолати зло індустріалізму: він приводить його за собою. Марксистські революції йдуть попереду індустріального розвитку, а не слідом за ним»[40]. Російська марксистська революція була породжена поширенням індустріалізації, а перемігши, довела індустріалізацію до успішного завершення. Цей успіх засвідчив, що революція була націоналістичною – *quod erat demonstrandum*.

---

[38] Gellner. Thought and Change. – С. 125.

[39] Там само. – С. 135.

[40] Там само. – С. 137.

Але для мене сьогодні – кількома десятиріччями після виходу у світ твору Ґелнера, протягом яких чимало визначних праць із націоналізму опублікували інші вчені – очевидно також, що автор «Думки та зміни» прогледів кілька важливих речей. Поперше (що за тих часів, либонь, було помилкою простимою), він оминув увагою неросійські національності в СРСР і їхні національні ідеї та ідеали. По-друге, він не подумав про те, що й самі росіяни могли мати інші, крім офіційно схвалених, ідеї щодо своєї національної ідентичності. І зовсім прогледів він ту загальнішу істину, що в націоналістичних інтелектуальних дебатах важливі проблеми порушуються й потім розв'язуються мірою того, як певні уявлення про націю утверджуються як домінантні. Тобто він знехтував факт, визнаний Ґрамші після того, як він відбув зовсім іншу інтелектуальну подорож: національна ідентичність залежить від внутрішньонаціональних змагань, а ідеологічна сфера – це поле битви в боротьбі за гегемонію всередині нації.

Щоб дійти такого висновку, треба було визнати, що націоналістичні мислителі та націоналістичні ідеї мають вагу. Цей висновок не суперечить Ґелнеровій переконаності в тому, що націоналізм правильно оцінює вплив процесу індустріалізації на суспільство. А якщо це так, то чому не припустити, що націоналізм приваблює не менших розумників, аніж ті, які приходять до марксизму? І хоча розумники зазвичай сперечаються між собою навіть тоді, коли поділяють певні фундаментальні погляди, їхні дискусії – це не завжди марнування часу. Наскільки мені відомо, Ґелнер ніколи не говорив, що марксистські ідеї нічого не варті, або що розбіжності між Бернштейном і Розою Люксембурґ, між Леніним і Плехановим або Мартовим тощо не вплинули на той остаточний вигляд, якого набув марксизм, коли він прийшов до влади. Чому ж тоді він не надав такої самої ваги націоналістичним дебатам і змаганням за визначення національної ідентичності та національної політики? (Та, можливо, я помиляюся: кажучи про Марксову «безглузду есхатологію», яка для справжніх вірних і робить Маркса Марксом, Ґелнер показує, що його невміння віддати належне націоналізмові поширювалося й на марксизм).

Щоб зрозуміти, чому Ґелнер приділив так мало уваги конфліктам і співпраці всередині окремої етнічної групи у процесі її формування як сучасної нації, треба взяти до уваги ширші рамки, в яких він розглядав процес утворення націй. Як вважає Роналд Фіндлей, «згідно з традиціями вельми поширеного в XIX ст. еволюційного типу мислення» Ґелнер дивився на держави та нації як на «колективні одиниці, вишикувані на паралельних коліях, як ото поїзди, що відходять через якісь проміжки часу». Це пояснює, чому в картині, яку малює Ґелнер, немає «будь-якої взаємодії між одиницями, чи то в конфлікті, чи то у співпраці»[41].

Зауваження Фіндлея видається слушним. «Не случайно», як кажуть росіяни, одна з Ґелнерових книжок має назву «Плуг, меч і книга: структура історії людства». Що його хвилювало, то це *зміна*, глобальний перехід від Аґрарії до Індустрії. З цього погляду справжнім попередником або двійником Ґелнера був не Ліст і не Маркс, а людина, чиї твори надихали їх обох – Анрі де Сен-Сімон, великий інтерпретатор і пророк індустріальної цивілізації. (Я часто дивувався, чому його не згадано в жодній із Ґелнерових книжок, які я переглядав). Однак те, що Сен-Сімон провидів як майбутнє, Ґелнер знав як недавнє минуле та сучасне, а тому, на відміну від свого попередника, він мусив дослідити зв'язок між індустрією та націоналізмом і марксизмом.

Інакше кажучи, Ґелнерові довелося мати справу з історією, яка не зводилася до соціології. Як історичний феномен у Центральній та Східній Європі, перехід від Аґрарії до Індустрії відбувався як перехід від колишньої імперії «Мегаломанії» до нових національних держав, «Руританії» та її єдиноутробних сестер («Мегаломанією», безперечно, була Габсбурзька монархія, а рідна Ґелнерова Чехословаччина була однією з «Руританій»). Проте Ґелнер мало зважав на внутрішньонаціональні та міжнаціональні взаємини, зокрема й на типові для Східної Європи ситуації, коли та сама етнічна група ставала об'єктом суперництва у спробах національного будівництва, що відбувалися од-

41 Findlay R. Notes on the Political Economy of Nationalism. // Breton, Galeotti, Salmon and Wintrobe. Nationalism and Rationality. – C. 149.

ночасно, з висуванням різних етнічних, історичних і політичних арґументів на свою користь і пропозицією різних національних відповідей на виклик сучасності[42]. Впадає також у вічі, що на його карті націоналізму відсутня Польща – можливо, тому, що її неможливо зарахувати до будь-якої ширшої категорії: поляки мали власну еліту навіть тоді, коли були під чужоземним ярмом, їхній націоналізм виник задовго до епохи індустріалізації, й за жодної історичної доби до них не можна було застосувати поняття «нації, яка пробуджується». (Точніше буде сказати, що вони терпіли на національне безсоння). Ґелнер торкнувся польського питання непрямо, в есеї, присвяченому польському антропологові Броніславу Малиновському, який прожив свою юність під австрійським пануванням. (Ґелнер, здається, написав про цю людину більше, ніж про всіх інших поляків, разом узятих. Чи не вбачав він певної подібності між життєвим шляхом цього поляка і своїм власним?[43].) Ґелнерів погляд на монархію, хоча, згідно з його системою, вона й була приречена розпастися на окремі національні держави, не був цілком неґативним. Він називав імперію Габсбурґів «дитячим садком націй»[44].

То був блискучий висновок. Проте імперія була й чимось іншим. Вона мала у своєму складі також нації або частини націй, які, за Ґелнеровим розкладом (не кажучи вже про їхню

[42] Наведімо як приклад крайній випадок: до 1918 р. угорським «русинам» казали, що, залежно від певних «об'єктивних» критеріїв, вони є то угорцями, то українцями, то росіянами, то русинами чи австрійцями. (Понадетнічна «імперсько-австрійська» національна ідентичність так і не постала, чи бодай не проіснувала довго, проте не слід забувати, що в певні моменти до постання саме такої національної ідентичності докладали значних зусиль. Про це див. у: Leitsch W. East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918). // Historians as Nation-Builders: Central and South-Eastern Europe / D. Deletant and H. Hanak (eds.). – London, 1988). У таких випадках вибір однієї національної ідентичності був політичним, адже певні націоналізми були «науковіші», а інші – «утопійніші».

[43] [Примітка Джона А. Гола – редактора книги, в якій уперше публікувалася ця стаття: зараз здогад Романа Шпорлюка підтверджено: див.: Gellner E. Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Hapsburg Dilemma. –Cambridge, 1998.]

[44] Gellner. A Non-nationalist Pole. Encounters with Nationalism. – C. 78.

поведінку) давно вийшли з дитячого садка. Однак він був менш готовий визнати, що модернізація також глибоко зачепила так звані «старі неперервні нації», що й вони переживали кризу під час переходу до новітньої сучасності, коли перед нами постало завдання створити *свої* національні держави на руїнах котроїсь із імперських «Мегаломаній».

Як указує Фіндлей, Ґелнер уважав, що «не може бути такого явища, як "націоналізм старої індустріальної країни"». Для Ґелнера націоналізм – це «винятково "ідеологія спізненої індустріалізації" [...], поєднана з рухом проти чужоземної правлячої еліти»[45]. Але Франц Йосиф I – монарх, під чиїм заступництвом (sub auspiciis imperatoris) молодий Малиновський одержав науковий ступінь у Краківському університеті, й серед чиїх численних титулів був також титул Великого Князя Краківського – мав серед своїх підданих також Адольфа Гітлера, а серед своїх титулів ще й титул Герцоґа Аушвіцького.

І коли дійшло до реального життєвого досвіду, то не було потреби переконувати Ернеста Ґелнера, що «новітня сучасність» мала й інший бік і була джерелом інших проблем, окрім труднощів, що їх спричиняє процес індустріалізації.

Ґелнер визнавав, як ми бачили, «своєрідну аморальність, можна навіть сказати, моральну нечутливість» науки, яка «описує нам світ, де немає місця моралі»[46]. Та коли він висловлювався про цей аспект світу – хоча писав він про це, як мені здається, рідко, – він робив це в манері, далекій від академічної. Не претендуючи на достатню обізнаність із його опублікованими працями, я все ж наважуся припустити, що в Ґелнеровому есеї про Ханну Арендт, який називається «Від Кеніґсберґа до Манхеттена (або Ханна, Рахіль, Мартін і Ельфріде, тобто Gemeinschaft твого сусіда)», найповніше викладено його погляд на цей інший бік історії, від доби Просвітництва до Гітлера[47]. Проте його власна система, його велике видіння наукового та індустріального перетворення не передбачали можливості існування ані Аушвіца, ані ҐУЛАҐу, й не претендували на те, щоб пояснити постфактум, чому ці явища могли виникнути.

---

45 Findlay. Notes on the Political Economy of Nationalism. – P. 148.

46 Gellner. Thought and Change. – P. 122–123.

47 Gellner E. Culture, Identity and Politics. – Cambridge, 1987.

НАЦІОНАЛІЗМ ПІСЛЯ КОМУНІЗМУ: РОСІЯ, УКРАЇНА, БІЛОРУСЬ І ПОЛЬЩА*

(1998)

Вступ

Звертаючись до теми «націоналізм після комунізму», можна обрати два підходи до неї: або зосередитися лише на подіях після 1989–1991 р., або ж, ускладнивши завдання, спробувати по-іншому подивитися на сутність націоналізму – яким він був у комуністичну добу і до неї. Другий підхід видається мені вельми корисним і продуктивним для розуміння сучасного, посткомуністичного націоналізму.

Оскільки саме приклади Росії, Білорусі, України та Польщі дають мені можливість продемонструвати певний рівень компетентності, я дозволю собі зосередитися на них. Цілком зрозуміло, що тема є настільки широкою, що мої міркування так чи інакше здаватимуться надто спрощеними чи побіжними, за що я заздалегідь прошу вибачення.

Після комунізму

Есей Ернеста Ґелнера «Return of a Native» («Повернення тубільця»), опублікований у 1996 р., одразу після його смерті, визначає суть посткомуністичного періоду як «проблему побудо-

* Текст лекції імені Ернеста Ґелнера, що була виголошена у Лондонському університеті, відредагований автором.

ви ліберального, стабільного й заможного суспільства на руїнах тоталітарної індустріальної ідеократії». Ця проблема є «історично абсолютно новою, отже, ніхто не знає способу чи способів її розв'язання, та й зрештою ніхто не знає, чи існує такий спосіб взагалі»[1].

Багато хто погоджується з цим. Зокрема, Роберт Скідельський вважає заміну комунізму капіталізмом цілком новим явищем в історії людства. «Досі жодне суспільство, – пише він, – не було настільки, до найменших дрібниць, централізованим. Отже, важко передбачити динаміку його трансформації. Еволюціоністські концепції виявляються безсилими в намаганнях знайти дороговкази в майбутнє. Суспільні інститути, які повинні забезпечити це майбутнє, не матимуть іншого вибору, як будуватися з рештків зруйнованої системи»[2].

Можна припустити, що в рамках цього колосального завдання – трансформації та розбудови – є місце для внеску дослідників, учених, які представляють якнайширше коло дисциплін. Яким може бути цей внесок?

Як вважає Скідельський, «найбільшими оптимістами тут виступають економісти, особливо у порівнянні з істориками, політологами, соціологами та... священиками. Можливо, це викликано тим, що вони, на відміну від інших, майже повністю забули історію – якщо взагалі коли-небудь вважали за потрібне знати її». Отже, яка ж роль істориків у цій ситуації? На думку Скідельського, не надто значна: історики «мають схильність до песимізму, оскільки єдине майбутнє, яке вони можуть собі уявити, – це минуле»[3].

Щоправда, існує одна суттєва відмінність істориків від багатьох інших суспільствознавців, зокрема совєтологів та марксознавців, – це їхнє ставлення до ролі націоналізму в загибелі комунізму. Для прикладу наведемо одну, але непоодиноку думку політолога: «Я наголошую на тому, що не варто роз-

---

[1] Gellner E. Return of a Native // Political Quarterly. – 1996. – Vol. 67. N 1 – C. 12.

[2] Skidelsky R. The Road from Serfdom: The Economic and Political Consequences of the End of Communism. – New York: Penguin, 1997. – C. 173.

[3] Ibid. – C. 163–164.

глядати розпад СРСР як наслідок піднесення націоналістичних опозиційних рухів; останні у вигляді політики «повернення до витоків» у республіках саме й були раціональною реакцією на занепад [центральної] державної влади в СРСР. [...] провал путчу того місяця [у серпні 1991] спричинив швидкий розпад СРСР. У цих подіях «націоналізм» треба розглядати не як «природну» форму ідентичності, обрану масами в умовах послаблення політичного контролю, а як цілком логічну політичну відповідь на занепад радянської державної машини»[4].

Здається, що така подія, як розпад СРСР, усе ж таки заслуговує на уважніший аналіз. Чому після колапсу комунізму чи краху марксистсько-ленінської ідеології колишній Радянський Союз не зберігся як єдина держава – під іншою назвою?

Існувало принаймні кілька поширених суджень, згідно з якими можна було сподіватися, що радянська держава виживе. По-перше, впродовж понад сімдесяти років радянської влади в СРСР справді утворилася нова соціокультурна спільнота – «советский народ». Такої думки дотримувалася більшість західних совєтологів.

По-друге, СРСР був спадкоємцем імперської Росії, хоч і під вивіскою марксизму. Під егідою Рад утворився своєрідний симбіоз російського націоналізму й комунізму: «Традиція російської державності була імперською традицією; в радянську епоху ця традиція злилася з провідною роллю Росії в комуністичному світі. Поширення комунізму було майже тотожним поширенню чи відновленню влади Росії...»[5] Зауважимо, що багато хто з західних «буржуазних фальсифікаторів» – знавців російських справ і явно не прихильників марксизму чи комунізму дотримувалися подібної думки, вважаючи, зокрема, що 1917 рік спричинив формування модерної російської/радянської нації у той самий спосіб, в який 1789 рік став переломною датою у творенні французької.

---

[4] Breuilly J. Nationalism and the State. – 2nd ed. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1994. – С. 350, 344.

[5] Nodia G. Nationalism and Democracy // L. Diamond and M. F. Plattner (eds.). Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy. – Baltimore, MD: Johns Hopkins Univ. Press, 1994. – С. 19–20.

По-третє, СРСР був своєрідним зразком успішної національної модернізації, хоч остання формально здійснювалася під гаслами марксистської комуністичної доктрини як соціалістична індустріалізація.

Понад тридцять років тому Ернест Ґелнер писав в одній зі своїх ранніх праць про націоналізм: «Хоч не маємо достатніх підстав твердити, що радянська держава може зникнути, є певні сподівання на те, що це може статися принаймні з марксизмом». Марксизм, на думку Ґелнера, мав здобути собі ту «досить скромну роль складника російської національної ідентичності: патріотизму та антирелігійності, подібно до того, як це сталося з традиційними релігіями в житті інших націй», однак держава, створена на основі марксистської ідеології, мала вижити [6].

Радянський варіант марксизму, за Ґелнером, – це реінкарнація російського націоналізму. В межах такого підходу наша тема матиме інший вигляд: виникає можливість розглядати комунізм як різновид націоналізму, і відповідно – порівнювати його з іншими формами націоналізму.

Зрозуміло, зараз ми легко помічаємо те, що Ґелнер колись недобачив. По-перше, він проігнорував неросійські народи СРСР, їхні національні ідеї та ідеали – з огляду на той час, коли він робив свої висновки, це не дивно. Щоправда, ми можемо припустити й те, що в рамках його аналітичної структури інакше бути й не могло, оскільки соціалістична індустріалізація відігравала роль етнічного плавильного казана. По-друге, Ґелнер не розглядав варіант, в якому самі росіяни могли б мати якісь *власні* уявлення про свою національну ідентичність, що виходили би за межі офіційної ідеології.

Те, чого можна було й не помітити у 1960-ті роки, не можна ігнорувати у 1990-ті. Історик, якщо він відповідає сучасним вимогам, навряд чи погодиться з таким поглядом: «У випадку з Росією не було якоїсь «націоналістичної» мети. Злиття російського з радянським на інституційному рівні означало, що будь-який вияв російської вищості ототожнювався зі зміцненням СРСР, а не зі створенням незалежної Росії. Проте, коли, всупереч ба-

[6] Gellner E. Thought and Change. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. – C. 125.

жанням, Росії довелося рухатися саме в останньому напрямку, створилася можливість для формування саме націоналістичної політики»[7].

Антирадянський російський націоналізм де-факто вже існував набагато раніше, до серпня 1991 р. Протиставлення Росії та СРСР не було інтелектуальною новинкою[8]. Коли Джері Ф. Гаф каже, що, «безсумнівно, саме Росія ліквідувала «Російську імперію», відокремившись від неї»[9], ми розуміємо це як завершення процесу, що розпочався в далекому минулому. Навіть більше, вперше в історії людства виникли три східнослов'янські держави. І саме вони – Росія та її «молодші брати» (чи сестри?), Україна й Білорусь, завдали смертельного удару СРСР. Саме ці три республіки, маючи найтісніші історичні, етнічні та мовні зв'язки, утворювали основу радянської держави[10]. Професійному історику важко повірити в те, що такий надзвичайний результат був лише неприроднім наслідком невдалого путчу.

У подій 1991 р. була власна інтелектуальна передісторія. На зламі 1980–90-х років відбулася «трансформація» образу Радянського Союзу: те, що колись вважалося майже зразковою моделлю некапіталістичної модернізації, почали трактувати як модернізований варіант імперій XIX ст., навіть більше – Радянський Союз тлумачився як колоніальна імперія. Марк Р. Байсінджер нагадує нам, що «наприкінці двадцятого століття імперії стали прикладом антитези нормам новітнього державного

[7] Breuilly J. Op.cit. – C. 350.

[8] Allworth E. (ed.) Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance. – New York and Oxford: Pergamon Press, 1980. Dunlop J. B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1993. Petro N.N. The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture. – Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995. Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism. – Vol. 38. – N4. – C.15–35.

[9] Hough J. F. Democratization and Revolution in the USSR. 1985–1991. – Washington, DC: Brookings Institute Press, 1997. – C. 374.

[10] Armstrong J.A. The Ethnic Scene in the Soviet Union: the View of the Dictatorship // E. Goldhagen (ed.). Ethnic Minorities in the Soviet Union. – New York: Praeger 1968. – C. 3–49.

устрою... об'єктом докорів та зневаги з боку тих, хто претендував на статус націй з власними державними кордонами. Найпоширенішою формою націоналізму, що розвинувся на більшості територій Радянського Союзу, став антиколоніалізм. Те, що зазвичай розглядалося як єдина держава, раптом повсюдно стали зневажливо трактувати як імперію»[11].

У цьому хорі антиімперських та антиколоніальних національних рухів не останню роль відігравали росіяни. Саме Росія очолила «парад суверенітетів» – цю лавину декларацій незалежності, яка призвела до Біловезької угоди. Навіть іще в радянській пресі напередодні 1991 р. можна було знайти статті з такими назвами, як «Росія проти Москви» чи «Росія виходить із СРСР».

Як вважає Ніколай Петру, «успіх російської ідеї у формуванні альтернативної концепції російської національної свідомості, крім іншого, дозволяє нам зрозуміти той несподіваний брак народної підтримки запізнілих спроб КПРС демократизуватися після 1989 р.»[12].

Якщо відмова росіян від імперського спадку на користь російського національного самовизначення була новим явищем, то ставлення до СРСР як прямого спадкоємця царської імперії мало у Східній Європі триваліщу історію. Отже, щоб краще зрозуміти виникнення цього дивного російського антиімперського феномена кінця 1980-х – початку 1990-х років та зміст інших подій того часу, ми й звернемося до цієї історії.

Такий підхід сповідував і Ґелнер, звертаючи увагу на ту обставину, що колишні радянські республіки відходять від комунізму, перебуваючи в різному становищі і на різних ступенях розвитку. «Цілком зрозумілим та очевидним є те, – писав він, – що сценарій [переходу] буде різний у різних посткомуністичних

---

[11] Beissinger M.R. How Nationalisms Spread: Eastern Europe Amist the Tides and Cycles of Nationalist Contention // Social Research. – 1996. – Vol 63 N1 – C. 115.

[12] Petro N.N. The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture. – Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995 – C. 119.

країнах... Це неважко помітити, якщо поглянути на відмінності між східнослов'янськими державами, мусульманським світом Середньої Азії та кавказьким регіоном»[13].

Без знання докомуністичної історії Росії, України та Білорусі неможливо ні зрозуміти їхнє сучасне становище, ні міркувати про їхнє майбутнє. Як справедливо зауважив Ентоні Д. Сміт, «для розуміння сучасних націй та націоналізмів ми мусимо досліджувати не лише сучасні процеси та потреби, а й генеалогію націй».

Сміт не заперечує того, що Ґелнерівська «модерністська теорія пояснює нам спосіб існування модерної нації в модерну, індустріальну епоху». Проте ця теорія не «дає пояснень щодо того, де і які нації можуть виникати, і чому виникають саме ці нації, а не якісь інші»[14].

Справедливість зауваження Сміта щодо «спроможності теорії пояснювати» певні явища ми можемо довести на прикладі однієї з недавніх подій, а саме – розпаду СРСР. Я не розпочинатиму розмови щодо причин падіння комунізму – це потребує широкої міждисциплінарної дискусії, – зосередимося краще на тому, як саме і чому саме виникли деякі нації, які згодом утворили СРСР. Хочу ще раз наголосити на тому, що я не стверджую, нібито саме націоналізм *був причиною* колапсу комунізму; мене цікавить інше – як падіння комунізму (з якої чи з яких причин – байдуже) спричинило розпад однієї держави і виникнення нових, зокрема Росії, України та Білорусі.

Від традиційних культур до націоналізму та націй

Хоч колосальні події 1991 р. стали несподіванкою як для багатьох політологів, так і для істориків, саме до останніх ми звертаємося із запитаннями «чому?» і «як?», – сподіваючись на те, що їхня поінформованість щодо «генеалогії націй» стане шляхом

[13] Gellner E. Op.cit. – С. 13.

[14] Smith A.D. Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner's Theory of nationalism // Nations and Nationalism. – 1996. – Vol. 2. – N3 – С. 376–377.

до розуміння долі цих націй у сучасну епоху. Почнімо з історії російського націоналізму, російської нації та Російської імперії в епоху націоналізму, а також звернімося до такої теми, як взаємини марксизму й комунізму до і після 1917 р.

У багатьох своїх працях Річард Пайпс стверджував, що Росія стала імперією до того, як сформувалася російська нація[15]. Можна додати, що Російська імперія сформувалася також і до виникнення модерного російського націоналізму.

Історики вважають, що зародки російського націоналізму з'явились у XVIII ст., а модерні нації, за винятком історично першої серед них – англійської, формувались у змаганні з тими, хто сформувався як модерна нація раніше. Лія Ґрінфельд пише: «З поступовим розширенням сфери впливу основних західних суспільств (які вже визначили себе як нації) решта суспільств, що вже належала до позастанової системи (центром якої був Захід) чи намагалася увійти до неї, не мала іншого виходу, як перетворитися на нації... Захід був інтеґральною, невід'ємною частиною російської *національної свідомості.* Без наявності Заходу існування нації втрачало сенс»[16].

Отже, російський націоналізм та модерна національна свідомість активно формувалися тоді, коли Захід безпосередньо впливав на російську суспільну свідомість і державну політику – спочатку під час царювання Петра I, а згодом – в епоху Катерини II. Нова інтелігенція намагалась узгодити взаємини між нацією, що народжувалася, та домодерною автократичною державою. Правління Катерини II та Олександра I були періодом, коли держава очолила процес модернізації та формування нації – і саме це забезпечило їй підтримку новонародженої інтелігенції.

Лише згодом нова російська інтелігенція розпочала боротьбу за обмеження самодержавства, проте царизм відмовлявся трансформуватись у конституційну монархію. Єдиною «поступкою» вимогам часу стало проголошення гасла «Православ'я, самодер-

---

[15] Pipes R. Introduction: the nationality problem // Handbook of Major Soviet Nationalities / Zev Katz et al. (eds.). – New York: Free Press, 1975. – С. 1–5.

[16] Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1992. – С. 14, 254.

жавство, народність». Самодержавство з цього часу трактувалося не лише як освячена небесами система, а і як визначальна риса російської *національної* ідентичності.

Наслідком стало те, що Ніколас В. Рязановський визначив як «розходження шляхів» – саме так називалася його книга, в якій досліджувався розкол освіченої та модернізованої Росії на два ворожі табори[17]. З огляду на гостроту конфлікту можна стверджувати, що відбувалося формування двох російських націй. Одна зберігала відданість самодержавству та офіційній політиці, інша – виступала прибічником конституційного ладу, а згодом і революції.

Цей внутрішньоросійський розкол, відомий кожному досліднику історії імперії XIX ст., значно ускладнився внаслідок історичної експансії Московії, а згодом Росії на Захід. Перша хвиля цієї експансії (у другій половині XVII ст.) спричинила, за висловом Ніколая Трубецького (1890–1938), «українізацію» Московії. Після 1654 р. місцевий московський, чи то великоруський, елемент розчинився в новій, єдиній імперській культурі та ідентичності, створеній у Санкт-Петербурзі й Москві силами «руського Заходу», тобто тих спільнот, які ми зараз називаємо Україною та Білоруссю. Трубецькой вважав, що на початку XVIII ст. *«відбулась українізація інтелектуально-духовної культури Великоросії.* Відмінності між західноруським та московським варіантами руської культури зникли за рахунок розпаду другої [...] ця культура з часом утратила специфічні великоруські чи українські ознаки і перетворилася на *загальноросійську.* Її подальший розвиток чималою мірою був зумовлений цією трансформацією від локальної, обмеженої самоідентифікації до загальної, чи, якщо можна так висловитися, загальнонаціональної. Західноруський варіант руської культури сформувався тоді, коли Україна була провінцією Речі Посполитої, а остання, своєю чергою, була віддаленою культурною провінцією романо-германської Європи. Оскільки цей західноруський варіант руської культури став загальноросійським після Петра [Першого], то він водночас сам собою перетворився і на культуру *столиці,* тоді як Росія вже й

[17] Riasanovsky N.V. A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801–1855. – Oxford: Clarendon Press, 1976.

сама почала шукати своє місце серед найвпливовіших держав «Європи». Саме таким шляхом українська культура несподівано переїхала з провінційного міста до столиці... Вона зробила все для того, щоб позбутися всього специфічно польського й замінити його відповідними елементами романо-германських культур (німецької, французької тощо). Отже, українізація стала містком для європеїзації»[18].

Утім, якщо в часи Петра та Катерини прищеплення української культури московській державі відбулося успішно, то з наступним кроком імперії в західному напрямку будівничі російської нації зустрілися з перешкодами, які їм не вдалося подолати до кінця. Після поділів Речі Посполитої під владою царя опинились українські землі на захід від Дніпра, вся територія сучасної Білорусі та більша частина Литви. На 1815 р. основні етнічні польські території також перебували у складі імперії.

Виникнення «української ідеї» в XIX ст. почало підважувати «російську єдність», про яку писав Трубецькой. Ідея, згідно з якою українці, подібно до чехів чи поляків, становили окремий народ і не поступалися в цьому росіянам, в очах останніх була тотожною ідеї розпаду Росії[19]. Можна було би припустити й таке: те, що Росії вдалося *до епохи націоналізму* (йдеться про інтеґрацію «Малоросії», тобто Лівобережної України, до складу Росії), в XIX ст. повторити не вдалося. Друга хвиля територіальних надбань, імпорт «малоросів» та білорусів до царської держави з ліквідованої Речі Посполитої поставили проблему переписування історії, тобто творення нової схеми «російської історії», яка передбачала обґрунтування спільного «російського» етнічного походження згаданих народів. Наші зауваження стосовно України цілком придатні і для Білорусі, єдиною відмінністю може бути хіба те, що російська громадськість була обізнана щодо існування окремої білоруської ідентичності ще менше, ніж щодо української. У цьому пункті наших міркувань доцільно згадати

[18] Trubetskoi N.S. The Ukrainian Problem // A. Libennan (ed.). The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity. – Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, 1991. – С. 251.

[19] Див. есей «Україна: від імперської окраїни до незалежної держави». – С. 410–446.

також і Польщу та її роль у формуванні України й Білорусі, а, отже, опосередковано – і в російському націєтворенні. З найдавніших часів Польща мала найтісніші стосунки з предками сучасних українців, білорусів, литовців та росіян. Видатний американський візантиніст, історик Східної Європи і український вчений Ігор Шевченко пише, що «без Візантії не було б ні України, ні Білорусі але й, з другого боку, без Польщі не було б України та Білорусі»[20]. Аж до початку Другої світової війни Білорусь та Україна були полем битви в російсько-польських змаганнях[21].

Русомарксизм

Ми ще повернемося до прикладу Польщі в наших міркуваннях про націоналізм до і після комунізму. Однак зараз згадаймо ще один чинник, який став на перешкоді процесові формування російської нації, – марксизм. У другій половині XIX ст., ще до того, як проблеми розвитку російської нації були достатньою мірою усвідомлені суспільством і конфлікт між двома підходами до розуміння природи нації (ліберальним та самодержавним) був розв'язаний, значна частина освіченого суспільства підпала під вплив комуністичних ідей, передусім марксизму. Марксизм втрутився у внутрішньоросійські дебати щодо російської ідентичності й історичної місії і фактично створив «альтернативну» Росію – у вигляді революційного руху. Значна частина асимільованих російськомовних росіян неросійського походження ввійшла до лав цієї антидержавницької, революційної Росії. Через надзвичайну гостроту протистояння між цими двома російськими націями в Росії, на відміну від інших країн Європи, не відбулося націоналізації марксизму. Згадаймо, що навіть в Австрії ча-

---

[20] Ihor Ševčenko, Ukraine between East and West Edmonton – Toronto 1996) с. XIII–XIV. Цит. за: Kłoczowski Jerzy/ Ukraina a Europa Środkowo-Wchodnia//Wsarszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 1994, №2. С. 19. Перша публікація в: Tavola Rotonda, Le origini e lo sviluppo della Christianita Slovo – Bizantia a cura di S. W. Swierkosz – Lenart, Roma: istituto Palazzo Borromini , 1992, С. 461.

[21] Див. есей «До дискусії про польсько-українські взаємини», 1918, С 357–370.

сів Габсбургів унітарна та централізована соціал-демократична партія зрештою трансформувалася у федерацію національних партійних організацій ще до 1900 р.

Якщо неросійські народи (чи національні меншини) імперії Романових створювали свої власні партії, то росіяни не зробили цього – ніколи не існувало «русской» соціал-демократичної партії, побудованої на етнічній російській основі. Росіяни створили партію, для якої слово «российская» в назві було принциповим, оскільки ця партія намагалася охопити своїм впливом усю територію імперії (крім Польщі та Фінляндії) й усіх підданих царя, незалежно від їхнього етнічного походження.

До складу Російської соціал-демократичної робітничої партії ввійшло чимало представників неросійських народів. Ці «націонали» боролися проти царату та його русифікаторської політики, однак вони не перетворювалися на сепаратистів чи націоналістів, які боронили би право своєї етнічної групи й території на відокремлення від імперії. Навпаки, вони об'єдналися з росіянами та іншими «націоналами» в опозиційному революційному русі, для якого саме кордони імперії були основним полем діяльності. Належність цих людей до російської культури та мови була наслідком русифікаторської політики царського уряду – таким чином, він сам готував своїх опонентів, які переходили до російського революційного табору.

Як зауважував Альфред Дж. Рібер, «вплив революційних доктрин російської інтелігенції (головним чином за посередництва російських університетів) на неросійські освічені еліти був одним із найнесподіваніших наслідків асиміляторської політики... провідні діячі народництва та марксизму серед інтелігенції народів Прибалтики й Кавказу, євреїв та фінів належали до найбільш русифікованих представників цих народів. [...] 1905 року самодержавство відчуло наслідки цієї помилкової політики»[22]. Адже народна мудрість каже: посієш вітер – пожнеш бурю.

На мою думку, в даному разі можливий інший підхід: революційний рух був частиною, виявом процесу націєтворення,

---

[22] Rieber A.J. Struggle Over the Borderlands // S.F. Starr (ed.) The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. – Armonk, NY: M. E. Sharp, 1994. – С. 81.

точніше, виявом аномалій цього процесу, або ж, не можу утриматися від такого вислову, деконструкції російської нації. Хоч асиміляція і здійснювалась успішно, її наслідки ставали непередбачуваними і прямо протилежними очікуваним – асимільовані представники національних меншин часто приєднувалися до революційного руху, до «анти-Росії».

Як зазначає Рібер, політика русифікації спричинила також і виникнення націоналізму серед меншин, «етнічний вибух серед неросійського населення околиць... це була ера національного пробудження фінів, балтійських народів, вірменів, євреїв і татар-мусульман»[23].

Отже, російський марксизм добре адаптувався до двох особливих рис російської дійсності, перетворивши їх на свої переваги: перша – багатоетнічний склад населення, друга – несформованість найбільшої етнічної групи як нації.

Ленін без вагань користувався згаданими обставинами, навіть незважаючи на те, що його власні погляди щодо національного питання в капіталістичну добу вимагали іншої політики. Хоч його партія пропагувала інтернаціоналізм, Ленін відверто казав, що в умовах капіталізму головним спрямуванням суспільного розвитку є національна держава. Капіталізм без національної держави був неможливий. Ось думки Леніна *до 1917 р.:* «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була пов'язана з національними рухами».

У зв'язку з цим, хоч це й не стосується безпосередньо нашої теми, варто пригадати Александра Яковлєва, секретаря ЦК КПРС з питань ідеології часів Горбачова. В епоху гласності Яковлєв згадував, що, читаючи Ґелнера, він зрозумів, що впровадження капіталізму в СРСР вимагатиме і легітимізації націоналізму[24]. Якщо б Яковлєв уважніше читав власного класика, йому не був би потрібен Ґелнер для того, щоб зрозуміти: в капіталістичну епоху національне є реальним, а реальність є національною.

Утім, і для Леніна власна теорія також не вказувала напрямку для його дій. Він не лише *не пропагував* ідею розпаду імперії на

[23] Ibid. – С. 79-80.

[24] Hall J.A. Coercion and Consent: Studies on the Modern Slate. – Cambridge: Polity Press, 1994. – С. 126.

окремі національні держави – навпаки, він виступав проти прихильників цієї ідеї. Він не пішов шляхом реорганізації своєї партії в «русскую» соціал-демократію, навіть більше, він відмовляв іншим народам у праві створювати власні соціал-демократичні партії та співпрацювати зі своїми співвітчизниками з позамарксистського табору для створення незалежних Вірменії, Латвії тощо. Натомість він наполягав на тому, що в Російській імперії всі соціалісти мають належати до *єдиної* партії.

Ленін обґрунтовував свою позицію тим, що, з погляду перспектив пролетарської справи у світовому масштабі наявність великих держав дає переваги. У цьому аспекті його «русомарксизм» був відгомоном «австромарксизму» імперії Габсбургів. При цьому ні він, ані його партія не ставили собі за мету об'єднати чи інтегрувати всі народи Росії в єдину «русскую», нехай соціалістичну, націю. В епоху, яку він сам охарактеризував як епоху національних держав, Ленін мріяв про майбутнє, в якому нації подолають національні кордони, досягнуть вищої форми єдності.

Ленінські погляди були діаметрально протилежними позиції його колишнього колеги, а згодом ідеологічного опонента, Пьотра Струве, який еволюціонував від соціалізму Маркса до націоналізму Ліста[25]. Занепокоєний піднесенням українського національного руху, Струве передбачав розкол – можливість «подвоєння» («у випадку з білорусами це вже було б «потроєння») російської нації[26]. Те, про що Струве писав як про перспективу найближчих років, невдовзі перетворилося на реальні спроби українців і білорусів (принаймні частини з них) відокремитися від Росії у 1917–1920 рр. Ленін не переймався проблемою національної єдності росіян так, як її розумів Струве. 1914 р. він написав статтю «Про національну гордість великоросів», у якій виклав свою теорію про наявність двох «великорусских» культур і націй, відповідно – одна з них була нацією декабристів та Чернишевського, друга – нацією Побєдоносцева та чорносотенців.

---

[25] Див. докладніше: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998.

[26] Pipes R. Struve: Liberal on the Right. 1905–1944. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1980. – С. 211–212.

Радянський експеримент

1917 р. стало очевидним, що більшовики не мають жодного бажання виступати в ролі будівничих нації. Очолений більшовиками пролетаріат, захопивши владу, не «ствердив себе як нація» всупереч передбаченням Маркса. Більшовицький 1917 рік проголосив своєю метою демонтаж російської нації як перший крок до всесвітньої революції. Відповідно виникала потреба максимально захистити спадок імперії від національних революцій неросійських народів, включаючи ті, які були очолені соціалістами (у Грузії та Україні, наприклад).

Оскільки більшовицька революція не переросла у світову, як цього сподівалися Ленін і Троцький, виникла ідея побудови соціалізму в одній, окремій, країні. Як наслідок, на певному етапі з'явилася концепція «радянського народу» – далі ми побачимо, що значною мірою ця концепція стала реальністю. Багатьом фахівцям з історії імперської Росії зрозуміло, що ідея «радянського народу» фактично є перевиданням концепції «офіційної народності». Канонічний радянський варіант цієї концепції включав у себе російську мову як мову вищої культури, та ретельно підібраний набір елементів російської культури. У часи царизму навіть та культура, що утримувалась державним коштом, не перетворилася на прислужницю самодержавства, яка беззастережно оспівувала б його цінності, – тому в багатьох творах російської літератури й мистецтва, успадкованих Радянським Союзом, містилися елементи нерадянської російської ідентичності. Намагаючись створити щось на зразок «русорадянської» культури, влада натомість отримала специфічний коктейль «радяноросійського» смаку, який містив неїстівні елементи, що, зрештою, спричинили «відторгнення» Росії від «радянізму»[27].

Офіційним настановам щодо неросійських народів також бракувало послідовності – за висловом Аркадія Ліпкіна, процес націєтворення в СРСР мав «парадоксальний» характер. З одного боку, пише Ліпкін, народи Радянського Союзу отримали «територіально-політичний статус» у вигляді республік, причому

[27] Barghoom F.C. Soviet Russian Nationalism. – New York: Oxford Univ. Press, 1956.

це сталося навіть з тими, хто перебував на той момент на докапіталістичній стадії розвитку. Формування нації в Росії та в Радянському Союзі відрізнялося від процесу націєгенези в Західній Європі. На Заході спочатку сформувалися територіально-державні спільноти. В імперській Росії (та Східній Європі загалом) нації сформувалися спочатку як культурно-історичні спільноти і лише після цього здобули територіально-політичний статус.

З іншого боку, – і саме тут Ліпкін вбачає парадокс – ці тенденції, які нагадували набагато давніший західний досвід «територіалізації національності», «збіглися з викоріненням традиційних національних культур, які в дев'ятнадцятому столітті сформувалист як «буржуазні». [...] Збереглися і навіть культивувалися лише етнографічні, фольклорні рівні цих культур». На місце національних культур «прийшли «пролетарська» культура «соціалістичного реалізму» [...] та ідеологія марксизму-ленінізму»[28].

Таким чином, згідно з Ліпкіним, радянська система намагалася законсервувати всі неросійські народи СРСР на рівні етнографічних націй. Їх позбавляли права перетворитися на модерні нації в тому розумінні, в якому Ґелнер та його однодумці трактували нації індустріального суспільства. Цікаво й те, що марксизм, особливо в його російському, ленінсько-сталінському варіанті, розглядав нації як етнокультурні спільноти, а не як суспільства, побудовані на модерних політичних та економічних структурах. Ліпкін також дає цікаву інтерпретацію того, що сталося після смерті Сталіна. Після 1953 р., зазначає він, виник «суспільний попит» на відродження національних культур, що сформувались у XIX ст., – це, на його думку, було наслідком інтенсивної урбанізації відповідних народів.

Тому в період відносної лібералізації у післясталінські десятиліття радянські будівничі націй, намагаючись урбанізувати, модернізувати їх, повернулися до історичних досягнень XIX ст. Натхнення та зразків вони шукали передусім на Заході. Говорячи про дорадянський період, Ліпкін слушно зауважує, що

[28] Липкин А. «Духовное ядро» как системообразующий фактор цивилизации: Европа и Россия // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С. 64.

в XIX ст. Санкт-Петербург відігравав роль Парижа, «столиці світу», для України, Білорусі, Прибалтики та Молдови[29]. Щоправда, це зауваження є слушним лише до певної міри. Деякі народи, які стали радянськими лише під час або після Другої світової війни, перебували в зоні переважного впливу інших світових столиць XIX ст. Наприклад, для західних українців таким центром був Відень, для прибалтів – Берлін. І зрозуміло, що ми не можемо ігнорувати ролі польської культури й польського націоналізму на великому просторі на захід від Дніпра та на південь від Двіни, їхнього впливу на формування модерних культур і націй в українців, литовців та білорусів.

У період десталінізації ці традиційні «західні» суперники культурного панування імперських столиць (Петербурга й Москви) знову відновили свій вплив у європейських республіках СРСР. Радянський Союз 1945 р. значно відрізнявся від СРСР 1938 р. – в його складі опинилися країни Балтії та західноукраїнські регіони, які раніше входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії. Створюючи цю нову Україну в кордонах, про які могли лише мріяти найзаповзятіші націоналісти, радянська влада викреслила Польщу зі списку історичних противників України і перетворила їх на потенційних союзників – водночас створивши ситуацію, коли українці мали нагоду більше уваги приділити стосункам з Москвою[30].

Водночас, поставивши Україну поза рамками історії Речі Посполитої та сформувавши нову Польщу як етнічно однорідну державу, Сталін створив передумови для демократизації польського націоналізму. Після 1945 р. поляки примирились із втратою своїх східних територій і зосередилися на творенні нової Польщі на просторі між Балтикою та Одрою і Нисою. Для певної частини поляків, які не належали до прихильників комунізму, боротьба за незалежність Польщі від Москви була безпосередньо пов'язана з підтримкою національних прагнень України, Білорусі та Литви. Незалежність України значною мірою стала реаль-

[29] Там само.

[30] Rudnytsky-Lysiak I. Essays in Modern Ukrainian History. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1987. – P. 469–473 (уркаїнський переклад: Іван Лисяк-Рудницький, Історичні есеї, Київ, «Основи», 1994).

нішою завдяки підтримці польської держави та суспільства. Так само Польща беззастережно підтримала Литву й Білорусь.

Своєю чергою ці три нації стали прихильнішими до ідеї налагодження добрих стосунків з Польщею, яка стала для них вікном у світ. Зауважимо, що у 50-ті роки Польща вже виступала в такій ролі – для російської інтелігенції, особливо студентів, для яких вона була не лише важливим джерелом інформації про західний світ, а й своєрідним каналом зв'язку з останнім.

Після 1945 р. і, головним чином, після 1953 р. події в радянському блоці в Європі та у світовому комуністичному русі загалом не лише перетворилися на складову частину Великого Змагання двох світових соціально-політичних систем, а й значною мірою стали фактором внутрішнього життя в СРСР, зокрема у сфері міжнаціональних відносин. Не варто розглядати 1991 рік в СРСР без огляду на події 1956 р. в Польщі та Угорщині, «празької весни» 1968 року, Ґданська та «Солідарності» 1980-го – такий підхід був би надто обмеженим. Здається, цілком слушною є думка Андреаса Каппелера про те, що польський національний рух відігравав надзвичайно важливу роль у підриві основ російської імперії в XIX ст. та радянської імперії наприкінці XX ст.[31].

Втілення ідеї «офіційної народності» радянського зразка після 1953–1956 рр. відбувалося не лише в нових міжнародних обставинах, а й в умовах відновлення протилежної тенденції – формування *модерних* націй. Виникненню цієї тенденції сприяла та обставина, що радянська влада зберегла за республіками деякі формальні ознаки державності. Наявність цих символічних атрибутів (територіально-адміністративних зокрема) значною мірою полегшила розпад СРСР у 1991 р. Проте, зрозуміло, що СРСР розпався не тому або не лише тому, що на момент утворення суверенних спільнот, які прагнули перетворитися на національні держави, в них були власні адміністративні кордони. Не менш важливою була та обставина, що Москва й Ленінград утратили свою роль і статус центрів світової цивілізації. Не

[31] Kappeler A. Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. – Munich: C. H. Beck, 1992. – P. 179; див. український переклад Каппелер Андреас, Росія як поліетнічна імперия, Львів, вид. УКУ, 2005, С. 168, див. також: Potichnyj P.J. (ed.) Poland and Ukraine, Past and Present. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

лише народи СРСР, а й самі росіяни шукали відповідей на свої питання на Заході. Радянський Проект як альтернативний варіант світової цивілізації зазнавав поразки у Великому Змаганні з капіталістичним Заходом[32]. Першими це усвідомили східні європейці, згодом розуміння цього прийшло і до народів Радянського Союзу – роль авангарду тут відігравали прибалти, а в Україні – західні українці, які були постачальниками західних цінностей до Києва та сходу республіки.

Таким чином, у другій половині XX ст. набирали обертів процеси, подібні до тих, що відбувались у Росії у XVIII ст. (див. цитовані вище міркування Ґрінфельд). Відмінність полягала в тому, що цього разу неросійські народи й національно свідомі росіяни протистояли марксизмові-ленінізмові, радянській суспільній системі й територіально-політичному устроєві країни, який вони вважали імперським. Саме цей нонконформізм утворив ширші інтелектуальні, історичні й психологічні передумови того, що сталося 1991 року, – на це звернув увагу Джон Кіп у своїй «Історії Радянського Союзу з 1945 до 1991 ріку»[33]. До 1991 р. ця тема здебільшого була поза увагою радянологів й однією з найбільших їхніх помилок було те, що вони не помітили поступової емансипації Росії від радянської ідеї.

Нації та націоналізм у посткомуністичну добу

Що нового про націоналізм дізнаємося ми з огляду на досвід змагання між ним та комунізмом після 1917 р.?

У книзі «Нації та націоналізм» Ґелнер писав: «Націоналізм не є тим, чим він нам здається, втім, він також не є тим, чим він вважає себе сам». «Націоналізм, – пояснює Ґелнер, – засадниче схильний до обману чи самообману. Справа в тому, що націоналізм є по суті масштабним упровадженням високої культури в суспільстві, де нижчі культури раніше панували в житті більшості, а до певної міри – і всього населення... Це творення анонімного, деперсоніфікованого суспільства, яке складаєть-

[32] Arnason J.P. The Future That Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model. – London and New York: Routledge, 1993.

[33] Keep John L. H. A History Soviet Union 1945–1991; Last of the Empires, Oxford Univ. Press, 2002.

ся із самодостатніх індивідів, здатних заступати одне одного, об'єднаних головним чином спільною культурою... [Це суспільство виникає] на місці попередньої складної системи локальних спільнот і народних культур, які систематично самовідтворювалися на локальному рівні силами цих мікроспільнот. Ось що відбувається *насправді*.

Однак це – цілковита протилежність тому, що стверджують націоналісти й у що вони так палко вірять»[34]. Очевидно, немає потреби сперечатися з Ґелнером щодо того, чи справді всі націоналісти мають спокутувати цей гріх обману й самообману. Деякі націоналісти викладали свої погляди цілком зрозуміло, можна було б назвати їх представниками «наукового націоналізму» на протилежність націоналізму «утопічному». Серед перших варто було б згадати Фрідріха Ліста, його послідовниками в Росії були Сєрґєй Вітте та Пьотр Струве[35]. Проте зауваження Ґелнера щодо того, що риторика націоналізму значно відрізняється від його практики, заслуговує на ширший коментар з огляду на те, що ми знаємо про націоналізм у посткомуністичну еру.

Кеннет Майноґ та Беріл Вільямс, формулюючи власну концепцію, висловлюють думки, співзвучні аргументам Ґелнера. Вони вважають, що «націоналізм як ідеологія є не менш універсалістським [загальнолюдським], ніж комунізм... обидві доктрини (подібно до будь-якої ідеології) являють собою комбінацію загального й особливого»[36].

Цікаво, що сучасні, тобто пострадянські російські автори, з'ясовуючи причини колапсу Радянського Союзу, доходять подібного висновку щодо «універсалістського» (загальнолюдського) складника націоналізму. Вони стверджують, що антикомуніс-

---

[34] Gellner E. Nations and Nationalism. – Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1983. – С. 56–57.

[35] Szporluk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. – New York and Oxford: Oxford Univ. Press, 1988 (українське видання – К.: Основи, 1998).

[36] Minogue K. and Williams B. Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism // A.J. Motyl (ed.). Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR. – New York: Columbia Univ. Press, 1992. – С.233.

тичні національні рухи, очолені прозахідними елітами, були найсильнішими в європейських республіках СРСР (Естонії, Латвії та Литві, в західних регіонах України), а центром російського прозахідного націоналізму була Москва. Ці противники комунізму відмовлялися від «радянської цивілізації» на користь західних (тобто «загальнолюдських») цінностей та західної цивілізації.

Засуджуючи антирадянський, прозахідний націоналізм у Росії та колишніх республіках СРСР, Леонтій Бізов звертається до спадщини російського мислителя XIX ст. Константина Леонтьєва, який вбачав «у рухах, які називають себе національними, деструктивний космополітичний зміст». Пишучи про об'єднання Німеччини за часів Бісмарка, Леонтьєв стверджував, що «сучасний політичний націоналізм є... лише масовізованим варіантом космополітизму, який набув інших форм і проявів». На думку Бізова, те саме можна сказати й про ідеї московських «націонал-демократів» в останні роки існування Радянського Союзу. Він схвально оцінює те, що радянські республіки Середньої Азії не брали участі в руйнуванні СРСР і жалкує з приводу пасивності російської провінції в той час[37].

Протистояння комунізму й націоналізму на рівні суспільної практики (а не тільки на рівні теоретико-філософських дебатів) не лише рельєфніше виявило «вселюдськість» останнього, а й продемонструвало слабкі риси радянського комунізму, які до цього часу старанно приховувалися. Їхнє протистояння стало повномасштабним лише після 1945 р., коли комуністичні режими російського зразка були накинуті країнам набагато розвинутішим, ніж Росія та інші радянські республіки з погляду модерної національної державності. Воно набуло глобального характеру у вигляді Великого Змагання двох світових систем. У цьому змаганні радянська модель модернізації програла, і на комунізм почали дивитися (також і в СРСР) як на «невдалу форму модернізації»[38].

Повертаючись до теми про «етніфікацію» народів за радянських часів, ми не можемо не помітити, наскільки однобічним

---

[37] Бізов Л. Россия: империя или национальное государство? // Неизбежность империи / Под ред. А.Н. Савельева. – М.: Интеллект, 1996. – С. 148–149.

[38] Minogue K. and Williams B. Op. cit. – С. 241.

було комуністичне бачення націоналізму. Модерний націоналізм розмовляє мовою партикуляризму, але практикує універсалізм: він діє відповідно до вселюдських вартостей і стандартів, він бере приклад з найпередовіших – саме так діяли росіяни за часів Катерини II. Зараз не складно помітити, що сила національних рухів у Радянському Союзі полягала в їхній подвійній суті (двоїстості): те, що зовні мало вигляд етнічного парохіалізму і навіть ізоляціонізму від Москви, насправді було прагненням приєднатися до всього світу, але не через посередництво Москви, а самостійно.

Націоналізм спрямований на підрив і ліквідацію імперій чи тих утворень, які їм тотожні. Націоналізм – це прорив за межі імперій і подібних до них цивілізацій. Націоналізм не лише підриває імперії інтелектуально, обстоюючи ідею національного існування у всесвітньому контексті: в ім'я вселюдських принципів він сповідує самовизначення спільнот, підпорядкованих імперіям та цивілізаціям. Визнання цієї «універсалізаційно-підривної» ролі націоналізму явно бракує аналізові зіткнення цивілізацій у посткомуністичному світі Семюелом Гантінґтоном[39].

Таким чином, виникнення національних держав на пострадянському просторі значно полегшило доступ народів СРСР до участі у справах людства на відміну від часів «інтернаціональної» радянської імперії. Аналізуючи причини розпаду СРСР з погляду історичної ретроспективи, ми не можемо визнати абсолютно слушним твердження Еріка Гобсбаума, який вважає, що «найпростіший спосіб пояснити вибух сепаратизму у 1988–1992 рр. – це сприймати його як наслідок незакінченої справи 1918–1921рр.»[40]. Можна погодитися з тим, що «кокони Версаля та Брест-Литовська ще визрівають», і «деякі з вибухових проблем 1988-1992 рр. були створені в 1918–1921 рр.»[41]. Однак не варто забувати й того, що сучасна ситуація формувалася також під впливом *нових* чинників, зокрема взаємодії комунізму й націоналізму в період між 1917 та 1991 рр.

---

[39] Walt S.M. Building Up New Bogeymen // Foreign Policy. – Vol. 106. – C. 183–184, 187.

[40] Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1789. Programme, Myth, Reality. – 2 ed. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991. – C. 165.

[41] Ibid. – C.164.

З одного боку, існує держава, яку називають Російською Федерацією, – вона репрезентує себе як багатонаціональна держава. Тут ми бачимо рішучий розрив з історією Росії як імперії, що базувалася на позаетнічних засадах. З іншого – в Росії тривають суперечки щодо ідентичності росіян: як поєднати їхнє самосприйняття як етнічної спільноти *(«русский народ»)* з ідеєю російської політичної нації («российский народ» чи «народ России»)?

Дехто з тих, хто відкидає будь-яку форму політичного чи правового визначення російської нації, наполягає на тому, що західні ідеї та інститути принципово несумісні з Росією. Один з таких авторів, Владімір Махнач, стверджує: «Концепція, згідно з якою нація – це спільність громадян держави, існує лише на Заході. В Росії, усій Азії, Африці нація – це етнос і лише етнос... Ніколи не буде нації «Індія» чи нації «Росія»[42].

Для Махнача (і для багатьох інших) Україна й Білорусь є частинами Росії, і українці та білоруси є «русскими», як і великороси.

Інші закликають своїх співвітчизників відійти від традиційних суперечок на тему «Росія та Європа» (незалежно від їхнього ставлення до європейської орієнтації Росії) і погодитися з інакшим визначенням Росії, ядром якої буде європейський регіон з Уралом та Сибіром.

Хоча пострадянська Росія і вважає себе демократичною країною, побудованою на принципах, подібних до західних демократій, знаходяться ще люди, які вимагають повернення до відомої тріади «православ'я, самодержавство, народність». Отже, немає нічого дивного в тому, що західні фахівці висловлюють щодо Росії 1990-х років міркування, які цілком можна застосувати щодо Росії 1890-х. Брюс Портер, зокрема, вважає, що головна сучасна проблема країни є ідентичною тій, що «переслідувала Росію впродовж усієї модерної історії [...] Це застаріле питання злиття нації та держави є однією з найвизначальніших проблем сучасного політичного життя Росії»[43].

---

[42] Цитується за: Petro N.N. The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture. – Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995. – С. 149.

[43] Porter B.D. Russia and Europe after the Cold War: the Interaction of Domestic and Foreign Policies // C.A. Wallander (ed.). The Sources of Rus-

Незалежній Україні вдалося уникнути етнічних та релігійних конфліктів, вона не стала «другою Югославією», як на початку 1990-х років пророкували деякі аналітики. (Оригінальною спробою порівняти розпад Радянського Союзу та Югославії, на основі огляду їхньої докомуністичної історії, є праця Вейко Вуячича[44]. Однак, подібно до Росії, Україна також зіткнулася з проблемою визначення власної ідентичності як країна і як нація. Поняття «народ України» в Конституції 1996 р. охоплює всіх громадян держави, однак деякі з них наполягають на тому, що «справжніми українцями» є ті, хто вважає рідною мовою українську (і користується нею у повсякденному житті), і вважають себе українцями «за національністю», тобто за етнічним походженням. Цікаво, що етнічно-мовне визначення нації підтримують протилежні політичні угруповання, з одного боку – українські націоналісти із західних регіонів, з іншого – російські націоналісти, які прагнуть перетворити Україну на двонаціональну українсько-російську державу (про кримських татар, для яких територія сучасної України є історичною батьківщиною, у цих суперечках нерідко забувають).

Зрозуміло, що внутрішні проблеми України невіддільні від такого зовнішнього чинника, як відносини з Росією. Тривають дискусії щодо того, чи мають українці знову зближатися з Росією, утворюючи щось на зразок євразійської спільноти, чи, навпаки, рухатись у протилежному напрямкові та шукати зближення з іншою традиційно не менш важливою для них державою – Польщею, і через неї – з Європою. Відносини з Україною залишаються надзвичайно важливими і для Росії. Цікавим початком спільних досліджень історії та сучасних проблем взаємин Росії та України можна вважати збірку статей російських та українських дослідників «Україна й Росія: суспільства й держави»[45].

---

sian Foreign Policy after the «Cold» War. – Boulder, CO: Westview Press, 1996. – C. 132–133.

[44] Vujacić V. Historical Legacies, Nationalist mobilization, and Political Outcomes in Russia and Serbia: A Weberian view // Theory and Society. – 1996. – C. 763–801.

[45] Украина и Россия: общества и государства / Под ред. Фурмана Д.Е. – М.: Изд-во. «Права Человека», 1997.

Незалежні Україна й Росія намагаються визначитися зі своїм майбутнім, відкидаючи кожна у свій спосіб радянське минуле. Незалежна Білорусь рухається у протилежному напрямку – президент Лукашенко є відвертим прихильником нової радянської держави. Лукашенко зовсім не прагне перетворювати Білорусь на провінцію Росії з губернатором у Мінську: він хоче, щоб Росія, Білорусь та інші утворили якусь більшу спільноту. Його неорадянські настанови зустрічають опір білоруського національного руху, який прагне перетворити Білорусь як незалежну демократичну республіку на частину *Європи.* Отже, в Білорусі змагаються не стільки дві концепції білоруської національної державності, скільки дві національні ідентичності – одна білоруська, друга – «радянська». Остання, хоч і сповідує російськомовність, явно не належить до російського націоналізму. Яка з них переможе – залежить не лише від поведінки населення цієї країни, а й значною мірою від зовнішніх чинників. Міжнародні відносини та світова спільнота з її загальнолюдськими стандартами відіграють дуже важливу роль у формуванні національних ідентичностей. Етнічний чинник впливає на зовнішню політику – але не можна не помітити і зворотного зв'язку[46].

Чи є якийсь сенс уживати поняття «радянська національна ідентичність», як я це зробив у зв'язку з Білоруссю? Очевидно, що так, – але до певної міри. Радянський Союз мав спочатку зникнути з карти світу, щоб світ упевнився в тому, наскільки той просунувся у формуванні «радянського народу». Зараз ми бачимо, що певні категорії населення колишнього СРСР справді належать до цієї аморфної маси. Але чи є цей радянський народ російськомовним? Ми не можемо апріорі відкинути такий варіант. Соціологічні дослідження свідчать, що значна кількість мешканців Східної України, незалежно від позначки «росіянин» чи «українець» у паспорті*, вважають себе передусім «радянськими» (другою важливою ознакою вони називають

---

[46] Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy // Szporluk R. (ed.) National Identity and Ethnicity in Russia and the New Stales of Eurasia. – Armonk, NY : M. E. Sharpe, 1994. – С. 103–28.

* У сучасному українському паспорті позначення національності (етнічної належності) відсутнє. (*Прим. ред*.)

регіональну належність)[47]. Радянська ідентичність зберігається переважно серед населення «червоної смуги» колишнього Радянського Союзу, і відданість цих людей радянським цінностям спокушає назвати їх луддитами посткомуністичної ери. (Ще раз пригадаймо Майноґ та Вільямса: «Всі соціалістичні утопії є мріями про суспільну перебудову, базовану на сучасному рівні технології. Більшовизм був формою соціалізму, породженою виникненням важкої індустрії та конвеєра»[48].)

Виникає питання: чому цей радянський народ та щось на зразок «радянського народного руху» не піднялися на боротьбу за радянську систему тоді, коли комунізм ще був при владі? Одна з можливих відповідей – «радянський народ» за визначенням був спільнотою, яка нічого не робила самостійно, і в усіх справах ним керувала партія. Коли ця партія розкололася зсередини чи її лідери втратили вплив, не знайшлося інших організацій (наприклад, профспілкових чи молодіжних), які б захищали систему навіть усупереч діям керівників держави. Можна згадати ще один чинник – це підтримка антирадянських альтернатив з боку частини комуністів або ж нездатність останніх до протидії. Зрештою, і в Україні, і в Росії, і в Білорусі, оскільки вони досі чітко не визначили свого розуміння нації, й надалі існує досить велика «перехідна» верства, яка також коливається у виборі своєї національної чи етнічної самоідентифікації. Стандартна поведінка представників цієї верстви – бути радянською людиною вранці, росіянином удень та українцем увечері (послідовність може змінюватися). На даному етапі неможливо передбачити, чи вони поступово обмежаться якою-небудь однією, конкретною формою національної ідентичності (російською, українською чи білоруською), чи виникнуть якісь нові регіонально-ідеологічні форми самоідентифікації, щось на зразок донбаської регіональної ідентичності з *радянськими* політичними й культурними ідеалами, яка не буде ані російською, ані українською. Всупереч тому, що казав Гобсбаум, епоха після 1991 року не стала лише поверненням до 1917–1920 рр.: комунізм *таки залишив* по собі значну соціально-психологічну спадщину, яка пережила його політичну й інституційну смерть.

---

[47] Pirie P.S. National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine // Europe-Asia Studies. – Vol.48. N7. – С. 1079–1104.

[48] Minogue K. and Williams B. Op. cit. – С. 237.

Висновки

Міркування Ернеста Ґелнера щодо наслідків падіння комунізму песимістичні. «Я, – писав він, – занепокоєний розпадом Радянського Союзу не тому, що був прихильником ідеології, яка створила його, – навпаки, я завжди відкидав її, – я виходжу більше з абстрактних міркувань, які стосуються принципу тяглості та наслідків його порушення.

У росіян є сумна приказка щодо їхньої історичної ролі в Європі: вона полягає в тому, щоб показувати іншим, *як не треба чогось робити.* Сучасна ситуація, на жаль, дає їм шанс ще раз підтвердити цю приказку. Спосіб, у який відбувається демонтаж надбань Російської Революції може призвести до катастрофи не менш масштабної, ніж сама Революція»[49].

Я намагався довести, що демонтаж спадку Російської Революції все ж таки є менш руйнівним, ніж сама Російська Революція. Несподівано мирний (порівняно із сучасним світовим досвідом) перехід від Радянського Союзу до незалежних держав Росії, України, Білорусі та інших відбувався під гаслами націоналізму. Саме він став носієм елементу тяглості за умов, коли комунізм зруйновано; саме він поєднує сучасне не лише з радянською епохою, а й з історією до 1917 року. Досліджуючи націоналізм у такому аспекті, історики мають не меншу вагомість, ніж економісти, політологи та соціологи у спробах зрозуміти посткомуністичний світ.

---

[49] Gellner E. Return of a Native. – С. 45.

ПОЛЬЩА.
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МОДЕРНОЇ НАЦІЇ : 1770–1870
(1990)

1.

Важливу роль у розвитку націоналізму як *ідеології* відіграли, безперечно, не лише індивідуальні мислителі, а й історичні події, особливо Велика французька революція. Власне, всі сходяться на тому, що саме Французька революція створила першу модерну націю в Європі. Це відбулося завдяки свідомому втіленню в життя значної низки заходів, спрямованих саме на реалізацію такої мети. До цих заходів належало поширення французької серед тих груп населення, які традиційно говорили іншими мовами. Цю мовну політику тоді підтверджували тезами, що французька є «мовою свободи», натомість решта мов, якими у Франції говорили провансальці, баски, корсиканці, фламандці, ельзасці та інші, були засобами підтримки «правління фанатизму та забобонів … панування священиків та аристократів»[1].

Породжена революцією нова держава поширила свої повноваження у гуманітарній сфері, що раніше перебували у повноваженні церкви. Після революції було проголошено, що догляд за бідними, хворими та старими стане обов'язком національного уряду. Карлтон Дж. Г. Гейс писав: «Якобинці, які щосили намагалися забезпечити рівність громадян і об'єднати всю націю в ревній відданості республіці, мислили економіку в термінах національної політики»[2]. Деякі лідери – скажімо, Барер – проголошували, що національний інтерес – це «pater familias, зав-

---

[1] Moniteur, 28 січня 1794 р. – С. 519–520, цит. за: Hayes Carlton J.H. The Historical Evolution of Modern Nationalism. – New York : Macmillan, 1950. – P. 65.

[2] Hayes. The Historical Evolution. – P. 77–78.

бачливий і турботливий», і пропонували «систему широкомасштабних державних робіт на всій території Республіки»[3]. Отже, навіть якщо дійсність була далека від ідеалу, революція, вочевидь, мала власну програму того, що ми зараз називаємо «націєтворенням».

Національні діячі з інших частин континенту почали свідомо відтворювати французький приклад. У цьому сенсі він справив потужний, хоча й подекуди парадоксальний інтелектуальний вплив. Французи не лише подали приклад іншим, а й посприяли поширенню та розвитку націоналізмів прямим військовим і політичним впливом на Німеччину, Італію, Польщу тощо. У певних країнах – зокрема у Польщі – вони підтримували місцеві профранцузькі націоналізми. Деінде вони провокували антифранцузькі націоналізми, що відрізнялися від старосвітської недовіри до іноземців чи династичного роялізму дореволюційних часів. За доби Наполеона вороги французької влади використовували аргументи, які мали витоки саме із Франції. Так склалося: Велика французька революція декларувала *універсальні* принципи, та в той час, коли вплив Франції за кордоном зріс, сама вона не змогла втілити їх у власній націоналістичній практиці. Під цим кутом зору модерні націоналізми – справді *плід* Французької революції, породжений поразкою її універсалізму[4]. Скажімо, останній період правління Наполеона в німецькій історії відомий як «Визвольна війна» – йдеться саме про *національне* визволення. Втім, монархи *ancient regime* мислили протистояння з Наполеоном в інших термінах. У Росії війна з Наполеоном допомогла формуванню модерної національної свідомості, яка відрізнялася від насаджуваного урядом традиційного ставлення до царської влади.

Певні ініціативи Французької революції були передбачені раніше – мислителями, чиї філософські, історичні чи політичні

[3] Moniteur, 13 березня 1794 р. – С. 699–700, цит. за: Hayes. The Historical Evolution. – P. 79.

[4] Crick Bernard. In Defense of Politics. – Harmondsworth, England : Penguin, 1966. – P. 78–79. «Націоналізм… був системою влади, що заповнила вакуум, який лишився після поразки Французької революції та… подвійної поразки Автократичної Легітимності» (Crick. – P. 79).

рефлексії вплинули на формування націоналістичної ідеології. Серед мислителів, які справили значний вплив на теорії націоналізму, і не бувши теоретиками націоналізму самі, необхідно згадати Жан-Жака Руссо (1712–1778). «Конституційний проект для Корсики» Руссо (1765) висвітлює центральну рису націоналізму:

> Ми вже доклали всіх зусиль, щоб підготувати будівельний майданчик для майбутньої нації: тепер спробуймо накреслити на цьому майданчику план будівлі, яку потрібно звести. Першим нашим принципом має стати принцип національного характеру; якби його не було, то ми б мусили почати з його створення[5].

В есеї «Роздуми про польську державність» (1772 р.) Руссо розвинув цей підхід, поєднавши культурні принципи з політичними. Він закликав поляків виробити універсальну програму національної освіти як запоруку їхнього виживання. «Може, ви й не зумієте запобігти тому, що [ваші вороги] проковтнуть вас, – писав він полякам, проте додавав: – «Однак коли досягнете того, що жоден поляк ніколи не зможе стати росіянином, я присягаюся, що Росія Польщу ніколи не підкорить»[6]. Інакше кажучи, Руссо доводив, що нація, визначена як культурна та духовна спільнота, може вижити навіть під іноземним правлінням.

Саме Руссо першим серед мислителів Нового часу почав доводити, що нація існує незалежно від держави, чи, як підсумував його погляди Альфред Коббан, «що національний характер – природна й невіддільна риса кожного народу». Водночас він стверджував, що культура пов'язана з політикою (як засвідчують його міркування про Польщу та Корсику), й, оскільки в культурі – мові, історії, законах і звичаях – він убачав політичну зброю і силу, Руссо вважав обов'язком уряду *створити* національну культуру. Отже, Руссо окреслив двосторонній зв'язок між культурою та політикою й передбачив «націєтворчу» діяльність модерних держав[7].

---

[5] Constitutional Project for Corsica // Rousseau: Political Writings / Frederick Watkins, ed. and tr – Edinburgh : Nelson, 1953. – С. 293. Порівн. з іншими заувагами Руссо про бажаний зв'язок між урядом і народом на С. 277–278.

[6] «Considerations on the Government of Poland Rousseau» в кн: Political Writings. – С. 168.

[7] Cobban Alfred. Rousseau and the Modern State. – Hamden, Conn. : Archon Books, 1961. – С. 166–167.

Ерік Гобсбаум вказує, що аргументи Руссо «підхопила Французька революція». «Нація», як її розумів Руссо,– це «суверенний народ». Згідно з Гобсбаумом, такий народ не терпить наявності посередників, корпорацій чи фракційних інтересів між собою та своїми представниками. Отже, усунення інших об’єктів лояльності перетворює лояльність громадянина до «нації» на єдину легітимну, а відтак – найсильнішу емоційно-політичну відданість. Це і є «громадянська релігія», котрої потребує спільнота. Різниця між «Gemeinschaft» і «Gesellschaft» стирається, бо єдиною легітимною «Gemeinschaft» стає «Gesellschaft», організована як форма правління. Вільна людина – дорівнює громадянинові. Байдуже, що сам Руссо не мислив у термінах модерних національних держав, адже такі аргументи застосовували саме до них[8].

Не конче треба доводити, що Руссо безпосередньо вплинув на подальший розвиток подій. Важить те (і тут я йду за Альфредом Коббаном), що Руссо «був чутливішим, ніж інші, до коливань у повітрі, до весни нового світу, і що він не лише написав слова, які засвідчили вирок *ancient regime,* а й передбачив, що його місце посядуть національні держави майбутнього»[9].

Руссо чудово розумів, що, на відміну від свого династичного попередника, національна держава вимагатиме від громадян не лише підкорення, а й любові.

2.

Хоч Едмунд Берк (1729–1797) застосував інший аргумент на підтримку національності, він погоджувався з припущенням Руссо, що емоційні чинники відіграють вирішальну роль у політиці Нового часу[10]. Берк засуджував теорію та практику Великої французької революції як надміру раціоналістичні й абстрактні, як такі, що нехтують реаліями історичного розвитку, і протистав-

---

[8] Hobsbawm Eric. Some Reflections of Nationalism. // Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettle / T.J. Nossiter, A. Hanson and Stein Rokkan, eds. – London : Faber and Faber, 1972. – С. 391–392.

[9] Cobban. Rousseau. – С. 176.

[10] Hayes. The Historical Evolution. – С. 88–95 і Cobban. Rousseau. – С. 158–159. Див. також: Cobban. Edmund Burke and the Revolt Against the Eighteenth Century. – New York, 1960.

ляв їм права історично сформованих націй. (На відміну від Гердера, Берк убачав суть нації у законах і суспільних інститутах, а не у фольклорі та етнології). Показовим щодо його підходу є те, які явища він засуджував – Французьку революцію, – а які підтримував – Англійську революцію 1688 р., Американську революцію 1776 р., польські реформи й боротьбу проти Росії, Австрії та Пруссії, опір Індії британцям і повстання Корсики проти Франції. У цих прикладах Берк убачав боротьбу автентичних, тобто сформованих історично спільнот проти брутальної влади, яка могла легітимізувати свої претензії на них лише грубою силою.

Націоналізм у трактуванні Берка традиційно називають консервативним – і, певною мірою, це визначення правильне. Втім, якщо придивитися до нього уважніше, виявляється, що Берків націоналізм – можливо, парадоксально – був водночас і революційним. Як і Руссо, Берк утверджував право націй чинити спротив правителям, якщо ті не відповідали певним критеріям, усталеним цими націями. Інакше кажучи, саме по собі існування влади не було достатнім приводом коритися їй.

3.

Приклад Польщі демонструє революційний потенціал поглядів Берка. Підтримуваний Берком польський націоналізм не був реакційною спробою повернутися до давнього ладу; поляки кидали виклик статус кво не для того, щоб повернутися до минулого, а щоб створити поєднання старих і нових інститутів. (І праця над цим синтезом почалася ще до того, як вони втратили незалежність). Меттерніх, який кількома роками по тому сказав, що «полонізм – це революція», влучно зауважив революційний характер польського націоналізму[11].

Поляки втратили незалежну державу, що існувала безперервно протягом багатьох століть, саме в той історичний момент, який ми вважаємо періодом зародження модерного націоналізму: за Французької революції, часу Руссо та Берка. Що ж до суто поль-

[11] *Walicki Andrzej.* Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland. – Oxford : Oxford University Press, 1982 – блискуче дослідження польської проблеми після поділів. Найкраща історія того періоду – *Wandycz Piotr S.* The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918. – Seattle : University of Washington Press, 1974.

ських подій, то перший поділ (1772) стався тоді, коли правлячий клас ще не усвідомив, з якими небезпеками зіткнулася Польща, й напевно не усвідомлював, що вже почалася нова епоха.

Утім, після 1772 р. Польща почала трансформуватися. Відбувалися масштабні освітні реформи, які змінили всю систему шкільництва: зокрема, саме тоді постала низка початкових і вищих шкіл з польською мовою викладання. (доти у шкільництві панувала латина). Розквітла періодична преса, професійний театр і книговидання. Внутрішню та зовнішню політику обговорювали на шпальтах преси, зі сцени, у кав'ярнях і в салонах. На початку 1790-х рр. зміни у громадських настроях поширилися й поглибилися настільки, що реформатори в парламенті спробували запровадити глибокі конституційні зміни. Конституцію 3 травня 1791 р. прийняли мирно, проте це була справжня революція. Скажімо, процедура прийняття конституції порушила цілу низку правил; чимало регульованих конституцією царин були виключені з повноважень парламенту. Польща буквально вмить перетворилася на конституційну ліберальну державу, яка відмовилася від правління аристократії на користь ліберальних буржуазних інститутів західного зразка.

У 1792 р. Пруссія та Росія напали саме на таку Польщу, у 1793 р. розділили її, а у 1795 р. – за підтримки Австрії – взагалі прибрали її з карти Європи.

Тим, хто стверджує, що польський націоналізм після 1795 р. відрізняється від решти націоналізмів, бо поляки начебто були «консервативними» й «націленими на повернення до давнього ладу», потрібно пам'ятати про всі ці чинники. Поляки справді були націлені на повернення до давнього ладу, бо хотіли відновити державу, яку щойно було знищено. Попри це, їхня політична та соціальна програми були революційними й у порівнянні з тим, що пропонували Пруссія, Росія та Австрія, й у порівнянні з польським ладом до 1791 р. Після поділів *усі* польські націоналісти витоки своєї боротьби за свободу вбачали у 1791 р., себто у революції проти старої Польщі. (*Справжні* консерватори, не кажучи вже про реакціонерів, прийняли нових правителів із Санкт-Петербурга, Відня й Берліна як Богом дану, а, отже, й легітимну владу).

4.

Головні мотиви та цілі польського націоналізму були здебільшого політичними. У майбутній Польщі, якою її уявляли націоналісти, продовжували би спілкуватися різними мовами й надалі, як і до 1772 р., проте у громадському житті, друці та шкільництві вживали би лише польську (Анджею Валіцькому йдеться саме про це, коли він називає польський націоналізм «якобінським»). Звісно, після 1795 р. значення мови та культури зросло. За браком національних інститутів набула більшої ваги роль літератури та мистецтва у підтриманні національних почуттів і поширенні їх серед тих сегментів населення, які у давній Польщі не брали участі в державних справах – передовсім серед селян. Їм польський націоналізм ніс нові культурні й політичні змісти, й часом навіть неможливо було визначити, який із них важливіше. У будь-якому разі, ці базові відомості про польську історію пояснюють висловлений понад сто років тому коментар лорда Актона про міжнародне значення польського націоналізму. Як і Едмунд Берк за якісь сімдесят років до нього, Актон наголошував, що поділи Польщі були «актом брутальної жорстокості, здійсненим не лише всупереч почуттям громади, а й всупереч міжнародному праву. Уперше у новітній історії було пригноблено велику Державу, а цілу країну поділено між її ворогами». Втім, у польській кризі він добачав також інший бік:

> Цей відомий захід, найреволюційніший крок давнього абсолютизму, пробудив у Європі теорію нації, перетворивши приспане право у прагнення, а почуття – на політичну мету... Відтоді існують нації, які вимагають об'єднання в держави, – такі собі душі в пошуках тіл, у яких могли б переродитися; саме тоді заволали, що держави організовані несправедливо – що їхні кордони є неприродними, а народ позбавлено права об'єднуватися у самоврядні спільноти[12].

Поляки змогли пробудити в Європі теорію нації не лише тому, що їх позбавили державності, якою вони втішалися протягом багатьох століть, і саме в ту мить, коли вони перетворювалися на модерну націю, сучасницю нової доби суверенності народів. Не менш важливим було й те, що певні ознаки «модерності» поляки

[12] Acton John. Emrich Edward Dalberg. First Baron Acton. Essays on Freedom and Power. – London : Thames and Hudson, 1956. – С. 146–147.

виробили ще у XVI ст., коли польська стала стандартизованою писемною мовою, а бодай *частина* поляків набула політичних та юридичних прав за представницької політичної системи.

Поляки – нація історична, а, отже, визнана й іншими як нація – стали ідеальним «взірцем» для всіх новопосталих націй, яким бракувало багатьох польських передумов, бо вони підкріплювали свою боротьбу за державність новою теорією національностей, якої не визнавала панівна донаціоналістична ідеологія давніх режимів. Саме тому польський приклад варто розглядати поруч із Великою французькою революцією як ключову історичну подію, що мала безпосередній ідеологічний вплив на історію націоналізму.

Польське послання високо поціновували інтелектуали центрально- та східноєвропейських націй, що «пробуджувалися»: нехай їм бракувало славетної польської історії, проте вони могли похвалитися автентичною народною культурою. Вони доводили (це розумів лорд Актон), що й вони представляють народ із власною мовою, культурою та «душею». Отже, хоча польські обставини й були унікальними, їхню справу, засновану на синтезі політичних і культурних аргументів, можна було імітувати. Саме це зрештою й сталося. Актон, не надто прихильний до націоналізму, це чітко розумів; а Маркс і Енгельс – ні.

5.

Отже, зазначивши іншу історичну подію, що (поруч із Великою французькою революцією) стала суттєвим ідеологічним чинником у розгортанні модерного націоналізму, звернімося знову до окремих мислителів. Поза сумнівами, найважливішим з-поміж них був Йоган Ґотфрід Гердер (1744–1803).

Обговорюючи погляди Гердера, необхідно ввести його самого, його ідеали та його «Німеччину» до питомого історичного контексту. Гердер обстоював чесноти простих людей і простих селянських спільнот; він прославляв фольклор, пісні, легенди та казки (те, що ми зараз називаємо усною культурою та традицією), хоча сам був породжений «культурою друкарства» (про що більше скажемо згодом) і належав до осіченого класу інтелігенції, об’єднаної стандартизованою німецькою мовою як засобом спілкування і творчості. Не менш важливим є й те, що Гердер,

хоча прославляв радощі та необхідність належності до групи, був наділений потужним відчуттям особистої свободи та відповідальності – протестантською етикою *par excellence*.

Видатний дослідник спадщини Гердера Ф.М. Барнард наголошує, що суть людської природи Гердер убачав саме у *свободі*. Щоб продемонструвати уявлення того про фундаментальну відмінність людей від решти живих істот, Барнард цитує такий пасаж з «Есею про походження мови»: «Лише людина обожествила *вибір*, а не *необхідність*... вона має право вибору, навіть коли обирає найгірше; вона – сама собі господар, навіть коли запроваджує для себе звірячі закони»[13].

Як зазначає Барнард, Гердер вважав, що люди можуть сягнути цього «усвідомлення свободи» лише через «незамінне посередництво» мови: «Центральною тезою Гердера є те, що мова – це передовсім невіддільна передумова функціонування людського розуму, засаднича складова думки»[14].

Саме в цьому контексті слід розглядати припущення Гердера (цитуючи підсумок його поглядів пера Ісаї Берліна), що «приналежність до певної спільноти та пов’язаність із її іншими представниками невідривними й незримими зв’язками спільної мови, історичної пам’яті, звичаїв і почуттів – це засаднича людська потреба, така ж природна, як потреба в їжі, воді, безпеці чи розмноженні»[15].

Цей наголос на «приналежності» не заперечував творчої ролі індивіда, а, навпаки, забезпечував її. Нормальним модусом існування груп Гердер вважав такий, за якого індивід має можливість «самореалізації». (Цей аспект поглядів Гердера Берлін називає «експресіонізмом», а Роджер Гаушір надає перевагу термінові «експресивізм»[16]). Гердер писав: «Поет – творець

[13] Herder J.G. Saemtliche Werke / ed. B. Suphan. – Berlin, 1877–1913). – Vol. XIII. – P. 110 і 146–147, цит. за: Barnard F.M. (translator and editor). J.G. Herder on Social and Political Culture. – Cambridge : Cambridge University Press, 1969. – С. 20.

[14] Barnard. Herder on Culture. – С. 20.

[15] Berlin Isaiah. The Counter-Enlightenment. // Against the Current: Essays in the History of Ideas. – Harmondsworth, England : Penguin, 1979. – С. 12.

[16] Berlin Isaiah. The Counter-Enlightenment. – С. 18–19. На думку Берліна, ця позиція передбачає, що «будь-яку людську діяльність роз-

народу; він дає йому світ, щоб його розглядати, і тримає його душу у жмені». Він також писав: «Ми живемо у світі, який самі створюємо». Цитуючи ці тези, Ісая Берлін зауважує, що, згідно з Гердером, поета й людину загалом «рівною мірою створюють» його народ і його світ. На думку Берліна, ідеї Гердера, «роздмухані до неймовірних метафізичних форм» певними пізнішими німецькими мислителями, все ж «також лягли в підвалини найпроникливіших соціологічних здогадів Маркса й започаткованої ним революції в історичних поглядах»[17].

Гердер, наперекір догмам Просвітництва, «вірив, що зрозуміти будь-що можна лише в його індивідуальності та розвитку». Щоб сягнути такого розуміння, необхідно було враховувати «природу, індивідуальний характер кожної мистецької традиції, літератури, соціальної організації, народу, культури й історичного періоду»[18].

Отже, можна сказати, що у філософії Гердер кинув виклик Рене Декарту (1596–1650), котрий, як відомо, ствердив: «Cogito ergo sum» («Я мислю, отже, я існую»). Гердер, хоча й не буквально, відповів йому таке: «Проте я є тим, якою мовою я говорю». Наступного логічного висновку дійшов якщо не сам Гердер, то його послідовники: коли людина говорить не так, як інші, то й мислить вона також інакше, а, отже, й керувати нею потрібно в інший спосіб[19]. Інакше кажучи, «*Cuius lingua, eius regio*»*...

глядатимуть як форму індивідуального самовираження». Відповідно до цих поглядів творча діяльність включає «закарбовування» унікальних особистостей, «індивідуальних чи колективних, свідомих чи несвідомих», на зовнішніх об’єктах і реалізацію «цінностей, які не задані, а згенеровані у процесі творчості» (Berlin. Against the Current. – С. XXXV; Taylor Charles. Hegel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – С. 13–29). Тейлор пропонує дуже цікаві й важливі тези, яким тут неможливо дати загальний огляд.

[17] Berlin Isaiah. Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas. – New York : Viking, 1976. – P. 204. На Гердера Берлін дає таке посилання: Herder J.G. Saemtliche Werke / ed. B. Suphan. – Berlin, 1877–1913. – Vol. VIII. – С. 33 і 252. Про створення людини світом – Vol. II. – С. 61.

[18] Berlin. The Counter-Enlightenment. – С. 10.

* «Чия мова – того влада» (*прим. ред.*)

[19] У зв’язку з цим див.: Breuilly John. Nationalism and the State. – Chicago: University of Chicago Press, 1985. – P. 337: «Якщо мова – це думка,

Хоча Гердер прославляв людське розмаїття, він «вважав, що різні культури можуть і мусять плідно процвітати пліч-о-пліч, як миролюбні квіти у великому людському саду» – і, а це ще важливіше, – він постулював засадничу рівність і рівнозначність усіх культур і народів[20].

Однак для нашого майбутнього аргументу недостатньо спинитися на висновку, що Гердер був раннім прибічником філософії «нехай розквітає сто квіток, нехай змагаються сто шкіл». У нього була діалектична концепція розвитку людства; центральну роль у ній відігравали конфлікти між націями, спілкування та перехресне запилення культур. Наприклад, Гердер вважав, що споріднені групи перетворювалися на нації, а нації починали різнитися між собою (зокрема мовно) не через клімат чи географію, а «передовсім [через] внутрішні чинники штибу схильностей і поглядів, постали унаслідок зв'язків між родами та народами. Постанню мовної диференціації особливо посприяли конфлікти і взаємна відраза». Він також наголошував, що конфлікти поставали *не* через «незбіги матеріальних інтересів... а радше через колективну думку чи справи честі племені»[21].

Отже, Гердер, напевно, вважав, що нації поставали внаслідок, як ми сказали б нині, «комунікативного конфлікту» в межах вже існуючих груп. Проте навіть якщо первинний поштовх до постання спільноти дають конфлікти, центральну роль у Гердеровому баченні історії та розвитку націй відіграє їхня взаємодія і навчання одна в одної. Гердер наполягав, що індивіди розвиваються лише через взаємодію один з одним, а групи – також лише «серед інших груп»[22].

А зараз розгляньмо коротко, як ідеї Гердера, лише частково окреслені тут, мусили звучати – яку «нову ідею» вони несли – за його часу. По-перше, Гердерів наголос на мові, культурі, звичаях і способі життя як визначальних характеристиках на-

---

і вивчити її можна лише у спільноті… кожна спільнота має власний спосіб мислення».

[20] Berlin. The Counter-Enlightenment. – С. 11–12.

[21] Herder. Essay on the Origin of Language (1772). // Barnard. Herder on Culture. – С. 167–168.

[22] Herder. Essay on the Origin of Language (1772). // Barnard. Herder on Culture. – С. 173–174.

ції утверджував примат культури (в широкому значенні цього слова) над політичною організацією. Незабаром частина співвітчизників Гердера вирішила (хоча сам він безпосередньо політикою не займався), що політичний статус-кво, за якого на німецькій землі існували кількасот суверенних одиниць – королівств, герцогств, великих герцогств, вільних міст, маркграфств, єпископств тощо – був «несуголосний» з «Німеччиною» як культурною спільнотою. Націоналізм розглядав стосунок цих держав до націй так, як Маркс розглядав стосунок держав до суспільства. Націоналізм передбачав, що чинні «взаємини володіння» суперечили «взаєминам спілкування» у «Німеччині». Згодом з'явилися люди, ладні доводити, що це неспівпадіння слід розв'язати («подолати»), пристосувавши перше до другого, себто створивши об'єднану німецьку державу.

6.

Ці ідеї, сформульовані Гердером на німецькому матеріалі, і подібні ідеї, сформульовані й реалізовані поляками незалежно від нього, знайшли дуже широкий відгук серед залежних народів Центрально-Східної та Східної Європи. Класичним проявом цього є два документи пера чеського історика й політика Франтішека Палацького. Перший з них – це лист до президента франкфуртського «Комітету п'ятдесяти» від 11 квітня 1848 р. Другий – звернений до «народів Європи» «Маніфест» Слов'янського конґресу, який вийшов за підписом Палацького 12 червня 1848 р. (Здається, єдиною важливою міжнародною зустріччю за тієї революційної доби був саме міжнародний конгрес націоналістів).

У листі до Франкфурта Палацький відмовився брати участь у роботі Комітету, покликаного підготувати вибори до німецького парламенту, з трьох причин. Дві з них – політичні, а, отже, обходять нас менше, ніж уявлення Палацького про національність, хоч і їх варто коротко підсумувати. Палацький вважав, що об'єднання Німеччини, як її розуміли тогочасні німецькі націоналісти, означала б ліквідацію Габсбурзької монархії, збереження якої він вважав необхідним для менших народів Центрально-Східної Європи. Зрештою, альтернативою Габсбурзької монархії він вважав можливе посилення російської гегемонії – «*універсаль-*

ної монархії, себто нескінченного й неословлюваного зла, лиха без міри і краю». Палацький пояснював, що росіянам він не ворог: «радше навпаки. З утіхою та симпатією я дивлюся на кожен новий крок, який ця велика нація робить у своїх природних кордонах на шляху до цивілізації». Проте з любові до власної нації та з навіть більшої «поваги до блага людства» він відкидав «саму можливість універсальної російської монархії... не тому, що вона була б російською, а тому, що вона була б універсальною»[23].

По-друге, Палацький вважав, що Німецьку республіку «неможливо створити», а якби цей проект усе ж реалізували, то він був би вкрай нестабільним. У будь-якому разі, хай би що зробили німці, він був проти введення республіканської форми правління на Габсбурзьких землях: «Уявімо Австрійську імперію, поділену на розмаїті республіки: деякі з них чималих розмірів, інші – невеликі; яка прекрасна основа для універсальної російської монархії!»[24]

Втім, як ми вже зауважували, це були лише вторинні аргументи. Перша й головна причина, яка спонукала Палацького відмовитися від участі у роботі Франкфуртського комітету, корінилася в його теорії національності. Оглядаючись на історію стосунків між Королівством Богемія і Німецькою (Священною Римською) імперією, Палацький зробив ключове розрізнення між, з одного боку, політичними стосунками між правителями та, з іншого, правами й обов'язками однієї нації (яку він визначав як окрему й незалежну від таких політичних організацій) перед іншою[25].

Палацький доводив, що права націй «є, правду кажучи, правами Природи. Жодна нація на землі не має права вимагати, щоб її сусіди жертвували собою заради її блага, й жодна нація не зобов'язана відмовляти собі чи жертвувати собою заради благ сусіда. Природа не знає панівних і пригноблених націй». Він додавав, що будь-яка держава, до складу якої входять кілька націй, може бути стабільною лише тоді, коли надасть і забезпечить усім рівні права[26].

---

[23] Letter sent by František Palacký to Frankfurt. // Slavonic and East European Review. – Vol. 26. – No. 67.

[24] Letter by Palacký. – C. 308.

[25] Letter by Palacký. – C. 304.

[26] Letter by Palacký. – C. 306.

Він розвинув ці ідеї у «Маніфесті Першого слов'янського конгресу до народів Європи». «Маніфест» стверджує, що, на відміну від слов'ян, які цінують свободу понад завоювання й панування, латинські та германські нації протягом минулих століть забезпечували незалежність власних держав «силою меча», пригноблюючи при цьому власний простий люд. Слов'янські народи стали жертвами спраглих влади латинських і германських народів, проте за нової волелюбної доби вони також почали вимагати незалежності. Конґрес вітав соціальні та політичні зміни, які відбувалися в європейських країнах:

> ...ми, слов'яни, відкидаємо і зневажаємо будь-яке панування, засноване на силі та переступі проти закону; ми відкидаємо привілеї та прерогативи, а також усі політичні диференціації класів; ми вимагаємо безперечної рівності перед законом, однакових прав і обов'язків для всіх. Немає справжньої свободи там, де серед мільйонів народжується хоч один рабом. Так, *свобода, рівність, братерство* для всіх тих, хто живе в нашій державі – наше гасло сьогодні, як і тисячі років тому[27].

Обстоюючи права індивіда, Конґрес водночас вимагав визнати такі ж права націй: «Не менш священними, ніж природні права людини, для нас є права *нації*, сума її духовних потреб та інтересів»[28]. Автори Маніфесту мали різний історичний досвід і тому усвідомлювали, які глибокі відмінності пролягають між багатьма націями, проте все ж наполягали:

> здатність тих [менш щасливих] націй до розвитку нічим не обмежена. Сама Природа не проводить меж між націями, ніби якісь є шляхетними, а інші – безчесними; вона не покликала жодну націю панувати над іншими й не поклала жодній нації служити іншій для її цілей. Рівні права всіх на найшляхетніші людські риси – божественне право, яке ніхто не може порушити безкарно[29].

7.

Отже, натхненний Гердером і Руссо, Палацький намагався створити історичне та філософське обґрунтування емансипа-

[27] Manifesto of the First Slavonic Congress to the Nations of Europe. // Slavonic and East European Review. – Vol. 26. – No. 67 (April, 1948). – С. 310.

[28] Manifesto of the Slavonic Congress. – С. 310.

[29] Manifesto of the Slavonic Congress. – С. 310.

ції тих народів, права яких не визнавали німецькі, польські чи угорські націоналісти. Вони підтримували боротьбу «історичних» чи «політичних» націй проти абсолютизму й іноземного панування, проте визначали вони ці нації за критеріями з *політичної* історії, себто історії незалежної держави, соціальної структури (до націй мали належати вищі й середні класи, а не простий люд), культури (вищої освіти, високорозвиненої літературної мови), розміру країни та кількості населення. Згідно з тим поглядом, селяни, які розмовляли народними діалектами, сягнули б вищого цивілізаційного щабля, якби навчились якоїсь із уже розвинених мов й ототожнилися з якоюсь із «політичних» націй, а не створюючи «нові» нації на основі сільських діалектів чи далеких і непевних історичних переказів.

Наперекір політичним цілям і уявленням поляків, німців та угорців про культуру, націоналізми «відсталих» народів, які до 1848 р. починалися з культурних чи академічних рухів, після 1848 р. стали політичними; їхня вага у Центральній та Східній Європі зростала. Хоча у 1848 р. їх також спіткало розчарування, подальшому розгортанню цих рухів сприяла єдина успішна революція 1848 р. – емансипація селянства та повалення кріпацтва. Входження селянства до «суспільства», з якого його протягом багатьох століть виключали, створило необхідні передумови для перетворення досі «академічних» і «культурних» проектів інтелігенції на справу з широкою, масовою підтримкою. Націоналістичні революції часу Першої світової війни, внаслідок яких постала низка нових суверенних держав, були певною мірою завершальним акордом політичного процесу, який розпочався у 1848 р., і культурних змін, які почалися навіть раніше, ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Оскільки більшість новопосталих народів відставали від історичних націй (скажімо, поляків чи німців) не лише політично, а й культурно та соціально, вони мусили передовсім створити те, що в поляків і німців уже було: стандартизовану літературну мову. Мова як елемент культури у широкому значенні цього поняття стала першою метою націєтворення. Доки польські борці за свободу боролися із завойовниками збройно, політично та дипломатично, філологи новопосталих національностей кидали виклик панівному ладові, створюючи нові «літературні» (себто

стандартизовані) мови. Нещодавно дослідники почали справедливо називати їх «мовними стратегами», «мовними маніпуляторами» чи навіть «філологічними бунтівниками»[30]. Ми могли б назвати їх і мовними революціонерами, тому що їхні мовні теорії (й натхненні ними практики) «релятивізували» й підривали чинні на той час релігійні, соціальні, політичні й економічні ієрархії та поділи. Подібну політичну функцію виконували й нові історичні ідеї штибу запропонованих Палацьким. Славнозвісний афоризм Палацького: «Ми були тут до Австрії, й ми будемо тут після Австрії», – був справді революційним. У цьому сенсі можна говорити не лише про лінгвістичну, а й про історичну свідомість як «націєтворчий» чинник; отже, можна погодитися з означенням Палацького як «батька чеської нації»[31].

Досягнення Палацького полягає в тому, що він усталив, чи, точніше, допоміг усталити уявлення про нову національну спільноту, засновану на етнічних групах. Якщо нації – це «уявлені спільноти», визначені «манерою», в якій їх уявлено», як доводив Андерсон[32], а націоналізм «винаходить нації там, де їх не існувало», як вважає Ґелнер[33], то Палацький могли бути важливими історичними постатями: не лише мислителями, а й діячами. І справді, нелегко довести корисність чіткого поділу на інтелектуальну історію – історію ідей – і соціальну чи політичну історію як розповідь про групи, які існують «об’єктивно»: особливо на ранніх етапах постання модерних національностей, коли інтелектуальна історія й була історією національних рухів – себто історією творення націй.

---

[30] *Weinstein Brian*. Language Strategists: Redefining Political Frontiers on the Basis of Linguistic Choices. // World Politics, 31. – No. 3 (April 1979). – C. 345–364; Seton-Watson Hugho. Nations and States. – C. 429–433, and Anderson Benedict. Imagined Communities. – C. 81.

[31] Chlebowczyk Józef. Świadomość historyczna jako element procesów narodotwórczych we wschodniej Europie Środkowej.//Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna XIX wieku/Roman Heck, ed. – Wrocław: Ossolineum, 1979. – C. 9–24. Про Палацького див.: Zacek Josef F. Palacky. The Historian as Scholar and Nationalist. – The Hague and Paris: Mouton, 1970.

[32] Андерсон Бенедикт, Уявлені спільноти, К., Критика, 2001. с 23–24.

[33] Gellner Ernest. Thought and Change. – London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. – C. 169. Ґелнер повторює цю тезу й у своїй найновішій книжці «Nations and Nationalism» (див. С. 48–49, 50, 55, 123–125 і т.д.).

На підтримку цього погляду ми можемо покликатися на сучасного чеського історика Мирослава Гроха, котрий запропонував триетапну періодизацію національних рухів. Перший етап – «академічний», тобто відбувається тоді, коли невелика група дослідників на філологічних, етнографічних, історичних та інших засадах починає розглядати певну етнічну групу як окрему єдність. Другий етап починається, коли визначена в такий спосіб група береться до роботи в царині освіти, преси та друкарства, театру тощо, поступово поширюючи відчуття окремої національної ідентичності серед широкого загалу. Остання стадія – політична[34].

Отже, невеликий гурток інтелектуалів – дослідників мови, історії та фольклору – на ранньому етапі виконує засадничо важливу функцію *визначення* критеріїв нації, а отже, за В. Дж. Арґайлом, робить перший крок для перетворення групи на націю. Арґайл вирізняє в національних рухах чотири фази: «пропозиція критеріїв, подальша розробка критеріїв, створення дочірніх корпорацій, збирання народу». Перші дві фази відповідають «академічному» етапові у Гроха, а третя й четверта – Гроховим «культурному» та «політичному» етапам[35].

«Етапи» та «фази» є корисними концептами для визначення того, що кожен дослідник вважає характерними ознаками конкретної історичної ситуації. Проте не варто забувати, що всі проблеми, які Арґайл і Грох вважають особливостями певних етапів, насправді лишаються «актуальними» протягом усього періоду націє- і державотворення. Це виходить на яв, якщо ввести національні рухи до контексту теорії «модернізації». Певні прихильники цієї школи розуміють модернізацію як процес, що виникає внаслідок розв’язання криз ідентичності, легітимності, участі,

[34] Hroch Miroslav. Die Vorkaempfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Voelkern Europas. // Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, monographia XXIV. – Prague, 1968. – С. 24. Ця праця зараз доступна й англійською під назвою: Social Pre-conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. Про етапи див. С. 22–24.

[35] Argyle W.J. Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements. // Nationality Movements / Anthony D. Smith, ed. – London: MacMillan.

проникнення та поширення, і збільшує політичні «можливості», «рівність» і «диференціацію»[36]. Дослідники модернізації зазвичай вважають, що рушійною силою «розвитку» є держава, а етнічні (національні) лише сприяють чи, залежно від обставин, перешкоджають розпочатим і керованим державою ініціативам. Проте немає жодних причин припускати, що це завжди відбувається саме так. Скажімо, про XIX ст. можна зауважити, що модернізаційною силою був польський націоналізм, а держави (Росія, Австрія та Німеччина) у кращому разі були альтернативними рушіями модернізації, а в гіршому – просто їй перешкоджали[37]. Чи не можна було би сказати щось подібне про чеський чи словенський націоналізм супроти Відня, фінський чи латвійський націоналізм супроти Санкт-Петербурга (чи німецький націоналізм супроти тридцяти восьми урядів тридцяти восьми німецьких держав)?

Національні рухи мають власний розв'язок проблем криз ідентичності та легітимності: вони пропонують створити нову державу для нації, на право говорити від імені якої вони претендують. Проте їхні цілі значно ширші; вони мають свої вподобання щодо способів управління державою, й у них зазвичай є власні погляди на ключові економічні та соціальні проблеми.

Як націє- так і державотворення було багатовимірним проектом. Воно охоплювало стандартизацію мови (часто базованій на селянських діалектах чи групі діалектів), створення чи реконструкцію минулого, створення мережі та ієрархії освітніх та інших культурних організацій, формування політичних партій, заснування та підтримки діяльності урядових інститутів (локальних і центральних) тощо. Не менш важливим є те, що націєтворення охоплювало й економічну сферу. Східноєвропейські «етнічні» націоналізми легко переймали базові складові Лістової формули економічної модернізації як елементів національної емансипації. Їх не збивало з пантелику те, що сам Ліст,

---

[36] Grew Raymond. The Crises and Their Sequences. // Crises of Political Development in Europe and the United States / Raymond Grew, ed. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1978. – C. 6–7, and Binder Leonard et all. Crises and Sequences in Political Development. – Princeton, N.J.: Princton University Press, 1971.

[37] Цю тезу я запропонував у: Szporluk Roman. Poland. // Grew. Crises of Political Development. – C. 383–416.

якби лишився вірним своїй початковій ідеї, відмовив би їм у праві втілювати в життя його програму, бо вірив, що на неї мають право лише значні за населенням і територією народи, які вже сягнули достатньо високого рівня культурного та соціального розвитку. Проте програму Ліста могла прийняти кожна нація, хай би за яким критерієм вона себе визначала чи яким попереднім вимогам відповідала. Інакше кажучи, він сформулював потенційно *загальні* націоналістичні засади. Власне, прихильники й імітатори Ліста знайшлися не лише в його рідній Німеччині, а і в Угорщині та Ірландії, Каталонії та Болгарії, Італії, Індії, Японії та Росії. Як зазначив Рудольф Яворський у своєму важливому аналізі економічної складової націоналістичної теорії та практики, у бездержавних націй Центрально-Східної Європи відбулася «ідеологізація економічних справ», яка охопила царини землеволодіння, управління кооперативними ощадними рахунками та споживчі асоціації. За Яворським, «Національний бойкот і національні організації самодопомоги функціонували в межах багатонаціональних економічних систем як захисні митні бар'єри незалежних національних держав»[38].

Проте повернімося до політики у вужчому значенні цього слова. Ми вже побачили, як чеський націоналіст Палацький відповів на питання, що стояли на порядку денному у 1848 р. (реформи чи революція, монархія чи республіка). Він сказав: «Чехія!» У 1918 р. якраз, коли нація Палацького щойно здобула власну суверенну державу, каталонський націоналіст Камбо виголосив промову в мадридському парламенті. Камбо повторив питання, про які дебатував парламент, і озвучив власну відповідь: «Монархія? Республіка? Каталонія!»[39]

Ідеологія націоналізму не зводилася до того, щоб дати «третю відповідь» на запитання штибу «монархія чи республіка?» або «реформи чи революція?». Після того, як Маркс сформулював запитання, яке він вважав головним для своєї епохи – «комунізм

---

[38] Jaworski Rudolf. Nationalismus und Oekonomie als Problem der Geschichte Ostmitteleuropas im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Geschichte und Gesellschaft. – V. 8/ – No. 2 (1982)/ – С. 184–204, особливо С. 199–200.

[39] Vilar Pierre. Spain and Catalonia. – Review. – Vol. 3. – No. 4 (Spring 1980). – С. 543.

чи капіталізм?» – у націоналістів одразу знайшлася власна відповідь: «Польща!», «Ірландія!», «Сербія!», «Індія!»... Вони не відмовлялися визнавати проблеми, порушені соціалізмом; просто їхній вибір між капіталізмом і соціалізмом залежав від того, що за тих обставин було сприятливішим для їхньої нації.

8.

Отже, націоналізм як програма чи рух зосереджувався не лише на мові, історії та фольклорі – і не лише на політиці та владі. Не був він і простою програмою економічного розвитку політично незалежних країн на кшталт Італії після уніфікації чи народів, позбавлених політичної незалежності. Він охоплював усі три аспекти одночасно: його прибічники намагалися сприяти економічному розвиткові, зберігаючи при цьому окремішню культурну ідентичність і працюючи над здобуттям зрештою також і політичної незалежності. По суті, націоналізм був програмою та рухом за утворення нового типу *спільнот* – націй.

Отже, ми повертаємося до вже цитованого раніше висновку Ернеста Ґелнера, на думку якого, націоналізм «винаходить нації там, де їх досі не існувало»[40]. Те ж припущення, хоча й обережніше, відображене в тезі Андерсона, що нації найдоцільніше розглядати як «уявлені політичні спільноти – до того ж уявлені як неминуче обмежені та суверенні». Він пояснює, що спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення. Будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями [...] є уявленною»[41].

Та якщо це справді так, то вкрай важливо, *чим* нація себе уявляє; інакше кажучи, значення криється у *змісті* націоналістич-

[40] Gellner Ernest. Thought and Change. – London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. – С. 168. Варто памятати, що Ґелнер часто видається значно радикальнішим, ніж він є насправді. Скажімо, у праці Nations and Nationalism (Ithaca and London : Cornell University Press, 1983) він повторює, що «націоналізм створює нації, а не навпаки», обачно додаючи, що «націоналізм використовує усталене раніше, історично успадковане багатство культур і культурні скарби» і що нації, які він розглядає як «нові одиниці», насправді використовують «як сировину культурний, історичний та інший спадок донаціоналістичного світу» (Nations and Nationalism. – Ст. 55 і 49).

[41] Андерсон Б. Уявлені спільноти, К.: Критика, 2002. – С. 23.

ного образу себе. Важливо, чи нація визначає себе як «від природи» мирну чи войовничу, природжено демократичну чи авторитарну, прихильну до нових економічних методів чи традиційно аграрну, відкриту до всіх, хто хотів би до неї приєднатися, чи визначену за расовими (а, отже, непроникними) критеріями тощо. Якщо Сьюелл має рацію, й ідеологія справді є «конститутивною щодо соціального ладу»[42], то для того, щоб нація існувала, потрібно, аби бодай частина індивідів, з яких вона складається, усвідомлювала свою національну ідентичність, закорінену в історії, расі, політичних цінностях, мові і таке інше. Вони також мусять мати певне уявлення про місце своєї нації у світі, її економічні, політичні та інші інтереси й потреби, її «місію» тощо.

Таке розуміння нації перегукується з Марксовою концепцією пролетаріату: як він писав у «Комуністичному маніфесті», пролетаріат створює себе як клас, виробляючи власну класову свідомість, тобто формуючи власні погляди на економічні та політичні проблеми, відповідно самоорганізуючись тощо. Згідно з тлумаченням Ліхтейма, концепція єдності теорії та практики й визнання «конститутивної ролі свідомої діяльності» покладені в осердя доктрини марксизму[43].

Застосовуючи цю тезу до історії націоналізму та націй, можна сказати, що через унікальний збіг політичних та інтелектуальних обставин німці, поляки, чехи та інші зробили для націоналізму те, що пролетаріат мав зробити для «філософії» Маркса. Спершу нова ідея націоналізму віднайшла в поляках матеріальну силу, а поляки знайшли в ній обґрунтування своїх вимог, які доти були лише благаннями про відновлення статусу кво: поляки як *нація* мали право на вільне життя, до того ж не лише тому, що раніше Польща була незалежною. (Незалежною раніше була й Венеція, й сотні німецьких держав, які втратили незалежність приблизно тоді ж, коли й Польща, проте не спромоглася на рухи за національну незалежність і не змогли знову утвердитись як вільна Венеція, вільний Ройтлінґен абощо). Отже, цілком слушним було би припущення, що польський

[42] Sewell. Ideologies and Social Revolutions. – Journal of Modern History. – C. 61.

[43] Lichtheim. – Marxism. – C. 61.

приклад подав первісний зразок того, як націоналізм може сягнути «єдності теорії та практики» – марксизмові тут повелося значно гірше, бо пролетаріат досі не став універсальним і філософським класом, яким він, на думку Маркса, мав стати.

Інші націоналізми незалежно здобули подібний досвід, кожний – відповідно до власних обставин (включно з власними уявленнями про те, що означає бути німцем, чехом, угорцем тощо).

9.

Безперечно, політичний націоналізм у Німеччині постав через низку причин. Серед них можна згадати рішуче відкидання французького культурного й політичного панування та викликане ним відчуття приниження. Важливу роль відіграло й те, що після того, як етнічні спільноти почали вважатися найвищою формою політичної організації, політичну роз’єднаність нації вже сприймали як негативне явище, яке ослаблює німців і викликає зневагу інших націй. Донаціоналістичну Німеччину не бентежило, що Кеніґсберґом, Ройтлінґеном і Любеком правили не з одного міста.

Важливу роль у руйнуванні давнього ладу, за якого існувало кілька сотень Німеччин, відіграли й Наполеонівські війни. Промислова революція також мала на Німеччину певний вплив.

Ідеї Гердера, Берка, Руссо та Ліста, а також їхніх послідовників здобули схвалення в різних частинах Європи: передовсім у Німеччині та Польщі, проте й на інших землях також – особливо на території Австрійської імперії та на Балканах. Під їхнім впливом дедалі більше людей ставили статус-кво під сумнів, бо він не визнавав національного принципу.

Згодом націоналістичний принцип, за яким етнічна нація – це «спільнота, яка легітимізує державу», вийшов за межі політики і став організаційним принципом і в науці[44]. Чеський історик Франтішек Ґраус блискуче підсумував пов’язані з іменем Гердера мовні та історичні революції кінця XVIII століття. Він продемонстрував, що, між іншим, ця революція в науці призве-

[44] Див.: Potter David M. The Historian’s Use of Nationalism and Vice Versa. // Generalizations in Historical Writing / Riasanovsky Alexander and Reznik Barns, ed. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1963. – С. 125–127.

ла до «винаходу» «німецької» історії, «німецького» права та «німецького» фольклору. Німецький досвід незабаром перейняли східні сусіди, які своєю чергою винайшли (чи «відкрили») його «слов'янські» відповідники. Годі й казати, що це все мало також глибокі й далекосяжні політичні наслідки[45].

Проте важливо пам'ятати, що були й часи, коли ці наслідки можна було лише домислювати – коли Німеччину як таку й німецьку історію ще тільки мали створювати. Як це сформулював Джеймс Дж. Шіган:

> Отже, чим є німецька історія у XVIII столітті? Це історія тих місцевих і лінійних інститутів, які надавали форми та змісту життю людей. Це – історія культурного багатства й політичного розмаїття, соціальної фрагментації й економічної ізоляції. Це *водночас історія перших непевних порухів до національної єдності, початковий рух до створення німецької культури та суспільства*. Однак, пишучи цю історію, варто розрізняти цілі та здобутки: не слід припускати, що вигадана єдність, яку ми називаємо *Німеччиною,* існувала вже тоді. Адже, чинячи так, ми приховуємо центральний факт тієї доби: німецька історія як єдиний процес тоді ще не почалася[46].

Зрештою вплив націоналізму, який спершу був новаторським і вкрай контроверсійним поглядом на світ, став, за словами Ісаї Берліна, «таким всепроникним і звичним, що лише свідомим зусиллям уяви ми можемо помислити світ, у якому він не відігравав жодної ролі»[47]. Раніше те саме ствердив Карлтон К. Г. Гейс: «Націоналізм став настільки загальноприйнятим у способі мислення та дій… сучасного світу, що більшість сприймає його як очевидне… вона вважає його якнайприроднішим явищем і припускає, що він мусив існувати завжди»[48].

---

[45] Graus František. Slavs and Germans // Eastern and Western Europe in the Middle Ages / Geoffrey Barraclough, ed. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1970. – С. 15–42.

[46] Sheehan James J. What is German History? – Journal of Modern History. – Vol. 53. – No. 1. – March 1981. – С. 10.

[47] Berlin Isaiah. Nationalism, Past Neglect and Present Power // Against the Current. – С. 337.

[48] Hayes. The Historical Evolution. – С. 289.

10.

Кожен націоналізм претендує на те, щоб говорити від імені неповторної нації з унікальними чеснотами й унікальними проблемами. Отже, легко можна дійти висновку, що за націоналістичною «арифметикою» не стоїть націоналістична «алгебра», що в націоналістичній теорії немає загального змісту, такого собі «узагальненого» націоналізму. З-поміж сучасних авторів справжнього прориву в дослідженнях націоналізму вдалося досягнути Ентоні Д. Сміту, який вичленував з різних форм, яких набуває націоналізм, те, що він називає його «ключовою доктриною». Сміт особливо вправно розрізняє тези ключової доктрини – назвімо її «родовим націоналізмом» – і те, що він називає «органічною німецькою версією», яку тривалий час вважали найрепрезентативнішою формою націоналізму. Сміт же твердить, що ототожнення ідей органічної німецької версії з націоналізмом загалом – це помилка. Згідно зі Смітом, ключова доктрина націоналізму включає віру в те, що «людство від природи поділене на нації», що націям властивий певний «особливий характер», а вся політична влада походить від націй; що «люди мусять ідентифікувати себе з певною нацією», щоб бути вільними й «самореалізовуватися»; що нації, щоб реалізуватися, потребують власної держави; що національні держави найбільше заслуговують на відданість людей; і нарешті, що національні держави – передумова «глобальної свободи та гармонії»[49].

Сміт твердить, що націоналізм «об'єднує три ідеали»: національного самовизначення, «національного характеру й індивідуальності» та «вертикального поділу світу на окремі нації». Націоналізм не приписує, як с*а*ме має відбутися самовизначення, й не вказує, як саме національна індивідуальність повинна себе виявляти. Сміт наголошує на «умовності доктрини» й «багатогранності» націоналістичних цілей і напрямів діяльності[50]. Втім, він вважає, що все ж можна виокремити з «екстравагантних і

---

[49] Smith Anthony D. Theories of Nationalism. – New York : Harper and Row, 1973. – C. 21.

[50] Smith. Theories of Nationalism – C. 23–24.

амбітних інтерпретацій конкретних авторів» певні «припущення, спільні для більшості прикладів, які зазвичай потрапляють до рубрики «націоналізму», своєрідний *sine qua non* більшості націоналістів». Він наголошує, що «надбудови» на ключовій доктрині в різних версіях націоналізму набувають різних форм, бо вони відображають конкретні умови й цілі окремих груп. (І, варто додати, особисті внески конкретних мислителів). Ці конкретні «надбудови», на думку Сміта, включають романтичну англійську теорію («Whig doctrine), «релігійно-географічну теорію» Мадзіні, «інтеґральний націоналізм» Морраса, польський месіанізм (Міцкевич) та різні відгалуження на кшталт національної місії чи «душі» тощо[51].

Навіть якщо національному ідеалові бракує «центральної традиції, пророка чи одного єдиного біблійного тексту або канону», всі версії націоналізму взаємопов'язані. Сміт зазначає, що націоналізм зазнав багатьох трансформацій, зіткнувшись із кількома потужними суперниками у XIX та XX ст. Попри виклики та перетворення, Сміт убачає в націоналізмі єдність, яка дала йому змогу встояти перед викликами «мілленарних, фашистських, расистських і комуністичних рухів» у XX-му столітті, а також критики релігійних і ліберально-демократичних кіл і марксистського табору в XIX ст. Націоналізм «перетривав їх, бо виявився привабливішим, гнучкішим і опірнішим, ніж його суперники»[52].

Підсумовуючи, Сміт доходить висновку, що за складністю та всеосяжністю націоналізм можна порівняти з марксизмом: націоналізм перевертає «марксистську метафору бази та надбудови, зводячи на культурній базі історій і мови «відповідні»… економічні, класові та бюрократичні надбудови»[53].

У нашому огляді вже було вказано на історичний «поворотний момент», коли сформувалася доктрина націоналізму з її перевертанням марксистської «метафори». Зараз потрібно бодай побіжно зазначити певні риси культурного й інтелектуального розви-

---

[51] Smith Anthony D. Theories of Nationalism. – С. 20.

[52] Smith Anthony D. Nationalism in the Twentieth Century. – New York : New York University Press, 1979. – С. 13

[53] Smith. Nationalism in the Twentieth Century. – С. 186.

тку ранньомодерної Європи напередодні Французької революції та погляди мислителів на зразок Руссо та Гердера, які створили передумови для постання націоналізму. Щоб зрозуміти Руссо, Гердера і «1789 рік» – а також історію Польщі у XIX ст. – потрібно повернутися в часі до Ґутенберґа та Лютера. Нашим першим путівником у цій екскурсії в часі будуть «Уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона. Тут не місце давати загальний огляд книжки Андерсона. Досить сказати, що ключову роль він приписує зростанню знань про світ поза Європою, винаходу друкарства, постанню нового уявлення про час і виникненню світського світогляду, який замінив старий[54]. Саме тоді почали формуватися модерні нації: «напіввипадкова, проте вибухоподібна взаємодія між системою виробництва та виробничих відносин (капіталізмом), технологією комунікації (друком) і неуникненим лінгвістичним розмаїттям людства», – останню Андерсон називає також «вавилонською неминучістю» – вперше уможливила вінекнення націй як нового типу уявлених спільнот. Далі Андерсон доводить, що мови, які вживалися у друку «заклали підґрунтя національної свідомості трьома різними шляхами». По-перше, «вони створили єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижче від латини, проте вище розмовних діалектів». По-друге, мови стандартизовано (чи, за словами Андерсона, «капіталісичне друкарство створило мови – при владі»). По-третє, ставши офіційними мовами могутніх монархів і їхніх дворів, а інші посіли чи були відкинуті на щабель «субстандартних» мов – бо їм бракувало політичної підтримки. «Взаємна незрозумілість» мов «історично мала лише другорядне значення», проте після поширення друку та постання внаслідок цього «мономовного читацького загалу», мови «були відповідно піднесені на нову політико-культурну висоту»[55].

Важливий вплив на постання націй і, зрештою, опосередковано, й націоналізму мала також протестантська Реформація. Особливо важливим був переклад Біблії розмовними мовами. Скасування окремого класу священиків як посередників між вірянами та Богом супроводжувало (а, може, й уможливило) під-

[54] Андерсон Б., цит. праця, С. 32–36.
[55] Там само. – С. 63–66.

несення розмовних мов до статусу, раніше закріпленого винятково за латиною. «Парадигматичну заяву», свій «красномовний жест при народженні совісті»[56] Лютер виголосив мовою, яка, як це бачимо сьогодні, вважалася «природнішою» за латину для заяв такого значення.

11.

Віра в те, що певні мови є адекватнішим, автентичнішим засобом для висловлення найглибших почуттів і думок, покладена в підвалини тієї доктрини націоналізму, яку було сформульовано у XVIII столітті. (Проте книгодрукарська революція також вплинула на держави, які мали з неї певу вигоду. Друкарство дало державам змогу в немислимих досі масштабах контролювати своїх підданих. Водночас держави, які раніше ґрунтувалися на божественній волі, почали еволюціонувати в напрямку до модерної світської концепції легітимності[57]).

Ці зсуви створили й новий тип особистості – індивідів, які могли функціонувати у світській державі і/або новій мовній спільноті, створеній друкарською революцією та протестантською Реформацією. Письменні люди, які належали, отже, до «писемної культури», існували й до друкарства, проте їх було дуже мало. За словами А.Дж. Полана, друкарський верстат «перетворив привілей небагатьох на власність багатьох, зробивши писемну культуру панівною моделлю мислення цілих суспільств»[58].

Індивіди цього типу за певних історичних обставин могли уявити і/або прийняти ідеї націоналізму. Аналізуючи зв’язок між націоналізмом та індивідуальною психологією, Ґейл Стоукс доводить, що «розвиток взаємозалежних економічних систем створив майже в усіх членів суспільства, замість лише кількох

---

[56] Polan A.J. Lenin and the End of Politics. – Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1984. – P. 212, 214. Пол Горст і Пенні Вуллі писали про «соціально вибухову природу» Лютерової «концепції особистості як пастиря власної душі». Див.: Hirst Paul and Woolley Penny. Social Relations and Human Attributes. – London: 1982. – P. 137; цит. за: Polan. Lenin. – C. 213.

[57] Зв’язки між еволюцією держави та культурним розвитком зауважено в: Anderson. Imagined Communities. – С. 26–28.

[58] Див. прим. 56.

обранців, когнітивний стан, особливо придатний для реагування на націоналістичні заклики». Він називає таких індивідів «операційними», а властиву їм рису – «операціоналізмом». Такі особи здатні на абстрактне, логічне мислення й «можуть застосовувати фундаментальні правила категорій, ієрархій, функцій тощо до світу» і до власних слів. Коли нові способи мововжитку почали притягувати велику кількість людей, ті зацікавилися мовою й почали «затишно почуватися поміж людей, які послуговувалися абстракціями в легко зрозумілий спосіб. Найприємнішою спільнотою для операційних осіб була мовна нація, а не якісь більші чи менші групи»[59].

Слідом за Поланом і Стоуксом Джеймс Дж. Шіган також пов'язує поширення націоналізму зі збільшенням кількості, вдаючись до терміну Едварда Вітінґа Фокса, «лінійних» соціальних зв'язків. Шіган пояснює, що «лінійні» зв'язки – це

> Зв'язки між людьми, які не конче живуть неподалік одні від одних, проте посідають подібне становище у суспільстві або поділяють комерційні інтереси чи культурні уподобання, що пов'язують їх у просторі. Економічні зв'язки між крамарями та банкірами були лінійними, як соціальні зв'язки між аристократами чи культурні зв'язки між представниками читацької спільноти[60].

[59] Stokes Gale. Cognition and the Function of Nationalism. – Journal of Interdisciplinary History. – Vol. IV. – No. 4 (Spring 1974). – С. 530, 532–533, 537. Хоча Стоукс пояснює постання «операційних» осіб впливом «економічних систем», з його аргументації випливає, що створює їх школа, а не заводи. Він указує, що в ізольованих суспільствах діти навчаються потрібних їм умінь і поглядів, беручи участь у діяльності, де використовують ці навички і погляди, й тому «операційності» не сягають. З іншого боку, «у суспільствах, де відбувся промисловий розвиток, усі навички, які знадобляться дорослому, вже неможливо передати безпосередньо й наочно… Універсальним розв'язком цієї складної проблеми… стала школа». У школах діти вчаться «через абстракції» (Stoke. Cognitions. – С. 533). Утім, це означає, що приводом до постання індивідів, які могли мислити націоналістично, стала друкарська, а не значно пізніша Промислова революція.

[60] Sheehan James J. What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography. – Journal of Modern History. – Vol. 53. – No. 1 (March 1981). – С. 10. Fox Edward Whiting. History in Geographic Perspective. The Other France. – New York, 1971. – С. 37–39, 36; Sheehan. What is German History? – С. 9–10.

Отже, можна підсумувати, що націоналізм постає у суспільстві, котре вже зазнало впливу друкарської революції та витвореної нею «культури, що спирається на друк», які створили освічених індивідів, здатних розглядати становище своєї країни у порівнянні з рештою світу. Саме ці – спочатку доволі нечисленні – індивіди винайшли ідею «нації», а потім дійшли висновку, що політичне й економічне становище їхньої нації є «відсталим». Отже, націоналізм як ідеологія спирається на відносно високий освітній і культурний розвиток націй – про що свідчить наявність освічених індивідів – а потім організовує політичні рухи, щоб переконати державу вдатися до соціальних та економічних змін. Домодерна «держава» сама таких програм не розпочинає – спершу їх пропонують націоналістичні мислителі та будителі, які вірять у прагматичність і бажаність своїх програм у ширшому контексті «національного інтересу»[61].

Усі, хто бодай поверхово знайомий з історією політики, релігії та культури в Польщі від XVI століття, легко зрозуміють, якими важливими є зауваги Андерсона для пояснення, чому Польща стала настільки впливовою після 1772–1795 рр.

---

[61] Полан пише про країни «класичного капіталізму… де індивіди, групи й інститути – роз'єднані, автономні, локалізовані, спонтанні – створюють в економіці, політиці, культурі, технології та громадянському суспільстві те, що деінде довелося б *ab initio* спонсорувати чи скеровувати державою» (Polan. Leninism. – С. 213). Таке протиставлення лишає поза увагою проміжні ситуації, де індивіди, які більш-менш підпадають під таке визначення, або живуть у державах, які потрібно довго переконувати запровадити реформи, як у царській Росії, або належать до бездержавних націй, тобто груп, до програм реформ яких належить передовсім створення власної держави.

II. ДИЛЕМИ ІМПЕРІЇ

НАЦІЇ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В СРСР: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

(1973)

30 грудня 1922 р. І Всесоюзний з'їзд Рад у Москві проголосив створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Виникла федеративна держава, в якій гарантувалася рівність прав націй і територій[1]. Упродовж 1923 р. було сформовано новий уряд, а 1924 р. – ухвалено союзну Конституцію. Багатьом тоді здавалося, що в СРСР нарешті знайдено не лише спосіб розв'язання національної проблеми старої Росії, а і зразок майбутнього ладу людства. У комуністичній доктрині, сформульованій наступними роками, Радянський Союз розглядався як модель усесвітньої пролетарської держави. Навіть утворення інших комуністичних режимів і держав у Східній Європі після Другої світової війни не стало приводом для негайного перегляду цієї ідеї.

[1] Аналіз історії створення Радянського Союзу та узагальнювальний огляд історії національного питання в Російській імперії див.: Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – New York: Atheneum, 1968. Серед численних праць, пов'язаних із різними аспектами соціалізму, націоналізму та Росією, див.: Meyer A.G. Leninism. – Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1971; Page S.W. Lenin and World Revolution. – New York: New York Univ. Press, 1959; Low A.D. Lenin and the Question of Nationality. – New York: Bookman Associates, 1958; Goodman E.R. The Soviet Design for a World State. – New York: Columbia Univ. Press, 1960. Критичні відгуки радянських учених на ці праці див.: Зенушкина И.С. Советская национальная политика и буржуазные историки. – Москва: Мысль, 1971. Історичні витоки подані в працях: Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia, 1855–1914. – New York: Praeger, 1952; Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917. – London: Oxford Univ. Press, 1967.

Лише після смерті Сталіна (1953) радянська модель утратила статус універсального зразка. Згідно з доктриною «розмаїття шляхів до соціалізму», інші комуністичні держави не повинні були наслідувати радянський досвід й отримували право будувати соціалізм і комунізм на власний розсуд. Відповідно вважалося, що хоча Радянський Союз і є багатонаціональною державою, якій вдалося розв'язати національні проблеми Російської імперії, це не перетворює його на модель, придатну для інших, навіть для країн Східної Європи (саме тут ці погляди набули популярності між 1956 та 1968 роками).

Переломною датою в цій «дискусії» став 1968 р., коли війська СРСР та чотирьох країн-союзників вторгнулися у Чехословаччину. Згідно з «доктриною Брежнєва» (яка стала ідеологічним підґрунтям інтервенції), держави Східної Європи мали перетворитися на невід'ємну частину більшої спільноти – «Соціалістичної Співдружності», в якій СРСР відігравав би роль найбільшої, найпотужнішої та найрозвиненішої складової частини. Зрозуміло, що доктринальний статус радянського досвіду в цьому разі знову набував універсального, «всесвітнього» значення, і за ступенем важливості, як «загальне», міг бути протиставлений «особливому», «окремому» і піднесений над партикуляризмом та «місцевими особливостями». Це прагнення представити всьому світові радянський досвід як зразок розв'язання національного питання стало найочевиднішим у офіційних публікаціях, присвячених п'ятдесятій річниці уворення СРСР.

Щоправда, жоден із дванадцяти комуністичних режимів чомусь не поспішав скористатися радянським рецептом для побудови національних відносин у власній країні. Більшість і надалі вважала етнічний принцип базовим елементом національної державності. Зокрема, Румунія, попри присутність досить значної частки представників національних меншин у складі населення, залишалася румунською національною державою. Так само й Китай, формально визнаючи місцеву автономію меншин, неухильно дотримувався свого статусу національної держави. Колись китайські комуністи виявляли прихильність до радянської концепції самовизначення націй і федеративної побудови держави, але ставши партією влади, вони зробили вибір на ко-

ристь унітаризму, подібного до тієї «автономізації», яку Сталін безуспішно пропонував запровадити в Росії 1922 р.[2] Дві інші соціалістичні держави, Югославія та Чехословаччина, обрали своєрідний варіант «наднаціоналізму», й у цьому сенсі їхній досвід теоретично подекуди нагадує принцип, покладений в основу побудови СРСР. Однак у практичному втіленні цього принципу існує одна фундаментальна розбіжність із радянським зразком. У Радянському Союзі російська нація та її мова як «провідні» мають привілейоване становище серед інших мов та націй. Серби та чехи такого статусу не мають.

Проголосивши 1917 р. принцип інтернаціоналізму й запроваджуючи його аж до початку 30-х років, більшовики, зрештою, відмовилися від нього. Великою мірою це зрушення було зумовлене реальним балансом сил між росіянами та неросійськими народами, який склався впродовж першого десятиліття радянської влади. Справжня революція, яка перетворила частину націй Радянського Союзу на підлеглі росіянам спільноти і стала на заваді еволюції деяких інших народів у повноцінні нації, відбулась в 1930-ті роки. Саме тоді була фізично знищена еліта неросійських націй і народів, а російська мова та культура впевнено посіли ті «провідні» позиції, які вони мають і в наші дні.

II

Ленінське гасло самовизначення націй було сформульоване в контексті програми загальних демократичних перетворень, які мали передувати соціалістичним. До 1914 р. Ленін вважав, що національну проблему в Росії буде розв'язано під час або безпосередньо після демократичної революції[3]. Само-

[2] Див. звернення (в 1930-х роках) до майбутньої Китайської Федерації щодо її приєднання до «всесвітньої радянської республіки» (Goodman E.R. Op. cit. – С. 358–359).

[3] Тут пропонується найстисліший огляд думок Леніна щодо національної проблеми в дожовтневий період – лише як початковий крок та для розуміння загального контексту радянського варіанту розв'язання згаданої проблеми. Докладніший аналіз і спеціальні посилання на праці Леніна можна знайти у працях, зазначених у посиланні і, насамперед у праці Р. Пайпса, присвяченій формуванню Радянського Союзу.

визначення націй (разом зі скасуванням монархії, аграрними перетвореннями та відокремленням церкви від держави) розглядалося як складова частина загальної програми буржуазно-демократичної революції в Росії та Східній Європі. Подібно до інших марксистів, Ленін вважав, що в розвинених капіталістичних країнах національне питання вже не стоїть на порядку денному (Ірландія, очевидно, була не більше ніж винятком).

Деякі з товаришів по партії вважали, що ідеї Леніна суперечать класовому підходові, який мав би сповідувати пролетарський вождь. Однак Ленін наполягав на тому, що доки існуватимуть пережитки феодалізму, гасло самовизначення націй (яке, до речі, він ніколи не вважав *пролетарським*) буде прогресивним – зрозуміло, в рамках буржуазного суспільства. Якщо в майбутній революції деякі народи Росії протистоятимуть царизмові саме на націоналістичних засадах, вони все одно допомагатимуть спільній боротьбі всіх прогресивних сил. Проте Ленін вважав, що пролетаріату це не стосується. Він закликав російських робітників підтримувати право неросійських народів на відокремлення від Росії, у такий спосіб відмежовуючи пролетаріат від російських націоналістів, які прагнули примусового збереження неподільності імперії. З іншого боку, пролетарі неросійських народів повинні були відмовитися від націоналізму, не наполягаючи на відокремленні від Росії й висунувши як першорядне завдання боротьбу за справу *соціалізму* спільно з російським пролетаріатом. Соціалізм за своєю природою є інтернаціональним, отже, для Леніна очевидною істиною було те, що в рамках цього ладу вже немає потреби у творенні незалежних національних держав.

Ленін розумів, що федералізм як принцип розв'язання національного питання на досоціалістичному, демократичному етапі революції залишатиме непорушним поділ робітничого класу за етнічним принципом. Він був готовий гарантувати широкі права різним регіонам країни в галузі мовного питання, однак рішуче заперечував національний принцип як основу для формування політичної організації. Повне політичне відокремлення країни або непорушна політична єдність усередині держави мали забезпечити пролетаріатові імунітет від націоналістичних

впливів. У цьому плані ленінські думки збігалися з ідеями Енгельса, який вважав, що досягнення незалежності тими націями, які змагаються за неї, зміцнюватиме сили соціалізму всередині цих націй[4].

Те, що сталося після Жовтневої революції, на думку більшовиків, належало до явищ іншого порядку. Оскільки різні народи колишньої імперії вже утворили власні національні держави у 1917–1918 рр., федералізм у рамках радянської системи, де Росія відігравала провідну роль, був кроком до *об'єднання.* Не менш важливим було те, що новий радянський федералізм відрізнявся від федералізму буржуазного світу тією самою мірою, якою радянське бачення вільних виборів, демократії та прав особистості відрізнялося від розуміння цих понять у «буржуазному світогляді». Досить згадати, що більшовики відмовилися запровадити *будь-яку* форму федералізму (тобто децентралізацію у прийнятті рішень) усередині своєї партії – «провідної сили» радянської держави. Зрозуміло, що армія та політична поліція також залишалися суворо централізованими структурами. Тож такий варіант федералізму цілком узгоджувався із загальною централізаторською позицією Леніна.

Оскільки більшовики ліквідували владу капіталістів і встановили владу робітників та селян, ідея відокремлення від радянської Росії цілком природно перетворювалася на реакційну: це стало б на заваді встановленню соціалізму в колишніх «окраїнах». Отже, подібно до того, як вони розігнали всенародно обрані Установчі збори (орган, над яким вони не мали цілковитого контролю), більшовики відмовилися визнати прагнення Вірменії чи Грузії до незалежності.

У Росії напрямок розвитку країни визначався не Установчими зборами, обраними всім населенням, а комуністичною пар-

[4] Як зазначали Маркс і Енгельс, «прямий абсолютний інтерес англійського робітничого класу вимагає розриву його теперішнього зв'язку з Ірландією» (Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. – К.: Видавн. дім КМ «Академія», 1998. – С. 8). Навіть більше, Енгельс писав, що «до того часу, поки відсутня національна незалежність, ...народ історично не в змозі навіть обговорювати скільки-небудь серйозно бодай якісь внутрішні питання» (Там само. – С. 83).

тією, тому виникло запитання: хто виступатиме від імені пролетаріату інших радянських народів? Чи буде дозволено комуністичним партіям республік діяти від імені їхніх націй? Саме цього сподівалися деякі комуністи, однак Ленін не дозволив формування незалежних комуністичних партій у національних республіках. Після Брестського миру, коли Україну та деякі європейські території Росії було відокремлено від більшовицької держави (всупереч волі останньої), Москва зробила вимушені поступки у відносинах із «націоналами». Місцеві більшовицькі організації було перейменовано в «комуністичні партії», при цьому вони, зрозуміло, залишалися підпорядкованими центрові. Ця зміна вивіски відповідала настроям мас: серед останніх формальні символи незалежності набули в революційну добу певної популярності. Про те, що автономія національних партій насправді була суто номінальною, свідчить заборона українським комуністам увійти до Комуністичного Інтернаціоналу на правах окремої від російських більшовиків організації. Більшовики з центру просто нагадали українським колегам, що їхня партія є не більш ніж місцевою організацією єдиної більшовицької партії. Зрештою, Центральний Комітет останньої виступав як єдиний представник національних інтересів усіх народів радянської держави.

Зрозуміло, тут не йдеться про те, що Ленін буцімто прагнув збереження національної нерівноправності. Партія мала бути наднаціональною, а одним із найголовніших її завдань було запобігти відновленню російського націоналізму. Проте чи могла партія перебороти свій національний русоцентризм, якщо за своїм складом вона була переважно російською, а ті її члени, які не належали до росіян за походженням, найчастіше були суцільно русифікованими? Основною базою більшовиків, де вони мали переважний вплив, були урбанізовані російські території, на яких переважав пролетаріат. Додаймо до цього, що в російській історичній та політичній традиції політична влада ототожнювалася саме з російською національністю. З іншого боку, економічно й політично найрозвиненіші території колишньої Російської імперії, такі як Фінляндія, Польща, Латвія та Естонія, після війни та революції вийшли за рамки радянського світу.

Сподівання на те, що світова революція невдовзі охопить Німеччину, Угорщину тощо, виявилися марними. Ототожнення Росії з комунізмом, яке остаточно сформувалося за часів Сталіна у 1930-ті роки, починалося ще під час підписання Брестського миру у 1918 р. (коли на короткий період часу європейська частина Росії зрівнялася з російською етнічною територією) та в період походу Червоної Армії на Варшаву 1920 р. «Інтернаціонал мине, а кордони залишаться»[5], – писав у 1922 р. російський націоналіст і безумовний опонент комунізму В. Шульґін. Його думку поділяли тисячі колишніх офіцерів царської армії та чиновників, які перейшли на бік радянської влади, бо вбачали в більшовиках єдину силу, здатну зберегти неподільність того, що вони вважали російськими землями.

Кількість колишніх царських чиновників, просякнутих шовіністичною зверхністю щодо неросіян, була настільки вагомою, що Ленін серйозно побоювався поширення відповідних настроїв у партії. В його нотатках, продиктованих 30–31 грудня 1922 р. (тобто саме в ті дні, коли з’їзд Рад проголошував створення СРСР), ці побоювання висловлені чітко та недвозначно[6]. Ефективного засобу для подолання російського націоналізму Ленінові створити так і не вдалося. Комунізм, вважав Ленін, сам собою руйнує середовище, в якому виникає націоналізм, отже, останній є пережитком минулого. Пролетарський вождь так і не спромігся визнати того факту, що націоналізм «відображає також певні специфічні інтереси та прагнення, яких не можна задовольнити тактикою, які вимагають натомість реальних політичних та інших поступок»[7].

Вважаючи, що в умовах більшовицької влади націоналізм є пережитком минулого, Ленін водночас усвідомлював, що останній залишається потужною силою в Азії, Африці та Східній Європі, і саме тому застерігав партію проти відродження суто російського образу радянської держави[8].

---

[5] Цит. за: Дзюба І. Цит. праця. – С. 73.

[6] Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне зібр. тв. – Т. 45. – С. 339–345.

[7] Pipes R. Op.cit. – С. 277.

[8] «Було б непростимим опортунізмом, – писав він, – коли б ми напередодні цього виступу Сходу і на початку його пробудження підри-

III

Навіть після того, як Червона Армія, спираючись на підтримку місцевих комуністів, встановила радянську владу в Україні, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Білорусії та мусульманських державах Центральної Азії, більшість республік (окрім тих, які ввійшли до складу федеративної Росії) все ще залишалися формально незалежними державами, а їхні відносини з Москвою регулювалися окремими угодами[9]. Згідно з цими угодами, російський уряд де-юре зосередив у своїх руках управління військовою та економічною сферами, транспортом і зв'язком – усіма тими галузями, які він контролював де-факто з моменту встановлення радянського режиму на цих територіях. Республіки, які колись були незалежними, зберегли таку формальну ознаку суверенітету, як, наприклад, право на дипломатичні відносини з іноземними країнами. Радянська Україна, зокрема, підтримувала дипломатичні стосунки з Польщею, Чехословаччиною та Німеччиною, а також брала участь як самостійна сторона у підписанні Ризької угоди (1921), в якій було досягнуто домовленості щодо східного кордону Польщі.

Реально керівництво радянської Росії не дотримувалося згаданих угод з іншими радянськими республіками і ставилося до них як до підлеглих територій, на зразок тих, якими були в Росії Башкирія чи Дагестан, що мали статус автономних соціалістичних республік у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), але не були суверенними. 1922 р. Сталін, який тоді був народним комісаром у справах національностей уряду РРФСР, запропонував перетворити Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію та Азербайджан на автономні республіки РРФСР[10]. Це була далекосяжна ідея й у міжнародному,

---

вали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних інородців» (Ленін В. І. Зазнач. праця. – С. 345).

[9] Див. тексти цих угод: История советской Конституции (в документах). 1917–1956 / Под ред. С.С. Студенкина. – М., 1957.

[10] Ці пропозиції Сталіна не публікувались у повному обсязі, однак їхній зміст дослідники відновлюють на основі цитат, що наводилися

й у внутрішньополітичному аспектах. Ішлося про реставрацію єдиної російської держави, в якій одноосібно панували б комуністи. Ця комуністична держава мала б називатися *Росією* і складатися з власне російських етнічних територій, заселених *«русскими»* чи *«великороссами»,* та тих земель, де переважали неросіяни, яким надавався статус національних меншин у складі Росії.

Сталінський план було ухвалено спеціальною комісією, яка розробляла основні засади відносин між республіками, проте Ленін рішуче відкинув його, оскільки розумів, що план спрямовано вже на формальне відновлення привілейованого статусу росіян – це мало викликати спротив і незадоволення всередині держави. Сталінська ідея була небезпечною також і тому, що зменшувала привабливість комунізму як союзника національно-визвольних рухів поза межами радянської держави. Згідно з контрпропозицією Леніна (формально ухваленою), планувалося формування нової федеративної структури, наднаціональної держави, з назви якої вилучався етнічний компонент. Росія, зауважував Ленін, мала ввійти до нової держави як складова частина, на рівних правах із Україною[11].

Коли Конституція СРСР стала чинною, союзний уряд отримав значно більше повноважень, аніж це передбачав Ленін у грудневих нотатках 1922 р., а РРФСР забезпечила собі більшість місць в обох палатах найвищого законодавчого органу СРСР[12]. Це сталося завдяки тому, що, по-перше, деяким розвиненим на-

---

в різних радянських виданнях (Pipes R. Op. cit. – С. 270–271). Деталі сталінських планів стали відомі дослідникам лише 1956 р., і саме цим можна пояснити, що Ісаак Дойчер приписував ленінські ідеї Сталінові, називаючи його «головним будівничим перетворень». Книга Дойчера з’явилася 1949 р., і автор не зробив виправлень у другому виданні 1966 р. (Deutscher I. Stalin: A Political Biography: 2 ed. – New York: Oxford Univ. Press, 1966. – С. 244).

[11] Ленін В. І. Про утворення СРСР. Лист Л. Б. Камєнєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне зібр. тв. – Т. 5. – С. 201–202. Ленін писав: «Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Радянських Республік Європи та Азії» (С. 201).

[12] Текст цієї конституції див. у кн.: История советской конституции. – С. 458–473.

ціям, зокрема татарам, не вдалося домогтися статусу союзної республіки (Татарстан до сьогодні залишається частиною Російської Федерації); по-друге, пропозиція, згідно з якою представництво однієї республіки у другій палаті не мало перевищувати двох п'ятих загальної кількості місць, була відкинута. Утім, попри ці недоліки, у новій федеративній системі визнавався принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу. Це, з одного боку, гарантувало національним республікам непорушність їхніх конституційних прав як складових частин радянської державної організації, з другого – сприяло підйому та зміцненню національної свідомості народів Радянського Союзу[13].

Ці зміни, разом із поширенням освіти, піднесенням видавничої справи та преси (які впродовж 1920–1930-х рр. розвивалися на базі національних мов), безумовно, сприяли розвиткові неросійських народів СРСР. Комунізм негайно почав отримувати неабиякі дивіденди. *Інтернаціоналістська* національна політика зробила комунізм і радянську форму правління прийнятнішою для неросійських територій, дала радянській владі змогу порозумітися з селянством та національною інтелігенцією. Для зо-

[13] Як зазначав Р. Пайпс, Радянський Союз був «компромісом між доктриною та реальністю», між комуністичним ідеалом централізованої організації та емпіричним фактом націоналізму. Це було тільки тимчасовим розв'язанням, перехідною стадією до цілковито централізованої та наднаціональної світової соціалістичної держави. Далі автор стверджує, що, з погляду самоврядування, комуністичний уряд був ще менш щедрим щодо меншинам, ніж його попередник часів царату: він зруйнував незалежні партії, місцеве традиційне самоврядування, релігійні та культурні заклади. Він був такою унітарною, централізованою й тоталітарною державою, якою царська держава ніколи не була. З іншого боку, гарантуючи меншостям широку мовну автономію та беручи за основу національно-територіальний принцип для державного політичного управління, комуністи на конституційному рівні визнали багатонаціональний характер радянського населення. З огляду на важливість, яку мова та територія має для розвитку національної свідомості, особливо для тих народів, які, подібно до російських меншин упродовж революції, мали досвід самоуправління, ця суто формальна риса радянської конституції, можливо, була історично одним із найважливіших чинників у становленні Радянського Союзу (Pipes R. Op. cit. – С. 296–297).

зовнішнього світу СРСР став уособленням системи, в якій соціалізм, національна рівність та автономія утворювали гармонійну єдність. Комунізм у ці роки перетворився на ідеологію, надзвичайно привабливу передусім для національних меншин Східної Європи, незадоволених своїм становищем.

IV

Утвердження СРСР як наднаціональної політичної спільноти не означало переходу неросійських мов на статус другорядних. Радянська влада трактувала мову як засіб впливу на маси, тож турбувалася передусім про те, щоб усі мови слугували справі соціалізму. У такому варіанті мовний плюралізм не становив загрози соціалізмові в СРСР. На X з'їзді партії (1921) у своїй промові Сталін сформулював лінію партії в «мовному будівництві». Згадавши про записку, в якій ішлося про те, що комуністи «насаджують білоруську національність штучно», Сталін заявив, що білоруська нація існує і має власну мову, відмінну від російської. «Не можна йти проти історії», – наголосив він. Навіть більше, хоча російський елемент і надалі переважав в українських містах, вони, на його думку, обов'язково мали стати українськими, так само, наприклад, як Рига з німецького міста перетворилася на латвійське. Міста зростають, пояснював Сталін, коштом мешканців села, яке є «охоронцем національності», отже, й міста Білорусії стануть білоруськими [14].

Згодом, упродовж 1920-х, позиція Сталіна змінилася: той напрямок, у якому розвивалися колишні пригноблені народи, ставав, на його думку, загрозливим. Особливу підозру викликав у нього «дерусифікаційний» тиск у містах України, хоча він нібито й виступав не стільки проти самої мети, на досягнення якої ці процеси спрямовувалися, скільки проти «надмірної поспішливості» в цій справі. Він був також стурбований вимогами українських комуністів призначати на вищі урядові й партійні посади в Україні саме українців та гаслами культурної орієнтації на Європу чи закликами на зразок «Геть від Москви!»,

[14] Сталін Й. Заключне слово на X з'їзді РКП(б) // Сталін Й. Твори. – К., 1948. – Т. 5. – С. 48–49.

які набували популярності навіть у середовищі комуністичної української інтелігенції[15].

Оскільки подібні процеси й тенденції ставали дедалі відчутнішими в інших радянських республіках, Сталін, мабуть, вирішив, що треба відмовитися від політики, спрямованої на широке запровадження неросійських мов у таких сферах, як культура, освіта, державне управління та громадське життя, аби не втратити контролю над національними рухами, що, зрештою, становило загрозу принципові жорсткого централізму й у партійному житті, й у керівництві економікою. Принцип вільного розвитку мов не повинен був суперечити головним засадам, згідно з якими партія лишалася провідною та об'єднувальною політичною силою, а класовий інтерес та солідарність пролетаріату були вищими за відцентрові тенденції, які могли виникати на основі культурних відмінностей між народами СРСР. Зрозуміло, існував певний суспільний клас – селянство (особливо найзаможніша його частина, так звані куркулі), до якого націоналістична інтелігенція могла звертатися за підтримкою (і навпаки – цей клас також мав нагоду знайти в середовищі цієї міської інтелігенції своїх ідеологів та лідерів). Сталін боявся такого союзу, тож його дії в 30-х роках можна було б інтерпретувати як спробу досягнути того, що 1921 р. він вважав неприйнятним (тобто він-таки «пішов проти історії»). Як марксист, Сталін мав би бути задоволеним соціальними перетвореннями на селі. Його діяльність упродовж 30-х, та й у наступні роки, засвідчує, що він не мав наміру дозволити історії самотужки, природним шляхом розв'язати проблему націоналізму, викорінивши його соціальні

[15] Сталінську позицію було викладено в листі від 26 квітня 1926 р. до Л. Кагановича, у той час Генерального секретаря Комуністичної партії України. Вперше опубліковано лише 1948 р. (Сталін Й. Твори. – К., 1952. – Т. 8. – С. 149–154. Див. також: Luckyj G.S.N. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934. – New York: Columbia Univ. Press, 1956. – С. 66–68; Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957. – New York: Columbia Univ. Press, 1962. – С. 126–134). За Салліваном, Сталін «почав ототожнювати Росію та російські установи з марксизмом та більшовизмом» ще до 1926 р. (С. 132). (Див також.: Allworth E. Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism. – New York: New York Public Library, 1965; Allworth E. Uzbek Literary Politics. – The Hague: Mouton, 1964).

передумови. Навіть більше, Сталін відродив певний націоналізм (не який-небудь, а російський) саме тоді, коли, за марксистсько-ленінським ученням, соціально-економічний ґрунт націоналізму було ліквідовано.

Деякі передумови для операції, яку Сталін здійснив у 30-ті роки, було створено ще на початку 20-х. Хоча спочатку Сталін принаймні формально мусив прийняти ленінську ідею наднаціональної держави, його політика в наступні роки засвідчує, що він чітко дотримувався власної лінії. Відмовившись від брутально-прямолінійного заштовхування союзних республік до складу РРФСР, Сталін поступово, але послідовно відібрав у них повноваження, які республіки мали згідно з першою Конституцією СРСР. Водночас РРФСР також значною мірою втрачала свою ідентичність, а загальносоюзні органи перебирали на себе повноваження відповідних інститутів Російської Федерації. Щоправда, після смерті Сталіна стався відхід від цієї практики, й певна кількість окремих державних і громадських органів РРФСР була відновлена (деякі міністерства, Спілка письменників, Червоний Хрест).

Оскільки боротьба за владу після Леніна закінчилася на користь Сталіна, він отримав карт-бланш на розв'язання проблеми взаємин із національно орієнтованими комуністами (багато з них, до речі, підтримували його в боротьбі проти Троцького). Запровадження першого п'ятирічного плану стало черговим кроком у зосередженні влади в центрі, не кажучи вже про колективізацію. Саме колективізація й суперечки з українськими комуністами щодо завищених завдань із хлібозаготівлі, зрештою, призвели до того, що вищі керівники України призначалися безпосередньо в Москві.

Жодна з цих змін у політичній сфері, управлінні та економіці не вимагала ревізії в галузі національно-мовної політики, навіть попри те, що масовий голод в Україні та Казахстані безпосередньо позначився на демографічному потенціалі неросійських народів[16]. Проте 30-ті роки стали ерою не лише колективізації,

[16] Для докладнішої інформації про Ґолод 1932–1933 років див.: Ukraine: A Concise Encyclopedia. – Toronto: Toronto Univ. Press, 1963. – Vol. 1. – P. 200–201 та 820–822.

індустріалізації й урбанізації, а й епохою масових арештів, депортацій і вбивств. Зрозуміло, що до списку жертв терору входили політичні, військові, промислові та культурні кадри російської національності, однак в історичній перспективі всі ці масові арешти та вбивства найруйнівніше позначилися саме на неросійських народах. В Україні та Білорусії ліквідація еліти, що сформувалася до епохи масового терору (дореволюційна інтелігенція, комуністи «досталінського призову» та, зрештою, й самі сталінські кадри), призвела до заміни неросійських кадрів російським чи русифікованим елементом. Зокрема, зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У лише троє вижили після чистки 1937 р. Склад українського уряду й секретарів обласних комітетів партії цілковито змінився, кількість жертв чистки серед функціонерів нижчих ланок не піддається підрахункам[17]. Терор у республіках Середньої Азії був не менш жорстоким. У 1930–1938 рр. одна за одною відбулися сім чисток, з якими пішла в небуття майже вся місцева партійна еліта. Масштаб репресій стає очевиднішим, якщо звернутися до цифр: (1) у Таджикистані поспіль було ліквідовано двох голів уряду та двох голів республіканського Центрального виконавчого комітету; (2) у Киргизії – голову уряду; (3) в Узбекистані було знищено голову уряду Файзуллу Ходжаєва, який перебував на цій посаді з 1924 до 1937 р., і впродовж одного року було репресовано трьох його наступників[18].

---

[17] Conquest R. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. – London: Macmillan & Co., 1968; Vakar N.P. Belorussia: The Making of a Nation. – Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1956. – С. 145–154; Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939. – New York: Praeger, 1961. Радянську версію того ж періоду див.: Радянська Україна / Під ред. М.П. Базган. – К.: Акад. наук УРСР, 1970. Зауважмо, що югослави вже в період ускладнення відносин зі Сталіним у сорокові роки були добре поінформовані щодо історії чисток (Dedijer V. The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia 1948–1953. – New York: Viking, 1971. – С. 99–100, 260–261; 316–319).

[18] Rywkin M. Russia in Central Asia. – New York: Collier Books, 1963. – С. 103–104. Автор пише, що «всіх було ліквідовано як ворогів народу, також знищено тисячі їхніх прибічників. У такий спопіб було знешкоджено потенційну чи вигадану небезпеку національного ко-

Не менш жорстоким був і терор проти наукових кадрів, журналістів, письменників і вчителів. Унаслідок цього національна інтелігенція, як дореволюційна, так і нова, радянська, була фізично усунута зі сцени, а міста, які, за Сталіним, мали перетворитися на білоруські чи українські, набули того самого російського «обличчя», що й до революції. У Середній Азії також здійснювалась політика опертя саме на російські кадри. Після чистки кардинально змінився не лише кадровий склад, а й світогляд, культурна й етнічна самосвідомість провідної верстви.

Не можна сказати, що сталінізм зовсім усунув неросійські мови із суспільного життя, проте сфера їхнього вжитку обмежувалася сільським населенням. Російські школи переважали у великих українських та білоруських містах, у маленьких містечках та селах мовою викладання залишалися білоруська та українська. Це лише акцентувало їхню соціальну й історичну меншовартість стосовно російської мови, яка, завдяки знищенню неросійських еліт, мала всі переваги та престиж одноосібної мови високої культури, науки, промисловості та міської цивілізації в неросійських республіках.

Щоправда, це узагальнення не стосується Грузії та Вірменії, де місцеві культури утримали свої позиції в містах.

Водночас відбувався процес «реабілітації» традиційних російських історичних, військових та політичних цінностей. Знайшлися царі, які трактувалися як прогресивні історичні постаті, а різні народи Росії, яких раніше представляли жертвами колоніальних завоювань, перетворилися на об'єкти братерської допомоги, що їх росіяни врятували від їхніх власних та західних поневолювачів[19]. У самій Росії цей ідеологічний поворот супро-

---

мунізму, однак ціна, яку заплатила партія, була надто високою: національні партійні кадри... стали слабшими та менш дієздатними, ніж будь-коли, отже, залежнішими від зовнішнього (російського) опікунства». Інший автор говорить про «знищення найосвіченіших національних кадрів» після чистки політичного керівництва Узбекистану (Carrere d'Encausse H. The National Republics Lose Their Independence // Central Asia: A Century of Russian Rule / Ed. E. Allworth. – New York: Columbia Univ. Press, 1967. – С. 254–265).

[19] Радикальний поворот у ставленні до царського минулого вперше став очевидним у промові Сталіна перед керівниками промисловості

воджувався чисткою марксистських ідеологічних та наукових кадрів, зокрема істориків, які були офіційними авторитетами у 1920–1930 рр.

Неросійські мови були реформовані «зсередини», коли за вказівками партії слова російського та іноземного походження вмонтовувалися саме в російських формах у мови радянських народів[20]. Це трапилося не лише зі слов'янськими мовами. У башкирській та якутській, наприклад, науково-технічна й політична термінологія базувалася на російських словах. Спеціальні списки «заборонених слів» розсилалися до редакцій та видавництв. Цей *newspeak* було винайдено для того, щоб послабити можливості розвитку національних мов і посилити їхню асиміляцію з російською. Скидається на те, що Сталін вважав мовну єдність одним із головних факторів виживання імперії. Класова солідарність й економічні фактори здавалися не такими важливими для інтеграції народів СРСР, як спільна мова чи спільна історична пам'ять (які, зрештою, можна було і сфабрикувати)[21].

в лютому 1931 р. (Deutscher I. Op. cit. – С. 328–329). Відкритий розрив із колишньою інтернаціоналістською концепцією історії відбувся в 1934 р. і пов'язаний з ім'ям відомого російського марксистського історика М.Н. Покровського (1868–1932). (Shteppa K. Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, NJ.: Rutgers Univ. Press, 1962; Szporluk R. (ed.) Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii. – Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1970. – С. 35–42).

[20] Цей напрямок партійної політики ніколи не був узагальнений або чітко сформульований в якомусь одному, загальнообов'язковому рішенні; впродовж 30-х років уживалися різні заходи, спрямовані на зближення окремих мов із російською, ці заходи стосувалися змін і у способі письма, й у словниковій частині. Згодом цей спосіб поводження з неросійськими мовами був узаконений через «принцип мінімальних розбіжностей», згідно з яким нові терміни, що інсталювались у мови радянських народів, мали відповідати або принаймні наближатися до відповідних термінів у російській мові. Детальніше про цей «принцип» див.: Дешериев Ю.Д., Проченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. – М.: Просвещение, 1968. – С. 82–87.

[21] Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. – New York: Oxford Univ. Press, 1956;: див. також: Mehnert K. Stalin Versus Marx. – London: George Alien & Unwin, 1952; Black C. (ed.) Rewriting Russian History. – New York: Random House, 1962; Shteppa K. Op. cit.

V

Сталінський варіант розв’язання національного питання, можливо, мав би шанси на успіх в історичній перспективі, як би подальші події найрадикальнішим чином не змінили і внутрішню ситуацію в СРСР, і зовнішні умови його існування. Внаслідок Другої світової війни до складу СРСР увійшло декілька європейських народів (латиші, литовці, естонці, західні українці та західні білоруси) – це послабило кількісну перевагу росіян і слов’ян загалом. Утворення комуністичних держав у Східній Європі своєю чергою підважувало радянську ідентичність, яка повинна була якось узгоджуватися з національною свідомістю окремих народів СРСР (при цьому російський націоналізм мав офіційне визнання) та інтернаціоналістською соціалістичною системою, частиною якої був Радянський Союз.

Характерною рисою воєнних часів та перших повоєнних років була дедалі інтенсивніша ґлорифікація російського народу (пригадаймо хоча б славнозвісний сталінський тост на честь російського народу, виголошений у Кремлі на бенкеті на честь перемоги у травні 1945 р.) та відновлення практики терору зразка тридцятих років. Цілі народи: німці з Поволжя, калмики, балкарці, кабардинці, чеченці, кримські татари й турки-месхетинці – стали жертвами масових депортацій, при цьому висилали всіх – членів партії, ветеранів війни, інші категорії, які важалися цілком лояльними до влади[22]. Ці народи фактично були позбавлені права розвивати свою національну культуру й освіту на основі власних мов. На XX з’їзді КПРС (1956) Хрущов стверджував, що Сталін лише тому не депортував також усіх українців, що їх було надто багато. Щоправда, чималу частину українців усе ж таки було заслано, так само, як і «непевні елементи» з балтійських республік. Нарешті, поводження Сталіна з євреями свідчило про його наміри ліквідувати єврейський народ як окрему спільноту в межах СРСР. Зокрема, 1948 року було покладено край практично всій діяль-

[22] Повнішу інформацію про ці масові депортації див.: Conquest R. The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities. – New York: Macmillan, 1970.

ності у сфері єврейської культури, 1952 року знищено чимало провідних письменників, діячів культури та політиків єврейського походження[23].

Тим часом відносини СРСР зі Східною Європою залишалися вельми однобічними. У Польщі та Чехословаччині, наприклад, докладалося чималі зусилля для популяризації радянських досягнень, але народи Радянського Союзу були ізольовані від культур цих країн. Можна припустити, що радянське керівництво побоювалося того, що безпосередні контакти між союзними республіками СРСР та щойно утвореними країнами «народної демократії» можуть поставити під загрозу його політику інтеграції населення СРСР довкола російської мови та піддати сумніву перспективи розвитку окремішньої радянської культури.

Сам факт існування низки комуністичних національних держав потребував доктринального обґрунтування. Погляди попередніх часів, коли «народні демократії» трактувались як особливий шлях до соціалізму, було відкинуто. Згідно з офіційною інтерпретацією, яка з'явилася наприкінці 40-х років, «народні демократії» являли собою нижчий етап розвитку порівняно з СРСР. Ступінь їхньої розвиненості на шляху до соціалізму визначався рівнем наближеності до радянського зразка. Не виключалося, що на певному етапі розвитку «народні демократії» сягнуть такого рівня, який буде достатнім для того, щоб увійти до складу СРСР. Навіть югослави спочатку вважали себе потенційними кандидатами на вступ до СРСР. І не має значення, чи вони справді мріяли про те, щоб позбутися незалежності; доки вони залишалися ідеологічними одновірцями з Москвою, їм бракувало теорії для пояснення наявності національної незалежності в умовах комунізму.

Вихід (а точніше, виключення) Югославії з комуністичного блоку в 1948 р. був рівнозначним запереченню соціалістичності цієї держави, оскільки жодна соціалістична держава не могла існувати незалежно від СРСР або поза його межами. Визнання Югославії Радянським Союзом у 1955 р. саме як соціалістичної

---

[23] Brumberg J. and Brumberg A. Sovyetish Heymland: An Analysis // Ethnic Minorities in the Soviet Union / Ed. E. Goldhagen – New York: Praeger, 1968. – С. 274–276; 313.

держави позначилося на решті комуністичної Східної Європи революційним чином, а поширення «тітоїзму» в цьому регіоні стало цілком природним наслідком цієї події. Якщо югослави, а згодом і поляки, отримали право шукати кращих шляхів і методів побудови соціалізму у своїх країнах, Радянський Союз втрачав статус зразкової моделі їхнього майбутнього – цей зразок значною мірою перетворювався на експонат як історично перша, але застаріла модель. Навіть більше, в умовах існування незалежних національних держав утворювався ґрунт для сумнівів щодо його легітимності як багатонаціональної держави. Українці чи латиші, які, згідно з доктриною, мали бути передовішими за поляків чи болгар, здавалися відсталішими і далекими від тієї незалежності, що була прерогативою соціалістичної нації і яку так успішно оборонили югослави[24].

VI

Інтервенція в Чехословаччину повернула радянському керівництву почуття самовпевненості. Право на втручання у справи «братнього народу» як складова доктрини не лише було успішно реалізоване – світ також мовчазно визнав право СРСР бути жандармом регіону. З'явилися підстави й для відновлення претензій на роль наймогутнішої соціалістичної держави, політична організація котрої була набагато вищою, ніж у звичайної національної держави.

Можливо, одним із найнебезпечніших елементів чехословацьких реформ 1968 р. радянське керівництво вважало спробу створення інституційного механізму забезпечення національної рівності чехів і словаків – це було очевидною загрозою радянській доктрині та практиці, згідно з якими лише одна нація мала статус панівної та привілейованої. До 1968 р. Словаччина, попри досить широку мовну автономію, відігравала роль підлеглого в чесько-словацькому союзі. Реформи 1968 р. (деякі з них

[24] Aspaturian V.V. The Soviet Union in the World Communist System. – Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1966. – С. 11–12; 26–27; див. також: Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict, rev. ed. – Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1967.

формально вступили в силу лише після серпневого вторгнення) частково виправили цей недолік. Проте чехам не дозволили створити власну регіональну партійну організацію. Це було б повторенням досвіду Югославії, де існували комуністичні партії Сербії, Хорватії, Македонії тощо. У Радянському Союзі немає окремої партійної організації для РРФСР, Центральний Комітет КПРС є також і центральним партійним керівним органом для комуністів Росії.

Святкування п'ятдесятої річниці утворення СРСР, зрозуміло, не могло бути подією тільки внутрішнього життя. Воно мало засвідчити, що Радянський Союз є державою-зразком розв'язання національного питання. У післясталінський період, в епоху «розмаїття шляхів до соціалізму», «націонал-комунізму», «соціалізму з людським обличчям» тощо, Радянський Союз змушений був перейти до оборони. Після 1968 р. ролі було перерозподілено – найяскравішим свідченням стали святкові заяви радянських лідерів. Інтеграція стала імперативом для соціалістичних країн Східної Європи, а радянські республіки СРСР, оминувши стадію окремого національного існування, несподівано перетворилися на членів міжнародної соціалістичної системи.

Отже, не випадково, що в одній із найофіціозніших праць того часу – «Ленінізм і національне питання в сучасних умовах» наводяться паралелі з історії відносин між Радянською Росією, іншими радянськими республіками й угорським радянським урядом Бела Куна після Жовтневої революції та сучасною ситуацією в соціалістичному таборі, особливо історії відносин дружніх до СРСР країн. Так, у книзі порівнюється військовий союз перших радянських республік і Варшавський договір; наводяться аналогії між економічною співпрацею перших соціалістичних країн та сучасною Радою Економічної Взаємодопомоги (зокрема, ми дізнаємося про те, що Радянська Росія та Радянська Угорщина обговорювали обмін кадрами та постачання пального як можливі форми цієї співпраці)[25].

[25] Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях / Гл. ред. Федосеев П.Н. – М., 1972. – С. 285–299; див. також колективну працю, в якій містяться програмові заяви радянських, східноєвропейських та інших прокомуністичних ідеологів: Советский Союз и современный мир. – Прага, 1972.

Таким чином, якщо читач дійде висновку, що в недалекому майбутньому може утворитися щось на зразок Соціалістичної Співдружності, подібно до того, як п'ятдесят років тому внаслідок низки угод між формально незалежними соціалістичними державами виник Радянський Союз, то навряд чи цей висновок суперечитиме намірам авторів. Така Співдружність уже фактично є реальністю, про що свідчить існування Ради Економічної Взаємодопомоги, Варшавського договору та Політичного консультативного комітету. Іншими показниками політичної єдності можна вважати: 1) спільність ідеології (марксизм-ленінізм); 2) подальше зближення соціально-економічних систем; 3) наявність спільної мови міждержавного спілкування[26]. Зрештою, як довів 1968 рік, захист соціалізму в кожній окремій країні блоку є спільною турботою, хоча СРСР іноді може проявляти цю турботу менш стримано, ніж інші. Новий курс, хоч і був відновленням старої радянської концепції, все ж відрізнявся від неї. Раніше вважалося, що на певному етапі свого розвитку соціалістичні країни приєднаються до СРСР. Наразі вже СРСР приєднується до нової, вищої форми організації – Соціалістичної Співдружності. Зрозуміло, не йдеться про те, що кожна окрема республіка СРСР вступає до цієї Співдружності самостійно. Ані Україна, ані Білорусія не належать до якихось внутрішньоблокових організацій (за винятком «Інтербачення», в якому представлені Литва, Естонія та інші радянські республіки). Серед можливих аргументів на користь са-

[26] У радянських виданнях, призначених для неросійських республік, стверджується, що російська мова вже стала не лише мовою спілкування між СРСР та східноєвропейськими країнами, а також мовою спілкування між останніми. Можна припустити, що мета цих заяв – не лише домогтися того, щоб російська мова перетворилася на мову спілкування між республіками СРСР (цілком раціональна ідея), а й того, щоб неросійські народи використовували в своїх республіках російську для спілкування з місцевими росіянами – останні в цьому разі просто не потребують вивчення місцевих мов. Докладніші міркування на тему «внутрішньої» та «міжреспубліканської» ролі російської мови див. у статті: Їжакевич Г.П. Мова міжнаціонального спілкування народів СРСР // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 11. – С. 1–9.

мостійного, безпосереднього вступу окремих республік СРСР до Співдружності було б те, що в такому разі члени останньої мали би більший ступінь рівноправності з огляду на кількість населення, ресурси та могутність, хоча при цьому, зрозуміло, «провідна роль» – привілей, який мала російська нація, – стала б досить сумнівною. Вочевидь, що така ідея навряд чи знайшла б відгук у радянському керівництві.

VII

Твердження партійних лідерів СРСР про те, що у країні національне питання розв'язане, є далекими від дійсності. У період після смерті Сталіна можна ідентифікувати кілька різних підходів до цієї проблеми, які змінювали один одного[27]. У 1953–1958 рр. деякі крайнощі сталінізму було виправлено. Депортованим народам (окрім турків-месхетинців, кримських татар та німців Поволжя) дозволили повертатися на батьківські землі, збільшилася кількість представників неросійської національності у вищому партійному й радянському істеблішменті республік і центру, спостерігалися поступки у сферах освіти і культури.

У 1958–1959 рр. лібералізація призупинилася – саме тоді Хрущов вирішив, що школярі надто багато часу приділяють вивченню мов і запропонував вивчення національних мов республік зробити справою вибору батьків. Дискусія довкола цього питання, яка виникла несподівано для Хрущова, викликала серйозний сплеск національних емоцій[28]. Водночас офіційні ідеологи, по-своєму трактуючи дані перепису населення 1959 р., почали писати про «злиття» націй у СРСР. Чимала кількість неросіян, які назвали російську мову рідною, давала змогу вида-

[27] Класичним дослідженням з національного питання після 1953 р., що містить багато корисного матеріалу про попередні роки, є праця: Goldhagen E. (ed.) Ethnic Minorities.

[28] Про дискусію щодо «пункту 19» Закону про зв'язок школи з життям та відповідні законодавчі дії див.: Bilinski J. The Soviet Education Laws of 1958–1959 and Soviet Nationality Policy // Soviet Studies. – 1962. – Vol. 14. – N 2. – P. 138–157. Історичну ретроспективу радянської мовної політики див.: Ornstein J. Soviet Language Policy: Continuity and Change // Goldhagen E. (ed.) Op. cit. – C. 121–146.

вати бажане за дійсне, а офіціозні часописи розпочали розмови про те, що радянська федерація виконала свою історичну місію і невдовзі її може заступити унітарна держава[29]. Проте все це викликало досить нервову реакцію представників неросійських народів.

Усунення Хрущова зумовило також і зміни в пропагандистській сфері. Із 1964 року радянська бюрократія стає обережнішою щодо національних почуттів неросійських націй СРСР. Федеративний устрій СРСР залишився недоторканим. Неросійським мовам дали шанс на майбутнє, а різні народи СРСР, згідно з партійними настановами, вже не розглядались як майбутня єдина нація – тепер ішлося про те, що вони утворюють якісно нову спільноту, «радянський народ», в якій кожен зберігатиме свою етнічну самобутність. Національні культури всіх народів СРСР водночас переживали взаємопов'язаний процес «розквіту» та «зближення». Останній термін, на віміну від часів Хрущова, не означав зникнення національних культур[30].

Ця поміркованіша, заспокійлива риторика супроводжувалася посиленням асиміляції у сфері освіти. Свого часу навіть Сталін не наважився на те, щоб відверто обмежувати формальні права республік у цій галузі. У 1966 р. указом Президії Верхо-

[29] Детальний огляд радянських праць, що стосуються проблем визначення «нації» та природи радянського федералізму, див.: Hodnett G. The Debate over Soviet Federalism // Soviet Studies. – 1967. – Vol. 18. – N 4. – C. 458–481; What's in a Nation? // Problems of Communism. Soviet Studies. – 1967. – Vol. 16. – N 5. – C. 2–15. Імовірність злиття радянських націй публічно висловлювалась і деякими післяхрущовськими авторами (Фазулов М. В дружной семье целинников. – Алма-Ата, 1966. – С. 115, 122; Семенов П.Г. Программа КПСС о развитии советских национально-государственных отношений // Сов. государство и право. – 1961. – № 12. – С. 25). Ідея про те, що радянська федеративна система «виконала своє завдання й повинна поступитися місцем унітарній», критикувалась у різних авторитетних радянських працях, деякі з яких процитовано в кн.: Шерстобитов В.П. Образование СССР и исторические судьбы народов нашей страны // История СССР. – 1972. – № 3. – С. 36–38.

[30] Найвагомішим офіційним документом, що визначав політику в цій сфері, є промова Л. І. Брежнєва від 21 грудня 1972 р. (Брежнєв Л.И. О пятидесятилетии СССР. – М.: Изд-во полит, лит., 1972).

вної Ради СРСР було утворене союзне міністерство освіти, якому піддягали всі початкові та середні школи. Відповідні республіканські міністерства перейшли під юрисдикцію союзного, і такі питання, як навчальні програми для неросійських шкіл, кількість годин, відведених на вивчення російської мови, розробка екзаменаційних програм, тривалість навчального року тощо вирішувалися в центрі. Вищі навчальні заклади та значна частина закладів спеціальної середньої освіти, за деякими винятками, мали подібний статус ще з 30-х років. У 1972 р., після перевірки стану викладання російської мови в Естонії і Туркменії, союзне міністерство освіти рекомендувало всім неросійським школам СРСР розширити сферу вживання цієї мови у шкільній та позакласній роботі[31]. Водночас створювалися підготовчі групи для шестирічних дітей – очевидною метою цього заходу було викладання російської з цього віку[32]. Отже, влада продовжує сталінську політику витіснення національних мов. Підручники з більшості шкільних дисциплін у СРСР є стандартними, однаковими для всіх регіонів, тому неросійські школи використовують тексти, перекладені з російської. Зрештою, як скаржився один із літераторів у газеті українських письменників, мова цих перекладів дуже далека від норм і правил сучасної української літературної мови (фактично вона уподібнюється російській)[33].

Уже з часів Сталіна радянське керівництво було переконане, що не стільки класова чи ідеологічна солідарність, скільки мовна асиміляція є найпридатнішим способом інтегрування народів СРСР в єдину спільноту. Від середини 30-х років величезна кількість радянських громадян неросійської національності здобувала сучасну освіту саме російською мовою та робила професійну кар'єру в російськомовному середовищі. Щоправда, через це вони не починали вважати себе росіянами за національністю, хоч і називали російську мову «рідною». Як ми бачимо з радянського досвіду, урбанізація та промисловий розвиток,

[31] Щодо міністерського наказу див.: Народное образование. – 1972. – № 6. – С. 114–115; див. також редакційну статтю: «Всемерно улучшать преподавание русского языка в школах» // Там само. – С. 2–4.

[32] Сов. педагогика. – 1972. – № 6. – С. 148–150.

[33] Літ. Україна. – 1972. – 14 листопада. – С. 4.

попри асиміляційний тиск, продукують модернізовані, але не асимільовані національні кадри. Навіть тоді, коли вони стають російськомовними, мовна асиміляція не обов'язково призводить до зміни національної ідентичності. Іноді ця асиміляція навіть супроводжується антиросійськими настроями та незадоволенням «домінуванням» росіян і російської мови в неросійських республіках[34]. Навіть така глибоко русифікована група, як радянські євреї, пережила період національного пробудження наприкінці 1960-х і розпочала боротьбу за право євреїв на еміграцію. Демографічні тенденції останнього часу також загострюють проблему. Згідно з поточним переписом 1970 р., кількість населення у неросійських народів збільшується швидше, ніж у росіян, при цьому найвищі темпи приросту населення спостерігаються у найменш русифікованих мусульманських народів. Колишні сподівання на перемішування населення також виявилися перебільшеними[35]. Шукаючи розв'язання цих проблем, деякі радянські суспільствознавці пропонують розпочинати мовну асиміляцію неросіян з наймолодшого віку або, як пропонує один з авторів, з «доконкурентоспроможної» фази формування особистості[36]. Сучасна система навчання російської у закладах дошкільної освіти цілком відповідає цим рекомендаціям.

Цілком доречним буде припущення, що сучасна політика в галузі національного питання не відбиває поглядів усіх пред-

---

[34] Арутюнян Ю.В. Конкретно-социологическое исследование национальных отношений // Вопр. философии. – 1969. – № 12. – С. 129–139. Щодо цього див. коментар проф. В.В. Покшишевського, зокрема його думку про поширені серед географів та етнографів традиційні уявлення про те, що са́ме село, з його тенденцією зберігати відмінні етнічні особливості (на противагу місту з його стандартизованою матеріальною культурою та змішаним етнічним компонентом, що розглядається як щось «антиетнографічне»)... нині може реалізувати втрачені можливості, особливо коли йдеться про основні етнічні групи, на основі яких сформовано союзні та автономні республіки (Урбанизация и этногеографические процессы // Сов. география: обзоры и переводы. – 1972. – № 2. – С. 114–116).

[35] Огляд національних аспектів перепису населення 1970 р. див.: Szporluk R. The Nations of the USSR in 1970 // Survey. – 1971. – Vol. 17. – N 4. – C. 67–100.

[36] Арутюнян Ю.В. Там само. – С. 139.

ставників радянського та партійного апарату. Очевидно, що частина радянського істеблішменту була б зацікавлена у поверненні до деяких ленінських настанов, прагнула б системи, яка більше відповідала б демографічним тенденціям та етнічним прагненням радянських народів, а не спрямовувалася на асиміляцію з такими крайнощами, як переслідування тих, хто чинить їй опір.

Лише майбутнє покаже, чи буде партія дотримуватися сучасної політики, чи вона перегляне її. Перебіг недавніх подій свідчить про те, що ідей та пропозицій щодо налагодження рівноправних і вільних відносин між радянськими народами не бракує. Крім офіційної преси впродовж останніх років у Радянському Союзі з'явилася нелегальна література, *самвидав*[37]. В останньому можна знайти принаймні три підходи до національної проблеми. Перший – це «загальнодемократична» або «правозахисна» платформа. Представники цього спрямування виступають проти національних переслідувань у контексті загальної боротьби за права людини, включно з такими, як свобода віросповідання, національні права, право на свободу слова, зібрань тощо. Другий підхід представлений різноманітними програмами та вимогами, спрямованими проти порушення прав певних народів (наприклад, вимоги євреїв щодо права на еміграцію чи кримських татар щодо репатріації або спротив українців і балтійських народів русифікації та цілеспрямованому імпортові російських кадрів). Варто зазначити ту обставину, що ми не знаходимо серед представників цього напряму ворожості щодо інших націй і народів. Дисидентів у національній сфері не можна розглядати як природних русофобів, вони рад-

[37] Головним джерелом інформації з усіх напрямків нонконформізму в СРСР є «Хроника текущих событий», яка передруковується на Заході в спеціальному російськомовному щомісячному журналі «Посев», який видається у Франкфурті. Детальнішу інформацію щодо російських інакодумців-«націоналів» див.: Survey. – 1971. – Vol. 17. – N 1; Survey. – 1971. – Vol. 17. N 3; також див.: Pospielovsky D. The Resurgence of Russian Nationalism in Samizdat // Survey. – 1973. – Vol. 19. – N 1. – С. 51–74; Glenny M. and Bociurkiw B.R. // Studies in Comparative Communism. – 1970. – Vol. 3. – N 2; Dissent in the Soviet Union / Ed. by P.R. Potichnyj. – Hamilton, Ont.: McMaster Univ. and Canada Council, 1972.

ше виступають проти використання режимом російської мови та росіян у політиці підкорення інших народів. Нарешті, третє спрямування – це російський націоналістичний, шовіністичний, антисемітський самвидав, який по суті зводиться до вимог відкритого визнання Радянського Союзу *Росією,* російською національною державою.

Наявність націоналістичного самвидаву не означає, що справжній російський націоналізм, який не обмежується маніпуляціями режиму з російськими національними символами, не має трибуни в офіційній пресі. Навпаки, впродовж останніх двох-трьох років російський націоналізм дедалі більше вирує на сторінках літературних творів, есеїв, історичних та філософських праць – саме в такому вигляді цей товар подається споживачеві офіційними виданнями, наприклад, місячником ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Деякі прихильники російського минулого доходять до того, що звинувачують радикалів і революціонерів дев'ятнадцятого століття в тому, що ті нібито були поганими патріотами і спаплюжили російські національні традиції та інститути. Для російських комуністів Герцен та Чернишевський були прогресивними постатями, і вони вважали себе їхніми нащадками. Реабілітація слов'янофілів, панславістів, монархістів і релігійних філософів минулого вийшла за рамки дозволеного, отже, партія офіційно засудила найбільш крайні прояви «неісторичного», позакласового підходу до минулого[38].

Беручи до уваги ту обставину, що російська націоналістична декламація і в офіційній, і в неофіційній пресі лунає в унісон,

---

[38] Розлога стаття А. Яковлева «Против антиисторизма» в «Литературной газете» від 15 листопада 1972 р. є найповнішим критичним аналізом різних сучасних російських неортодоксальних уявлень у літературі, історії та ідеології. У попередні роки також з'являлися досить докладні критичні коментарі: Іванов В. Социализм и культурное наследие. – Коммунист. – 1970. – № 17. – С. 89–100. Після публікації кількох російських поезій дев'ятнадцятого століття з шовіністичним підтекстом у популярній газеті «Советская Россия» (наклад 90 тис.) без будь-яких критичних редакційних зауважень у газеті публікується протест чотирьох відомих російських учених (Советская Россия. – 1972. – 26 июня. – С. 3).

можна зрозуміти: партію підштовхують до того, щоб вона не лише дедалі більше ототожнювала СРСР з «одвічною Росією», а й демонструвала жорсткіше, ніж зараз, ставлення до національних почуттів народів СРСР. Розглядаючи будь-які радянські дані щодо досягнень влади з інтеграції етнічних груп у рамках спільної політичної ідентичності, неважко помітити, що, по-перше, остання побудована на російській етнічній ідентичності, а, по-друге, росіяни вже подекуди розглядають певні народи як природну частину власного. Суворо контролюючи сферу національного життя, партія, очевидно, починає відчувати, що не може далі толерантно ставитися до надмірних проявів російського націоналізму, оскільки він може спровокувати відповідну реакцію неросіян.

Що може зробити партія для того, щоб запровадити справжню *радянську* політичну свідомість (ідентичність) як альтернативу російській, українській чи, скажімо, узбецькій? Для початку радянська система могла б довести громадянам СРСР, що вона здатна зрозуміти й розв'язати питання, які для цих громадян є важливими, зокрема такі, як права націй, самоврядування, мовні проблеми, свобода в галузі культури. Це можна зробити тільки за однієї умови – свідомої участі мас у політичних процесах, що, своєю чергою, вимагає свободи преси та права на свободу висловлювань, відкритості в обговоренні згаданих проблем. Чи здатні радянські інституції, від місцевих рад до Верховної Ради, діяти як форум для відкритого обговорення? Те саме стосується з'їздів партії, преси, добровільних громадських організацій.

За браком відкритості та легітимного забезпечення свободи громадських дискусій самвидав, попри найжорстокіші репресії, залишатиметься реальністю. Коло питань, які обговорюються на сторінках радянського самвидаву, є надзвичайно широким: це проблеми культури, творчості, мистецтва, літератури, політики, соціально-економічного життя, права тощо. Ми можемо лише висловлювати припущення щодо того, чи альтернативні спрямування, які репрезентує самвидав, можуть об'єднатися в загальносоюзний рух, так би мовити, «горизонтально» (коли соціальні, культурні чи економічні проблеми розглядатимуться як спільні для всіх етнічних груп і регіонів); або ж різні течії нонконформізму, які зосереджені на різних проблемах, об'єднаються

за «вертикальним» принципом, у рамках національних рухів радянських народів. Серед цих націоналістичних спрямувань найнебезпечнішим можна вважати російський націоналізм, оскільки він знаходить надзвичайно впливових прихильників у колах вищої державної ієрархії. Якщо Радянський Союз прагне справжньої політичної інтеграції без ліквідації етнічних відмінностей, без асиміляції, відмова від російського націоналізму стає найневідкладнішим завданням для радянського керівництва. Якщо воно не відокремить російський національний компонент від того, що роками подається режимом як *радянська* ідентичність, радянська влада приречена на те, щоби плутати русифікацію з новим інтернаціональним соціалістичним ладом[39].

[39] У цьому контексті винахідниками «націонал-комунізму» можна вважати росіян. Як зауважує Марк Дж. Філд, національний комунізм «можна представити як спроби частини нації, яка нещодавно перетворилася на одну з провідних світових держав планети, визначити свою національну та культурну ідентичність за допомогою змішування доктринальних основ комунізму та інтересів російської нації, які, своєю чергою, ототожнюються з інтересами комуністичного руху (який, зрештою, є наднаціональним). Ця ідея значною мірою породжена тією обставиною, що наприкінці 20-х років частина радянського керівництва (передусім Сталін) відмовилася від думки про неминучість світової пролетарської революції у найближчому майбутньому і вирішила перейти до побудови «соціалізму в одній окремій країні». Відповідно, і згідно з думкою Сталіна, Росія розглядалась як бастіон комуністичного руху, отже, все, що сприяло зміцненню Росії як держави (нації) (індустріалізація, наприклад), сприяло зміцненню комуністичного руху (Field M.G. Soviet Society and Communist Party Controls: A Case of Constricted Development // Treatgold D.W. (ed.) Soviet and Chinese Comunisms: Similarities and Differences. – Seattle: Univ. of Washington Press, 1967. – С. 196). Варто зауважити, що, з погляду стратегічного російського національного інтересу, поширення комунізму на інші країни до того, як радянські народи будуть уповні русифікованими, є несприятливим. Можливість такого розвитку подій, як небажаний варіант, розглядається у праці російського емігранта-націоналіста, який вважав більшовиків будівничими нової, комуністичної російської нації (Устрялов Н. В. О советской нации // Наше время. – Шанхай, 1934. – С. 38–39).

ЛЕНІН, «ВЕЛИКОРОСІЯ» Й УКРАЇНА

(2006)

«В історії міжнародних стосунків Нового часу годі й шукати дивнішу, разючішу і на перший погляд незбагненнішу подію, ніж стрімкий занепад у 1987 – 1991 рр., а потім і зникнення з міжнародної сцени величезної потуги, знаної спершу як Російська імперія, а згодом – як Радянський Союз», – писав Джордж Ф. Кеннан у 1995 р. Кеннана особливо вразили «стрімкість, із якою наблизився кінець, і, не в останню чергу, відносна безкровність розпаду великої Радянської імперії»[1].

За поясненням він звернувся до російської декларації про «суверенітет» (1990), яка, на його думку, суттєво відрізнялася від декларацій решти радянських республік: «У випадку Російської Республіки це був серйозніший жест […]. Він ставив російську націю поміж інших периферійних одиниць Радянського Союзу […]. Те, що Росія завела себе в таке становище, складало для Радянського Союзу велику загрозу. Адже, якби російська нація проголосила свою повну незалежність чи навіть на рівних з іншими ввійшла до якоїсь федерації чи конфедерації, що б лишилося від Радянського Союзу, крім самої назви? Лишилась би порожня шкаралупа, позбавлена народу й території, і лише теоретично наділена ідентичністю»[2].

На думку Кеннана, російська декларація підважувала й руйнувала стереотип, який зовнішній світ доти не ставив під сумнів:

---

[1] Kennan George F. Witness to the Fall, рецензія на: Matlock Jack F. Jr. Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union. – New York Review of Books. – November 16, 1995. – C. 7.

[2] Kennan. Witness to the Fall. – C. 10.

що СРСР є синонімом Росії, а РРФСР – це дивна одиниця на адміністративній мапі Радянського Союзу, яку не слід плутати зі справжньою Росією. Більшість етнічних росіян у межах СРСР погодились би з іноземцями, хоча громадяни СРСР інших національностей могли дотримуватися й іншої думки. У Російській імперії також не існувало концепції Росії, яка не збігалася б з імперією. За словами британського історика Джеффрі Госкінґа, «Британія *мала* імперію, а Росія *була* імперією – і, може, досі нею є». На відміну від Британської імперії, «Російська імперія була частково батьківщиною для всіх тубільців, які неминуче змішувалися з росіянами на базарах, вулицях та у школах – і фактично змішуються досі»[3].

Госкінґ повернувся до цієї теми у своїй важливій праці «Росія: народ та імперія 1552–1917», де процитував щоденниковий запис з 1910 року колишнього російського прем'єр-міністра Сєрґєя Вітте: «Найголовніша помилка нашої політики протягом багатьох десятків років [полягає в тому], що ми досі ще не усвідомили, що від часів Петра Великого та Катерини Великої немає Росії, а є Російська імперія»[4]. У статті, яка вперше вийшла друком у 1963 р., Іван Лисяк-Рудницький цитував той же пасаж з Вітте (щоправда, у трохи іншому перекладі), проте наводив наступне речення, де той уточнював, що 35% населення імперії складають «інородці, а руські розділяються на великоросів, малоросів і білорусів. Саме ігнорування цього «історичного факту капітальної ваги», на думку Вітте, перешкоджало ефективному веденню російської політики[5].

У грудні 1914 р., себто лише кількома роками після песимістичної зауваги Вітте, Владимир Ілліч Ленін повідомив світові, що *він* не ігноруватиме цей «надзвичайно важливий історичний факт». Ленін не лише вибудував свою політику з урахуванням багатонаціонального характеру імперії, а й визнав, що великоро-

[3] Hosking Geoffrey. The Freudian Frontier. – The Times Literary Supplement. – March 10, 1995. – С. 27.

[4] Витте С. Ю. Воспоминания. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). – С. 273–274.

[5] Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе; [за ред. Франка Сисина]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 166.

си й українці – це дві різні нації. У надзвичайно важливій статті «Про національну гордість великоросів», яка з'явилася в женевському еміграційному журналі «Соціал-демократ», Ленін заявив, що російська (у нього – «великоросська») нація і потенційно держава відрізняються від загальноприйнятого поняття «Росія», яке на той час всі ототожнювали з Російською імперією, а згодом багато хто ототожнюватиме з Радянським Союзом. У цій статті Ленін описував боротьбу великоросійських демократів за «вільну й демократичну Великоросію» та об'єднану працю на користь соціалізму «пролетарського братерства всіх націй Росії».

Дослідники рідко вказують на чинники, через які ми вважаємо цю Ленінову статтю такою важливою. Якщо її наводять у західних збірниках Ленінових текстів чи згадують під час аналізу його поглядів і політики, то зазвичай характеризують як «апологію російського радикала-критика війни, спробу показати, що така позиція також може бути патріотичною, якщо російську революційну традицію вважати законною причиною для національної гордості»[6].

Натомість Вітте і Госкінґ засвідчують, наскільки революційним було окреслене Леніним розрізнення: існує Великоросія – країна великоросів, але існує й «Росія», народи якої (зокрема, й українці) перебували під владою великоросів. Ленін рішуче засуджував прагнення царської держави збройно «придушити Польщу й Україну». Він однозначно вважав Україну рівною «Великоросії» та її жертвою. Тож Ленін відкидав ідею «загальноросійської нації», яку сповідувала більшість тогочасних провідних політичних діячів[7]. Очевидно, «російське питання», чи то пак «питання Росії» було для Леніна головною національною проблемою Російської імперії. Ідеї, сформульовані у 1914 р., пояснюють його політику 1917–1922 рр. Ухвалені тоді рішення заклали

---

[6] Див.: The Lenin Anthology / Tucker Robert C. (ed.). – New York, 1975. – С. 196. Текст статті розміщено на С. 196–199.

[7] Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с. Міллер досліджує феномен, який він називає «загальноросійським» національним проектом. Він не покликається на тези Леніна про російську національну ідентичність.

політичні та інтелектуальні підвалини для політичних змін кінця XX ст., внаслідок яких і постала держава, яку з 1991 р. ми називаємо Росією.

Ленін почав «Про національну гордість…» з тези про те, що «класово-свідомим пролетарям» не чужі національні почуття, попри те, що у розвинених західних націй правлячі класи – землевласники й капіталісти – послуговувалися національним принципом задля просування своїх класових інтересів. «Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? Звісно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, аби *її* трудящі маси (тобто 9/10 її населення) підняти до свідомого життя демократів і соціалістів».

Ленін пояснював, що «великоруські соціал-демократи [мусять] визначитися зі своїм ставленням до цієї ідейної течії», себто націоналізму: «Нам, представникам панівної нації крайнього сходу Європи і значної частини Азії, непристойно було б забувати про величезне значення національного питання; особливо у країні, яку справедливо називають «тюрмою народів»; – у такий час, коли саме на далекому сході Європи і в Азії капіталізм кличе до життя й до свідомості низку «нових», великих і малих націй; – у такий момент, коли царська монархія мобілізувала мільйони великоросів та «інородців», аби «вирішити» цілу низку національних питань відповідно до інтересів об'єднаних дворян і Гучкових з Крєстовніковими, Долгоруковими, Кутлерами, Родічевими»[8].

Представникам реакційної Росії Ленін протиставив тих, ким великоросам варто пишатися: Радищева, декабристів, революціонерів-різночинців 1870-х рр., великоруських робітників, які створили масову революційну партію у 1905 р., великоруських селян, які боролися зі священиками та землевласниками. Хоча він поділяв тезу Чернишевського, який колись писав, що Росія – це «жалюгідна нація, нація рабів, згори донизу – всі раби», – однак стверджував, що становище змінилося: «Ми спов-

[8] Ленін В. И. Полное собрание сочинений (июль 1914 ~ август 1915) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; [ред. В. Я. Зевина]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – С. 107;

нені почуття національної гордості, бо великоруська нація *також* створила революційний клас, *також* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу та за соціалізм, а не лише погроми, ряди шибениць, катівні, велике голодування та велику улесливість перед попами, царями, поміщиками та капіталістами»[9].

Великоруські противники царату мусять, на думку Леніна, боротися за утвердження «вільної й демократичної Великоросії», яка увійде до нового союзу вільних народів колишньої царської імперії. «…Ми, великоруські робітники, сповненні почуття національної гордості, хочемо, хай там що, вільної та незалежної, самостійної, демократичної, республіканської, гордої Великоросії, що будує свої відносини з сусідами на людському принципі рівності, а не на кріпосницькому принципі привілеїв, що принижує велику націю. Саме тому, що ми хочемо її, ми говоримо: не можна у XX столітті, в Європі (хоча б і далекосхідній Європі), «захищати вітчизну» інакше, ніж за допомогою всіх революційних засобів проти монархії, поміщиків і капіталістів *своєї* вітчизни, тобто *найгірших* ворогів нашої батьківщини; – не можна великоросам «захищати вітчизну» інакше, ніж через бажання поразки у будь-якій війні царизму, як найменшого зла для 9/10 населення Великоросії через те, що царизм не лише пригнічує ці 9/10 населення економічно та політично, а й деморалізує, принижує, ганьбить, проституює його, привчаючи до гноблення чужих народів, привчаючи приховувати свою ганьбу лицемірними, начебто патріотичними фразами»[10].

Ленін не розраховував, що революційна справа переможе у найближчому майбутньому. Навпаки, він визнавав, що спочатку царизм може замінити «інша історична сила», а саме великоруський капіталізм; він вважав, що можна навіть доводити,

[9] Ленин В. И. Полное собрание сочинений (июль 1914 ~ август 1915) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; [ред. В. Я. Зевина]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – С. 107 – 108;

[10] Ленин В. И. Полное собрание сочинений (июль 1914 ~ август 1915) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; [ред. В. Я. Зевина]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – С. 108–109.

що такий капіталізм «виконує прогресивну роботу, економічно централізуючи та з'єднуючи величезні регіони». Хоча сам Ленін цього аргументу не приймав, він усе ж погоджувався, що на певний час великоруський капіталізм може бути успішним. «Припустімо навіть, що історія вирішить питання на користь великоруського великодержавного капіталізму проти ста й одної маленької нації… І ми аж ніяк не прихильники неодмінно маленьких націй; ми, безперечно, *за інших рівних умов*, за централізацію та проти буржуазного ідеалу федеративних відносин». Це не означало, що соціалісти мали прийняти такий поворот подій: «По-перше, не наша справа, не справа демократів (не кажучи вже про соціалістів) допомагати Романову-Бобринському-Пуришкевичу душити Україну тощо […] По-друге, якщо історія вирішить питання на користь великоруського великодержавного капіталізму, то звідси випливає, що тим більшою буде *соціалістична* роль великоруського пролетаріату […]».

«Економічне процвітання і швидкий розвиток Великоросії потребує визволення країни від насилля великоросів над іншими народами […]. Для революції пролетаріату необхідно довготривале виховання робітників у дусі *найповнішої* національної рівності і братства. Відповідно, з погляду інтересів саме великоруського пролетаріату, необхідно тривале виховання мас задля найрішучішого, найпослідовнішого, найсміливішого, найреволюційнішого обстоювання повного рівноправ'я та права самовизначення всіх пригнічених великоросами націй. Інтерес […] національної гордості великоросів відповідає *соціалістичному* інтересу великоруських (і всіх інших) пролетарів»[11].

[11] Ленин В. И. О национальной гордости великороссов // Полное собрание сочинений; [Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]; [ред. В. Я. Зевина]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26 (июль 1914 ~ август 1915). – С. 109–110. Як засвідчує закінчення останнього процитованого речення, Ленін вважав Великоросію «країною великоросів», а «Росією» називав багатонаціональну імперію, до населення якої, поміж багатьох інших націй, належали й великороси. Про це слід пам'ятати, оскільки багато хто інтерпретує його згадки про «Росію» у 1917 р. як підтвердження того, що він вважав усю імперію національно російською. «Про національну гордість…» засвідчує, що Ленін вважав великоросів лише однією з націй, які жили на території Російської імперії.

Інші статті Леніна 1914–1916 рр. підтверджують, що до 1917 р. він вже вважав російське питання чи російський націоналізм найбільшим викликом революційному рухові у Російській імперії. Наголос у цих статтях відрізняється від проголошеної ним ще у 1913 р. критики єврейської та української «націоналістичних» течій у соціалістичному русі. Тоді він вважав ці течії такими ж небезпечними для солідарності пролетарів, як і великоруський націоналізм чи націоналізм інших панівних європейських націй: «Є дві нації у кожній сучасній нації – скажемо ми всім націонал-соціалам. Є дві національні культури у кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових та Струве, – але є також великоруська культура, яку характеризують імена Чернишевського та Плеханова. Є *такі* ж *дві* культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, в євреїв тощо»[12].

Легко зауважити, яким демагогічним спрощенням є Ленінова теза 1913 р. про те, що в українському чи єврейському прикладі йдеться про «*такі самі* дві культури», що й у німецькому чи французькому. До того ж, Ленін не пояснював, до якої з двох національних культур належить великоруське селянство і чи воно взагалі стало «національним». У 1914 р. Ленін уже не протиставляв націю «Пуришкевичів, Гучкових і Струве» нації «Чернишевського та Плеханова», ніби йшлося про дві статичні одиниці. У написаній навесні 1914 р. статті «Про право націй на самовизначення» (себто за кілька місяців перед початком війни й до появи статті «Про національну гордість…») Ленін визнав,

[12] Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений; [Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]; [ред. К. А. Остроуховой]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 24 (сентябрь 1913 ~ март 1914). – С. 129. Інколи Ленін уточнював свою тезу про «дві культури», вказуючи, що буржуазний націоналізм і течія, яку він називав «чорносотенним націоналізмом», у Великоросії не були ідентичними (с. 130), проте частіше він поєднував їх, протиставляючи пролетарській культурі. Скажімо, на с. 122: «Наша справа – боротися з панівною, чорносотенною і буржуазною національною культурою великоросів… Боротися зі своїми великоруськими поміщиками та буржуа, проти їхньої «культури» заради інтернаціоналізму…»

що великоруська національна проблема є складним феноменом, і саме через цю складність вона становить загрозу для справи пролетаріату. Ленін указував, що, як і інші націоналізми, великоруський націоналізм проходив крізь «різні фази» розвитку. До 1905 р. «ми знали майже лише націонал-реакціонерів»; після 1905 р. на сцену вийшли «націонал-ліберали», чию ідеологію прийняла «вся сучасна буржуазія». Ленін передбачав, що після націонал-лібералів мусять «*неминуче* народитися великоруські націонал-демократи». Ленін навіть стверджував, що ці націонал-демократи спробують звернутися до селянства – не виключено, цілком успішно. Як ми вже зазначали, коли Ленін у 1913 р. писав про дві культури, йому не йшлося про можливий націоналізм селянства; тепер же він погодився, що не лише буржуазія, а й селяни можуть прийняти націоналізм: «Із націоналізмом великоруських селян пролетарська демократія повинна рахуватися […] вже тепер і буде рахуватися, очевидно, досить довго». Ленін попереджав, що у відповідь пролетарська демократія відмовиться «[йти] на поступки, а боротиметься [з ним]»[13].

Очевидно, з усіх націоналізмів імперії найбільшу загрозу для справи пролетаріату становив саме великоруський націоналізм, і Ленін попереджав, що той може навіть стати *масовим*. Він припускав, що великороси можуть повторити польський шлях від націоналізму шляхти до буржуазного і, згодом, селянського націоналізму: «До цього йдеться й у Росії»[14]. Ленін стверджував, що мова не про нові більшовицькі погляди на селян: більшовики-бо селян ніколи не «ідеалізували». Навпаки, «ми завжди суворо відрізняли й відрізнятимемо мужицький здоровий глузд і мужицьку упередженість, мужицький демократизм проти Пуришкевича і мужицьке прагнення примиритися з попом та поміщиком»[15]. Восени 1916 р., себто буквально за кілька місяців до революції березня 1917 р., Ленін повернувся до думки, що не можна вважати

[13] Ленин В. И. О праве наций на самоопределение // Полное собрание сочинений; [Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]; [ред. М. Я. Панкратовой]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 25 (март ~ июль 1914). – С. 318. *(Курсив автора).*

[14] Там само. – С. 319.

[15] Там само. – С. 318.

доведеним, що селяни підтримують майбутню революцію. Він нагадував читачам, що, хоча революція 1905 р. була «буржуазно-демократичною», участь у ній взяли «маси з найдикішими упередженнями, з найнезрозумілішими та найфантастичнішими цілями боротьби». Ленін продовжує: важило те, що «*об'єктивно*, рух мас ламав царизм і розчищав шлях для демократії, тому свідомі робітники керували ним»[16].

Ленін не пояснив детальніше, як саме «класово свідомі робітники» керували масами, натхненними, що він сам визнавав, непевними і нереалістичними прагненнями. Втім, окреслюючи, чим соціалістична революція є і чим вона не є, він скористався саме спогадами про 1905 р.: «Бо думати, що *можлива* соціальна революція без повстань маленьких націй у колоніях і в Європі, без революційних вибухів частини дрібної буржуазії *з усіма її упередженнями*, без руху несвідомих пролетарських і напівпролетарських мас проти поміщицького, церковного, монархічного, національного і т.ін. гніту, – думати так означає *зректися соціальної революції*»[17].

Отже, Ленін кпив із переконання, що націоналістичні повстання можна відокремити від соціальних революцій, а в соціальній революції одна сторона може виступати під прапором соціалізму, а інша – імперіалізму. Обстоюючи свої погляди, він покликається на досвід ірландського повстання, яке спалахнуло трохи раніше того ж року: «Хто називає *таке* повстання путчем, той є або злісним реакціонером або доктринером, який безнадійно не здатен уявити соціальну революцію як живе явище»[18]. Для Леніна було досить того, що такі масові рухи протистояли тій же системі, що й він: «Ми були би дуже поганими революціонерами, якби у великій визвольній війні пролетаріату за соціалізм не зуміли використати *будь-який* народний рух проти *окремих* лих імперіалізму в інтересах загострення й поширення кризи»[19].

[16] Ленин В. И. Итоги дискуссии о самоопределении // Полное собрание сочинений; [Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]; [ред. В. Я. Зевина]. – Издание пятое. – М. : Издательство политической литературы, 1973. – Т. 30 (июль 1916 ~ февраль 1917). – С. 54.

[17] Там само. – С. 54

[18] Там само. – С. 54.

[19] Там само. – С. 56.

Остання цитата дає змогу зрозуміти, чому Ленінові було легше, ніж іншим російським політикам, зрозуміти, що після березня 1917 р. українське питання стало серйозним. Вона також дає зрозуміти, наскільки погляди Леніна відрізнялися від переконань багатьох його соратників з революційного руху. На думку Андреа Ґраціозі, Георгій П'ятаков, Євґенія Бош і Ніколай Бухарін «розробили історично й політично винятково недалекоглядну платформу», згідно з якою проголошували, що «питання держав і націй, а особливо національних держав, померло, стало неактуальне, вже не на порядку денному»[20].

Ленін не пристав до цієї помилки. Він швидко зрозумів, що проголдошена ним у 1914 р. опозиція війні не призведе до загальноєвропейської соціалістичної революції пролетаріату. Побачивши, що Європу охопили лише національні революції (зокрема – Ірландське повстання 1916 р.), він зробив висновок, що завдання пролетарських революцій – маніпулювати національними революціями так, щоб і вони прислужилися соціалістичній справі. Ленін був готовий до спалаху націоналістичних революцій у Східній Європі, зокрема в Російській імперії, і розумів, що національні рухи ускладнять справу російських пролетарських революціонерів. Замість того, щоб ігнорувати «націоналізацію мас», Ленін закликав пролетаря-соціаліста знайти способи щоб скерувати масові рухи на підтримку пролетарської справи. Коли за кілька місяців було несподівано повалено царизм, він уже знав, що робити.

Новий, реалістичніший і гнучкіший, підхід до національного питання цілком відповідав Леніновим засадничим уявленням про роль професійних революціонерів у партії та його переконанню, що ідеологію «наукового соціалізму» варто привнести в маси пролетаріату «ззовні». (Без проводу інтелектуалів-революціонерів робітники могли хіба що розвинути «профспілкову свідомість»). Саме партія мусила сформувати у «трудящих мас» високу «демократичну та соціалістичну свідомість», виховавши їх «у дусі *щонайповнішої* національної рівності і братерства». Потреба у виховних проектах постала тому, що «царизм […] деморалізує, принижує, збезчещує і проституює» маси; без

[20] Graziosi Andrea. A New, Peculiar State: Explorations in Soviet History, 1917–1937. – Westport, Conn. and London, 2000. – С. 4–5.

революціонерів царизм міг би «навчити їх пригнічувати інші нації, приховуючи свою ганьбу лицемірними, начебто патріотичними фразами». Отже, «гнучкість» Леніна не передбачала поступок у принципових питаннях: він лише закликав виховувати народні маси чи тонко маніпулювати їхніми рухами.

Революція сталася в березні 1917 р. – раніше, ніж Ленін передбачав: великоросійський капіталізм як «прогресивніша система» ще не встиг витіснити царизм, націонал-ліберали чи націонал-демократи ще не встигли закріпитися при владі, а селяни ще не встигли прийняти великоросійський націоналізм. «Вільна й демократична Великоросія» не утвердилася, тож Ленін перейшов до наступного етапу: «пролетарське братерство всіх народів Росії» мусить просувати «соціалістичну справу». Більшовицька партія не була великоруською, а представляла пролетаріат усіх народів колишньої імперії; уряд Леніна не вважав себе *великоруським* урядом. На відміну від інших російських політиків, Ленін був готовий іти на поступки різним народам, бо після захоплення влади у Росії чекав, що соціалістичні революції відбудуться і в інших країнах, і вважав, що пролетарі-революціонери можуть використати нації та націоналізм у боротьбі за соціалізм. Тому в нашій статті ми зосередимося на російсько-українських стосунках. У 1917 р. партія та уряд прийняли Ленінові погляди зразка 1914 р.: за словами Сергія Плохія, більшовики «не лише в теорії, а й на практиці погодилися з поділом імперської російської народности на три окремі національности: російську, українську та білоруську». Це стало «поворотним моментом у реконструкції історичного гранд-наративу імперської Росії»[21].

Українці незабаром побачили, до чого на практиці призвело те, що Ленін визнав незалежність України: більшовики мали рівно стільки ж поваги до незалежності України, як і до незалежності Росії, що засвідчив збройний розгром Тимчасового уряду й подальший розпуск Установчих зборів. Ленін хотів, щоб Україна була формально рівною з Росією радянською республікою, в якій правили б місцеві чиновники його більшовицької партії. Утім, за буремних днів війн та революцій навіть така по-

[21] Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К. : Критика, 2011. – С. 219.

ступка «звела разом більшовицьку владу і лідерів українського національного руху». Навіть якщо «співпраця між більшовицьким режимом і діячами українського національного руху» у 1920-х рр. базувалася, за словами Сергія Плохія, на «важкому компромісі, вона все ж дозволила Михайлу Грушевському повернутися до України у 1924 р. і кілька років та пропрацювати»[22].

Слова Леніна про те, як навіть «фантастичні», «несвідомі» чи «напівусвідомлені» погляди та дії «мас» сприяють революції, пояснюють, чому він ладен був піти на поступки українським лівим (скажімо, боротьбистам), переслідуючи стратегічну мету – перемогу над головним ворогом, російськими білими. У війні проти російської контрреволюції більшовики потребували «блоку з українським селянством», і Ленінова «підтримка» боротьбистів цьому сприяла[23].

---

[22] Там само. – С. 220.

[23] Smith Jeremy. The Bolsheviks and the National Question, 1917–23. – Basingbroke and London, 1999. – С. 120–121. Ленін розумів можливі наслідки перемоги лівих на виборах в Україні у 1917 р. і, можливо, вважав це ознакою того, що українські селяни здобувають «національність» за польською моделлю. У 1919 р. Ленін запропонував створити тимчасовий блок із боротьбистами, продовжуючи при цьому «пропагандистську кампанію на користь повного злиття [України] з РСФСР». Щоправда, водночас він виступав за «щонайпильнішу увагу до національних традицій, щонайгострішого дотримання рівності української мови та культури, всі чиновники мусять вивчати українську мову, тощо». The Unknown Lenin: From the Secret Archive / Richard Pipes, ed., with the assistance of David Brandenberger. – New Haven and London, 1996. – С. 76. Це – більше, ніж будь-які інші росіяни були готові запропонувати українцям за тієї буремної доби. Можна додати, що саме під тиском Леніна Українській РСР дозволили опанувати практично всі території, які належали Україні протягом незалежності від Москви з березня по грудень 1918 р. Ленін виступив проти більшовицьких активістів із Харкова, Одеси, Кривого Рогу та Донбасу, і задовольнить вимоги українських лівих (деякі з них приєдналися до більшовицької партії) та приєднати Схід і Південний Схід сучасної України до території Української СРР. Див.: Bilinsky Yaroslav. The Communist Takeover of the Ukraine. // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / Taras Hunczak (ed.). – Cambridge, Mass., 1977. – С. 104–127; передусім С. 127.

Українські «партнери» Леніна могли думати, що перемогли, проте більшість очільників нового режиму вважала поступки іншим народам і визнання незалежності радянських республік (зокрема й України) лише тимчасовими засобами. Ще 1919 року вони почали вимагати утвердження єдиної радянської – але російської – держави з центром у Москві. Уперше таке рішення запропонував Сталін, який ще у 1920 р. хотів інкорпорувати всі радянські республіки до складу РСФСР. Інші керівники партії його підтримували; спротив чинив лише Ленін. Сталін знову порушив це питання під час внутрішньопартійних міжреспубліканських дебатів у 1922 р. Він наполягав на тому, що Україна, Білорусія, Вірменія та інші республіки мусять увійти до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки як «автономні» республіки, подібні за статусом до Башкирської й Татарської АРСР[24]. Проти пропозиції Сталіна виступили націонал-комуністи з України та Грузії і, що важливіше, Ленін, який писав: «Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом та нарівні з ними вступаємо до нового союзу, нової федерації, «Союзу Радянських Республік Європи та Азії»[25]. Для українців прийняття пропозиції Сталіна дорівнювало б відновленню російської імперії з новим керівництвом та іншою ідеологією. Для Леніна будівництво соціалізму в Росії у 1922 р. зіткнулося з новими непередбаченими перешкодами. У промові на з'їзді партії у березні 1922 р. він визнав, що навіть серед найвищих чиновників радянської держави переконані комуністи становлять меншість, а натомість широко представлені буржуазні погляди. На той час Ленін уже розумів,

[24] Про політику партії щодо статусу України у 1919–1922 рр. див.: Service Robert. The Iron Ring, vol. 3 of Lenin: A Political Life. – Bloomington and Indianapolis, 1995. – С. 93–96.

[25] Smith. The Bolsheviks and the National Question. – С. 185–186. Варто нагадати, що навіть без України й решти «незалежних» республік РРФСР не стала Великоруською радянською республікою, а лишилася спадкоємицею імперії: зрештою, на її території жили волзькі татари, башкири, народи Північного Кавказу та Центральної Азії (які потім здобули статус союзних республік). Як засвідчують протести певних «русских», які не хочуть, щоб їх називали «россиянами», пострадянська Росія, навіть здобувши незалежність, успадкувала цю частку імперського спадку.

що революція знищила не лише землевласників та буржуазію, а й пролетаріат[26]. Він закликав партію розвивати вищу соціалістичну культуру, яка зуміла б побороти буржуазну. Рівність України та інших республік з РРФСР у межах нового, ширшого союзу була способом призупинити відродження великоруського націоналізму.

Висновки

Як зазначав у згаданій на початку статті Кеннан, розпад СРСР став для всіх несподіванкою. Серед інших пояснень згадуване те, що розпад уможливив укладений у 1922 р. Договір про утворення СРСР і конституційний принцип 1924 р., які визнавали за республіками право вільного виходу з Союзу. Втім, це «право» було задекларовано не для того, щоб Росія зуміла вийти з Союзу, тож постання незалежної Росії та її роль у розпаді Радянського Союзу стала несподіванкою для спостерігачів, багато з яких не розуміли, що найбільшою національною проблемою в Російській імперії та її послідовнику Радянському Союзі була російська, чи то пак великоруська проблема. Як ми спробували показати, Ленін це розумів. Він знав, що в1914–1917 рр. російська нація ще не була сформована: сучасні дослідники сходяться на тому, що, за словами Домініка Лівена, «навіть у 1914 р. росіяни не були нацією у повному сенсі цього слова»[27].

«Російське питання» не було розв’язане протягом радянської доби. У «Імперія позитивної дискримінації» Террі Мартін описував національну політику від 1923 р. до кінця 1930-х рр. Девід Бранденберґер писав про російський етноцентризм за сталінської доби у «Націонал-більшовизм». Серед досліджень російського націоналізму після смерті Сталіна варто згадати «Перевинайдення Росії» Іцхака Брудни. Джон Б. Данлоп досліджував російське питання як центральну проблему горбачовської доби

[26] Lewin Moshe. Lenin’s Last Struggle / trans. A. M. Sheridan Smith. – Ann Arbor, Mich., 2005. – С. 6.

[27] Lieven Dominic. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. – London, 2000. – С. 384.

у «Становлення Росії і падіння Совєтської імперії»[28]. У виданій у 1989 р. статті «Дилеми російського націоналізму» я розглядав різні течії та варіанти російського націоналізму, включно з націоналізмом РРФСР, який здобув зрештою перемогу, хоча й не в тій формі, яка була проаналізована в нарисі[29]. Постання Росії як політичної потуги є однією з центральних тем у «Демократизація і революція в СРСР, 1985–1991» Джері Ф. Гаф: він доходить висновку, що «зрештою саме Росія знищила «Російську імперію», вийшовши з неї»[30]. І справді, саме Росія у грудні 1991 р. разом з Україною та Білорусією скасувала договір про утворення СРСР (1922), а раніше, під час державного візиту російського лідера до Києва у листопаді 1990 р., підписала з Україною угоду про взаємовизнання кордонів. В «Україні та Росії» Роман Солчаник аналізував передісторію та перші роки українсько-російських міжнародних стосунків як незалежних держав[31].

Оскільки РРФСР почала функціонувати як російська національна держава вже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., бачимо що цей витвір Леніна відіграв чималу роль у зламному моменті історії, що дало змогу запобігти повторенню сербохорватської війни, адже Донбас і особливо Крим були полем битви між Україною та Росією.

Отже, Ленінове вирішення «Російського питання» (відкинення теорії про загальноросійську націю та визнання української нації) не призвело до розпаду Радянського Союзу. Проте, як ми бачимо з певної часової дистанції, допомогло зробити цей роз-

[28] Martin Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, N.Y., 2001; Brandenberger David. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge, Mass., 2002; Brudny Yitzak M. Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991. – Cambridge, Mass., 1998; Dunlop John B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. – Princeton, 1993. Я доводив, що російська проблема є найважливішою національною проблемою у СРСР.

[29] Див.: Дилеми російського націоналізму.

[30] Hough Jerry F. Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991. – Washington, D.C., 1997. – С. 374.

[31] Solchanyk Roman. Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition. – Lanham, Md., 2001.

пад (хай якими були його причини) мирним. Саме уряд Леніна став першим російським урядом, який визнав Україну незалежною державою, рівною Росії. Важливість цього не применшує факт, що Ленін не хотів бачити ні Україну, ні Росію незалежною, оскільки ними обома мала правити більшовицька партія. Глибока історична іронія, ба навіть парадокс, полягає в тому, що на українсько-російські стосунки настільки сильно й у такий спосіб вплинув ідеолог комунізму та «пролетарського інтернаціоналізму».

Проте останнє речення породжує іще більше запитань. Одне з них варто поставити біографам Леніна, історикам і політологам, які цікавляться походженням і розвитком його поглядів, а також їхніми впливами на політику. Де й коли Ленін відкинув ідею «загальноросійської нації» та дійшов думки, що великороси й українці – це дві різні нації? Не у школі ж його цьому навчили? Український історик може помітити, що виданій у 1914 р. «Про національну гордість…» передувала «Звичайна схема «русскої» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства» Михайла Грушевського (1904 р.)[32]. Незалежно від того, чи читав Ленін Грушевського (чи дізнався про його погляди від інших членів партії, скажімо, історика Михайла Покровського), можна було б сказати, що політична позиція Леніна щодо українсько-російської проблеми не суперечить, а навпаки випливає з історичної схеми Грушевського.

Інше питання, чи пропозицію, можна скерувати до істориків українсько-російських стосунків, у чиїх працях (а таких існує багато, зокрема й дуже добрих) погляди Леніна на Україну до 1917 р. проігноровано або представлено неповно. Враховуючи, яку важливу роль він відіграв в українській історії 1917–1922 рр., Ленін заслуговує на більшу увагу українських і російських істориків[33].

---

[32] Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори», 1894–1907. – С. 75–82.

[33] Див.: Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin, eds, Ukraine and Russia in Their Historical Encounter (Edmonton, 1992); An-

Нарешті, лишається проблема «Великоросії». Як ми вже зазначали, дослідники російського націоналізму зазвичай зосереджуються лише на одному його прояві, який Алєксєй Міллер називає «загальноросійським» національним проектом. Але чи був Ленін єдиним прибічником альтернативного «великоросійського» національного проекту? Цікаво було б довідатися більше про його попередників. Ми вже припускали, що його найважливіші послідовники та наступники відіграли ключову роль у подіях 1990–1991 рр., проте глибокий і системний аналіз цієї теми також став би нам у пригоді.

Андреас Каппелер розпочав свою працю «Великороси» та «малороси»: російсько-українські стосунки та взаємосприйняття в історичній перспективі», яка сягає 1991 р., цитатою з твору Семена Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» (1762), але зазначив, що вигаданий Дівовичем «діалог» відображав «не реальні політичні стосунки між Росією та українським гетьманатом… а радше мрії козацькі еліти»[34]. Ми погоджуємося з цим висновком, проте додаємо, що вигаданий Дівовичем «діалог» не міг відбутись ані за його часів, ані значно пізніше, бо не існувало Великоросії під монархом, який правив би, як в описі Дівовича, і Великоросією, і Малоросією. У Російській імперії Великоросії не було, себто не було одиниці, сумірної з Англією, що перетривала постання Об'єднаного Королівства, чи окремої одиниці, яка би звалася Польщею поруч Великого Князівства Литовського, в межах Речі Посполитої навіть після Люблінської унії (1569).

---

dreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen, eds., Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) (Edmonton, 1992); Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. редакторы: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997.

[34] Kappeler Andreas. 'Great Russians' and 'Little Russians': Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. – Seattle, 2003. – С. 78). Дівович не пояснює, чи Великоросія охоплює всю територію імперії, крім Малоросії: чи вважав він Казань, Астрахань, Сибір або балтійські провінції частинами Великоросії? Аналіз праці Дівовича в українському політичному та інтелектуальному контексті див. у: Plokhy Serhii. Ukraine and Russia: Representations of the Past. – Toronto, 2008. – С. 5–6 і 36–40.

Тому що не існувала Великоросія в слладі Імперії Малоросії ні з ким було говорити – аж до Леніна.

У зв’язку з цим згадаймо: це не Джордж Кеннан першим вказав, що суверенітет Російської Республіки ставить під загрозу існування Радянського Союзу. Ще в жовтні 1991 р., себто за два місяці до розпаду СРСР, Александр Ціпко звинуватив учасників «боротьби за суверенітет РРФСР» у тому, що вони буцімто не розуміють, що такий суверенітет «неминуче підштовхне Україну та Білорусію, не кажучи вже про Казахстан, до відділення від суверенної РРФСР»[35]. Ціпко продовжував викривати «самогубний великоросійський сепаратизм» і після 1991 р. Скажімо, в опублікованій у 2001 р. статті Ціпко стверджував: «Як і напередодні революцій початку XX ст., у нас немає цілісної національної еліти; нації у строгому значенні цього слова немає»[36]. Здається, Ціпко – ідеальна кандидатурадля того, щоб написати книжку «Происхождение великорусского сепаратизма»[37]. Сподіваємося, Ленін у ній посяде належне йому місце.

---

[35] Ципко Александр. Драма российского выбора. – Известия. – 1 Октября, 1991. – С. 5, цит. за: Dunlop. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. – С. 61.

[36] Ципко Александр. Ослепление и наказание. – Литературная газета. – 23–29 мая, 2001. – С. 1, 3.

[37] Алюзія до книжки Н. І. Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма» (Москва, 1996); вперше видану в Нью-Йорку 1966 року.

ІМПЕРСЬКА СПАДЩИНА ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР[1]

(1990)

Перше, що впадає у вічі саме як найочевидніший спадок імперської Росії, – це територіальний устрій та етнічний склад населення СРСР. Подібність цих параметрів ще більше вражає, якщо порівняти карти світу 1913 та 1990 рр.: з останньої зникають колоніальні імперії, свого часу створені Британією, Францією, Німеччиною, Бельгією, Нідерландами та Португалією на величезних просторах Азії та Африки. Водночас загальні контури Росії 1913 р. та СРСР 1990 залишилися на диво подібними. Зрозуміло, що ані Гельсінкі, ані Варшава вже не перебувають

[1] Цілком зрозуміло, що наводячи та цитуючи досить основну літературу в такій статті, я наражаюся на звинувачення в поверховості, однак вважаю за необхідне згадати деякі праці як важливі для розуміння даної теми. Національне питання як один з найважливіших аспектів російської історії особливо докладно проаналізовано у двох книгах Ґ'ю Сетона-Вотсона: Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia, 1855–1914. – New-York : Praeger, 1961; The Russian Empire, 1801–1917. – Oxford : Oxford Univ. Press, Clarendon Press, 1967. «Російська проблема» в різноманітних її проявах, включаючи питання про історичну перервність та безперервність, аналізується багатьма дослідниками у двох колективних працях: Conquest R. (ed.) The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. – Stanford: Hoover Institution Press, 1986; Allworth E. (ed.) Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance. – New York : Pergamon, 1980. Докладніше про більшовицьку політику щодо націоналізму див.: Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923, rev. ed. – New York : Atheneum, 1968. Про сучасні радянські проблеми див.: Cracraft J. (ed.) The Soviet Union Today: An Interpretive Guide – 2 nd ed. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1988.

у межах СРСР, однак утрата цих територій була компенсована привласненням інших – Галичини, Буковини та українських повітів Угорщини, – всі вони 1913 р. належали Австро-Угорській імперії, від якої сьогодні також залишилися самі спогади.

Той факт, що Радянський Союз є багатонаціональною державою, котра за територіальним виміром мало відрізняється від колишньої Російської імперії, сам по собі не можна вважатидоказом «імперської спадщини» в радянській політиці. У цьому сенсі значно важливіше відповісти на запитання: чи Радянський Союз – це лише «інша назва» Російської імперії, чи це засадниче новий вид спільності? У пошуках відповіді надзвичайно важливо знайти ті специфічні політичні моменти, які засвідчують наявність спільних і відмінних рис у цих двох держав.

Першою і, можливо, найважливішою темою можна вважати стосунки між державою та громадянським суспільством у період до і після 1917 р. Одна з центральних тез цієї статті полягає в тому, що суть національного питання визначається саме природою цих фундаментальних стосунків. Отже, ми маємо розглянути структуру взаємин між державою та суспільством за часів царизму та порівняти їх з відповідними явищами радянського періоду.

Розвиваючи цю тему, проаналізуємо природу стосунків між державою та суспільством у різних аспектах. Зараз ми обмежимося твердженням про те, що царська держава, побудована на принципах релігійної та династичної легітимності, не змогла пристосуватися до такого новітнього політичного принципу, як політична конституційність, не кажучи вже про суверенність нації. Крім того, Росії знадобилося значно більше часу, ніж деінде в Європі, щоб прийняти принцип приватної власності та відповідний поділ між владою царя як суверена та як приватного власника. Головним принципом ідеології самодержавства та його політичною практикою було те, що цар був водночас і володарем, і власником свого царства, а не просто найвищою політичною владою. Утім, на початку XX ст. в Росії громадянське суспільство все ж таки виникло. Щоправда, під час більшовицької революції було знищено не лише державу як спадщину царизму, а й громадянське суспільство, а нові

можновладці, більшовики, проголосили цілком нову ідею суспільного ладу[2].

Друга тема, яка є необхідним доповненням першої, – статус росіян у царській та радянській державах. Чи трактувала радянська марксистсько-ленінська держава росіян як націю? І як росіяни, з огляду на їхні національні прагнення, ставилися до держави? Царській імперії не вдалося врегулювати свої стосунки з російською нацією, оскільки остання була представлена громадянським суспільством, яке щойно народжувалось і якому не вдалося утвердитись як російській національній державі. Спробуймо визначити, чи змогла радянська держава стати «російською» і здійснити те, чого не вдалося зробити її імперській попередниці.

На цьому етапі, коли ми окреслюємо головні проблеми нашої подальшої розмови, зауважмо, що імперія не стала російською національною державою. Натомість, за висловом Ладіс К. Д. Крістоф, вона запроваджувала «росіянізацію», тобто «розвивала непохитну вірність та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею єдиного самодержця та голови Церкви». Основа «росіянізації» – православ'я, а не російськість. «Православна ідея, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія передусім була священною, а не російською»[3]. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що царська влада дозволила друкувати православні церковні тексти татарською мовою, запроваджуючи таким чином «росіянізацію» мусульман. У цьому плані «росіянізація» нагадує політику радянізації з її принципом «національна за формою, соціалістична за змістом».

---

[2] Докладніше, з посиланням на спеціальну літературу, див.: Szporluk R. The Ukraine and Russia // R. Conquest (ed.) The Last Empire, C. 151–182, а також: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998; Pipes R. Russia under the Old Regime. – New York : Charles Scribner's Sons, 1974. В останній праці подається щонайповініший розгляд російської держави як «патримоніальної» та ідеології «патримоніалізму».

[3] Kristof Ladis K. D. The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology // Ch. A. Fischer (ed.) Essays in Political Geography. – London : Methuen, 1968. C. 350.

З іншого боку, метою русифікації було перетворення неросійських підданих на росіян за такими ознаками, як мова та ідентичність. Цього прагнули російські націоналісти всіх спрямувань. Хоча царизм також вдавався до русифікації, особливо в останні десятиліття свого існування, можна погодитися з думкою Крістоф про розбіжність чи конфлікт між «державницькою ідеєю» імперського режиму та «національною ідеєю» росіян. Крістоф визнає, що насправді «відмінність між державою та національною ідеєю є доволі умовною, це питання нюансів», однак він вважає, що в Росії ця відмінність стала вагомішою, ніж деінде, й матеріалізувалася «в дихотомії народ-держава, у відмінності між метою та ідеалами народу й держави». Навіть у мові відбивається «відмінність між *русский* та *российский*, між тим, що стосується *великороссов* та *россиян*». У німців, французів, іспанців, – веде далі Крістоф, – були «їхні власні» імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була «*русской*». Її формальною назвою була «*Российская империя*», а не «*Русская империя*» відповідно, і цар був «*император российский*», а не «*русский*». Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку «*русской (национальной) идеи*», інші обирали «*российскую*», тобто державну, точніше, імперську; зрештою, були й такі, «що намагалися їх поєднати»[4].

Отже, напередодні революції серед росіян не було одностайності щодо того, якою країною має бути Росія. Їхні пошуки не обмежувалися дискусіями щодо форм політичного ладу, йшлося, крім іншого, і про географічні виміри – проблеми географії, культури та політики тісно перепліталися. Крістоф описує принаймні чотири різні ідеї, чи моделі, «Росії» в російській політичній думці: «Київську», «Московську», «Санкт-Петербурзьку» та «Євразійську»[5]. (Ми повернемося до цього питання, коли обговорюватимемо «російське питання» в СРСР).

[4] Ibid. – С. 349–350.

[5] Ibid. – С. 356–364. Ті, хто вважає Київську Русь основою Росії, за визначенням, відкидають думку про українців як націю, відмінну від росіян. У «московітській» та «петербурзькій» моделях нації таке ставлення чітко не сформульоване, але цілком очевидно, що прихильники цих моделей віддають йому належне.

Хоча «російське питання» й було доволі унікальним, та все ж це була не єдина національна проблема імперії. До складу імперії входило чимало інших етнічних та національних груп, і ставлення до них держави та росіян різних політичних орієнтацій залежало від значного комплексу чинників. Згадаймо, зокрема, такі, як релігія (тут найгіршим було становище євреїв) та ставлення до російської влади (поляки найменшою мірою були схильні прийняти російське панування, отже вони зазнавали суворих репресій, але як нація з давньою державною традицією мали також певні привілеї, недосяжні для інших). Окремою проблемою для держави та російських націоналістів було українське питання. Історичні й, зокрема, релігійні чинники давали росіянам змогу розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом (про білорусів зараз не йдеться), прояви української окремішності були особливим об'єктом переслідувань. Інші етнічні групи були представлені так званими діаспорними народами, зокрема, крім євреїв, вірменами та російськими німцями-колоністами. Лише фінів визнавали політичною нацією; проте, коли російський націоналізм почав набирати ваги при імператорському дворі, царський уряд розпочав наступ на автономію Фінляндії попри лояльність фінів.

Як відомо, російському націоналізмові не вдалося трансформувати царську імперію в ліберальну, демократичну російську національну державу. Так само націоналісти інших неросійських націй імперії не спромоглися, за певними винятками, створити власні держави через відокремлення від Росії. (Ці винятки – Польщу, Фінляндію та на міжвоєнний період – Латвію, Литву й Естонію – треба, зрозуміло, брати до уваги.) Переможці у громадянській війні висунули програму, яка, здавалося, виходила за межі націоналістичного способу мислення. Оскільки зараз у Радянському Союзі при владі їхні спадкоємці, варто звернутися до оцінки національного питання, яку зробив Ленін напередодні Першої світової війни: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потріб-

не завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій із населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова – найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток – одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізмові, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті – умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем». І далі йде висновок, особливо важливий для нас у контексті нашої теми: «утворення *національних держав,* які найбільше задовольняють ці вимоги сучасного капіталізму, є через це тенденцією (прагненням) всякого національного руху»[6].

Ленінська оцінка природи національного питання в умовах капіталізму – незалежно від того, як ми ставимося до його аналізу капіталізму як такого – може бути корисною для розгляду сучасної ситуації в СРСР. Виникає запитання: чи приведе запровадження елементів ринкового капіталізму за умов соціалізму радянського типу, особливо зараз, коли оголошено політику «перебудови», до посилення етнічної ідентичності? Чи «тенденція кожного національного руху [...] до створення *національних держав*» є чинною за умов соціалізму радянського зразка? Це надзвичайно важливе питання – «держави та нації» – стає дедалі актуальнішим для багатьох, не лише для росіян. Як поводитимуться неросіяни зараз, коли вони самі шукають власних варіантів і відповідно до цих пошуків визначають своє ставлення до поведінки росіян? Чи вбачатимуть вони в нинішніх національних прагненнях росіян спадок царської, імперської епохи? Чи визначатимуть вони власні прагнення у той спосіб, який Ленін у 1914 р. вважав нормальним, легітимним і таким, що відповідає історичній закономірності?

Нарешті, звернімося до останнього аспекту проблеми, а саме – місця царської імперії та Радянського Союзу у світі. Далі ми стверджуватимемо, що легітимність царського режиму всередині дер-

[6] Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повн. зібр. тв. – К., 1972. – Т. 25. – С. 246.

жави – чи то серед росіян, чи то серед неросіян – визначалася зовнішнім статусом Росії як великої держави. Чи можна застосувати подібний підхід до Радянського Союзу? Чи впливає на ставлення його народів до Комуністичної партії та радянської держави те, як ці народи оцінюють статус СРСР на зовнішній арені?

Спробуймо проаналізувати сучасні радянські політичні проблеми в контексті перелічених тем і з'ясувати, у який спосіб вони фокусуються в «національному питанні».

Горбачовська революція

Згідно з твердженнями Горбачова, в СРСР відбувається революція. «Сьогодні ми говоримо про перебудову і пов'язані з нею процеси глибокої демократизації суспільства, маючи на увазі справді революційні та всебічні перетворення в суспільстві». Горбачов визнає, що «такий корінний поворот є необхідним», оскільки у радянської влади «іншого шляху просто немає»[7].

Горбачов не раз визнавав, що попри революційні зміни, які Радянський Союз запроваджує в економіці, політичній системі та культурі, його становище як великої держави буде під загрозою, доки він далі відставатиме від передових країн капіталістичного світу. (Про те, щоб «наздогнати та перегнати Захід», уже не йдеться). На тому, наскільки серйозним є становище Радянського Союзу, наголошувалось у доповіді Генерального секретаря на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня 1988 р. Найбільшим досягненням нової політики останніх трьох років, стверджував Горбачов, є те, що «зусиллями партії і трудящих нам вдалося зупинити сповзання країни в економічну, соціальну та духовну кризу»[8]. Однак, зазначив Горбачов, потрібні подальші, набагато більші зусилля, оскільки «революційні перетворення» ще не стали невідворотними[9].

---

[7] Горбачев М. С. Доклад ЦК КПСС «О перестройке и кадровой политике партии» // Правда. – 1987. – 28 января. – С. 1–5.

[8] Горбачев М. С. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению перестройки. Доклад на XIX Всесоюзной парт. конф. 28 июня 1988 г. // Правда. – 1988. – 29 июня. – С. 2–7.

[9] Там само.

Горбачов та його прихильники визнають, що економічні зрушення, необхідні для того, щоб наздогнати Захід, неможливі без глибоких політичних, соціальних, культурних та інтелектуальних змін у Радянському Союзі. У цьому полягає головна відмінність їхнього підходу від попередніх реформаторських спроб 1950-х та 1980-х років, які обмежувалися економічною сферою. Про необхідність саме *політичної* реформи Горбачов ще раз говорив на партійній конференції: «вирішальним» є питання про реформування політичної системи[10].

Таким чином, Горбачов вважає джерелом проблем Радянського Союзу модель відносин між державою та суспільством, створену після революції, хоча він і воліє говорити про те, що помилковий курс розпочався після смерті Леніна. Ця модель є неефективною і, як зараз визнається, загалом не надавалася для розвитку Радянського Союзу. Стверджуючи, що він відкидає лише сталінські викривлення, Горбачов насправді зрікається всієї радянської історичної спадщини. Політична система, створена в СРСР за Сталіна, існує й досі – у загальному вигляді її характеризують як «командно-адміністративну» систему. Зараз у СРСР цілком відкрито визнають, що за Сталіна та його насупників, аж до часів Горбачова, відбувалося фактичне поглинання суспільства всемогутньою державою-партією. Цей процес поглинання зараз вважається негативним явищем, яке буцімто суперечило «справжньому» марксизмові та ленінізмові.

Зауважмо, що в попередні десятиліття злиття суспільства з державою та відсутність суперечностей між ними подавалося як велике досягнення соціалізму, як ознака вищості останнього порівняно з капіталізмом. Хоча зараз комуністи всіляко звинувачують Сталіна, слід визнати, що він надзвичайно точно висловлював їхні погляди. Сталін цілком відверто і з гордістю характеризував «систему диктатури пролетаріату» як «механізм» або систему, в яких партія відіграє роль «головної провідної сили». Решта елементів – ради, професійні спілки, молодіжні, жіночі та інші організації – були, за визначенням Сталіна, інструментарієм, який забезпечував «зв'язок» партії з «масами»[11]. По суті,

[10] Там само.

[11] Сталін. Й. В. До питань ленінізму // Твори. – К., 1949. – Т. 8. – С. 36–39.

Сталін проголосив поглинення суспільства державою та ліквідацію всіх не контрольованих державою «посередників» між державою та масами[12].

Отже, горбачовська політика перебудови та гласності є, по суті, справжньою революцією, спрямованою не лише проти сталінської теорії і практики, тобто проти більшої частини радянської історії, а й проти класичної марксистської традиції, включаючи «етатистську» традицію Другого Інтернаціоналу (1889–1914). У цьому разі немає значення, чи розуміє й чи приймає сам Горбачов наслідки такого курсу; його аргументація повертає у сферу політичних дискусій ті питання, які не лише сталінізм, а й марксизм протягом тривалого часу вважали несумісними з владою пролетаріату[13].

Горбачову як реформатору доводиться також мати справу зі спадщиною імперської Росії – тими проблемами, які царизмові так і не вдалося розв’язати. Зокрема, йдеться про вперте небажання визнати автономність суспільства щодо держави та непохитну впевненість, що саме остання становить єдину творчу силу. Тож сусільство вважалося лише інструментом, матеріалом у руках держави. Навіть 1905 р., коли царському режимові довелося під тиском обставин визнати необхідність запровадження конституційних обмежень своєї влади, він зовсім не пішов далі шляхом запровадження західної, ліберальної системи в Росії.

Держава та суспільство

Свідомо чи ні, але Горбачов спровокував, як ми бачимо зараз, початок процесу формування громадянського суспільства в Радянському Союзі. Горбачов дав зрозуміти, що радянській державі, контрольованій Комуністичною партією, не вдалося реа-

[12] Там само. – С. 37.

[13] Щодо спроб соціалізму звільнитися від традиційного державного тягаря та впровадити в соціалістичну доктрину прагматичні елементи дихотомії «держава – громадянське суспільство» див. працю: Keane J. Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects of Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power. – London : Verso, 1988; Keane J. (ed.) Civil Society and the State: New European Perspectives. – London : Verso, 1988.

лізувати історичну місію, яку вона сама для себе визначила. Громадськість, якій дали можливість говорити, радо сприйняла цю «контекстуальну» тезу. Раніше чи пізніше партія буде змушена шукати способів узгодження своїх претензій на роль «провідної сили» в усіх сферах суспільного життя із незалежними виявами думки та незалежними діями, які, за Горбачовим, є необхідними для успіху економічних та науково-технічних перетворень.

На думку відомого політолога Ернеста Баркера, «нація є поєднанням двох взаємозалежних явищ. Це суспільне втілення або «суспільство», яке складається з набору добровільних об'єднань (асоціацій). Вони здебільшого формуються як самодостатні одиниці, оскільки утворюються на основі добровільних, спонтанних комбінацій і прагнуть діяти й реалізовувати свої завдання максимально самостійно, власними силами. Це одна складова частина нації. Друга, яку ми могли б назвати зворотною або протилежною, становить політичне або, користуючись коректнішим означенням, правове втілення; обов'язкове для всіх, всеосяжне об'єднання, яке має право встановлювати й пильнувати правила гри для всіх»[14], – очевидно, що тут ідеться про державу.

Такий варіант терміну «нація» може здаватися абсолютно непридатним саме в російському чи радянському контексті – згадані тут «складові частини» мають відмінне значення порівняно з тим, на яке орієнтується Баркер. Тут, мабуть, краще було би уживати термін «державна структура». Утім, попри термінологічну розбіжність, ідеї Баркера можна було б «перекласти» та застосувати саме на російському та радянському матеріалі. Отже, якщо цитувати Баркера дослівно, «ця двоїста природа нації, це співіснування та взаємодія суспільного та правового аспектів породжує потрійну проблему:

1) що належить нації в її правовому втіленні, тобто що належить «державі»?

2) що належить нації в її суспільному втіленні, тобто згаданій сукупності добровільних об'єднань?

3) якою мірою здійснюється контроль нації, організованої як «держава» (тобто тієї частини, яка об'єднує всіх її членів і має пра-

[14] Barker E. Principles of Social and Political Theory. – Oxford : Oxford Univ. Press, Clarendon Press, 1956. – C. 4.

во регулювати всі відносини у *правовій сфері*), над нацією як «суспільством», тобто тією її частиною, яка діє у *громадській сфері*»[15].

Зрозуміло, було би передчасно твердити, що слова Баркера відображають радянське сьогодення, однак вони явно стосуються тих питань і проблем, довкола яких у СРСР точаться палкі дебати. Заяви та дії Горбачова спричинили виникнення громадської думки, яка вимагає легалізації незалежних угруповань і створення незалежної преси. Інакше кажучи, лунають заклики до узаконення «суспільства» як цілком реальної та вагомої концепції і явища, й відповідно – визначення його місця в радянській системі[16].

Як усе це стосується конкретних радянських народів? Як це має позначитися на «національному питанні» загалом? Передусім це безпосередньо стосується розуміння та життєздатності концепції «радянського народу». Вона, як побачимо, внутрішньо, природно пов'язана з теорією та практикою радянського соціалізму, насамперед із концепцією держави. Як позначиться відмова від цієї концепції на майбутньому «радянського народу»?

Радянський народ

Якщо довести думку Сталіна до логічного завершення, то виявляється, що радянський апарат (у широкому розумінні цього слова) охоплює все населення Радянського Союзу. Підтекст

[15] Ibid.

[16] Зауважмо, що доки всі ці бажані зміни відбудуться в реальному житті, варто шукати принаймні елементів *незалежного суспільства.* Цей термін упроваджено Гордоном Скіллінґом для означення явищ, які пов'язані з відходом від сталінізму у Східній Європі та останнім часом – у Радянському Союзі. Скіллінґ вважає, що «незалежне суспільство» є важливим явищем, помітною модифікацією попередньої моделі, але водночас застерігає від сприйняття цього терміна в рамках класичної дихотомії «громадянське суспільство – держава». Він, зокрема, наголошує на тому, що «незалежне суспільство» не має юридично визнаної автономії, незалежності, водночас держава, з якою це «незалежне суспільство» має співіснувати, не є *Rechtsstaat.* (Skilling G. H. Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe. – Balingstoke : MacMillan, 1988). Я дякую професору Скіллінґові за його зауваження щодо попереднього варіанту цієї статті.

сталінських міркувань зрозумілий: окремі радянські народи не мали права на самостійність, як і будь-які об'єднання й організації. Звичайно, Сталін ніколи не говорив про це відверто. У суспільно-політичному лексиконі побутували такі поняття й вислови, як «народи СРСР» та їхнє право на самовизначення, чи навіть «суверенітет» але зрозуміло, що за умов тотального контролю партії в усіх сферах суспільного життя це були порожні балачки. Поступово в ужиток увійшов інший термін – «радянський народ». Ним охоплювались усі громадяни Радянського Союзу і наголошувалася їхня єдність, яка була вищою за національні відмінності. Згідно з офіційним тлумаченням, народи СРСР становили єдину нерозривну спільність, основою якої була відданість марксистсько-ленінському світоглядові, а також партії та державі, що реалізовували відповідні ідеологічні настанови в суспільній практиці. У цьому сенсі можна вважати, що «радянський народ», за визначенням Сталіна, справді був тотожним «державному апаратові».

Згідно з іншою аксіомою, єдність «радянського народу» гартувалася спільним історичним досвідом побудови соціалізму та комунізму. (Частиною цього спільного досвіду був захист «досягнень соціалізму» від зовнішніх ворогів, передусім від нацистської Німеччини у Другій світовій війні). Таким чином, «автори» концепції «радянського народу» намагалися забезпечити підтримку ідеологічно легітимізованій радянській системі історичними аргументами з наголосом на спільному досвіді; отже, виникала єдність світогляду та характеру.

На початку 1920-х років керівництво новоутвореної радянської держави проголосило принцип рівності та самовизначення націй, рівності неросійських народів із росіянами. У складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік Росія була однією з рівних складових частин. Ця схема ґрунтувалася на визнанні сили національних почуттів серед неросіян і в епоху націоналістичних революцій була, на думку Леніна, єдиним можливим варіантом об'єднання росіян та неросійських народів у спільній політичній структурі[17]. Певною мірою це було

[17] Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Ця праця є зразковим викладом та аналізом подій 1917–1923 рр. Короткі, у стилі енцикло-

«зниженням статусу» росіян порівняно з їхніми позиціями у царській Росії, хоча більшість із них не сприймала цих змін серйозно. Як зауважив Річард Пайпс, Радянський Союз був «компромісом між доктриною та реальністю: спробою примирити прагнення більшовиків до абсолютної єдності та зосередження всієї влади в руках партії й тим емпіричним фактом, що націоналізм пережив колапс старого ладу». Для більшовиків це було «лише тимчасовим розв'язанням проблеми, перехідним етапом до тотально централізованої та наднаціональної всесвітньої радянської держави»[18].

Хоч нова, радянська, держава була унітарною, централізованою й тоталітарною, Пайпс зауважував, що, «гарантуючи меншинам широку мовну автономію та запроваджуючи національно-територіальний принцип як основу державного політичного управління, комуністи на конституційному рівні визнали багатонаціональний характер населення Радянського Союзу». Оскільки мова й територія є дуже важливими для розвитку національної свідомості, особливо для тих неросійських народів, які набули певного досвіду самостійності під час революції, «наявність цієї суто формальної риси радянської Конституції була з історичного погляду одним із найвагоміших аспектів процесу становлення Радянського Союзу»[19].

Поразка у Великому Змаганні

Як уже зазначалося, метою створення концепції «радянського народу» була нейтралізація етнічного чинника як можливої загрози сталінській унітарній системі. Побудова соціалізму була водночас досвідом і чинником, що забезпечували єдність, набага-

педичних статей, нариси історії найбільших радянських народів див.: Katz Z., Rogers R., Harned F. (eds.) Handbook of Major Soviet Nationalities. – New York : Free Press, 1975. Детальніший виклад моїх поглядів на цю проблему у ширшому контексті взаємин між націоналізмом і комунізмом див.: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста.

[18] Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – С. 296.

[19] Ibid. – С. 296–297.

то надійнішу, ніж будь-які етнічні зв'язки та почуття. Подальше просування вперед та побудова комунізму мали стати фінальним акордом у процесі єднання та злиття радянських народів. Саме це мав на увазі Хрущов, коли 1961 р. проголошував, що у 1980 р. Радянський Союз стане першою країною, яка побудувала «комунізм».

Ми не маємо достатніх підстав апріорі стверджувати, що політика творення «радянського народу» на ідеологічних засадах була приречена на провал. Як зауважив Ерік Гобсбаум, «навіть там, де спільний критерій належності до держави побудовано на цілком нетрадиційних засадах (і навіть там, де ідеологічний зміст цих засад є навмисно екуменічним), сам факт належності до однієї держави та існування інших спричиняє формування «національного» чи «націоналістичного» елементу»[20]. Гобсбаум підтверджує свою думку, посилаючись на те, що «американізм» (незалежно від його сучасного політичного контексту), початково був «універсалістською програмою... закликом до всіх людей стати американцями, якщо їм подобається цей вибір, ідеальною характеристикою тих, хто вже був американцем. Але це не стало гарантією від перетворення його на виразно націоналістичне гасло»[21].

Якщо скористатися цим аргументом стосовно радянської історії, можна було б стверджувати, що «радянське» також було універсалістською формулою, яка поступово переросла в «націоналістичне гасло». Та чи сталося саме так? Чи є поняття «радянський народ» аналогічним поняттю «американський народ»? І якщо ні, то чому? Можливо, для того, щоб «радянський народ» став реальністю, необхідно було, щоб такою реальністю стала «радянська мрія», хоча б тією мірою, до якої в реальне життя втілилася «американська мрія». Певний час навіть серед тих, хто не вірив у пророцтва Хрущова щодо «пришестя царства небесного за двадцять років», існувала віра у безпрецедентність досягнень радянської влади. Чимало західних фахівців і марксистської, і

[20] Hobsbawm E. J. Some Reflections on Nationalism // T.J. Nossiter, A.H. Hanson, S. Rokkan (eds.) Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl. – London : Faber & Faber, 1972. – C. 395.

[21] Ibid.

немарксистської орієнтації визнавали, що більшовикам з усіма їхніми помилками та прорахунками все ж таки вдалося знайти досі незнаний спосіб подолання історичної відсталості Росії. Існувала згода, що «найглибшим і найтривалішим наслідком» французької та промислової революцій є поділ світу на передові та відсталі країни. Отже, головною підставою для визнання досягнень більшовиків було те, що у 1930-ті їм начебто вдалося «знайти спосіб подолання цього розриву між «відсталими» та «передовими»[22].

Ці досягнення радянської влади справді можна було б порівняти з американськими якщоб вони були справжніми. Проте зараз їх заперечує не хто-небудь, а перша особа радянської держави: всупереч твердженням Гобсбаума (та й багатьох інших авторів) Горбачов заявляє, що росіянам не вдалося знайти нового шляху подолання відсталості. Те, що відбулося протягом 1930-х років, *згодом* стало, за Горбачовим, перешкодою для Радянського Союзу в його розвиткові. Зараз Радянському Союзові доводиться долати саме спадщину 1930-х. Довелося визнати, що країна й зараз відстає від Заходу в таких галузях, як наука, технології, життєві стандарти тощо. Тож висновок є невтішним: здійснити фундаментальне історичне завдання революції – трансформацію Радянського Союзу в модерне суспільство та створення цивілізації, альтернативної Заходові та позбавленої його недоліків, – не вдалося. Радянська влада визнає неспроможність свого, соціалістичного, варіанту подолання відсталості та просування до модерності, варіанту, який мав бути підтвердженням вищості радянського соціалізму порівняно із західними досягненнями. Отже, революція, розпочата останніми роками, покликана зупинити подальше відставання СРСР від Заходу.

До цього, само собою, додаються й інші, не менш убивчі аргументи: те, що Гобсбаум вважає здобутками російських комуністів 1930-х років, насправді стало досягненням японських капіталістів. Це відкриття 1980-х шокувало радянську громадськість і спонукало представників молодшого покоління до вельми неприємних для влади запитань, зокрема такого: чи спроможний соціалізм

[22] Hobsbawm E. J. The Age of Revolution, 1789–1848. – New York : New York American Library, 1962. – C. 217.

узагалі змагатися з капіталізмом? Навесні 1988 р. головна молодіжна газета «Комсомольская правда» оприлюднила результати бесід зі студентами під назвою «Соціалізм: крах чи зліт?» – ішлося про те, чи не краще було б для Росії прямувати капіталістичним шляхом замість курсу, обраного у жовтні 1917 р. На запитання про те, як вони уявляють своє майбутнє, деякі молоді люди відповідали: добре оплачувана робота, зручний побут, чудова техніка – «як у Японії»[23]. Японія, безсумнівно, заполонила уяву багатьох людей. Казахський письменник Олжас Сулейменов в одному з недавніх інтерв'ю зауважив: «Сьогодні наша країна опинилася за рівнем комп'ютеризації на двадцять четвертому місці. На моє запитання до японського фахівця про те, коли ми зможемо їх наздогнати, відповідь була такою: «Ніколи, бо ми також не стоятимемо на місці...»[24]

Зрозуміти краще, що таке «Японія» в радянському розумінні, нам допоможе західний фахівець з історії науки й технології в Росії Кендал Бейлз. Вдало порівнюючи сучасну ситуацію з епізодами імперського минулого Росії, він писав у 1986 р., на початку «перебудови»: «Прискорене економічне зростання є найголовнішим завданням, якщо радянське керівництво прагне наздогнати Захід за економічними параметрами. Фактично зараз однією з найбільших реальних загроз для Радянського Союзу є те, що [...] протягом наступних кількох років Японія може не тільки наздогнати, а й перегнати Радянський Союз. Якщо це станеться, це буде величезним приниженням Радянського Союзу, масштаби якого можна порівняти хіба що з приниженням, яке пережила Росія після воєнної поразки 1905 р., з тим шоком, який уразив тоді Російську імперію. Економічна поразка Радянського Союзу від Японії може спричинити подібний шок у радянського керівництва, а може й серед усього населення... Оскільки обидві держави розпочинали свій шлях з традиційних економічних та суспільних систем приблизно одночасно – у 1860-ті, швидкий розвиток Японії, яка може обігнати Радянський Союз із його дедалі більшим відставанням, у найближ-

[23] Комсомольская правда. – 1988. – 27 марта. – С. 1.

[24] Там само. – 1988. – 3 июня. – С. 2.

чому майбутньому може значно загострити питання недоліків радянської системи, подібно до того, як поразки у Порт-Артурі, в Мукдені та біля островів Цусіма у 1904–1905 рр. загострили проблему недоліків царської Росії»[25].

Згадка про російсько-японську війну 1904–1905 рр. нагадує відому промову Сталіна 1945 р., в якій він недвозначно охарактеризував перемогу СРСР над Японією у Другій світовій війні як відплату за поразку Росії на початку століття. Нова поразка від Японії, цього разу в економічному змаганні, через сорок років після цієї військової помсти може перетворитися в уяві багатьох радянських людей на надзвичайно болісний, якщо не апокаліптичний образ.

Оцінка співвідношення між економічним розвитком і політичною легітимністю та ідентичністю є досить зручним засобом для аналізу ситуації в Радянському Союзі. Одним із наслідків накопичення «критичної маси» у викриттях сталінських злочинів та усвідомлення того, що нелюдські страждання та неймовірні зусилля в економічній сфері виявилися марними, також можуть відповідним чином позначитися на ставленні людей до легітимності радянської системи й навіть на життєздатності «радянського народу» як єдиної політичної спільноти.

Легітимність та ідентичність

Як відомо, поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр. стала безпосереднім поштовхом до російської революції 1905 р. Царська Росія могла не бути демократичною чи ліберальною державою, але принаймні з цим можна було миритися, доки вона була великою державою. Катастрофа у війні з Японією означала для царської влади втрату авторитету та легітимності. Як зауважив Ґ'ю Сетон-Вотсон, це була не лише в революція робітників, селян та радикальної інтелігенції проти самодержавства, це та-

[25] Bailes K. E. Science and Technology in the Soviet Union: Historical Background and Contemporary problems // A. Dallin and C. Rice (eds.) The Gorbachev Era. – Stanford : Stanford Alumni Association, 1986. – С. 69–70.

кож була «революція неросійських народів проти русифікації». «Очевидно, – писав Сетон-Вотсон, – що в єдиному потоці злилися два рухи: соціальна революція мала набагато запекліший характер у неросійських регіонах, там, де в боротьбу ступали польські робітники, латиські та грузинські селяни»[26].

Зараз, коли марксизм-ленінізм утратив звичний статус провідника в майбутнє, а державі довелося дозволити певний рівень незалежності думки та дії, що станеться з «радянським народом»? Оскільки історична легітимність та й сама історія радянської держави і комуністичної партії вголос визнаються сумнівними, що триматиме народи СРСР разом? Чи прискорить поразка в економічному змаганні з Японією та з капіталізмом загалом горбачовську революцію кінця 1980-х, подібно до того як поразка у війні з Японією прискорила революцію 1905 р.? Які сфери заторкне ця революція – буде вона переважно політичною, чи соціальною, чи національною, або стане комбінацією революцій у цих сферах, як це було 1905 р.?

Повертаючись до першого запитання, зауважмо, що реальність існування «радянського народу» як такого відкрито піддається сумніву, хоча верхи радянського істеблішменту виступають на захист цієї концепції. Один із них, головний авторитет брежнєвської епохи в галузі національного питання і протягом тривалого часу директор Інституту етнографії Академії наук СРСР Юліан Бромлей (лише у квітні 1989 р. його замінив на цій посаді Валерій Тишков) вважає, що «радянський народ» – це реальна спільнота, яку об'єднують спільні соціалістичні риси. Це – «метаетнічна спільнота»[27].

На захист концепції «радянського народу» виступає також відомий публіцист і політичний коментатор, голова радянського Комітету Миру, Генрих Боровик. На XIX партійній конференції Боровик виступив проти тих, хто називає «радянський народ» винаходом чи «*выдумкой*». «Радянський народ» не є ви-

---

[26] Seton-Watson H. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder, Colo. : Westview Press, 1977. – С. 87. Цит. за: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London : Verso, 1983. – С. 84.

[27] Бромлей Ю. Быть цементирующей силой // Сов. культура. – 1988. – 25 июня. – С. 8.

гадкою. На щастя, він – реальність». «Ми говоримо, – вів далі Боровик, – про піднесення національної самосвідомості. Це чудово. Тільки не коштом радянської національної самосвідомості громадян Радянського Союзу та радянського патріотизму»[28].

Той факт, що ці видатні захисники концепції «радянського народу» тлумачать її настільки по-різному, є додатковим свідченням сучасної ідеологічної плутанини, якщо не кризи. Бромлей трактує «радянський народ» *як метаетнічну* спільноту, Боровик називає її *національною.*

Брак розуміння базової концепції свідчить на користь висновків, яких доходить інша відома особистість, історик Юрій Афанасьєв. Він говорить про «вакуум ідентичності» в СРСР. Історична пам'ять, за Афанасьєвим, є найважливішим, формотворчим елементом суспільної ідентичності. Внаслідок «систематичного руйнування колективної пам'яті» за часів Сталіна та Брежнєва «виникла криза ідентичності в нашому сучасному суспільстві». Відповідно утворився ідеологічний «вакуум ідентичності», в якому знаходять собі «життєвий простір такі шовіністичні антисемітські групи, як наприклад, «Память», які, заграючи з ірраціональними, легко збуджуваними елементами, здатні запропонувати свій варіант ідентичності – антиісторичний, міфічний, расистський – усе, що завгодно, але це вже інша проблема»[29]. Згадка про «Память», екстремістську російську націоналістичну організацію, вимагає уважнішого погляду на ситуацію на *«исконно русских землях»*, на те, що відбувається серед самих росіян. У післябрежнєвському Радянському Союзі російський націоналізм як форма самоствердження є одним із найпотужніших напрямів. Розгляньмо це явище в контексті ширшої проблеми – спадщини імперської Росії в сучасній радянській політиці. В який спосіб сучасний російський націоналізм повертає до порядку денного проблеми, які не вдалося розв'язати царській Росії? Чи прагнуть росіяни як нація вийти з Радянського Союзу?

---

[28] Боровик Г. Речь на XIX партийной конференции // Правда. – 1988. – 2 июля. – С. 3.

[29] Афанасьев Ю. Перестройка и историческое знание // Лит. Россия. – 1988. – 17 июня. – С. 9.

Дерадянізація Росії

Загальновідомо, що Сталін та його наступники – Хрущов, Брежнєв, Андропов і Черненко – вдавалися до маніпуляцій із символами російської державності й дотримувалися політики русифікації неросійських народів. Проте не менш відомим є той факт, що одночасно радянське керівництво не давало простору й російській нації, не дозволяючи їй існувати незалежно від партії та держави, – російську націю було розчинено у сталінській державі. Офіційна пропаганда всіляко підносила «великий російський народ» та «Росію» в такий спосіб, що це ображало представників неросійських народів і дратувало багатьох росіян. Водночас російська нація, культура та історія були об'єктами цілеспрямованих політичних маніпуляцій. Радянський учений Гавриїл Попов зазначив, що Сталін використовував певні елементи національної російської історії та історичної свідомості для того, щоб перетворити росіян на слухняне знаряддя своєї влади[30]. (Зокрема, йшлося про викорінення традицій вільнодумства та свободи). Інакше кажучи, Сталін та його наступники створювали той образ «Росії», який відповідав потребам системи.

Цілком зрозуміло, що саме росіяни мали бути першими, хто намагався висловити свої національні прагнення в умовах перебудови. Навіть за умов, коли партія маніпулювала їхньою національною ідентичністю, росіяни мали необхідну інфраструктуру: журнали, дослідницькі установи, театри, видавництва тощо – все те, що значно полегшувало їм завдання самореалізації в культурній сфері порівняно з українцями чи грузинами. Росіянам було набагато легше визволитися з-під «радянськості» саме тому, що вони мали цю добре розвинену інфраструктуру й завжди користувалися особливим привілеєм «провідної нації» та «старшого брата». Мета Сталіна – поглинення суспільства державою – не була доведена до кінця саме в культурній царині, отже, цілком природно, що художники, письменники, режисери були в перших лавах тих, хто почав обстоювати свою незалежність. Якщо спробувати описати їхні

[30] Попов Г. Х., Аджубей А. Память и «Память» // Знамя. – 1988. – № 1. – С. 192–193.

досягнення однією фразою, можна сказати, що вони домоглися «дерадянізації російської культури». Оскільки культура є визначальною ознакою нації, питання про «дерадянізацію Росії» перетворилося на важливий політичний чинник.

Нещодавні зрушення в царині російської культури загальновідомі. Творчі здобутки багатьох першорядних письменників, окремі твори або весь доробок яких донедавна було заборонено – Анни Ахматової, Михаїла Булгакова, Євґенія Замятіна, Бориса Пастернака, Владіміра Набокова, – вперше стали надбанням широкої громадськості.

Те саме можна сказати про багатьох російських дорадянських чи нерадянських істориків, філософів, мислителів (Ніколая Карамзіна, Пьотра Чаадаєва, Сєрґєя Соловйова, Василія Ключевського). Поступово це спричиняє значну переоцінку деяких радянських постатей та їхніх досягнень. (Цю тенденцію можна проілюструвати, наприклад, спробами «розвінчати» Горького та Маяковського). Серед видатних творців епохи після 1917 р. найбільшою повагою зараз користуються ті, хто постраждав від радянського режиму. Саме в цьому полягає суть «дерадянізації» російської культури.

Іншим елементом нової, «дерадянізованої Росії» можна вважати нову роль Російської православної церкви, яка стала очевидною під час святкування тисячоліття запровадження християнства на Русі. Православна церква залишається єдиною російською інституцією в СРСР, яка репрезентує дорадянську Росію, Росію без Комуністичної партії і Леніна. «Православна церква, – зазначає Едвард Л. Кінан, – поступово повертає собі роль, яку визнавали за нею і її прихильники, і її вороги, – роль єдиної автентичної російської національної інституції»[31].

Виникнення такого складного явища, як російський націоналізм, не залишилося поза увагою західних дослідників, серед яких варто згадати Александра Янова, Джона Б. Данлопа та Діну Ром Шпехлер. Він також породив певні політичні сподівання, які в найкращому випадку виглядають передчасними. Зокрема, Девід А. Моро, який вважає «становлення нової на-

[31] Keenan E. L. The Millenium of the Baptism of Rus’ and Russian Self-Awareness // Harriman Inst. Forum 1. – 1988. – N 7. – C. 3.

ціональної свідомості серед етнічних росіян» найважливішим зрушенням у внутрішньому радянському житті останніх десятиліть», очікує, що «росіянізація» Радянського Союзу може підштовхнути «Росію» до відмови від її всесвітньо-комуністичних амбіцій. Це, своєю чергою, вплине на формування нової американської стратегії, яка «спрямовується на те, щоб заохочувати радянську державу до переходу від нинішньої, ідеократичної, тоталітарної побудови до більш традиційної національної держави з націоналістичною, а не комуністичною спрямованістю. Такий розвиток, якщо вдасться його започаткувати, значно послабить корінні причини радянської агресивності»[32].

Цілком очевидно, веде далі Моро, що «росіяни аж ніяк не належали до привілейованих націй під радянською владою – після 1917 р. їхній народ та культура зазнали репресій, набагато масштабніших, аніж менші нації». Російське домінування – міф, який «легко підживлювати з огляду на імперське минуле Росії та зовнішній імідж радянської держави (багатонаціональна імперія, якою керує російська столиця, з російською офіційною мовою)». Моро розвінчує цей міф; на його думку, надаючи власному пануванню над іншими народами російського імперіалістичного характеру, режим переводить незадоволення інших націй з комуністичної держави на російську національність»[33].

Моро не цікавиться тим, якою може бути реакція неросійських народів, якщо Радянський Союз перетвориться на російську «національну державу» – варіант, який так йому подобається. Ідея про те, що перетворення «росіянства» на офіційну державну ідеологію та спрямування незадоволення неросійських народів стосовно росіян на ненаціональний режим зменшить це незадоволення, здається не надто переконливою.

Ототожнюючи Радянський Союз і Росію, Моро висловлює думку, досить поширену серед західних авторів. Зокрема, як вважає автор рецензії на книгу Марка Френкленда «Шостий континент: Росія і Михайло Горбачов» Алістер Мак-Олі, автор «до певної міри помиляється стосовно російського націоналізму».

---

[32] Moro D. A. The National Rebirth of Russia: A U.S. Strategy for Lifting the Soviet Siege // Policy Review. – 1988. – N 43. – C. 2.

[33] Ibid. – C. 5.

Він «подає чудовий образ не стільки Радянського Союзу загалом, скільки Росії». Френклендові вдалося передати «майже містичну гордість росіян їхньою мовою та літературою, їхнє самоототожнення з селами, полями та лісами російської глибинки. Складається враження, що він сам поділяє цю гордість». Однак, зауважує Мак-Олі, Френклендові «не вдалося передати почуття напруженості, яке виникає на підставі того факту, що Радянський Союз – держава багатонаціональна, а росіяни, про яких він пише з такою любов'ю, складають лише трохи більше половини її населення»[34].

Неросійські народи

Інша половина населення СРСР не залишається байдужою до відродження Росії. Український письменник Павло Загребельний порушив питання, яке є досить характерним у цьому контексті. Зауваживши, що останнім часом багато говорять про російський патріотизм, він запитує: чому не йдеться про український патріотизм? Якщо відбувається повернення до читачів праць таких російських істориків, як Ключевський, Соловйов та Карамзін, чому б не почати перевидання «Історії України-Руси» Грушевського, – праці, яка є вельми важливою для українського патріотизму?[35]

Спостерігаючи повернення некомуністичних постатей та інститутів як частини російської етнічної та національної спадщини, неросійські народи можуть лише визнати, що це – *не їхня спадщина.* Їхня відповідь на дерадянізацію Росії – реабілітація *їхніх власних* культурних постатей і з радянської, і з дорадянської історії, передусім жертв сталінських репресій. Очевидно, що поштовхом до цих зрушень і приводом до їхньої легітимізації стали відповідні події в Росії, за якими пильно стежили в неросійських республіках. «Як показують нам наші російські брати, треба любити свою мову, вивчати свою історію, реабіліту-

[34] McAuley A. Ready for Action // Times Literary Supplement (London). – 1987. – 14 August. – C. 883.

[35] Справі перебудови – творчу ініціативу // Літературна Україна. – 1988. – 28 липня. – С. 1.

вати репресовані історичні постаті», – на таку сентенцію досить часто можна натрапити на сторінках неросійських культурницьких часописів або почути на різних зібраннях.

Якщо повернутися до більш специфічного питання – про релігію, неважко помітити, що відверта інкорпорація православ'я в російську національну ідентичність не лише сприяє подальшій дерадянізації Росії, але й дедалі більше відокремлює росіян від інших радянських народів. Особливо цей процес ускладнює відносини росіян з українцями та білорусами – з двох головних причин. По-перше, радянська держава у повному порозумінні з Російською православною церквою заборонила окремі Білоруську та Українську православні церкви. При цьому російська церква й надалі трактує два східнослов'янські народи як частину *«русской»* нації. По-друге, держава наочно продемонструвала своє безпосереднє втручання в релігійні справи, заборонивши греко-католицьку церкву. У сучасному радянському контексті реабілітація російського православ'я є також відродженням старої імперської спадщини – царської політики заперечення окремої ідентичності українців та білорусів, включаючи окрему релігійну ідентичність[36].

Російсько-українські та російсько-білоруські відносини стосуються народів, які мають довготривалі історичні культурні та релігійні зв'язки; національне питання загалом в СРСР має значно складніший характер і структуру. Ця складність і багатоаспектність є спадщиною імперської Росії. Згадаймо балтійські народи з їхньою протестантською та католицькою традиціями, німецькими, польськими та шведськими історичними зв'язками та живою пам'яттю про незалежну державність міжвоєнного періоду. Згадаймо народи, які Джон Армстронґ називає «організованими діаспорами», – євреїв, вірмен та німців. У минулому вони відігравали ключову роль як «новатори та організатори», і зараз постає питання, чи дозволить їм панівна нація відігравати таку саму роль у спробах Радянського Союзу модернізуватися[37].

---

[36] Див.: Szporluk R. Ukraine and Russia // Conquest R. The Last Empire. – С. 162–163, 177.

[37] Armstrong J. A. Toward a Framework for considering Nationalism in East Europe // Eastern European Politics and Societies. – 1988. – N 2. –

Вірмени, звісно, не лише діаспорна нація, вони, подібно до сусідів-грузинів, мають власну територію та республіку. Нещодавні заворушення в Нагірному Карабаху зазвичай коментують як вірменсько-азербайджанський територіальний конфлікт. Це справді так, хоча загалом нюансів у цій історії набагато більше. Аналізуючи мусульмансько-християнські відносини в Югославії та Радянському Союзі, Д. Армстронґ нагадує нам: «усі три великі імперії, які ділили між собою Східну Європу перед Першою світовою війною: Австро-Угорська, Османська та Російська – виникли у процесі боротьби між ісламом і християнством. Події останнього часу засвідчують велику, неймовірну усталеність окремої ісламської культури. Можна очікувати, що в майбутньому Східна Європа становитиме не одну систему національного устрою, а *два* окремі типи: «християнський» та «ісламський»[38].

Останній тип, зазначає Армстронґ, включає не лише Близький Схід, а й «численні мусульманські нації» в Югославії та СРСР. «Ці нації, – веде далі Армстронґ, – мають набагато тісніші зв'язки з північним поясом Близького Сходу (Афганістан, Іран, Туреччина), ніж з історичними православними центрами (Москва, Белґрад), які домінують над їхніми сучасними державними інституціями. Сьогодні, зрозуміло, обидва ці центри формально є леніністськими...

Стабільність існування розбіжностей між націями мусульманського та християнського типів відображає несумісність життєвого укладу та історичних символів набагато виразніше, ніж очевидний релігійний розкол, хоча релігійне відродження своєю чергою набирає сили саме на основі відмінності традицій. Несумісність життєвого укладу підтверджується об'єктивними суспільними характеристиками (передусім демографічними), і не меншою мірою – груповою психологією... З огляду на посилення цих розбіжностей будь-яка спільність, яка складається з ісламських та християнських націй, може стати нестабільною»[39].

С. 280–305; див. також: Armstrong J. A. Mobilized and Proletarian Diasporas // American Political Science Review 70. – 1976. – N 2. – С. 403–404.

[38] Armstrong J. A. Toward a Framework... – С. 3.

[39] Ibid. – С. 302.

Можна висловлювати різні припущення щодо впливу на мусульманські народи Радянського Союзу процесу «дерадянізації Росії» та прагнення Москви стати менш леніністською у намаганнях утримати свій статус великої держави. Можна було б, наприклад, поцікавитися думкою корінних мешканців Ташкента, Самарканда чи Бухари або Новосибірська та Владивостока стосовно ідеї Горбачова про належність Радянського Союзу до «Європи від Атлантики до Уралу»[40]. Чи почуваються вони «вдома» в Європі, яку Горбачов називає «нашим спільним домом»?[41]

З іншого боку, можна собі уявити, що ці «проєвропейські» розмови викликають вельми позитивні почуття в Ризі, Вільнюсі, Львові та Києві. Ідея спільності з Європою цілком очевидно зустріне підтримку *деяких* людей у Москві, і навіть більшої кількості – у Санкт-Петербурзі.

Слід наголосити на тому, що лише *частина* росіян може погоджуватися з тим, що Європа – це «дім» для Росії загалом чи для її частини. Як і напередодні 1917 р., росіяни і далі сперечаються щодо своєї ідентичності.

Висновки

Історія свідчить, що єдність багатоетнічних спільностей значною мірою залежить від бажання панівного елементу *не абсолютизувати* власне етнічне «я». Прагнення держави до асиміляції різних груп є недостатньою умовою; панівний етнічний складник держави також має або визначити своє місце в ширшій територіальній, політичній та ідеологічній структурі, або розчинитися в ній. Отже, виникли такі категорії, як *американці,* а не «білі англосакси-протестанти»; *османи,* а не «турки»; *британці,* а не «англійці»; *іспанці,* а не «кастильці».

Перспектива виникнення нової, справді спільної, єдиної радянської політичної ідентичності значною мірою залежатиме від готовності росіян розчинитись у ширшій політичній спіль-

[40] Промова Горбачова у Празі (1987 р.). Цит. за: Dawisha K. Eastern Europe, Gorbachev and Rreform: The Great Challenge. – Cambridge : Cambridge Univ. Press. – С. 192.

[41] Ibid.

ності, яка охоплюватиме всі народи держави. Життєздатність «радянського народу» залишається вельми проблематичною через причини, про які ми вже згадували: звідки візьметься «радянський народ», якщо фактично немає «радянської влади» в Радянському Союзі – у країні, де політична влада належить Комуністичній партії, а не всенародно обраним Радам?

В історії імперської Росії були часи, коли той, хто називав себе *«россиянином»* у політичному чи радше навіть династичному розумінні, не обов'язково був етнічним *«русским»*. Сьогодні, коли росіяни намагаються відновити свою національну пам'ять і російську національну ідентичність, для інших народів СРСР ставлення росіян до ідеї «радянського народу» стає цілком зрозумілим: у них немає жодного наміру шукати іншої назви для своєї країни, ніж *Россия*, та іншого імені для себе, крім *«русские»*. Вони – *«русские»* люди, а не «радянські», *«русский»*, а не «радянський», народ.

Це не означає, що всі росіяни мають чітке уявлення про те, які саме частини Радянського Союзу є Росією або кого можна вважати росіянами, а кого – ні. Різноманітних і просто суперечливих пропозицій щодо цього не бракує[42]. Деякі росіяни, здається, готові прийняти РРФСР як свою батьківщину саме у межах СРСР. Інші ототожнюють із Росією весь Союз, хоча при цьому не обов'язково вважають усіх радянських громадян своїми співвітчизниками в цій «Росії».

Сьогодні ще один напрям російської думки, чи, краще сказати, модель, або образ, «Росії» знаходить собі прихильників у Радянському Союзі. Йдеться про «євразійство», ідейний зміст якого вдало узагальнив Крістоф: «... євразійський образ Росії ототожнює її з величезним континентальним простором від Карпат до Тихого океану, простором, зеленими рівнинами якого від Монголії до прип'ятських трясовин століттями вільно пересувалися його володарі – кочові племена. Євразійські степи, згідно з цим образом, були колискою імперської державної ідеї, а росіяни керують імперією, яка існувала ще до них. *«Россия»* існувала ще до того, як з'явилася *«русская Россия»*. Росіяни успадкували цей

[42] Детальніший аналіз проблеми див.: «Дилеми російського націоналізму».

культурно-політичний домен і разом із ним – телеологічний першопоштовх, суть якого визначено історією та географією. Вони – некочові нащадки кочових народів; вони відбудували імперію монголів з її західної околиці. Інакше кажучи, в євразійській ідеї Росії поєднуються дві історичні реальності та епохи, і з суто логічного, і з історичного погляду – це вулиця з двостороннім рухом: колись була європейська Азія, зараз – азійська Європа»[43].

Згідно з євразійською ідеєю, народи старої імперії мали спільне минуле, яке передувало і царизмові, й радянському комунізмові. Ці зв'язки зміцнювалися в епоху середньовіччя, за часів так званого «монгольського ярма». Таким чином, Росія була і азійською, і європейською, коротко кажучи, особливою «євразійською» державою.

«Євразійство» виникло понад сімдесят років тому, однак воно стало на часі в нинішніх національних дебатах. Наприкінці 1980-х стало зрозумілим: те, що Пайпс колись охарактеризував як «суто формальну рису радянської Конституції», перетворилося на реальність. Ще на початку 1920-х років деякі росіяни зрозуміли першорядну важливість цих революційних зрушень у становищі неросійських народів і відповідно – самих росіян як нації. Одним із найвидатніших представників «євразійства» був князь Ніколай Трубецькой. На особливу увагу сьогодні заслуговує його спроба узгодити доктрини «євразійства» з наслідками російської революції. У 1927 р. Трубецькой доводив, що російська нація зберегла єдність держави, жертвуючи своїм «попереднім становищем єдиного господаря держави», – в іншому випадку остання могла б розпастися на декілька незалежних утворень. Неросійські народи здобули в цій державі статус, якого вони ніколи не мали раніше, а росіяни позбулися звання правлячої нації. Російська нація «вже не володар маєтку, вона лише перша серед рівних». Неросійські народи здобули права, які «ніколи більше не ламатимуться»[44].

Цілком очевидно, що «євразійство» є доктриною, котра на основі історичних та культурних аргументів боронить єдність

[43] Kristof Ladis K.D. Op. cit. – С. 363.

[44] Трубецкой Н.С. Общеевразийский национализм // Евразийская хроника (Париж). – 1927. – № 9. – С. 24–25.

сучасного СРСР, єдність, яка опинилася під загрозою внаслідок занепаду марксизму-ленінізму. (При цьому визнається можливість відокремлення балтійських народів, якщо такі прагнення здобудуть масову підтримку в Ризі, Таллінні та Вільнюсі). Можна також припустити, що євразійство є першою спробою запобігти піднесенню антиросійського мусульманського сепаратизму, про потенціальні можливості якого говорить Армстронґ. Чи стало євразійство в сучасному СРСР впливовою політичною течією, ще важко сказати. Проте в нього є поважний проагандист серед інтелігенції. Ідею, згідно з якою СРСР не є ані російською, ані слов'янською державою, а являє собою державу водночас слов'янську і тюркську, європейську й азійську, християнську та мусульманську, пропагує Лев Ґумільов. Зі зрозумілих причин партія не заохочує поширення «євразійства», однак такі погляди вже з'являються у друкованих виданнях[45]. Водночас здається, що така модель Росії навряд чи викличе ентузіазм серед ленінградської та московської інтелігенції, яка охоче включає у свій духовний світ Париж, Нью-Йорк чи Мюнхен і, мабуть, дуже рідко – Улан-Уде чи Караганду.

Панівною політичною течією в Радянському Союзі сьогодні є «етатизм», або «імперський націоналізм», хоча ці назви вживають переважно його критики. Можна сказати, що ця течія є своєрідним комуністичним перевиданням доктрини «офіційної народності» – з тією відмінністю, що марксизм-ленінізм заступив місце православ'я, а партійна влада – самодержавства. Марксизм-ленінізм, що є, безумовно, позанаціональною ідеологією, за сталінських часів перетворився, за визначенням Роберта Такера, на «неоцаристський марксизм», або «імперський більшовизм»[46]. Такер характеризує сталінізм також як «націоналістичне та імперіалістичне більшовицьке відхилення, крайній правий більшовизм»[47]. Утім, подібно до того як апологети царизму не мали чіткого уявлення щодо «народності», радянські

[45] Афанасьев Ю. Прошлое и мы // Коммунист. – 1985. – № 14. – С. 110. Наводиться досить зневажлива характеристика євразійства.

[46] Tucker Robert C. Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev. – New York : Norton, 1987. – C. 87, 97.

[47] Ibid.

ідеологи мають проблеми з визначенням природи «радянського народу». Етатистський імперський націоналізм не визнає, що політична свобода є бажаною метою для росіян – особливо там, де це може загрожувати територіальній єдності держави.

Серед росіян, які виступають проти імперської ідеї в принципі, можна було б згадати Александра Зінов'єва (щоправда, він не надто конкретний у своїх формулюваннях стосовно деталей). Кілька років тому в одному з інтерв'ю Зінов'єв зауважував, що його «єдиною турботою є майбутнє російського народу». Бажаючи бачити «російський народ освіченим, культурним й упевненим у собі, здатним не лише користуватися багатством світової культури, а й примножувати його» – що мало б «вивести росіян із їхньої багатовікової відсталості та залежності», – Зінов'єв був свідомий того, що «в межах радянської імперії російському народові не вдасться досягнути жодної зі згаданих цілей»[48].

Важко сказати, наскільки численними та впливовими є ті росіяни, які поділяють погляди Зінов'єва щодо імперії. Нещодавно в радянській пресі з'явилися публікації, що містять критику світогляду, який отримав назву «імперської свідомості». Зокрема, ленінградський історик Євґеній Анісімов пов'язує сучасне загострення національних відносин у радянському суспільстві з різноманітними та серйозними недоліками у трактуванні історії народів СРСР, передусім із «рецидивами імперської свідомості». Анісімов наводить цитати-приклади «імперського» мислення стосовно таких питань, як завоювання Кавказу і «проблема Шаміля», та звертає увагу на те, що «взагалі нічого не говорилося про поділи Польщі, придушення польських повстань чи угорського повстання 1849 р.», а якщо про них і згадувалося, то лише «езопівською мовою»[49].

Приклади, наведені Анісімовим, свідчать лише про те, що Радянський Союз справді сприймається саме як спадкоємець

---

[48] Urban G. Portrait of a Dissenter as a Soviet Man: A Conversation with Alexander Zinoviev // Encounter 62. – 1984. – N 4. – C. 23.

[49] Анісімов Е. В. У журнала должна быть своя позиция (материалы круглого стола «Историческая наука в условиях перестройки» // Вопр. истории. – 1988. – № 3. – С. 17).

царської імперії, або ж про те, що імперія сприймається як «Радянський Союз, але ще без цього імені». Цікаво, що комуністична влада в Польщі ставилася до критики царської Росії як до нападок на Радянський Союз, фактично визнаючи спадкоємність, якщо не ідентичність, цих двох держав. За часів Едварда Ґерека (1970–1980) польські цензори цілком офіційно заявляли, що партія вважає критику царизму замаскованою критикою Радянського Союзу. Відповідно деякі твори Адама Міцкевича (1798–1855) десятиліттями не публікувались, а науковцям не дозволялося писати на такі теми, як царська русифікація Польщі або заслання поляків до Сибіру[50].

Немає нічого дивного в тому, що «імперська свідомість» або «імперський світогляд» як спадщина царської Росії особливо наочно даються взнаки в сучасних українсько-російських відносинах. Ще напередодні 1917 р. видатний учений Володимир Вернадський написав статтю про ставлення царської держави (та російського «суспільства») до «українського питання» – вона здається на диво актуальною сьогодні й може сприйматися як критика сучасної радянської політики щодо України[51].

Нинішній керівник Радянського Союзу демонструє свою відданість політиці, для успішного втілення якої потрібне відродження громадянського суспільства. Проте в радянській реальності громадянське суспільство є чимось відмінним від того, що мав на увазі Ернест Баркер, коли він наголошував на відмінності між «державою», тобто юридично-правовою сферою, та «суспільством», тобто сферою суспільного життя. Відновлення «суспільства» в Радянському Союзі неминуче й негайно спричиняє утворення великої кількості спільностей, які претендують на те, щоб виконувати функції «держави», тобто діяти як суверенні нації. Найдраматичнішим прикладом того, що може статися, якщо партія насправді обмежує свою владу або просто не застосовує її, є конфлікт між Вірменією та Азербайджаном.

---

[50] Белые пятна: от эмоций к фактам // Лит. газета. – 1988. – 11 мая. – С. 14.

[51] Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість // Молода гвардія. – 1988. – 12 берез.

Якою буде відповідь Москви, якщо неросійські народи вкотре перетнуть «межу дозволеного»? Що трапиться, якщо росіяни домагатимуться втілення свого націоналістичного кредо і спробують перетворити Радянський Союз на російську національну державу, вільну від марксизму-ленінізму та комуністичної партії?

Американський фахівець із національного питання в СРСР Пол Ґобл пише: «... можливо, зараз Горбачов починає розуміти те, про що вже давно думали дослідники цієї частини світу, а саме, що демократична Росія є можливою, однак значно демократизований Радянський Союз, мабуть, є поняттям, яке містить внутрішню суперечність»[52]. Подібну думку за двадцять років до Ґобла, у 1969 р., після придушення Празької весни, висловив чеський історик Мілан Шванкмайєр. У статті, присвяченій Миколі I та його боротьбі проти революційних рухів у Європі 1848–1849 рр., він писав, що «Російська імперія постійно відчувала загрозу дезінтеграції, запобігти якій можна було лише за допомогою жорсткого централізованого правління». «Громадянські права» є загрозою самому існуванню багатонаціональних імперій, саме тому 1849 р. Росія вдалася до інтервенції – громадянські права та національне самовизначення «загрожували основам російського самодержавства»[53].

Чи не може статися так, що одного дня реформатор Горбачов опиниться віч-на-віч з проблемами, які свого часу стояли перед реакціонером Миколою I? Якщо це трапиться, чи діятиме він в інший спосіб? Пол Ґобл має сумніви щодо цього. Якщо він помиляється, а Радянський Союз перетвориться на демократичну спільноту, залишаючись при цьому багатонаціональним утворенням, виникне потреба не лише у подоланні «імперської свідомості» – цього специфічного ставлення до неросійських народів у межах СРСР та не менш специфічного поводження з деякими

[52] Goble P. Gorbachev and the Soviet Nationality Problem // Friedberg M., Isham H. (eds.) Soviet Society under Gorbachev. – Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe, 1987. – C. 99.

[53] Svankmajer M. The Gendarme of Europe // Dejiny a soucasnost. – Praha. – 1969. – № 4. Цит. за: Liehm A. J. East Central Europe and the Soviet Model // Problems of Communism. – 1981. – N 5. – C. 51–52.

іншими державами, наприклад Польщею. Доведеться шукати спосіб, як задовольнити прагнення народів СРСР (включаючи росіян) до політичної свободи та культурного самовираження й водночас – довести їм переваги збереження ширшої наднаціональної структури, де жодна нація не матиме верховенства над іншими. Тим часом імперська свідомість і надалі процвітає в СРСР через сімдесят років після падіння імперії. Відповідно можна припустити, що це або «фальшива свідомість», або що імперія ще насправді не померла й умов для згаданої рівності націй ще не створено.

ДИЛЕМИ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

(1989)

Учений секретар відділу наукового комунізму московського Інституту марксизму-ленінізму Александр Жарніков стверджує у червневому номері журналу «Комуніст» за 1989 р., що сучасний стан міжетнічних відносин в СРСР є безпосереднім наслідком краху «командно-адміністративної системи». Ця система послідовно порушувала принцип самовизначення націй, запроваджуючи натомість концепцію «старшого брата», в якій роль останнього належала росіянам. Наслідком стали нещодавні прояви антиросійських настроїв. Немає нічого дивного в тому, пише Жарніков, що гріхи адміністративно-командної системи певною мірою ототожнюються саме із згаданим образом, який є уособленням російського народу. На жаль, дехто навмисно «спекулює» на проблемах власних націй («а яка нація не має проблем?») та намагається провину за негаразди звалити на «старшого брата»[1].

Жарніков – це лише один із багатоголосного хору тих, хто так чи інакше визнає, що взаємовідносини між російською нацією та радянською державою – назвемо їх «російським національним питанням» – є сьогодні центральною етнічною проблемою Радянського Союзу, яка, окрім іншого, визначає також характер і зміст інших національних проблем. Очевидно, що неросійські народи визначають власні завдання саме крізь призму їхнього бачення статусу та ролі російської нації в радянській державі.

---

[1] Жарников А. Национальное самоопределение в замысле и реализации // Коммунист. – 1989. – № 9. – С. 62.

Якщо справа виглядає саме таким чином, треба визнати, що коріння російського питання треба шукати у значно глибших шарах, аніж ті, що стосуються кризи командно-адміністративної системи чи сталінізму. Зрештою, аналітична схема, в якій сталінізм подається як продовження попереднього, імперського варіанта побудови міжнаціональних відносин, уже давно не є новиною. Отже, шукаючи способів розв'язання сучасних національних проблем, ми маємо поринути в історію царських часів, коли, власне, й було напрацьовано взаємини між державою та російською нацією. Зрештою, нормалізація, чи «врегулювання», національних проблем СРСР потребує передусім чіткого визначення та розв'язання російської національної проблеми.

Останнім часом збільшується кількість літератури, присвяченої російській політичній думці загалом та російському націоналізмові зокрема. Нещодавно з'явилася збірка вельми цікавих есеїв Джона Данлопа, Дарела Гаммера, Роналда Суні, Андрєя Синявського та Александра Янова, видана як окремий випуск дослідницького бюлетеня «Радіо Свобода», під назвою «Російський націоналізм сьогодні»[2].

Ці та інші дослідники зосереджені передусім на аналізі різноманітних спрямувань російського націоналізму. Наприклад, в імперії Романових можна ідентифікувати такі течії, як слов'янофіли, «західники», прихильники теорії «офіційної народності», панславісти, «почвенники», ліберальні та інтегральні націоналісти. Джон Данлоп розрізняє в сучасному Радянському Союзі ліберальних націоналістів, центристів, правих націоналістів, включаючи націонал-більшовиків, тощо. Зі свого боку Янов відокремлює націоналізм від шовінізму та патріотизму: «Патріотизм, шовінізм та націоналізм мають одну спільну основу: любов до певної країни. Однак цілком очевидними є і відмінності: патріот любить свою країну, але це не заважає йому таким же чином ставитися і до всього людства. Шовініст любить свою країну, але зневажливо ставиться до людства, особливо до

[2] Radio Free Europe – Radio Liberty (далі: RFE – RL): Russian Nationalism Today // Radio Liberty Research Bulletin (Munich). Special Edition. – 1988. – Dec. 19.

його єврейської частини. Націоналіст любить свою країну, але вважає людство потенційним загарбником, в авангарді якого стоять євреї»[3].

На відміну від праць Янова, Данлопа та інших, в яких звернено увагу на відмінності між різноманітними інтелектуальними течіями в сучасному російському націоналізмі, у даній статті ми зосередимося на проблемі, яку ці автори не розглядають, а саме: чим є для російських націоналістів, патріотів чи шовіністів та країна, любов до якої їх єднає? Чи «Росія» одного патріота (шовініста/націоналіста) є тією ж «Росією» в уяві іншого? Це «географічне» питання ми пов'яжемо з політичною проблемою, на прикладі якої Синявський з'ясовував причини гостроти національних проблем, з якими довелося мати справу радянському урядові. Синявський пише: «Головну причину цього можна висловити одним словом – «імперія»: по-перше, Російська імперія, яка формувалася століттями і була успадкована новим ладом; по-друге, Радянська імперія, побудована на руїні старого ладу, перетворена на світову державу. Сьогодні це єдина імперія в світі, унікальна за розміром території та кількістю народів, що становлять її населення. Наявність імперії цілком природно ускладнює національні проблеми до ступеня просто неймовірного»[4].

Синявський також зауважує, що «радянська ідеологія перебуває у стані повної руїни, і хоча б якими були спроби реанімувати її, вона вже ніколи не повернеться до повноцінного життя. Сучасне радянське суспільство... не має ідеалів»[5].

Варто пригадати, що у промові на з'їзді народних депутатів у Москві 5 червня 1989 р. подібним чином охарактеризував ситуацію в Радянському Союзі Андрєй Сахаров. Країна переживає «конвульсії економічної катастрофи і трагічного погіршення міжетнічних відносин, – виголосив Сахаров, – при цьому одним з аспектів цих могутніх й небезпечних процесів є загальна криза впевненості серед керівництва [...] накопичення напруженості загрожує вибухом із найжахливішими наслідками

[3] Ibid. – С. 49.

[4] Ibid. – С. 25.

[5] Ibid. – С. 33.

для нашого суспільства...» Говорячи про національну проблему, Сахаров зазначив: «Ми успадкували від сталінізму будівлю, яка має тавро імперського мислення, імперської політики «поділяй та володарюй». Жертвами імперської системи Сахаров вважає не лише неросійські народи, а й власне російську націю, якій «довелося нести головний тягар імперських амбіцій і наслідків авантюризму та догматизму в зовнішній і внутрішній політиці»[6].

Подібні думки щодо сучасного становища СРСР можна почути дедалі частіше й у самому Радянському Союзі, й поза його межами. У статті Юрія Афанасьєва в «Літературній Росії», яка викликала жваву дискусію, йдеться про «ідеологічний вакуум» у Радянському Союзі, породжений «кризою ідентичності». Ці явища Афанасьєв пов'язує із «систематичним затиранням колективної пам'яті» за часів Сталіна та Брежнєва. Історична пам'ять є надзвичайно важливим формотворчим складником ідентичності суспільної групи. Афанасьєв вважає, що існує безпосередній зв'язок між піднесенням шовіністичних, антисемітських угруповань на зразок «Пам'яті» та руйнуванням історичної пам'яті[7].

Ален Безансон доходить такого висновку: після банкрутства марксизму-ленінізму єдиним альтернативним джерелом легітимності є імперія, незалежно від того, наскільки архаїчною вона може бути: «Оскільки магія ідеології вже не діє, залишається лише одне магічне джерело – імперська чи колоніальна легітимність російського народу у світі, який зараз є суцільно деколонізованим»[8].

Чи має Безансон аж таку рацію? Чи справді росіяни нездатні бути нічим іншим, ніж імперською нацією?

---

[6] Известия. – 1989. – 11 июля. Звернення Сахарова, перекладене англійською мовою: Kline E. The New York Review of Books. – 1989. – 17 August. – С. 25–26.

[7] Афанасьев Ю. Перестройка и историческое знание // Лит. Россия. – 1988. – 17 июня. – С. 2–3, 8–9.

[8] Besançon A. Nationalism and Bolshevism in the USSR // R. Conquest (ed.) The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. – Stanford, CA : Hoover Institution Press. – 1986. – С. 11.

Імперія чи національна держава?

Перемога більшовиків у громадянській війні зупинила зрушення, які в 1917–1919 рр. були проявом природного розпаду Російської імперії на велику кількість незалежних держав, – процес, який розпочався з Лютневої революції 1917 року. Як ми бачимо сьогодні, ця перемога також стала на перешкоді еволюції Росії в «нормальну» державу та націю[9]. Спроба більшовиків перетворити клас на ключовий елемент суспільного ладу (замість нації), а класову солідарність – на основу нової легітимності та ідентичності, не вдалася. Натомість у межах комуністичної фразеології було реставровано імперську модель, в якій російська нація піднеслася на рівень «старшого брата», залишаючись при цьому об'єктом маніпуляцій Сталіна та його системи. Створення комуністичних режимів в Азії та Східній Європі після Другої світової війни привело до такого розширення влади та впливу радянської держави, якого не можна було собі уявити за часів царизму. Однак і після створення «соціалістичного табору» Росія залишалася і символічною, і реальною основою Радянського Союзу. Саме після 1945 р. ідея першорядності Росії стала панівною в ідеологічних побудовах, культурі, науці тощо – спочатку в Радянському Союзі, згодом – у Центральній та Східній Європі. З погляду внутрішньої політики анексія прибалтійських держав, Західної Білорусії та Західної України зумовила подальше ускладнення вже наявної національної проблеми – це проявилося в епоху гласності. Поширення комунізму поза межі СРСР і територіальна експансія радянської держави стали, своєю чергою, на перешкоді росіянам у їхніх пошуках власного національного самоусвідомлення – їм доводилося розв'язувати проблеми імперії, структура якої значно ускладнилася: вона складалася тепер із «внутрішніх» і «зовнішніх» компонентів.

Тож ця спадщина значно ускладнила відповідь на запитання «Що таке Росія?» Щоправда, карта сучасної радянської та російської політики стане значно зрозумілішою, коли відокремити два головних спрямування, які у свій спосіб кожне відповіда-

[9] Ibid. – С. 12–23.

ють на це запитання. Назвемо їх представників «рятівниками імперії» та «будівничими нації», або «імперцями» та «націоналами».

Представники першого вважають сучасну територію Радянського Союзу легітимним і цілком природним національним «простором» росіян. Деякі з них навіть поширюють це уявлення на весь радянський блок. Зрозуміло, поміж «імперцями» існують досить великі відмінності щодо форм політичного урядування в цій країні, місця неросійських народів у ній тощо. Проте всіх їх об'єднує одне – глибока переконаність у тому, що СРСР по суті є синонімом Росії, отже, збереження його політичної єдності саме як російської держави (чи держави, де панують росіяни) є найвищою політичною метою. Той факт, що серед них можна знайти і крайніх лівих, і крайніх правих, не заперечує головного – всі вони єдині щодо цієї мети.

З іншого боку, ми бачимо тих росіян, які вважають Росію чимось вельми відмінним від СРСР – територіальною, історичною, культурною спільнотою, яка не охоплює того, що вони вважають неросійськими територіями та націями, навіть якщо ці останні є частиною СРСР. Географічний ареал Росії неоднаковий для всіх представників «націотворчого» спрямування. На відміну від «імперців» деякі «націонали» виключають зі складу Росії прибалтійські держави, але не відмовляються від Кавказу; інші виключають згадані території, але вважають частиною Росії Україну та Білорусію тощо. Об'єднує їх орієнтація передусім на національне та головна політична мета – створення Росії саме як національної держави. Вони не переймаються тим, щоб зберегти, реформувати, трансформувати чи модернізувати імперію, вони прагнуть створити на її місці російську та певну кількість неросійських національних держав. Оскільки ці «націонали» передбачають, що між Росією та деякими іншими чи навіть усіма «наступниками» зберігатимуться тісні зв'язки (деякі з «націоналів» вельми зацікавлені в цьому), вони хочуть, щоб саме Росія, а не імперський центр, була організатором цих зв'язків.

Зрозуміло, що неможливо обчислити пропорцію між «імперцями» та «націоналами». Проте варто зауважити, що в одній з останніх статей «Збереження імперії чи самозбереження через

національний суверенітет – головна національна проблема російського народу» її автор, Владімір Балахонов, формулює російську національну дилему саме в таких термінах[10] – це свідчить про те, що питання ввійшло до списку нагальних проблем російської політики.

«Рятівники імперії»

Маймо на увазі, що це широке поняття охоплює ідеї та програми, окремих особистостей та організації, які в багатьох аспектах не мають нічого спільного, можуть суперечити одне одному в деяких засадничих моментах. Однак це не заперечує найголовнішої ідеї. Усі розбіжності стають другорядними, коли йдеться про збереження територіальної єдності держави, – ця ідея об′єднує всіх «імперців» (доводиться винаходити інший термін, хоча варто було б ужити слово «імперіалісти», якби воно не перетворилося на ярлик).

Класичним прикладом такого підходу можна вважати явище «націонал-більшовизму», яке виникло після 1917 р., коли під час громадянської війни російські противники більшовизму перейшли на бік більшовиків, убачаючи в них єдину силу, здатну зберегти імперію. Приватна власність, незалежне судочинство, свобода віросповідання, представницька форма правління – всім цим можна було б пожертвувати, аби зберегти за «Росією» Україну, Кавказ чи Середню Азію. Демократична, але менша за розмірами Росія була б для націонал-більшовиків неадекватною компенсацією за втрату імперії. До сучасних «рятівників імперії» можна впевнено зарахувати військових та міліцію, центральну радянсько-партійну бюрократію, представників апарату інших «загальносоюзних» структур, наприклад, міністерства закордонних справ. Імперський націоналізм слугує ідеологічним забезпеченням панівних позицій центральної бюрократії та

[10] Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета – главная национальная проблема русского народа // Русская мысль. – Париж. – 1989. – 23 июня. – С. 6–7. Статтю Балахонова спочатку було опубліковано у незалежному виданні «Демократического союза» «Свободное слово». – № 13.

її галузевих і місцевих підрозділів. Для московського бюрократа весь СРСР, буде це Естонія чи Вірменія, сама Росія, Молдова, Україна чи Узбекистан – це полігон для його «творчих планів». Найвиразнішим уособленням імперського підходу є такі установи, як Міністерство ядерної енергетики чи Держплан. Імперський світогляд знайшов «художнє» відображення в популярній пісні часів «застою» (сьогодні ставлення до неї стало більш критичним), у словах «Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз».

Дехто із сучасних «рятівників імперії» може й надалі вірити в те, що система, створена Леніним і Сталіним, є найкращим для Радянського Союзу варіантом. На їхню думку, політична свобода не обов'язково є бажаною за будь-яких обставин, і вони рішуче заперечують її, якщо вона створює загрозу єдності й опосередковано – територіальній цілісності СРСР. Зрозуміло, дехто з них готовий іти далі й висловлювати прихильність до військової чи навіть фашистської диктатури, яка цілковито й відверто відкине марксистсько-ленінську ідеологію. На нашу думку, вони також належать до «рятівників імперії», оскільки СРСР для них – це російська держава. Проте правий екстремізм – не єдина і не найвпливовіша, хоча й досить галаслива складова імперського світогляду.

Інші «рятівники імперії» можуть виступати за впровадження в СРСР західних, ліберально-демократичних і конституційних цінностей та інститутів. Очевидно, що деякі з цих «лібералів» вважають США (чи своє уявлення про цю країну) взірцем, до якого має наблизитися та ідеальна Росія, про яку вони мріють. Їхня імперія була б ліберальною, мала б незалежні суди, дотримувалась би принципу рівності громадян перед законом незалежно від їхнього етнічного, національного походження, релігії тощо – все це, зрозуміло, заслуговує на повагу. Проте найголовнішим у їхньому світогляді є те, що вони вважають неросійські народи (втім, і росіян також) об'єктами рішень, які ухвалюються в Москві, а не самостійними суб'єктами, які можуть самі потурбуватися про себе. Дехто з цих «імперських» прихильників Америки готовий навіть дозволити місцеву та регіональну автономію; основою для такої автономії, на їхню

думку, може бути один з найважливіших базових принципів американської моделі: відокремлення етнічності від території.

Інші «вестернізатори» готові до радикальніших заходів. Вони відверто проголошують ідею повного відокремлення етнічності від політики та держави, перетворення національного принципу на суто приватну справу особистості, справу, яка не має впливати на державну будівлю. Як вважають деякі радянські вчені, саме така ідея реалізована у США[11].

Є підстави для припущення, що сучасна лінія центру в умовах піднесення етнічних національних рухів полягає в тому, щоб нейтралізувати загрозу з боку більших націй, перетворивши Москву на «захисника» інтересів менших націй, і найважливіше – національних, релігійних та етнічних груп, розсіяних серед неросійських народів. Така політика має подвійну мету. З одного боку, вона послаблює союзні республіки, оскільки громадяни останніх отримують право звертатися до Москви за захистом. З іншого – старий апарат центру починає виконувати нову місію: він перетворюється на гаранта прав людини та етнічних груп у масштабах усього СРСР, у такому ж нейтралістському варіанті, в якому він виконував усі інші свої функції. Новопризначений директор Інституту етнографії Академії наук СРСР Валерій Тишков, наприклад, виступає проти «абсолютизації» птрав союзних республік стосовно прав інших спільнот, наприклад, автономних республік[12]. Ясна річ, центр виступає за розширення прав меншин у республіках СРСР, оскільки це розширює межі його повноважень як «гаранта» цих прав. Робиться це в інтересах його самозахисту, а не тому, що московська бюрократія раптом майже у повному складі перетворилася на товариство палких прихильників лібералізму та індивідуалізму.

Незалежно від того, ким вони є – фашистами чи лібералами, екстремістами чи поміркованими, атеїстами чи православними –

[11] Різноманітні «ліберальні» погляди представлені в дискусії за «круглим столом», що мав назву: Демократия есть конфликт: Поиск правового решения национальной проблемы в СРСР. – Век XX и мир. – 1988. – № 12. – С. 8–17.

[12] Тишков В. Народы и государство // Коммунист. – 1989. – № 1. – С. 49–59.

всі «рятівники імперії» залишаються прихильниками одного варіанту «географії». Це географія імперська, в якій Росія тотожна імперії. Але чому вимріяна лібералами імперія має бути російською? Чому б не прилаштувати до неї наліпку «радянська» чи яке-небудь інше позаетнічне гасло? Дискусії, що тривають останнім часом у СРСР, дають відповідь на ці запитання.

Історична неспроможність радянської системи сьогодні визнається цілком відверто. У зверненні І З'їзду народних депутатів СРСР (червень 1989 р.) йдеться про сучасну кризу Радянського Союзу. Визнається, що радянська система поступилася капіталізмові в «історичному змаганні». Але, як бачимо, одним із компонентів цієї поразки стала концепція «радянського народу». Якщо не вдалося створити нової, радянської цивілізації, то в якому сенсі народи Радянського Союзу можна вважати радянським народом?[13]

Вельми характерно, що «рятівники імперії» намагаються зберегти концепцію «радянського народу». Проте, якщо уважно проаналізувати їхні аргументи, стає очевидним, що «радянський народ», який вони захищають, є евфемізмом для означення російської нації. Академік Юліан Бромлей, який до 1989 р. був директором Інституту етнографії АН СРСР, визначає «радянський народ» як реальну «метаетнічну спільноту», яку об'єднують спільні соціалістичні риси[14]. У статті, написаній у січні 1988 р., Бромлей визнає законними вимоги щодо розширення сфери вжитку «національних» мов у неросійських республіках (принагідно зауважимо, що термін «національний» у радянській практиці означає «місцевий», не державний). Водночас Бромлей наполягає на розширенні сфери вживання російської мови в СРСР. Вельми показово, що він згадує про видання творів художньої літератури як про свідчення зростання «національно особливого», що протиставляється «загальному», – це останнє представлене,

[13] Докладніше див.: R. Szporluk. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // L. Hajda and M. Beissinger (eds.) The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. – Boulder, CO : Westview (переклад подано в ній збірці).

[14] Бромлей Ю.В. Быть цементирующей силой // Сов. культура. – 1988.– 25 июня. – С. 8.

на його думку, публікаціями прози та поезії російською мовою. «Загальне» в цьому разі є тенденцією до інтеграції, інтернаціоналізації[15].

Бромлей наділяє російську мову «інтернаціональними» рисами, відповідно ця якість поширюється й на російський етнос – для стороннього спостерігача створюється враження, нібито російська мова є більш інтернаціональною, ніж грузинська чи абхазька. Цікаво, чи буде вірш, який уславлює Леніна вірменською мовою, проявом лише «національних особливостей», тоді як вірш на честь Миколи II вважатиметься проявом «загального» та «того, що об'єднує» лише тому, що він написаний російською? Хоча й абсурдними здаються такі категоріальні вправи, вони лежать в основі імперського мислення сталінських часів і залишаються в ужитку сьогодні. Нещодавно естонський учений Яан К. Ребане висловив думку, що «інтернаціональне» (тобто радянське), або «загальне», означає лише одне – «російське»[16].

Висновок Бромлея про те, що неросійські мови є виявом «особливого», а російська є носієм «загального», виглядає як квінтесенція російського імперського мислення і дає змогу зрозуміти, чому воно саме російське, а не радянське. В його основі – впевненість у тому, що російський етнос є категорією вищого рівня порівняно з іншими етносами СРСР, – саме це є відмінною рисою «універсальності» радянського ладу. Згідно з таким підходом, єдність СРСР забезпечується підлеглим становищем неросійських народів щодо Росії, а не інтеграцією з нею.

Що мається на увазі під «інтернаціоналізацією» в уяві інших впливових політиків, стає зрозумілішим із промови Євгенія Примакова на XIX партійній конференції в Москві (червень 1988). Примаков пропонує створення «інтернаціональних структур, які охоплюють усі сторони нашого життя» завдяки «горизонтальній ротації кадрів по всій країні. Саме в цьому полягає урок

---

[15] Бромлей Ю.В. Национальные проблемы в условиях перестройки // Вопросы истории. – 1988. – № 1. – С. 8.

[16] Ребане Я.К. Строить вместе разумные отношения // Коммунист. – 1989. – № 4. – С. 85. Ця думка, звичайно, не нова, пригадаймо хоч би заголовок книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаної чверть століття тому.

подій останнього часу в Азербайджані та Вірменії...». Примаков веде далі: «Лише таким горизонтальним пересуванням партійних і господарських керівників можна створити єдиний інтернаціональний сплав у Радянському Союзі, який буде набагато монолітнішим, ніж сума національних утворень, які прагнуть замкненості»[17].

Академік Примаков не пояснив, хто має здійснювати такий обмін кадрами. Згідно з політичними реформами в СРСР, керівники партійних чи господарських організацій мають обиратися. Це означає, що Москва не може далі призначати чи пересувати керівні кадри з однієї республіки до іншої, з регіону в регіон. Цілком зрозуміло, що план, запропонований Примаковим, вимагатиме збереження за Москвою права призначати ці кадри.

Міжреспубліканський обмін кадрами був стандартною темою за брежнєвських чи андроповських часів, Горбачов також віддавав належне цій проблемі, принаймні до січневого 1987 р. Пленуму ЦК КПРС, після якого це питання зникло з його промов. Однак у квітні 1989 р. перший секретар ЦК Комуністичної партії Азербайджану Абдул-Рахман Везіров недвозначно висловився на підтримку обміну партійними кадрами між республіками та центром, хоча зовсім в іншому контексті, ніж Примаков. Він скаржився на те, що протягом тривалого часу партійних діячів із його республіки не переводили на роботу до Москви[18].

Відомий історик академік С. Л. Тихвінський, виступаючи на науковій конференції 1987 р., стверджував, що треба розвивати нові форми міжреспубліканської співпраці в науковій сфері. Тихвінський наголосив на необхідності «рішучого подолання небезпечної тенденції, спрямованої на поділ науки на українську чи азербайджанську, центральну чи провінційну». На його думку, існує лише одна, єдина радянська наука, непохитною основою якої є марксизм-ленінізм та інтернаціоналізм[19]. Варто зауважити, що, говорячи про радянську науку та інтернаціоналізм, Тихвінський не заперечив наявності окремої російської іс-

[17] Правда. – 1988. – 2 июля. – С. 8.

[18] Там само. – 1989. – 27 апреля. – С. 6.

[19] Тихвинский С.Л. Задачи координации в области исторической науки // История СССР. – 1988. – № 1. – С. 119.

торичної науки. Отже, можна припустити, що він ототожнює російську науку з радянською, або «інтернаціональною», хоча вже 1987 р. було важко, а 1989 – просто неможливо не помітити, що російські історичні дослідження мали дедалі менше спільного і з марксизмом-ленінізмом, і з інтернаціоналізмом.

Деякі дослідники, на відміну від Примакова та Тихвінського почуваються вільніше щодо ототожнення «російського» з «радянським». Приклади нічим не обмеженого російського імперського мислення можна знайти у виступах на симпозіумі «Демократія – це конфлікт», матеріали якого надруковано в журналі «Век ХХ и мир». Доктор філософських наук О. Пригожин цілком відверто охарактеризував росіян як «народ-патрон» усіх інших народів СРСР. Він вважає цілком природним і зрозумілим те, що вище керівництво країни (тобто СРСР) має складатися саме з росіян, саме вони мають переважати у складі центральних державних установ, у керівництві загальносоюзної Академії наук, Центральному Комітеті КПРС тощо. Він вважає, що навіть у неросійських республіках керівники російського походження повинні перебувати на «особливому становищі»[20]. Цілком очевидно, що для Пригожина «російське» є уособленням, втіленням загального, універсального, тобто «радянського», в СРСР. Вдаючись до тієї ж мови, можна сказати, що інші етнічні елементи упригожинській схемі представляють «особливе», партикулярне, інакше кажучи, щось місцеве, підлегле і не надто важливе.

«Будівничі нації»

Одним із наслідків кризи ідентичності в сучасному Радянському Союзі є піднесення етнічної самосвідомості в багатьох регіонах країни. Незадоволення радянською системою, загальне розчарування в гаслі «радянське – найкраще» та пошуки альтернативних варіантів осмислення нагальних проблем і способів їхнього розв'язку – все це лежить в основі сучасних процесів «побудови» та «розбудови» етнічних спільнот.

[20] Демократия есть конфликт: Поиск правого решения национ. пробл. в СССР. – Век ХХ и мир. – 1988. – № 12. – С. 10.

Росіяни також зіткнулися з проблемою пошуку перспектив і визначення власної ідентичності. Вони дедалі активніше визначаються й самостверджуються саме як російська нація, і головне – саме як нація, яка існує окремо від держави, тобто в цьому разі – від імперії. Деякі з новонароджених російських націоналістів відокремлюють історію російської нації від історії радянської держави не лише з 1930-х, а й з 1920-х, ба навіть з перших післяреволюційних років. У процесі переоцінки історії дедалі очевиднішим стає прагнення домогтися «розлучення» російського націоналізму з радянською державою та марксистсько-ленінською ідеологією. Якщо ця тенденція й далі розвиватиметься, набиратиме силу, може сформуватися те, що деякі росіяни називали російським «націонал-комунізмом».

Понад двадцять років тому Марк Дж. Філд визначив націонал-комунізм як «намагання частини нації, котра нещодавно перетворилася на одну з провідних світових держав світу, визначити свою національну та культурну ідентичність». В основі націонал-комунізму, писав він, лежить «симбіоз доктринальних основ комунізму та національних російських інтересів, які, своєю чергою, ототожнюються з інтересами комуністичного руху (котрий, по суті, є наднаціональним»). Цей симбіоз виник тоді, коли радянське керівництво (насамперед це був Сталін) усвідомило, що «[всесвітня] пролетарська революція ще не на часі», й вирішило, що треба будувати «соціалізм в одній, окремо взятій країні». Сталін вважав Росію бастіоном комуністичного руху, відповідно «все, що сприяло зміцненню Росії як нації (індустріалізація, наприклад), було корисним для цього руху»[21].

Питання про те, наскільки Сталін прислужився світовому комуністичному рухові, ми виносимо за рамки нашої дискусії; нас більше цікавить те, що дедалі більше людей стверджують: сталінський режим був згубним для Росії. І йдеться не лише про «поміщиків і буржуазію», куркулів чи селянство загалом, – ідеться про згубність для всієї Росії, тобто країни та її народу. Ця тема

[21] Field M. G. Soviet Society and Communist Party Controls: A Case of Constricted Development // D. W. Treadgold (ed.) Soviet and Chinese Communism: Similarities and Differences. – Seattle, WA : Univ. of Washington Press. – 1967. – С. 196.

існує вже досить давно серед визнаних антикомуністів. Александр Солженіцин, який на початку 1970-х ще жив у Радянському Союзі, був одним із найвидатніших представників такої думки щодо впливу комунізму на Росію. Якщо Солженіцин виступав проти комунізму з позицій старої, православної Росії, деякі крайні шовіністичні елементи серед дисидентів критикували радянське минуле з протилежного боку. Вважаючи відповідальними за всі вади радянської держави євреїв, сіоністів, масонів тощо, вони водночас демонстрували свою глибоку відданість «справжньому» радянському соціалізмові (який досить часто в їхній уяві є тотожним сталінізмові)[22].

Чимало людей зараз цілком упевнені, що Росія безнадійно відстає від інших радянських республік (не кажучи вже про західні країни), і дедалі частіше в цьому вголос або опосередковано звинувачують правлячу партію, державу, ідеологію. Можна наводити чимало прикладів цих підривних настроїв, однак вистачить кількох. Відомий письменник-«почвенник» Василий Бєлов, виступаючи як кандидат у депутати Верховної ради СРСР, казав: «Непродумана колективізація у 1930-ті завдала великих втрат не лише селянству, а й усьому російському народові. За моїми даними, зараз російських людей у країні менше половини». Бєлов скаржиться, що попри ці факти деякі вчені стверджують, буцімто характерною рисою росіян є «особлива агресивність». Ці невідомі вчені навіть «насмілюються казати, що існують медикаментозні засоби лікування цієї агресивності».

Не менш критично Бєлов ставиться до організації державою зовнішньої торгівлі: Радянський Союз, на його думку, експортує свої найкращі товари, які залишаються недоступними радянським людям, закуповуючи при цьому промислове обладнання за кордоном – це лише увічнює його традиційну роль відсталої країни, залежної від іноземних «технологій учорашнього дня». (Бєлов вважає, що іноземці не продають нам свої найпередовіші технології). Якщо таку практику не припинити, країна ризикує перетворитися на «колонію»[23].

---

[22] Досить повний набір документів і докладний аналіз цих течій можна знайти в працях Александра Янова та Джона Б. Данлопа.

[23] Сазонов Г. Василий Белов: не бойтесь гласности! // Правда. – 1989. – 5 марта.

В одній зі статей серії під загальною (й досить промовистою) назвою «Хто винний, або Що робити?» публіцист Юрій Черниченко пише про Росію (маючи на увазі РРФСР, а не СРСР загалом), як про найбруднішу країну не лише в СРСР та Європі, країну, що за радянських часів стала значно бруднішою, ніж на початку XIX ст., коли поет Михаїл Лермонтов назвав її «немита Росія». Черниченко вважає, що на часі – завдання «відмити Росію», на його думку, сучасний важкий стан країни зумовлений владою партійної бюрократії, яка очолювала «суто тоталітарний режим, режим адміністрування»[24].

Досить поширеним є ототожнення російського націоналізму з найбільш екстремістськими, фашистськими чи расистськими ідеями та групами. Цей погляд є хибним. Фашизм, расизм та екстремізм не єдині російські альтернативи ідеології комунізму та радянської політичної системи. У Росії є чимало різноманітних течій, класифікувати які, не вдаючись до надмірних спрощень, просто неможливо. Тому зосередьмося на деяких моделях майбутнього Росії, в основу яких покладено один загальний принцип – відчуження їхніх прибічників від сучасної системи.

По-перше, є росіяни, які відкидають комунізм і радянський лад, шукаючи альтернативу в культурницькому, зокрема релігійному, націоналізмі. По-друге, існує модель Росії як демократичної, ліберальної модерної національної держави західного типу. Третя модель створена тими, хто критично налаштований щодо імперської побудови СРСР і вважає, що РРФСР має перетворитися на повноправну республіку. Протиставляючись «Москві», тобто сталіністській бюрократичній та централізованій машині, ці росіяни вимагають докорінних змін у статусі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в Радянському Союзі. Вони вважають, що національні інтереси Росії буде забезпечено лише тоді, коли РРФСР матиме окрему від СРСР ідентичність, власні урядові, партійні та інші структури.

[24] Черниченко Ю. Отмыть Россию // Знамя. – 1989. – № 2. – С. 168–169.

Націоналізм РРФСР

Почнімо наш аналіз із третьої моделі, яка є антиімперською, але не антисоціалістичною чи антирадянською. Вона передбачає зміни в інституційному статусі РРФСР, відмову російської нації від позиції імперської нації в СРСР. Настрої цих «ересефесерівських росіян» висловлено в інтерв'ю «Літературній Росії» секретаря Московської організації Спілки письменників РРФСР Анатолія Жукова. Згадуючи про етнічні проблеми в Середній Азії, Прибалтиці, Вірменії та Азербайджані, піднесення «русофобії» в Казахстані та інших регіонах СРСР, Жуков пов'язує ці явища з тим, що поза увагою залишалися місцеві особливості. Згадані республіки не можуть адекватно розв'язувати ці проблеми, оскільки не мають необхідної для цього свободи дій. На запитання, чи стосується це Російської Федерації, Жуков відповів: «Ясна річ. Чому ми маємо бути винятком? Але цей виняток існує. У російських школах, наприклад, російська історія не вивчається, є лише історія СРСР. Республіканської Академії наук у нас немає, як немає республіканських ЦК партії та комсомолу, немає республіканських профспілкових органів, не відбуваються їхні з'їзди... За кількістю спеціалістів із вищою освітою та наукових працівників на тисячу населення росіяни на останньому місці, село в нас у руїні, народжуваність упала, національну культуру майже знищено... Хіба ж не виняток? У нас навіть і столиці власної немає, «ділимося» нею з усією країною»[25]. Цілком очевидно, що заяви Жукова не завжди відповідають дійсності. Наприклад, він не знає, що в українських школах не викладають дисципліни під назвою «Історія України»[26]. Набагато цікавішим є те, що Жуков та інші росіяни, які скаржаться на відсутність викладання російської історії в російських школах, зовсім не думають про те, що так звана «Історія СРСР» є історією Росії. Те, що в шкільних підручниках поіменовано як «Історія СРСР», у принципі, є історією царської держави. Коли ці критики кажуть, що їм потрібна історія російського народу, російської нації, вони фактично визнають, що історія великих князів та царів

[25] Лит. Россия. – 1989. – 2 июня.

[26] На той час – в УРСР.

не є власне російською історією. Дехто слушно вказує на те, що не можна називати епоху до 1917 р. «історією СРСР» (зауважмо, що таке практикується не лише в радянських підручниках, а й у наукових працях). У листі до журналу «Наш современник» полковник у відставці І. Заїчкін та генерал-майор авіації І. Почкаєв пишуть про абсурдність таких назв, як «Історія СРСР. Феодальна епоха». До 1917 р., стверджують вони, має бути історія Росії та інших народів[27].

Очевидно, що в цих пропозиціях немає політичної крамоли. Проте такі вимоги з боку росіян нерідко мають шовіністичну, антисемітську домішку. Наприклад, у листі до XIX партійної конференції групи діячів російської культури міститься вимога введення етнічних квот у тих установах РРФСР, які мають бути створені на пропозицію авторів листа[28]. (Цікаво, що, подібно до Жукова, автори листа вважають, що в неросійських республіках викладаються курси історії відповідних націй. Як ми вже зауважували, цього немає ні в Україні, ні в Білорусії, ні в багатьох інших республіках). Російські «діячі культури» вважають, що відсутність російських інституцій (до списку яких вони включили КГБ, академії наук та мистецтв) є наслідком втілення «сіоністсько-троцькістського плану», що, як вони гадають, полягає у створенні федерації «народностей» із окремими центрами, але без центру для Росії. Вони доводять, що Ленін буцімто виступав проти цього плану – але без успіху. «Отже, росіяни стали безправними у власній країні!»[29]

[27] За обьективность в отечественной истории // Наш современник. – 1988. – № 5. – С. 186–188.

[28] Письмо советскому правительству // Лит. Иркутск. – 1988. – декабря. – С. 4, 7.

[29] Автори посилаються на праці: Ленін В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 22. – С. 229–230. Радянський дослідник Г. І. Куніцин доводить, що сталінська концепція ролі російської нації як провідної нації радянської держави запроваджувалася на практиці після 1917 р. всупереч ленінським настановам. Позбавляючи РРФСР нормальних державних структур, необхідних для радянської республіки, та віддаючи її під безпосереднє управління центральної влади, Сталін відновлював дореволюційну велику державу, імперську концепцію, але робив це під прикриттям революційної термінології. Жодного слова про «сіоністів»

Та обставина, що серед тих, хто підтримує національні вимоги росіян є також антисеміти та реакціонери, не може бути підставою для заперечення усіх цих вимог. Саморозуміло, що пропозиція щодо кадрових обмежень за етнічним принципом в Російській академії наук несправедливою, але не заперечує цілком слушного твердження про необхідність створення такої академії. Створення такої установи не лише сприяло б розвиткові самої Росії, а й допомогло би позбавити росіян тавра «радянськості», сумнівного титулу радянського «народа-патрона». Зауважмо, що колись подібні вимоги висувалися в російському самвидаві й набули популярності серед представників лівого спрямування[30].

Є ще одна тема, яка обтяжує свідомість росіян фактично всіх політичних спрямувань, – це подвійний статус Москви як сто-

---

чи «троцькістів» у статті Куніцина (добре документованій і досить об'єктивній) немає: (Куницын Г. И. Самоопределение наций: история вопроса и наше время // Вопр. философии. – 1989. – № 5. – С. 68–86).

[30] Понад 10 років тому Рой Мєдведєв писав: «Фактично національне життя росіян є набагато обмеженішим, аніж у вірменів, грузинів чи узбеків. Наприклад, села та селища корінних російських регіонів набагато більше занедбані, аніж села України, Молдови, Закавказзя чи Прибалтики. Навіть більше, у росіян немає власної столиці. Москва як столиця багатонаціонального Союзу майже втратила риси національного російського міста, столиці російських земель, якою вона була до революції. Більш європейський, промисловий та чиновницький Петербург був столицею імперії. Це перетворення Москви на інтернаціональний центр, позбавлений чіткого національного обличчя, аж ніяк не можна вважати позитивним для російської нації. Сучасне послаблення основ російського національного життя не є ні закономірним, ані прогресивним. Як можна не лише зберегти, а й розвивати далі відмінні, оригінальні риси російського народу? Це питання потребує суспільного аналізу. Насамперед зауважмо, що вимога відокремити столицю СРСР від столиці РРФСР, за яку багато людей постраждало за часів Сталіна, не є безпідставною. Так само існує потреба в масштабних і невідкладних заходах щодо підвищення рівня сільського господарства та культури в корінних російських регіонах, особливо в центральному та північному регіонах європейської частини СРСР» (Medvedev R. What Awaits Us in the Future? (Regarding Solzhenitsyn's Letter) // M. Meerson-Aksenov and B. Shragin (eds.) The Political, Social and Religious Thought of Russian «Samizdat» – An Anthology. – Belmont, MA : Nordland, 1977. – C. 77–78).

лиці СРСР та РРФСР. У зв'язку з цим чимало росіян нарікають на те, що Ленінград втратив статус імперської столиці й перетворився на обласний центр. Нещодавно питання про статус Ленінграда обговорювалося в публікаціях видань «Литературная газета» та «Литературная Россия». На шпальтах останньої ленінградський письменник Фелікс Димов пише, що в 1949–1950 рр. серед звинувачень на адресу ленінградського партійного керівництва було й те, що воно пропонувало перенести столицю РРФСР до Ленінграда (Сталін вважав це проявом сепаратизму). Хоча сам Димов не окреслює чітко свою позицію в цьому питанні, він із жалем пише про те, що колишня столиця, яка за кількістю населення, науковим та промисловим потенціалом є набагато розвинутішою, ніж столиці всіх 14 республік, зведена до такого низького рівня[31].

«Нація – культура»

Жодна із сучасних течій російської суспільної думки (чи то офіційної, чи з «андерграунду») не привертала такої уваги західних дослідників, як національно-релігійне та «культурологічне» спрямування з усіма їхніми відгалуженнями. Православна релігія та церква, їхня роль в історії Росії, їхній духовний вплив на формування модерної російської ідентичності – такі теми перебувають у центрі уваги цих російських діячів. Оцінка окремих постатей та подій російської духовної історії, вплив минулого на сучасні духовні та політичні проблеми – це ті теми, стосовно яких точаться головні, часом досить гострі, дискусії в цьому середовищі.

Донедавна основним місцем цих дискусій були сторінки «товстих» журналів, а головною аудиторією залишалась інтелігенція. Протягом останніх двох років почали виникати організації, які намагаються пропагувати своє бачення Росії як культурної спільноти серед широкого загалу. Можливо, ми стаємо свідками початкового етапу інституційного оформлення різних

[31] Дымов Ф. Что не запрещено – разрешено // Лит. Россия. – 1988. – 17 июня. – С. 3. Див. також матеріали симпозіуму, учасниками якого були Д. С. Лихачев та Н. Толстой : Великий город с областной судьбой? // Лит. газета. – 1988. – 2 марта. – С. 10.

підходів до того, якою бути Росії. Характерною рисою цих організацій є розмаїття підходів, різне бачення російської національної ідентичності, територіального оформлення «Росії», різне ставлення до імперії.

Оскільки досить важко знайти чітку межу між цими спрямуваннями, які до того ж часто перетинаються, почнімо з тих, які приділяють переважну увагу російській культурі в широкому розумінні, але при цьому не претендують на особливу роль Росії стосовно інших народів СРСР.

Одну з таких організацій, «Народный дом Россия», було засновано в червні 1989 р. «Народный дом» недвозначно визначає територію своєї діяльності межами РРФСР та проголошує своїм програмним завданням «відродження духовного, суспільного, культурного та соціально-економічного життя в Російській Федерації». Основним засобом досягнення цієї мети організація вважає вивільнення енергії суспільства, яке «тривалий час перебувало під гнітом тотально заборонної системи»[32].

Іншою культурницькою ініціативою, яка наголошує на своїй автономності від держави, став «Российский энциклопедический культурный центр». Ідея полягає у створенні російської енциклопедії, яка б охоплювала всі аспекти саме російської історії, культури, цивілізації й не була б універсальним виданням зразка «Великої радянської енциклопедії» чи подібних багатотомових енциклопедій інших республік. Автори ідеї акцентують свою незалежність від держави[33].

Джон Данлоп пише про дві інші ініціативи в культурницькій сфері. Обидві заслуговують на увагу завдяки політичному (щоб не сказати, імперському) підтекстові. Назва першої – «Фонд славянской письменности и славянских культур», до його складу входять діячі, яких Данлоп називає «консервативними російськими націоналістами». На його думку, «Фонд...» є «пансла-

[32] Галаева С. Народный дом России // Лит. Россия. – 1989. – 23 июня – С. 18.

[33] Див. інтерв’ю голови редколегії, члена-кореспондента Академії наук СРСР О. Трубачова (Литературная газета. – 1989. – 22 марта), а також доповідь: Планы российской энциклопедии // Лит. Россия. – 1989. – 14 апреля. – С. 3.

вістським за своєю орієнтацією»[34]. Данлоп зауважує, що серед 80 організацій-членів фонду є Спілка письменників РРФСР, спілки письменників України і Білорусії, академії наук цих республік та численні російські й загальносоюзні організації. Він стверджує, шо «де-факто метою цієї нової організації є зміцнення зв'язків між росіянами, українцями та білорусами». Інтерес фонду до слов'янських (православних) націй інших країн є другорядним.

Данлоп наводить таку цитату з виступу Дмитрія Балашова, «відомого російського націоналістичного письменника»: «Питанням дня... є таким: чи буде збережено «надетнічну» державу, створену росіянами». Буде дуже прикро, стверджує Балашов, «якщо чудо російської державності згине в «хаосі». На підставі цих і подібних висловлювань Данлоп робить таке узагальнення: «Консервативні російські націоналісти занепокоєні перспективою політичного розпаду радянської імперії. Вони намагаються зцементувати східнослов'янське ядро СРСР»[35].

Інша організація, на яку звернув увагу Данлоп, – «Ассоциация российских художников» – також створена на початку 1989 р. Головною метою асоціації, за Данлопом, є «боротьба проти сепаратистських націоналістичних тенденцій меншин, які загрожують єдності Радянського Союзу». Данлоп підтверджує свій висновок цитатою з такої декларації:

> Колись могутній союз народів Росії, що виник на ідеї непорушної єдності, переживає важкий період, коли під прикриттям демагогічних гасел націоналістичні угруповання намагаються зруйнувати єдність народів[36].

Нещодавно комерційний директор асоціації Борис Царьов заявив, що його організація підтримує вільний розвиток усіх народів, але першочерговим об'єктом її турботи є російська культура. Асоціація рішуче обстоює єдність СРСР, який є результатом історичного розвитку, утворюючи «братство» народів, об'єднаних у спільній державі. Царьов застерігав неро-

[34] Dunlop J. B. Two Noteworthy Russian Nationalist Initiatives // RFERL Report on the USSR. – 1989. – N 21. – C. 3.

[35] Ibid. – C. 3–4.

[36] Данлоп цитує за: Моск. литератор. – 1988. – 16 декабря. – С. 3.

сійські народи проти якихось неназваних елементів, що прагнуть зруйнувати СРСР та запанувати «над усіма націями»[37].

Навесні 1989 р. виникло ще дві російські націоналістичні організації. 16–17 березня у Москві утворився Союз духовного возрождения Отечества. За інформацією «Московского литератора», на установчих зборах були присутні щонайменше 200 делегатів від «патріотичних організацій» Москви, Ленінграда, Поволжя, Уралу, Сибіру, України, Казахстану та Білорусії, представники російської православної церкви. Серед «засновників» організації названо видавництво «Советская Россия», Ленінську бібліотеку, вчену раду з проблем російської літератури Академії наук СРСР, колгосп з Чувашії та «вісім регіональних патріотичних об'єднань Уралу та Сибіру»[38].

Тижнем пізніше за оголошення про утворення організації її президент М. Антонов дав публічні пояснення щодо завдань Союзу. Вихід країни із сучасної кризи можливий «лише за умови морального відродження кожної нації нашої великої Батьківщини». Членами Союзу можуть стати лише ті патріотичні організації, які своїми справами довели, що вони підтримують соціалізм, незалежність країни та перебудову, очолювану партією. Маніфест Союзу, надрукований поряд зі статтею Антонова, був адресований «нашим соотечественникам, братьям и сестрам россиянам, всем народам, расцветающим в Отечестве»[39].

Програмні документи Союзу та стаття Антонова дають підстави вважати цю організацію відверто націоналістичним, антизахідним та антиліберальним утворенням, яке водночас використовує комуністичні та російські націоналістичні гасла. Союз можна було б охарактеризувати як націонал-соціалістичну організацію, для якої «Отечество» – це багатонаціональна країна, де провідну роль відіграють росіяни. Знов-таки у березні 1989 р., і також у Москві, нібито на додаток до Союзу і багатьма з

[37] Царев Б. И. Силой российского братства // Лит Россия. – 1989. – 16 июня. – С. 11.

[38] Моск. литератор. – 1989. – 24 марта. – С. 1; Лит. Россия. – 1989. – 31 марта. – С. 10.

[39] Антонов М. С позиций социализма // Моск. литератор. – 1989. – 31 марта; див. там само: «Воззвание Союза духовного возрождения России».

його засновників було створено ще одну організацію – «Московское русское патриотическое общество «Отечество». Московське товариство побудоване за суто етнічним принципом, про що свідчить прикметник «русское» (йдеться про етнічні, особисті ознаки) замість «российское» (територіальний принцип, який включає не лише етнічних «русских», а й усіх громадян Російської Федерації). У програмі Товариства містяться вимоги створення російського телебачення (тобто телебачення РРФСР), російської Академії наук та деяких інших установ. Наголошується на «військово-патріотичному вихованні», до керівництва організації входить щонайменше один офіцер[40]. Наголошення на етнічному принципі членства відрізняє Товариство від «Союзу духовного возрождения Отечества», який зацікавлений у поширенні впливу на всю територію Радянського Союзу.

Цей короткий і вочевидь побіжний огляд свідчить про піднесення націоналістичних почуттів та настроїв і водночас є ілюстрацією того, наскільки важко зрозуміти, якою саме росіяни уявляють собі Росію та її майбутнє. Погляди та позиції, про які ми згадали, багато в чому збігаються з поглядами «рятівників імперії», хоч останні і вважають за краще називати себе радянськими, а не росіянами (часом не помічаючи тотожності цих понять). Деякі інші підходи чіткіше окреслюють саме російську орієнтацію, замкнені на РРСФР. Однак ті «будівничі нації на основі культури», які наголошують на важливості православного чинника та особливому характері зв'язку між росіянами та братами-слов'янами, неначе забувають про те, що Російська Федерація є батьківщиною декількох мусульманських націй, наприклад, волзьких татар, які за чисельністю є великою нацією не лише за російськими республіканськими, а й за загальносоюзними стандартами. Те, що «націокультурники» не беруть до уваги неслов'янські нації Росії та водночас наполягають на спорідненості українців та білорусів із росіянами (дехто навіть твердить, що насправді вони є однією єдиною нацією), зближує їх радше з «рятівниками імперії», ніж із «будівничими нації».

[40] С думой о Родине, о России // Лит. Россия. – 1989. – 31 марта. – С. 10; Отечество – высшая ценность // Там само. – 1989. – 23 июня. – С. 14. У першому випадку організацію названо «движение», в другому – «общество».

Росія як демократична національна держава

Третя модель щойно починає формуватися серед діячів і теоретиків російського національно-демократичного руху. До літа 1989 р. російський демократичний рух ще не спромігся створити загальноросійську організацію на зразок тих, що вже існували у Прибалтиці та вже зароджувалися в Україні та Білорусії. Втім, на Уралі, в Ярославлі, Ленінграді й нещодавно у Москві вже створено «народні фронти», й, очевидно, це лише справа часу, коли вони об'єднаються в російський народний фронт.

Можна також припустити, що ці фронти об'єднаються для того, щоб проголосити створення «всесоюзного» фронту замість усеросійського. Якщо таке трапиться, сучасні російські демократи повторюватимуть більшовиків та своїх демократичних попередників дореволюційної епохи, які до останнього моменту відмовлялися бути лише «великороссами». У цьому плані досить показовими є спогади Павла Мілюкова, написані у 1920-ті. Він згадував, як напередодні революції 1917 р. діячі неросійських національних рухів закликали російську інтелігенцію до переосмислення її національної самосвідомості, вважаючи це необхідною умовою для співпраці. Закликаючи росіян перетворитися на «великороссів», тобто усвідомлювати себе як етнічну категорію, а не як групу, що репрезентує всю імперію загалом, неросійські діячі доводили, що така зміна уможливить рівноправність у взаєминах. Визначаючи себе «росіянами» саме в імперському, а не в національному сенсі, російські демократи, на думку неросіян, претендували на верховенство, на роль керівників щодо інших народів. Згодом Мілюков визнав, що російська інтелігенція не могла діяти інакше, оскільки поступки в цій сфері вимагали «ревізії» російської історії[41]. Інакше кажучи, це означало заперечення легітимності тієї спадщини російської історії, яка становила для Мілюкова та його колег справжню цінність – імперії.

Чи погодиться російська інтелігенція 1990-х зробити те, на що не спромоглися її попередники 1900-х? Стаття Балахонова,

[41] Милюков П.Н. Национальный вопрос: Происхождение национальности и национ. вопр. в России. – Б.м.: Библиотека издательства «Свободная Россия», 1925. – С. 116–117.

яку ми згадували раніше, гранично ясно обґрунтовує необхідність відмови російської нації від імперських амбіцій, опосередковано даючи відповідь на запитання, відповідь, якої не міг дати Мілюков[42]. Якщо пропозиції Балахонова щодо розв'язання «російського питання» буде реалізовано, це не тільки стане передумовою вільного розвитку неросійських націй, а й, за словами Мілована Джиласа, «позбавить російську націю сучасного (й часто небажаного) імперського тягаря». Мілован Джилас у бесіді з Джорджем Урбаном так узагальнив своє бачення проблеми співвідношення радянсько-імперського з національно-російським: «Ми говоримо про те, що неприродний тиранічний режим природно вичерпав себе, подібно до того, як свого часу британська та французька імперії, коли прийшов відповідний час, занепали. Російський народ може максимально скористатися моментом. Він може отримати шанс на вільне та заможніше життя й залишатися при цьому, безумовно, великою нацією. Ви знаєте, що комуністична система нав'язувала росіянам похмуру самозадоволеність, проявами якої ставали ксенофобія, хворобливі прояви національної зверхності, а з іншого боку – сльозливі сповіді в національній неповноцінності. Я цілком переконаний у тому, що менша за розмірами, але впевнена в собі, відкрита демократична російська держава викликатиме в росіян значно менше хворобливих емоцій і перетворить їх на щасливу націю тією мірою, до якої росіяни здатні бути щасливими. Уявіть собі, що повсюдно відчуватимуть люди вільного світу, коли вони стануть свідками того, як цей останній бастіон несвободи прямує шляхом усіх тираній»[43].

Узагальнимо найважливіші моменти у пропозиціях Балахонова, маючи на увазі, що принаймні деякі з його ідей є предметом зацікавленого обговорення в Демократичному союзі, який може стати першою провідною російською організацією, яка водночас є національно орієнтованою (чи «націоналістич-

[42] Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета – главная национальная проблема русского народа // Русская мысль. – Париж. – 1989. – 23 июня. – С. 6–7.

[43] Djilas on Gorbachev (II): M. Djilas and G. Urban in conversation // Encounters. – 1988 (November). – C. 30.

ною»), ліберальною, прозахідною та демократичною. Внаслідок складних та глибоких історичних причин російська національна свідомість, вважає Балахонов, міцно пов'язана з імперською ідеєю (яка нерідко ототожнюється з ідеєю авторитарної, централізованої держави). Саме ці глибоко закорінені рудименти історичної свідомості є джерелом найсучасніших проявів «імперської ідеології». Балахонов вважає, що, наприклад, в основі екстремістських настанов товариства «Память» – імперсько-етатистський світогляд.

Першочерговим завданням російської нації, пише Балахонов, має бути ревізія її національної свідомості. Росіяни мають прийняти демократичні цінності, і якщо вони «добровільно вийдуть зі складу великої імперії під назвою СРСР», це буде лише на їхню користь. Росіяни мають також зрозуміти, що «менша імперія», тобто РРФСР, яка є ядром «більшої імперії», також має розпастися.

Балахонов пропонує створити на місці РРФСР чотири демократичні та суверенні держави з тих територій, де переважають росіяни:

1. Російські історичні землі аж до Уралу з центром у Москві, територія, на якій, власне, й сформувалися великороси та їхня державність.
2. Західний Сибір.
3. Східний Сибір (Балахонов припускає, що може утворитись і єдина сибірська держава).
4. Російський Далекий Схід.

Як вважає Балахонов, створення незалежних держав у Сибіру та на Далекому Сході спонукатиме росіян до участі у розвиткові «Тихоокеанської спільноти» у XXI ст., з чого вони матимуть безсумнівні переваги. У будь-якому разі він упевнений у тому, що відмова від імперії вигідна не лише неросійським народам, а й самим росіянам. На його думку, деякі росіяни вже зрозуміли можливості такого варіанту: «І в російському Сибіру, й на Далекому Сході вже можна почути голоси, які закликають до економічної, державно-політичної та культурної автономії, до зменшення залежності від надмірної влади центру»[44].

[44] Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета – главная национальная проблема

Утім, Балахонов визнає, що його погляди навряд чи знайдуть масову підтримку у найближчому майбутньому. Тому найневідкладнішим завданням він вважає реформування свідомості російського народу, оскільки більшість росіян і надалі перебуває в путах імперської ментальності. «Імперський інстинкт росіян надзвичайно сильний, і до сьогодні ми не уявляємо собі іншої форми існування, аніж сучасна імперія від Бреста до Владивостока». Оскільки самі росіяни століттями не знали іноземного ярма, вони не розуміють, що таке національний гніт, і відповідно, не варто чекати від них симпатії до національно-визвольних рухів залежних націй. Однак росіяни мають прийняти ідею падіння імперії і, таким чином, визволити самих себе, – або ж вони намагатимуться зберегти імперію, і тоді вони позбавлять себе свободи. У цьому разі може виникнути «великодержавний російський фашизм»[45].

Балахонов не самотній у своїх міркуваннях. Газета Народного Фронту Латвії «Атмода» нещодавно надрукувала промову віце-президента Всесоюзної соціологічної асоціації Бориса Ракитського на Балтійській асамблеї. У газеті «Литературная Россия» Ракитський сказав: «Російський демократичний рух, запевняю вас, стурбований сьогодні саме тим, що ми не можемо пробитися в глибинний шар народної свідомості, аби спробувати викоренити те імперське, що в ньому є. Це за формою великодержавницька, а за змістом рабська свідомість. Але ми працюємо, намагаємося в цьому питанні підтримати ваші зусилля»[46].

У статті «Російське суспільство про російські проблеми» Александр Казаков закликає своїх співвітчизників не ототожнювати батьківщину з державою та «владою». Російський народ, пише Казаков, повинен навчитися не плутати любов до рідної землі з любов'ю до держави, політичної, військової та економічної могутності. Росіяни передусім мають працювати над «відродженням національної Росії»[47].

русского народа // Русская мысль. – Париж. – 1989. – 23 июня. – С. 6. Щодо можливостей поділу РРФСР див.: Соколов В. Демократия и границы: концепция // Лит. газета. – 1989. – 2 августа. – С. 10.

[45] Там само. – С. 7.

[46] Лит. Россия. – 1989. – 30 июня. – С. 14.

[47] Там само.

На даному етапі досить важко з’ясувати, наскільки широку підтримку мають ідеї таких людей, як Балахонов, Ракитський чи Казаков. Балахонов ще на початку 1970-х почав виступати за розпад радянської імперії та створення на її місці російської демократичної національної держави – і постраждав тоді за це. Незалежно від того, наскільки широкою є підтримка його поглядів, він має цілковиту рацію, коли приділяє увагу політичним перспективам регіональних рухів у Російській Федерації, включаючи ті, що виникають на корінних російських територіях.

Якщо коли-небудь російська нація й визволиться з-під влади «імперського менталітету», це не буде наслідком чогось на зразок масової інтелектуальної революції з епіцентром у Москві чи Ленінграді. Можливо, реалістичнішим буде припущення, що таке зрушення почнеться шляхом, уже випробуваним у «провінції», де утворилися регіональні «народні фронти» на зразок тих, що діють на Уралі, в Сибіру та обласних центрах європейської частини Росії.

Є певні ознаки того, що російський націоналізм, російська демократична національна свідомість набувають організованих, інституційних форм. «Демократический союз» є російською, а не «загальносоюзною» організацією. За інформацією «The New York Times», 12 березня 1989 р. під час демонстрації на честь Лютневої революції 1917 р. її учасники – члени «Демократического союза», несли російські трикольорові прапори. Подібно до того, як прибалти та українці святкують різні дні 1918 р. як дні незалежності, російські демократи вважають річницю Лютневої революції російським національним святом, днем визволення їхньої нації від царизму[48].

Російські націоналісти зі Спілки письменників РРФСР (не кажучи вже про членів товариства «Память») навряд чи стали би святкувати річницю Лютневої революції як національне свято. Дехто з них негативніше ставиться до тих, хто скинув царя у лютому–березні 1917 р., ніж до тих, хто захопив владу того ж року у жовтні[49]. Їх неважко зрозуміти: ліберали, радикали та демократи почали розпад імперії, більшовики відновили її.

---

[48] The New York Times. – 1989. – 13 March.

[49] Wishnevsky J. «Nash Sovremennik» Provides Focus for «Opposition Party» // Report on the USSR. – 1989. – 20 January. – C. 30.

Реакція неросійських народів

Дискусії щодо минулого та майбутнього Росії не є лише внутрішньою національною справою росіян. Питання, якими переймаються росіяни, знаходять підтримку з боку їхніх співвітчизників з інших народів. Однією з тем, яка цікавить багатьох, є статус РРФСР. Інша стосується взаємин росіян із двома сусідніми східнослов'янськими націями. Найважливішою проблемою залишається вибір між російською та радянською ідентичністю. Саме в рамках останньої точаться суперечки щодо російсько-єврейських відносин.

Ті росіяни з табору «будівничих нації», які вбачають у російській республіці лише вітчизну росіян («русских»), чомусь не беруть до уваги ту обставину, що РРФСР складається з 20-ти автономних республік, включаючи Татарську, Башкирську, Дагестанську та Якутську АРСР. Ті російські «націокультурники», які найбільше стурбовані проблемами слов'янської, особливо східнослов'янської, єдності та наголшують на важливості релігійної, православної компоненти в російській національній ідентичності, «не помічають», що навіть не зважаючи на те, що російська нація є слов'янською та православною (принаймні за традицією), є ще мільйони громадян Росії (РРФСР), яких не можна назвати ані слов'янами, ані православними.

Загальновідомо, що група етнічних російських націоналістів, яка гуртується довкола журналу «Наш современник», має антисемітську спрямованість. Цей журнал відомий також конфліктами з грузинськими письменниками. Останнім часом, як зауважила Юлія Вішневська, члени Спілки письменників РРФСР неросійського походження, зокрема татари та представники народів Півночі, недвозначно висловилися проти російського націоналізму. На пленумі Спілки письменників РРФСР 1988 р. вони виступили проти дискримінації їхніх націй, що відбувається на їхній власній території, проти надання росіянам привілеїв у культурній, економічній та професійній сферах. Вони також протестували проти подібної дискримінації в самій Спілці письменників РРФСР, вказуючи на те, що в редакційній колегії ор-

гану Спілки журналу «Наш современник» немає жодного представника неросійських народів[50].

Деякі представники народів РРФСР вважають, що республіка має перетворитися на справжню федерацію, бо поки вона є такою за назвою, але не має відповідної формальної конституційної структури. Так звані автономні республіки цієї автономії не мають, а більшість регіонів РСФСР, які вважаються етнічними російськими територіями, позбавлені навіть формально автономних органів. Депутат З'їзду народних депутатів від Евенкійського автономного округу запропонував розв'язати цю проблему шляхом створення парламенту Росії, який складатиметься з двох частин: Палати Республік та Палати Національностей[51].

Найбільша в Росії неросійська нація, татари, для поліпшення свого становища готові до радикальніших кроків. Наприкінці 1988 р. журнал ЦК Компартії Татарстану «Слово агитатора» надрукував проект програми Татарського громадянського центру (аналога народних фронтів прибалтійських республік). У проекті висуваються вимоги забезпечення суверенних прав «народу Татарської АРСР», пропорційного представництва народу Татарстану в урядах СРСР та РРФСР та поступового перетворення Татарської АРСР на союзну республіку[52]. У травні 1989 р. з'їзд Спілки письменників Татарської АРСР одноголосно висловився за те, щоб звернутися до ЦК КПРС з проханням надати республіці статус союзної. На з'їзді згадувався такий факт: лише 12 відсотків татарських дітей навчаються в татарських школах в автономній республіці, і лише 7 відсотків – загалом у РРФСР. Татари сподіваються на поліпшення ситуації з набуттям республікою вищого статусу. На з'їзді обговорювалось і питання ревізії історичних стереотипів: промовці закликали переглянути офіційний погляд на так звану «султан-галієвщину» (офіційний ярлик для татарсько-

---

[50] Ibid. – С. 5–6.

[51] Монго М.И. // Правда. – 1989. – 7 июня. – С. 5.

[52] Тезисы к подготовке платформы Татарского общественного центра // Слово агитатора. – 1988. – № 23–24. – С. 34–35.

го «націонал-ухильництва») та скасувати резолюцію ВКП(б) 1944 р., в якій «татарська історія періоду феодалізму розглядалася як реакційна»[53].

Визнаючи обґрунтованість багатьох претензій неросійських національностей (ми згадали лише окремі з них), група російських письменників (М. Алексєєв, В. Бєлов, Ю. Бондарев та В. Распутін) надрукувала звернення під назвою «Маємо спільну долю». Вони подякували башкирським, татарським, чуваським та марійським письменникам за те, що ті не звинувачують російський народ у завданих їм кривдах. Російські письменники закликали до відновлення національних та культурних прав (включаючи мовні) всіх народів СРСР. Особливо вони наголошували на необхідності якнайшвидшого заснування татарської газети в Москві, місті, «де живуть сотні тисяч татар». Зрештою, вони запропонували місцевим російськомовним літературним журналам та редакціям радіомовлення і телебачення більше уваги приділяти висвітленню життя «братніх народів»[54].

Зрозуміло, що всі ці декларації можуть бути лише схвально сприйняті неросійськими народами РРФСР, однак є певні сумніви щодо того, чи справді ці заяви торкаються найважливіших проблем даних народів. І, ясна річ, виступи на захист прав татар чи народів Півночі мали б виголошуватися саме як контртеза ідеям тих, хто наполягає на слов'янському чи православному характері Росії, ідеям, які самі по собі можуть сприяти формуванню почуття другорядності серед неросійських громадян Росії. Ми не бачимо ознак того, що хоча б якась кількість росіян виявляла сьогодні схильність до ідей «євразійства», того спрямування російської суспільно-політичної думки 1920-х – 30-х років, представники якого виступали за фундаментальне переосмислення російської ідентичності шляхом утворення нової спільноти під назвою «Євразія». Росіяни у цій спільноті були б рівноправними з усіма народами азійської частини колишньої імперії, такими, наприклад, як волзькі татари. Єдиною відомою особистістю, яка

[53] Юнусова К. Ответственность как никогда // Лит. Россия. – 1989. – 2 июня. – С. 10.

[54] Там само. – 1989. – 26 мая. – С. 5.

висловлювалася в дусі євразійства, але себе євразійцем не називала, був Лев Ґумільов[55].

Однією з найхарактерніших рис сучасного відродження російського націоналізму стала масова публікація праць російських істориків XIX ст.: Ніколая Карамзіна (1766–1826), Сєрґєя Соловйова (1820–1879) та Васілія Ключевського (1841–1911). Не дивно, що цей процес став предметом пильної уваги української інтелігенції. Якщо для національного почуття росіян праці цих істориків з відомих причин були й залишаються вельми співзвучними, то в українців, які вважають себе окремою від росіян нацією, вони викликають інші емоції. Російську історію ці дореволюційні історики інтерпретують так, що східні слов'яни сприймаються як єдина російська нація, яка залишалася такою впродовж усієї своєї історії, внутрішні відмінності мали суто локальний характер. Царська держава була найбільш автентичним вираженням характеру цієї нації. Інакше кажучи, російські дореволюційні історичні опуси, стаючи надбанням широкої аудиторії, підтримують тих, хто боронить імперську модель російської нації.

Карамзін вважав царську державу найдосконалішим вираженням національного характеру російського народу, про це свідчить сама назва його головної праці «История государства российского». За словами Анатоля Дж. Мазура, праця Карамзіна – «це навіть не історія держави, це вірнопіддана ода самодержавству, згідно з якою саме воно є благословенним джерелом усіх можливих досягнень Російської імперії». Як приклад ставлення деяких сучасників до політичної підбивки «Истории государства Российского» Мазур наводить цитату з відомої пушкінської епіграми на Карамзіна:

> В его истории изящность, простота
> Рассказывают нам, без всякого пристрастья,
> Необходимость самовластья
> И прелести кнута[56].

[55] Докладніше про євразійство див.: The Search for Identity in Russia and Eastern Europe // Cross-Currents: A Yearbook of Central European Culture. – Ann-Arbor, MI. – 1990. – N 9.

[56] *Mazour A. G.* Modern Russian Historiography. – Westport, CT : Greenwood Press, 1975. – C. 81, 85. Цитату з А. Пушкіна наведено за: Пуш-

Беручи все це до уваги, неважко зрозуміти, чому представники української інтелігенції, спостерігаючи пожвавлення інтересу до російської історії, переймаються запитаннями на зразок сформульованого представником радянського письменницького істеблішменту Павла Загребельного: «Сьогодні багато говориться про російський патріотизм. А чи сказав коли-небудь хтось про патріотизм український? І чому б сьогодні, коли перевидається історія, написана Ключевським, Соловйовим, Карамзіним, нам не порушити питання про перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського, на сторінках якої висвітлюються питання українського патріотизму»[57].

На відміну від Карамзіна та його послідовників, Соловйова та Ключевського, український історик Михайло Грушевський (1866–1934) не був «державником», його кредо – «народництво» та «федералізм». Серед великого дослідницького доробку цього вченого найвидатнішою стала багатотомна «Історія України-Руси», якій він присвятив усе своє наукове життя. Ця праця мала довести, що український народ, не маючи власної держави, все ж таки має власну історію, яку не можна штучно вмонтовувати в «загальноросійську» або імперську. Зауважмо, що Грушевський також вважав, що історію російського народу не можна зводити лише до історії Московської держави чи імперії, і серед частини російських істориків цей погляд знайшов підтримку.

За радянських часів Грушевський ще за життя був об'єктом критики з боку влади. Після його смерті радянська пропаганда створила з нього символ українського «буржуазного націоналізму» й навіть «фашизму». Після 1937 р. в Радянському Союзі не перевидавалася жодна праця вченого, його ім'я поступово зникало зі сторінок журналів і книжок. Обережна спроба в 1960-х повернути ім'я Грушевського до наукового обігу та суспільної свідомості залишилася лише спробою, питання про перевидання його праць навіть не порушувалося. У 1970-ті українським

кин А. С. Полное собрание сочинений: В 10-ти т. – 4-е изд. – Л.: Наука, 1977. – Т. 1. – С. 303.

[57] Справі перебудови – творчу ініціативу // Літ. Україна. – 1988. – 28 липня. – С. 1. Свідомо чи ні, Загребельний по-своєму повторив славнозвісну фразу Миколи Хвильового: «Росія є незалежною? Так? Тоді й Україна також є незалежною».

ученим просто заборонили навіть згадувати ім'я Грушевського у своїх працях[58]. Ці факти дають нам змогу зрозуміти важливість того, що Загребельний саме в такому контексті порушив питання про Грушевського у 1988 р. Як показали подальші події, його запитання отримало позитивний відгук в Україні. Головну працю Грушевського, десятитомну «Історію України-Руси» ще не перевидано, але розпочалася публікація інших праць у літературних журналах[59].

Літературні журнали стали своєрідною ареною розв'язання багатьох проблемних питань в українсько-російських дискусіях, наприклад, про спадщину Київської Русі. Ця дискусія почалася з публікації члена-кореспондента Академії наук СРСР О. Трубачова в газеті «Правда». Автор стверджував, що Київська Русь була російською, а не «східнослов'янською» державою відповідно. Її культуру разом із мовою треба називати російською[60].

---

[58] Про життя і творчість Грушевського див.: Prymak T. M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London: Univ. of Toronto Press, 1987: див. а також Prymak T. M. Hrushevsky and the Ukraine's 'Lost' History // History Today. – 1989. – January. – P. 42–46. Про заборону згадувати ім'я Грушевського в Україні (не в Росії, де історикам дозволялося посилатися на його праці). Див.: Скуратівський Василь. Захисний імунітет – народознавство // Літ. Україна. –1988. – 21 липня. – С. 3, 5. Скуратівський припускає, що заборона на ім'я Грушевського ввійшла у практику після усунення Петра Шелеста та приходу на посаду першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. Протилежні підходи до постаті Грушевського як ученого та політика можна знайти в таких працях: Білокінь С. Михайло Грушевський // Літ. Україна. – 1988. – 21 липня. – С. 7; Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? // Рад. Україна. – 1988. – 27 серпня. – С. 2.

[59] Див.: Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С. 115–149 (продовжено в наступних номерах); Грушевський М. Культурно-національний рух в Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1989. – № 1. – С. 98–108 (продовжено в наступних числах). Журнал «Вітчизна» в січневому номері за 1989 р. розпочинає друк дослідження Грушевського про козацьку добу. З часу написання статті в Україні здійснено перевидання «Історії України-Руси». Канадський Інститут Українських Студій (Альбертський університет, Едмонтон) публікує поступово «Історію» англійською мовою.

[60] Трубачев О.Н. Славяне. Язык и история // Правда. – 1987. – 28 марта. – С. 3.

Додамо, що російсько-українські дебати щодо Києва не обмежуються проблемою визначення його ідентичності в епоху середньовіччя. Провідний московський журнал «Новый мир» у квітні 1989 р. надрукував статтю російського історика й філософа Георгія Федотова (1886–1951) під назвою «Три столицы». Ось що пише Федотов про «третю столицю», це безпосередньо стосується згаданих дискусій: «Досить дивним здається говорити про Київ у наш час. Ми самі нещодавно легко зрікалися Київської слави та ганьби, виводячи свій родовід з Оки та Волги. Ми самі віддали Україну Грушевському та підготували самостійників. Чи був коли-небудь Київ у центрі нашої думки, нашої любові?»[61].

Що ж до дискусії, яку розпочав Трубачов, то вона трива на сторінках журналу «Дружба народов»[62]. Молодий літературний критик Микола Рябчук згадує серед тих, хто в минулому відмовляв українцям у праві називатися нацією, Віссаріона Бєлінського[63]. Інший літературний критик, Сєрґєй Гречанюк, порівнює ідеї Трубачова з поглядами одного з найвідоміших «україножерів» дореволюційної епохи Н.С. Щеґолєва, автора антиукраїнського трактату «Украинское движение как современный этап

---

[61] Федотов Г. П. Три столицы // Новый мир. – 1989. – № 4. – С. 215.

[62] Трубачев О.Н. Славяне. Язык и история // Дружба народов. – 1988. – № 5. – С. 243–249; див. також його відповідь: О языковом союзе и еще кое о чем // Там само. – 1989. – № 9. – С. 261–264. У цьому ж номері надруковано критичні листи-відгуки від читачів. Один із них, Богдан Сеньків, зауважує, що позиція Трубачова акцентує панівний статус російської мови щодо української та білоруської в Україні та Білорусії. Те, що «Дружба народов» друкує українських авторів, є вельми важливим, бо наклади українських журналів набагато менші, не кажучи про те, що росіяни їх не читають.

[63] Рябчук М. Украинская литература и малороссийский имидж // Дружба народов. – 1988. – № 5. – С. 250–254. Про погляди Бєлінського щодо українців див.: Svoboda V. Shevchenko and Belinsky // G. Luckij (ed.) Shevchenko and the Critics. – Toronto : Toronto Univ. Press, 1980. – С. 303–323; та Svoboda V. and Martin R. Shevchenko and Belinski Revisited // Slavonic and East European Review. – 1978. – N 4. – С. 546–562. (Хочу подякувати докторові Девідові Сондерсові за ці посилання та за зауваження щодо попередньої версії цієї статті).

южнорусского сепаратизма»[64], яку свого часу називали «підручником для жандармів».

Головні проблеми українців у СРСР пов'язані не стільки з марксизмом чи навіть марксизмом-ленінізмом, скільки з традиційним російським ставленням до України – українська національна інтелігенція дедалі більше усвідомлює це. Нібито на підтвердження згаданого, київська комсомольська газета «Молода Гвардія» надрукувала статтю Володимира Вернадського «Українське питання і російська громадськість». У статті, написаній 1915 р., але тоді не опублікованій, Вернадський подає огляд історії українсько-російських взаємин від часів Переяслава до початку Першої світової війни. Лейтмотив його роздумів – те, що російська держава та російська громадськість послідовно та неухильно намагалися мінімізувати й поступово звести нанівець українську національну свідомість як таку. 1988 р. цей текст викликав справжню сенсацію, він був передрукований провідним літературним часописом «Вітчизна» та кількома місцевими газетами[65].

Своєрідним узагальненням усіх цих тем стала стаття Івана Дзюби «Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність?»[66] (1972–1973 рр. Дзюба був заарештований за виступи на захист української культури. У його самвидавному трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1965 ішлося про те, що

---

[64] Гречанюк С. Трубачов іде на «ми», або міфічна бабця і трубадури модернізованої щоголівщини // Вітчизна. – 1988. – № 12. – С. 196–200.

[65] Вернадський В.І. Українське питання та російська громадськість // Молода гвардія. – 1988. – 12 берез. Повний текст надруковано у червневому числі «Вітчизни» за 1988. З того часу в українській пресі та окремими виданнями надруковано чимало праць, щоденників В.І. Вернадського періоду 1917–1918 рр., коли він брав участь у створенні української Академії наук. «Відкриття» цього боку діяльності Вернадського опосередковано сприяло усвідомленню того факту, що українську Академію наук було створено в той період, коли Україна була незалежною державою. (Добров Г. та ін. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісн. Акад. наук УРСР. – 1989. – № 4. – С. 58–74).

[66] Культура і життя. – 1988. – 24 січня. Передруковано у: Наука і культура: Україна. – 1988. – № 22. – С. 309–325.

українська культура має право на повномасштабний розвиток, до неї треба ставитися як до модерної, розвиненої національної культури, а не зводити її до рівня етнографічної, провінційної версії вищої, «загальноросійської» культури – саме останній підхід він вважав доказом спадкового зв'язку між політикою царизму та радянської влади щодо України). Справжньою несподіванкою став передрук статті Дзюби головним теоретичним органом ЦК КПРС журналом «Комуніст»[67]. Публікація статті Дзюби в такому журналі була свідченням того, що певні впливові кола Москви схильні до перегляду традиційного російського ставлення до української нації.

Думка про те, що сталінізм, «хрущовщина», «брежнєвщина-сусловщина» (ці терміни вживалися в українській пресі) фактично були продовженням царської політики щодо України, висловлювалася дедалі частіше й одвертіше. Зокрема, Борис Харчук доводив, що можна простежити безперервний історичний зв'язок між заборонами на друковане українське слово часів Петра I (1720), Олександра II (1863, 1876) та антиукраїнськими заходами сталінсько-брежнєвських часів[68].

Борис Олійник, поет, який завжди був у дружніх стосунках із владою, обраний делегатом Всесоюзного з'їзду народних депутатів за списком Комуністичної партії, наголошував у промові, присвяченій Шевченкові, що й за царя, й за Сталіна-Брежнєва заборонялися ті самі твори Шевченка – лише в епоху гласності вони стали доступними українській аудиторії[69].

Не друкувалися донедавна передусім ті Шевченкові поеми (чи певні фрагменти з них), в яких ішлося про взаємини між Росією та Україною часів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи й Петра I, Катерини II. Шевченко звинувачував Хмельницького за дії, які в радянській історіографії отримали назву «возз'єднання України з Росією» (1654), він також досить жор-

[67] Дзюба И. Осознаем ли мы национальную культуру как целостность? / / Коммунист. –1988. – № 18. – С. 51–60.

[68] Харчук Б. Слово і народ // Прапор. – 1988. – № 10. – С. 147–163. Передруковано у: Сучасність. – 1989. – № 3. – С. 113–126.

[69] Олійник Б. Умити світ живою водою правди // Літ. Україна. – 1989. – 16 березня. – С. 4.

стко висловлювався на адресу Петра I та Катерини II. Петро I «розіп'яв Україну», а Катерина II «доконала» свою жертву. Ще до того, як відбулася «реабілітація» заборонених творів Шевченка, деякі українські літератори (звісно, не офіційні історики) піддали ревізії цілком негативну до цього часу характеристику постаті Івана Мазепи. Спрямований на визволення України від російської опіки, союз гетьмана зі шведським королем Карлом XII, як відомо, закінчився поразкою шведсько-козацьких сил під Полтавою (липень 1709 р.), еміграцією самого Мазепи та брутальним придушенням української автономії. Від середини 1930-х років радянський офіціоз усіляко проклинав Мазепину «зраду» – фактично повторюючи апологетів царської Росії. (У царській Росії будь-які діячі українського національного руху, навіть поміркованi автономісти, отримували наліпку «мазепинців» – термін, винайдений для дискредитації «сепаратистів» та «зрадників»). Утім, 1988 р. два періодичні видання подали нове бачення постаті Мазепи. «Культура і життя» надрукувала поему Володимира Сосюри, написану ще у 1920-ті. (Уривок з неї вперше був надрукований 1929 р.). Сосюра повернувся до цього твору у 1960-ті, будучи цілком свідомий того, що його підхід суперечить не лише партійній лінії, а й версії Александра Пушкіна, представленій у знаменитій поемі «Полтава». Сосюра писав:

> «О Пушкін, я тебе люблю,
> Та істину люблю ще дужче».

Він порівнював Мазепу з Джорджем Вашингтоном як провідника, що бореться за свободу своєї країни. З'явилося кілька супровідних статей, в яких хоча й висловлювалося обережніше ставлення, все ж ішлося про те, що хоч Мазепа і зрадив Петра I, це не було зрадою України[70].

За цією боязкою спробою пояснити дії Мазепи не забарилася рішучіша реакція: історик Василь Марочкін взагалі відкидав

---

[70] Сосюра В. Мазепа: фрагмент з поеми // Культура і життя. – 1988. – 18 груд. – С. 5; Сосюра В. Мазепа // Київ. – 1988. – № 12. – С. 77–107; див. також: Барабаш Ю. Іван Мазепа – ще одна літературна версія // Там само. – С. 140–149; статті С. Гальченка та В. Сергійчука в: Культура і життя. – 1988. – 18 груд.

термін «зрадник» щодо Мазепи. Мазепа був відданий Україні, а не Росії чи Петрові, відповідно він мав дотримуватися політики, яка, на його погляд, найкраще відповідала інтересам українського народу. Зрадником був Петро I, оскільки саме він порушив угоди між Москвою та українцями, укладені 1654 р.[71].

Цілком зрозуміло, що за всіма цими «історичними» дебатами та святкуваннями насправді стояло одне практичне питання: статус України у складі СРСР. Харківський письменник Радій Полонський наводив у статті 1988 р. такі уривки зі своїх нотаток з 1974–1977 рр.: «Те, що раніше вважали шовінізмом та україножерством, тепер іменується інтернаціоналізмом. Люди, яких Ленін однозначно називав «великодержавними держимордами», тепер іменують себе інтернаціоналістами-ленінцями»[72]. Такі люди, вів далі Полонський, залишаються активними й у період гласності та перебудови. Полонський охарактеризував пропозицію Євґенія Примакова щодо розвитку «інтернаціональних структур» через «горизонтальну ротацію кадрів» як план «штучного змішування націй». Для Полонського цілком очевидно, що національний нігілізм має підтримку в найвищих колах.

[71] Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. – 1989. – № 25. – С. 14–15. Контроверзи довкола Полтавської битви не обмежувалися сторінками літературних журналів. Молодіжна організація товариства «Память», «Россия молодая» (назву також запозичено в А. Пушкіна: «Росссия молодая мужала с гением Петра»), оголосила, що в липні 1989 р. вона відзначатиме річницю битви під Полтавою. Згідно з підрахунками преси, близько 300 членів «России молодой» прибули потягом з Москви. До того, як це сталося, ще 1 липня 1989 р. Київська організація Народного руху України за перебудову обговорювала події 9 липня. Секретар ЦК КПУ з питань ідеології Леонід Кравчук доповів на цих зборах, що ЦК КПУ звернувся до відповідних органів у Москві з проханням не допустити святкування в Україні річниці Полтавської битви за сценарієм «России молодой», яку він назвав молодіжною організацією «сумнозвісної „Пам'яті"». Міліція повернула москвичів додому відразу ж після їхнього прибуття до Полтави. З Полтави також було відпроваджено людей з кількох українських міст, які прибули для акції протесту. (Літ. Україна. – 1989. – 6 липня. – С. 1; 13 лип. – С. 6–7; Свобода. – 1989. – 20 липня. – С. 1).

[72] Полонський Р. Якщо в серці живе революція // Прапор. – 1989. – № 1. – С. 146.

На думку Полонського, існує два джерела подібних настанов. Перше – це ідея «єдиної та неподільної Росії», успадкована від часів царизму. Друге джерело натхнення «брежнєвсько-сусловської політики» перебуває «назовні» – у Сполучених Штатах Америки. На брежнєвських діячів вплинудо те, що американська модель базується не на національному («позанаціональному») принципові, те, що американська нація являє собою конгломерат народів, об'єднаних спільною англійською мовою. Проте, пише Полонський, наші «псевдоідеологи» забули, що «великий американський народ» має за собою «потужні історико-географічні та соціально-економічні фактори довготривалої дії, а не кабінетні фантазії владолюбців». По-друге, і це найважливіше, брежнєвці «проігнорували» бажання радянських народів залишатися самими собою, як і бажання самої Росії залишатися Росією, а не розчинятися в конгломераті. «Сьогодні ми всі бачимо, – зауважував Полонський,– у них не вийшло»[73].

Безумовно, українці залишаються найвиразнішими прихильниками відновлення Росії як повномасштабної республіки у вигляді РРФСР, оскільки їхньою турботою є власне виживання як нації. Поет-політик Борис Олійник, якого ми вже цитували, настільки перейнявся ідеєю захисту прав Росії, що скаржиться на те, що Росія не має окремого, належного їй місця в Організації Об'єднаних Націй. Він вважає також, що Росія повинна мати власні Центральний Комітет, Академію наук та все інше[74].

Тема Росії та її рівноправності щодо інших республік особливо гучно лунала у виступах деяких делегатів З'їзду народних депутатів СРСР від прибалтійських республік. Зокрема, Яніс Петерс із Латвії зазначив, що центральні установи, такі, наприклад, як Держплан, також «порушують суверенітет» Росії; його також цікавило, чому самі росіяни не виступають на захист власної республіки. «Чому Росія боїться незалежності від загальносоюзного диктату?» – запитував він[75].

---

[73] Там само. – С. 152.

[74] Емелин П. Энергия слова: говорят народные депутаты СССР // Лит. Россия. – 1989. – 16 июня. – С. 2.

[75] Известия. – 1989. – 4 июня. – С. 7.

Серед найцікавіших варто згадати виступ естонської депутатки Клари Галік, який містив аналіз усього комплексу національних проблем радянського ладу. Вона доводила, що інтереси Росії, російської нації також постраждали за умов «неприродного», «державно-бюрократичного соціалізму», який дотримується «звичок імперського мислення»[76]. Проблеми з російською національною свідомістю породжені тим, що Росія не має необхідних державних структур, функції яких перебрано загальносоюзними органами. Москва керує Росією не як країною, а як конгломератом регіонів, російська ідентичність зникає у затінках загальносоюзної ідентичності. Отже, боротьба інших республік проти бюрократичного централізму помилково сприймається як боротьба проти Росії. Якби у цій республіці було створено повномасштабну інституційну структуру, існування більшості наявних загальносоюзних установ втратило би будь-який сенс.

Галік також застерігала проти прагнення плутати інтеграцію з централізацією та підпорядкуванням. До процесу інтеграції можуть приєднуватися лише вільні нації – отже, практика централізації, до якої вдавалися в СРСР, суперечила саме природним тенденціям до інтеграції: «Росія, тим більше Москва не може вважатися центром навіть слов'янських мов, не кажучи про тюркські, балтійські чи фіно-угорські». Так само релігія та церква також відіграють дедалі більшу роль у сучасному світі, але Москва, як столиця держави, є центром лише Російської православної церкви. У мусульман, католиків і деяких інших вірян християнського обряду церковні центри розташовані поза межами СРСР. Латиші та естонці в культурному плані зорієнтовані на скандинавські країни та країни Балтії. Усі радянські народи мають бути вільними у виборі власних шляхів внеску до світової культури. Галік піддала сумніву деякі гасла, що стосувалися міжнаціональних взаємин в СРСР, наприклад: «сильний центр – сильні республіки».

«Щодо сильного центру – запитувала Галік, – у нас що, шістнадцята республіка з'явилася»?[77]

---

[76] Правда. – 1989. – 7 июня. – С. 2–3.

[77] Там само. Гасло «Сильний центр – сильні республіки» було винайдено Горбачовим.

Висновки

Безсумнівно, проблеми російської національної ідентичності та їхній політичний контекст перебувають у центрі уваги російської інтелігенції. Цілком очевидно також і те, що неросіяни прагнуть розв'язання російського питання через інституційне відокремлення Росії від СРСР, вважаючи це передумовою поборення «імперського мислення» та імперської політики в Радянському Союзі.

Якої думки щодо цього «прості» росіяни *(русский народ)*? Одну зі своїх останніх статей, «Російський національний рух», Серґєй Григорянц починає так: «Російського національного руху, який міг би стати опорою майбутньої демократичної держави, в нашій країні ще не існує»[78]. Хоча росіяни мають демократичні організації, вони є відносно слабкими, їм часто бракує чітко визначеного національного світогляду. Григорянц вважає, що «*Память*» представляє етатистську, або імперську, версію російської національної свідомості, успадковану від царського минулого, та визнає, що альтернативи, яка була б водночас і демократичною, і національною, не виникло. Він вважає, що російському політичному спектрові бракує сили, яка боронила б ідею демократичної Росії й водночас не забувала доводити, що росіяни – це також один із народів СРСР, на національні інтереси якого також слід зважати. Історик, який погодиться з висновками Григорянца, муситиме дійти висновку, що сучасні російські демократи діють так само, як їхні попередники, свого часу згадувані Мілюковим[79].

Можна пригадати й інші історичні аналогії. Надзвичайно цікавими були би паралелі між проблемою «Росія» і «Радянський Союз» та історією німецького питання в імперії Габсбургів XIX ст.

---

[78] Григорянц С. Русское национальное движение // Русская мысль. – 1989. – 12 мая. – С. 6.

[79] Можливо, цей висновок здається надто песимістичним. Принаймні один із сучасних оглядачів, якого аж ніяк не можна вважати прихильником демократичного вибору, говорить про те, що громадська думка дедалі більше поляризується: на одному полюсі стоїть «Память», на другому – «Демократический союз» (Кургинян С. О механизме соскальзывания // Лит. Россия. – 1989. – 7 июля. – С. 8–9; 14 июля. – С. 2).

(аж до її падіння 1918 р.). Ці паралелі можна знайти в книзі Алана Яніка та Стівена Тулміна «Відень Вітґенштайна» («Wittgenstein's Vienna»), вперше виданій 1973 р. Подібно до сучасного Радянського Союзу, в державі Габсбургів кінця XIX – поч. XX ст. всі проблеми формулювалися як «національні». Навіть більше, німці в цій державі, подібно до росіян сьогодні, не мали того, що було в інших націй: політичної моделі певного ґатунку – саме тому, що вони ідентифікували себе з «центром»[80].

Ремінісценції трохи іншого характеру виникають, якщо аналізувати досвід Османської імперії, наслідком розпаду якої стало виникнення турецької національної держави довкола старого територіального та політичного ядра імперії. Зауважмо також, що значна частина її околиць поступово «відпала» ще до того, як Османська імперія зазнала остаточного краху. Чи стане «османізація» перспективою для СРСР як «внутрішньої» імперії – про це зараз не йдеться, але Тімоті Ґартон Еш вважає, що це відбувається зараз із «зовнішньою», східноєвропейською частиною радянської імперії[81].

Радянський Союз та Югославія – спадкоємці Габсбурґів, Романових та Османської імперії, – на думку Дж. Армстронґа, зіткнулися з фундаментальною проблемою співіснування в їхніх кордонах націй з християнською та ісламською традиціями, з відповідними глибинними розбіжностями у способі життя та системах цінностей. Армстронґ вважає, що конфлікт між християнами та мусульманами стане однією з найголовніших проблем не лише в Югославії, де це є вже очевидним протягом певного часу, а й у СРСР[82].

---

[80] Janik A. and Toulmin S. Wittgenstein's Vienna. – New York: Simon and Schuster, 1973. – С. 271–272. Я обговорюю цю тему в статті: Defining 'Central Europe': Power, Politics and Culture // Cross-Currents: A Yearbook of Central European Culture. – 1982. – N1. – С. 30–38. Міркування щодо німецького питання за Габсбурґів див.: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. – London: Verso and LNB, 1983. – С. 81.

[81] Ash T.G. The Empire in Decay // New York Review of Books. – 1988. – 29 September. – С. 56.

[82] Armstrong J.A. Towards a Framework for Considering Nationalism in East Europe // Eastern European Politics and Societies. – Berkeley, CA: – Spring, 1988. – С. 301–302.

Наведені спостереження можуть бути корисними, якщо досліджувати національні проблеми в Радянському Союзі, але вони не дають відповіді на запитання: «Які саме ідеї мають підтримку серед етнічних росіян сьогодні?» Мабуть, варто пам'ятати про те, що в Чехії, Словенії та інших регіонах імперії Габсбурґів місцеві національні рухи становили загрозу для німців не лише як таких, як однієї з-поміж багатьох етнічних груп, а саме як для представників імперської влади. Якщо поширювати цю аналогію на інші країни, коментарі Григорянца щодо поведінки росіян у Прибалтиці заслуговують на увагу. Виникнення «інтерфронтів» чи «інтернаціональних фронтів», які складаються передусім із росіян, – пише Григорянц, – треба вважати не стільки маніфестацією російського національного почуття, скільки виявом «безумовно радянського» сентименту[83]. Інакше кажучи, більшість росіян у Латвії та Естонії відчувають себе представниками держави й радянсько-імперського принципу, що живуть у потенційно бунтівній провінції. Вони не вважають себе (російською) національною меншиною, яка живе в іншій країні, а не в Росії.

Отже, здається, що демократична, «нормальна» російська національна свідомість має кращі шанси саме на російських землях, можливо, вона виникне на регіонально-автономістській основі. Можна було б, наприклад, саме в такому світлі поглянути на робітничий рух у Сибіру влітку 1989 р. Як бачимо, страйкарі протестують не лише проти несприятливих матеріальних умов, але не менш рішуче – проти всього устрою життя, на який їх приречено. Вони виступають проти бюрократії, «колоніалізму», «панування Москви» та подібних речей. Це дає нам змогу висловити припущення, що в основі ці претензії мають вигляд відносин між залежною провінцією та імперським центром.

Яку роль відіграє інтелігенція в цьому конфлікті? У квітні 1989 р. було оголошено про створення «Сибірського незалежного інформаційного агентства» (офіційні радянські джерела не надрукували це повідомлення). На установчих зборах агентства зібралися представники незалежних журналів Новосибірська (три

[83] Григорянц *С.* Русское национальное движение // Русская мысль. – 1989. – 12 мая. – С. 6.

видання), Омська, «незалежні журналісти» з Іркутська, Красноярська, Новокузнецька, Кемерова та Якутська. Декларація, ухвалена зборами, містить висловлювання, які можна вважати свідченням існування окремої сибірської ідентичності, котра може стати політичною. У декларації йдеться про те, що Сибір, «який перебуває в колоніальній залежності від московської влади», не має власних мас-медіа і є об'єктом «інформаційного диктату» з боку загальносоюзних видань. Сибір має регіональні видання, але йому бракує загальносибірських. Саме для того, щоб подолати такий стан справ, створено сибірське інформаційне агентство. Організатори наголосили на тому, що вони готові співпрацювати з міжнародними та національними агенціями новин, які зацікавлені у висвітленні життя Сибіру. Вони також висловили сподівання, що агентство підтримають «сибірський народ» та влада[84].

Виступи на квітневому (1989) Пленумі ЦК КПРС є ще одним свідченням того, що соціальні та економічні проблеми, по суті, сприймаються в Сибіру як проблеми залежності *регіону* від центру – останній виступає як уособлення бюрократичної, адміністративно-командної системи. Порядок денний пленуму було присвячено оцінці результатів березневих виборів на З'їзді народних депутатів. У трьох найбільших містах Радянського Союзу – Москві, Ленінграді та Києві велика кількість партійних чиновників та місцевих керівників зазнала поразки. Але, як зазначив один із них, перший секретар Кемеровського обкому партії А. Г. Мельников, найбільша кількість провалів припадає на Сибір та Далекий Схід – «від Уралу до океану». Уся ця територія з 30-мільйонним населенням, сказав він, перебуває в стані глибокої соціальної напруженості, «люди живуть дедалі гірше», проблеми досягають критичного рівня. Мельников навів дані про видобуток нафти й вугілля в Сибіру та його внесок у розвиток економіки, й поскаржився на те, що попри очевидну його важливість, Сибір не трактують як єдину територію, її окремими регіонами керують центральні органи з Москви, використовуючи командно-адміністративні методи, «оскільки інших способів ми й досі не знаємо». Єдиним виходом із цієї критичної

[84] Создано Сибирское независимое информационное агентство // Русская мысль. – 1989. – 14 апреля. – С. 2.

ситуації є надання Сибіру власних прав, економічної та адміністративної автономії, ставлення до нього як до економічного партнера – і саме в такий спосіб забезпечення його внеску в національну економіку[85]. Обґрунтованість цих міркувань доведена сибірськими страйками.

Ключові питання російського демократичного націоналізму мають величезне значення й у всіх інших ділянках російської національної свідомості. Одне з них, якому приділено найбільшої уваги, – ставлення до держави. Інше, нагальність і деструктивний потенціал якого стають дедалі очевиднішими, – це соціально-економічні проблеми в найзагальнішому їхньому значенні. Ідеться про найсерйозніші та найболючіші питання, значення яких у повсякденному житті мільйонів людей найбільш значущі: здоров'я, екологія, продукти харчування (чи радше їхня нестача), освіта, заробітна платня, житло, безпека праці – список можна подовжувати. Усвідомлення, що в усіх цих сферах Радянський Союз значно відстає від розвинених країн та й навіть певних країн третього світу, є в державі загальним явищем. Серед росіян розуміння цього набирає форм ображеного національного почуття: «Ми, росіяни, страждали найбільше, ми допомагали всім в СРСР, Східній Європі, Азії, Кубі, Африці – і зараз ми бідні та відсталі».

Обурення відповідно спрямовується на кілька «об'єктів». Один із них – держава та партійна бюрократія – в узагальненому вигляді – «Москва»; інший – деякі народи, зокрема Балтії та Кавказу. Дехто пояснює негаразди Росії, звинувачуючи в усьому «євреїв, міжнародну сіоністську змову» або «масонів». Ці екстремісти не звинувачують державу і значною мірою не покладають відповідальність на комуністичну ідеологію як таку. Вони звинувачують у гріхах радянського режиму окремих євреїв, які в той чи інший час обіймали відповідальні посади, і далі, як висновок, – єврейський народ загалом.

У цій ситуації ліберальна та демократична російська інтелігенція має зробити все, аби не віддати особливі національні чи націоналістичні російські питання та проблеми в монополію екстремістам на зразок «Памяті». Моделі Росії правого зразка

[85] Правда. – 1989. – 27 апреля. – С. 3–4.

з виразними рисами антисемітизму та інших різновидів упереджень демократи й ліберали мають протиставити власну прогресивну модель, побудовану на принципах демократизму й толерантності. Вони не мають права ігнорувати національну специфіку Росії, коли розглядають загальні соціальні, економічні чи політичні проблеми в доволі абстрактних термінах. У цьому сенсі російській інтелігенції варто було б урахувати історичний досвід 1920-х, узяти до уваги ті обставини, які дали змогу фашистам в Італії та нацистам у Німеччині отримати значну масову підтримку завдяки апелюванню до національних почуттів і традицій[86].

Цілком зрозуміло: ситуація є критичною за умов інтелектуальної й політичної плутанини та непевності. Звідси випливає друге питання, яке мають порушити національні діячи не лише Росії, а й усього Радянського Союзу: яка ідеологія та програма сьогодні має найбільший «ринковий попит» у мас? Багато хто вважає, що росіяни просуваються шляхом, який змусив Балахонова згадати вислів Пушкіна про «русский бунт, бессмысленный и беспощадный». Аби запобігти такому розвиткові подій, російська інтелігенція мала б знайти спільну мову з робітниками на зразок тих, які страйкували в Сибіру. Чи вдасться російській інтелігенції те, на що у 1970-ті спромоглася польська інтелігенція? Сьогодні весь світ знає, що польські страйки 1980 р. породили «Солідарність», а не «бессмысленный и беспощадный бунт»[87].

---

[86] Див. розділ «What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?» у кн.: Eley G. From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past. – Boston; London; Sydney : Alien and Unwin, 1986. – С. 245–282; див. також: Szporluk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. – New York; Oxford: Oxford Univ. Press, 1988. – P. 189–190. (Укр. пер. – Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998).

[87] Згідно з Біллом Келлером, кореспондентом у Москві, який пише про страйки в Українській РСР, «шахтарі, які вийшли на демонстрацію в західноукраїнському місті Червонограді, включили до списку своїх вимог пункт про створення незалежної національної вугільної спілки, що є очевидним наслідуванням прикладу польської «Солідарності». (Soviet Strikers Hinting at Independent Union // New York Times. – 1989. – 21 July). Майбутні події покажуть, чи ці вимоги матеріалізуються-

Звернімося до думок французького соціолога Алена Турена, який запропонував глибокий аналіз феномена «Солідарності». Стенлі Аронович пише, що Турен убачає історичне значення «Солідарності» (виникнення якої було ознакою кінця комуністичного режиму) у створенні альтернативної програми історичного розвитку – це був виклик комуністичному режимові, який вважав такі питання власною прерогативою[88]. Для того, щоб піти шляхом «Солідарності», принаймні у цьому плані, російській національній (націоналістичній) інтелігенції доведеться

ся і чи створять робітники Сибіру або Донбасу спілки на зразок «Солідарності». Польська «Солідарність» була явищем багатоаспектним, яке синтезувало різноманітні спрямування, релігійні та національні, соціальні й економічні. Зараз ще занадто рано говорити про те, чи мають робітники Сибіру будь-яку визначену регіональну сибірську чи національну російську ідентичність. Так само на даному етапі неможливо виявити будь-яку специфічну регіональну чи національну українську ідентичність у свідомості робітників Донбасу чи Західної України. У зв'язку з цим пригадується недавнє зауваження письменника Юрія Щербака про те, що на відміну від решти республік СРСР, в Україні немає міжетнічних конфліктів, натомість існує конфлікт між українцями й тими, кого Щербак називає «малоросами» (див. інтерв'ю зі Щербаком: Лит. газета. – 1989. – 18 января. – С. 3). Останній термін стосується тих етнічних українців, які вважають себе членами більшої російської нації, зберігаючи при цьому деякі специфічні регіональні українські ознаки. Отже, «малороси» є представниками тих, хто підтримує в Україні ідею «загальноросійської» національної ідентичності, яку ми обговорювали раніше. Здається, що в сучасній Україні, особливо в таких ущент русифікованих регіонах, як Донбас, за масову підтримку змагаються принаймні три форми ідентичності: російська, українська та «малоросійська». Можна припустити наявність ще однієї, четвертої – чогось на зразок «радянської» ідентичності. Наявність такої форми ідентичності не варто відкидати *a priori*, навіть якщо вона являє собою «штучну конструкцію». Дослідження механізму «винайдення», тобто свідомого створення (щоб не сказати «фабрикування») національних традицій та ідентичностей в Європі XIX ст. див. у кн. : Hobsbawm E. and Ranger T. (eds.) The Invention of Tradition. – Cambridge, England: Cambridge Univ. Press, 1983.

[88] Див. передмову Стенлі Ароновича до кн.: Touraine A. Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society / Transl. by M. Godzich. – Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1988. – С. XIX.

відкласти досить абстрактні дебати про православну традицію та забути про сіоністських змовників. Натомість інтелектуалам Росії (та й інших республік) доведеться замислитися над тим, як створити нову програму, альтернативну модель майбутнього. Від того, як вони впораються з цим завданням, залежатиме вигляд будь-якої нової національної ідентичності чи ідентичностей, які невдовзі можуть з'явитися в СРСР. Досить цікаві думки Турена про природу ідентичності: «Для соціолога ідентичність, це не стільки усвідомлення способу буття, скільки заявка на здатність до дії та змін. Вона визначається в рамках такого поняття, як вибір, а не таких, як суть, зміст чи традиція... якщо ідентичність суперечить організації суспільного життя, вона опиняється на марґінесі чи стає об'єктом маніпуляцій тих, хто спрямовує її. З іншого боку, потреба в ідентичності може бути справою демократії, усвідомленням зусиль, які докладають дійові особи певної суспільної системи для того, щоб стабілізувати умови, за яких формується їхнє колективне та особисте життя, оскільки згадана система невпинно змінюється, вимагаючи від них величезних зусиль»[89].

Як я намагався довести, будь-які спроби у цій сфері вимагатимуть від росіян усвідомлення того, що та політична будівля, яку вони радо приймають як імперію, є водночас тією ж державою, яку вони відкидають як репресивно-бюрократичну машину.

[89] Ibid. – C. 81–82.

ПАДІННЯ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР: РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ Й ЕКСПАНСІЯ ІМПЕРІЇ

(1997)

Вступ

Російська держава розпадалася двічі у цьому столітті. У 1917 році Російська імперія руйнувалася, воюючи й програючи у світовій війні. Радянський Союз розпався в 1991р., у мирний час, кількома десятиріччями після перемоги у найбільшій з усіх воєн в історії Росії. Першого разу держава розпалася перед приходом комуністів до влади, другого – у період їхнього правління.

Про розпад Російської імперії та СРСР написано багато, а ще більше буде написано[1]. Автор має скромнішу мету – окреслити певні чинники, які мали істотний вплив на ці події, не стверджуючи, однак, що саме вони були вирішальними в тому, що сталося.

На відміну від інших новітніх імперій, які впали тоді, коли їхні попередні метрополії були поступово трансформовані в «нормальні» нації та національні держави, царська імперія розвалилася ще до того, як виникла сучасна російська нація й російська національна держава. Важливим чинником краху імперій у 1917 та 1991 роках був, серед іншого, конфлікт між імпер-

[1] Серед інших таких спроб див.: Dallin A. Causes of the Collapse of the USSR // Post-Soviet Affairs. – 1992. – Vol. 8. – N 4. – C. 279–302. Для порівняльного вивчення падіння імперії та піднесення націй див. есей Р.-Л. Рудольфа, О. Мотиля, В. Мак-Кагга, М. Гроха, Дж.-П. Хімки у праці: Rudolph R. L. and Good D. F. (eds.) Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union. – New York : St. Martin's Press, 1992. – C. 3–93.

ською державою та російською нацією, чи «суспільством», що виникли на той час. В обох випадках «Росія» сприяла падінню «імперії». Це веде нас до висновку, що обидві імперії не змогли розв'язати «російського питання» – безумовно, одного з найважливіших для Росії.

Іншим важливим чинником, що вплинув на падіння Російської та Радянської імперій, було їхнє надмірне розширення. Вони встановили гегемонію над націями та територіями, які відмовлялися визнати Росію і/або СРСР зразком вищої цивілізації й вищою формою розвитку економіки й урядування – властивостей, що їх мусить мати імперія, якщо її система управління не базується на самому лише примусі. Встановлення гегемонії над ними за відсутності такого визнання з боку підлеглих вимагало широкого запровадження насильницьких методів, і це зробило російське правління в Європі важким тягарем для росіян, що, своєю чергою, ще більше сприяло відчуженню російського народу від держави. Ці чинники доповнили те, що перешкоджало формуванню сучасної російської нації. Таким чином, включення неросійських національних регіонів до імперської чи радянської держави негативно вплинуло на умови життя росіян. Покликані та примушені своїми урядами (царським та комуністичним) слугувати великій меті імперії, російські люди зрозуміли, що їм дуже складно самоідентифікуватися незалежно від імперії. У зв'язку зі специфічністю явища, яке розглядається в цьому есеї, слід підходити дуже розважливо до всіх окреслених тут проблем і фактів, оцінюючи їх винятково з історичної точки зору. Автора найбільше цікавлять ті елементи минулого досвіду, які можуть бути корисними для вибору напрямків майбутнього поступу. Відомий вислів Геґеля, що «єдине, чого навчає історія, – це те, що вона нічого не навчає», звичайно, розуміють неправильно: Геґель не казав, що історія не може нічого навчити, – він вважав лише, що люди не вміють і не бажають шукати глибшого змісту і значення конкретних подій[2].

---

[2] Чіткий і стислий опис цих питань див. у праці: The Legacies of History // Dawisha K. and Parrot B. Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. – Cambridge; New York : Cambridge Univ. Press, 1994. – С. 23–56.

Що таке імперія?

Що ми розуміємо під імперією? Існує багато визначень, і ми не будемо пропонувати нового. Замість цього скористаємося деякими описами імперії, що їх запропонували інші дослідники. Так, Ґіта Йонеску вирізняє в імперії три головні елементи: (1) сильний політичний центр, якому надано життєздатності історичною місією розширення; (2) релігійний чи ідеологічний примус; (3) відчуття кінцевої мети, притаманне імперській еліті[3]. За Домініком Левіном, «імперія має бути великою потугою», але вона повинна також «відігравати головну роль у формуванні... цінностей і культури історичної епохи». «Щоб імперія була великою силою, очевидно, залучаються ресурси, ідеології, спокуси розширення та культурні стилі, які в історичних рамках передбачаються у концепції імперії»[4]. А Іштван Гонт бачить імперію як «вид територіальної державної системи, всередині якої цілі народи чи нації (навіть якщо вони зберігають видимість територіальної чи іншої окремішності) вважаються панівними або підлеглими». Гонт погоджується з Майклом В. Дойлем, що «імперія [...] це взаємовідносини, формальні чи неформальні, за яких одна держава контролює ефективну політичну незалежність іншої. Це може бути досягнуто примусом, політичним співробітництвом, економічною, соціальною чи культурною залежністю»[5].

Таким чином, відповідно до цих авторів, ми робимо висновок, що вважатись імперією може лише дуже потужна держава, причому визнана міжнародною спільнотою; вона мусить охоплювати велику територію, включаючи в себе різні народи з різними правовими та адміністративними системами; використовувати

---

[3] Ionescu G. The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe. – Baltimore, MD : Penguin, 1965. – C. 7.

[4] Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities //Journ. of Contemporary History. – 1995. – Vol. 30. – C. 608.

[5] Hont I. The Permanent Crisis of a Divided Mankind: Contemporary Crisis of the Nation State' in Historical Perspective // J. Dunn (ed.) Contemporary Crisis of the Nation State? – Oxford, UK; Cambridge, MA : Blackwell,1995. – C. 172; цитата з праці: Doyle M. W. Empires. – Ithaca : Cornell Univ. Press, 1986. – C. 45.

почуття ідеологічної чи релігійної місії більше, ніж політику сили; бути лідером у сфері культури.

Царська імперія

Росія почала називатись імперією лише в 1721 році, хоча насправді стала такою ще задовго до того, як Петро І змінив її назву. Привласнення Петром І західного титулу (в той час у Європі була тільки одна держава такого типу, Священна Римська імперія, якою правила династія Габсбургів) добре узгоджується з його – і російською загалом – орієнтацією на Європу.

Імперія на Сході

Проте задовго до цих змін у назвах Московія вже стала імперією. Ключова подія у цьому процесі відбулася під час правління Івана Грозного – так зване «підкорення Казані». Андреас Каппелер присвячує їй розділ під назвою «Збирання земель Золотої Орди з XVI по XVIII століття» у своєму звіті про становлення Російської імперії[6].

Певний час після того московити та волзькі татари, а також інші народи Сходу, переважно тюркські й ісламські, жили під однією юрисдикцією. Московська еліта досягла *modus vivendi* з елітою східних народів, з якими її предки запізналися ще під час монгольського панування над Московською Руссю. Річард Пайпс відзначає, що московити успішно асимілювали східні народи, чия знать не мала таких привілеїв, як московське дворянство, проте виявилися «цілковитими невдахами» в західних провінціях, де місцева шляхта традиційно перебувала у кращому становищі[7]. Під керівництвом Москви російська й татарська еліти почали співпрацювати, і подальше поширення впливу

---

[6] Kappeler A. Russland als Vielvoelkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall-Muenchen: C. H. Beck, 1992. – C. 24–56.

[7] Pipes R. Introduction: the Nationality Problem // Z. Katz, R. Rogers, F. Harned (eds.) Handbook of Major Soviet Nationalities. – New York : The Free Press; London : Collier McMillan, 1975. – C. 2.

Москви на Схід було цим значно спрощене[8]. Московити та населення Поволжя, а згодом і Уралу та Сибіру, жили разом у державі, до якої важко застосувати концепції, запозичене з західноєвропейського досвіду. Московська «східна імперія» формувалася до ери сучасних націй і націоналізму, й формувалася вона переважно в таких регіонах, де західні ідеї якщо й були відомі, то тільки через Москву.

Імперія на Заході

Зовсім інша ситуація склалася в західних російських володіннях. Московська держава розширювалася на захід ще до Петра, в XV–XVI ст., приєднавши Новгород і частину Великого князівства Литовського, великої держави, розташованої за тих часів на просторах сьогоднішньої Білорусі, України та західних регіонів Росії. Ці західні надбання принесли Росії території, раніше відкриті західним впливам, проте вони були не досить сильними, щоб урівноважити східний характер російської держави. Перша «вестернізація» Москви відбулася в XVII ст., коли цар встановив своє панування над частинами України на схід від Дніпра, які раніше належали Польщі, а також над Києвом. Результатом цього стала трансформація російської культури під українським або західноруським (включаючи білоруський) впливом, яка змушувала деяких російських учених пов’язувати постання нової Росії з «українізацією» Московії в XVII–XVIII ст.[9].

Наступний важливий крок у напрямку європеїзації Росії відбувся за Петра I. На додаток до багатьох змін у культурній, адміністративній та військовій галузях, цар здобув нові території у війні зі шведами, включаючи місце, де було збудовано Санкт-Петербург, нову столицю Росії, а також балтійські провінції –

---

[8] Keenan E. L. Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy // Slavic Rev. – 1967. – Vol. 26. – N 3. – C. 548–558.

[9] Trubetskoy N. S. The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia’s Identity // Ed. by A. Liberman. – Ann Arbor, Mich. : Michigan Slavic Publ., 1991. The Ukrainian Problem. – C. 244–267; в оригіналі опубліковані під назвою: К украинской проблеме // Евразийский временник. – 1927. – № 5. – C. 165–184.

територію нинішніх Латвії та Естонії. Після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. Катерина II приєднала до російських володінь більшу частину Правобережної України (крім Галичини) і всю сьогоднішню Білорусь та Литву. Нарешті, в 1815 р., під час правління Олександра II, Росія захопила навіть центральні польські землі, Варшаву, Люблін, Кельце і Каліш, створивши там Царство Польське, у польській літературі відоме як Королівство Польське кабо ж Конгресівка. А ще перед тим, у 1809 р., Росія здобула Фінляндію, додавши в такий спосіб ще один протестантський народ до переважно протестантських естонців, латишів і балтійських німців, завойованих ще за часів Петра.

Отже, крім православних і мусульман (яких Росія мала ще й у Криму та в інших колишніх володіннях Туреччини), ця нова імперія включала мільйони юдеїв, католиків (у тому числі уніатів) та протестантів. Таке величезне просування в Європу не мало аналогів у європейському досвіді. Західноєвропейські імперії розширювалися завдяки придбанню заморських колоній, тим часом як Росія, поряд зі східними завоюваннями встановлювала своє панування над регіонами та людьми, які були більш європейськими, ніж сама Росія. У цьому плані навіть Габсбурзьке розширення на Балкани та в Галичину (1772, 1795) відрізнялося від російського, оскільки Відень був значно «західнішим» від своїх новопридбаних володінь. Безумовно, сучасні західні нації так само виникли внаслідок завоювань. Однак ці завоювання відбувалися задовго до ери націоналізму, і цей чинник зрештою уможливив визнання першості Парижа мешканцями Бретанії, Бурґундії та Провансу, що поступово ставали «французькими». Росіяни доволі швидко переконалися, що буде значно складніше – якщо взагалі можливо – зробити нових європейських підлеглих Санкт-Петербурга «російськими». Відсталі порівняно з британцями, французами або німцями східні європейці були чи принаймні вважали себе розвиненішими за своїх російських володарів. Із виникненням новочасної ідеї «нації» нові підлеглі російських царів дедалі певніше почали вважати себе «поляками» (у давнішій Речі Посполитій «поляками» були лише дворяни), фінами, українцями, литовцями, естонцями тощо. Якби російська еліта вчилася на досвіді Заходу, вона б шукала способу ви-

творити нову спільну ідентичність із татарами та іншими підкореними народами, як це, наприклад, зробила Англія з Велсом та Шотландією, витворивши спільну британську ідентичність[10].

Імперія за доби націоналізму

Замість того, щоб інтегрувати народи та релігії, які вона вже мала, Росія увійшла в епоху націоналізму, шляхом анексії, яка, безумовно, стала її непримиренним і нездоланним ворогом. У своїй книзі про злет і падіння «Росії як багатонаціональної імперії», що мала широкий розголос, Андреас Каппелер пише: «Польський національний рух уперше й найвідчутніше похитнув Російську імперію. Він став противником не лише уряду, а й більшої частини російського суспільства і вплинув на литовців, білорусів та українців, які століттями залежали від польської знаті й перебували під впливом польської культури. Поляки також відіграли чільну роль під час кризи Радянської імперії наприкінці ХХ століття»[11].

У ХІХ ст. Польща була найвідомішим прикладом нації, яка змагалася за відновлення свободи. У Польщі відбувалися численні повстання, спрямовані проти Росії, яка стала головним пригноблювачем Польщі. Поляки були гордою нацією, яку позбавили своєї держави; Російській імперії довелось мати справу з польським питанням ще до того, як завершився процес формування російської нації. А приблизно в той самий час уся Схід-

---

[10] «Великобританія не виникла внаслідок «злиття» різних регіональних чи попередніх національних культур, що були в її межах... Британськість превалювала над внутрішніми відмінностями – у відповідь на контакти з Іншими, а найбільше у відповідь на конфлікти з Іншими. (Colley L. Britons: Forging the Nation, 1707–1837. – New Haven : Yale Univ. Press, 1992. – С. 6). Таким чином, англійців, шотландців та валійців єднала спільна ворожість до католицизму, але це також відокремлювало ірландців від британської нації. Ми не вважаємо, що в Росії відмінність між православними та мусульманами унеможливлювала їхню боротьбу проти спільних «Інших»: фактично, в багатьох випадках російські мусульмани билися разом із православними росіянами проти католицької та протестантської сил. Та пізніше росіяни вирішили не згадувати про це.

[11] Kappeler A. Op. cit. – С. 179.

на й Центральна Європа захопилась ідеями, вперше сформульованими в Німеччині, про те, що національність – це культурна єдність, яка ґрунтується на мові, і що національності та мови можуть бути об'єднані в сім'ї. Вчені та письменники Чехії, Сербії, Росії відкрили, що їхні мови, а, отже, й нації, становлять єдину слов'янську родину. Дехто зробив з цього інтелектуального відкриття додатковий політичний висновок: слов'яни повинні єднатися, має бути «слов'янська єдність», якщо взагалі не єдина слов'янська держава. Однак у втіленні цієї ідеї виникли деякі складнощі, як зазначає Франтішек Ґраус: «Єдина незалежна слов'янська країна, Росія, була найменш розвиненим регіоном Європи, в якому кріпацтво існувало до 1861 року, а населення, крім дворян, не мало жодних прав». Чехи слушно вважали себе значно розвиненішими за росіян, для яких бути слов'янином означало бути російським, але «найбільшу проблему [...] становили поляки», пригноблені своїми друзями-слов'янами[12].

Росіяни відчували, що необхідно узаконити свою присутність у Європі відповідно до нових ідей про національність. Вони почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію. Каппелер стверджує, що у своєму прагненні стати «своїми» серед європейців росіяни створили свою історію (та переглянули свої стосунки зі Сходом), узявши на озброєння суто західні концепції. Їхні історики XIX століття навчили росіян дивитися на імперію як на національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов'ян та православних християн. У працях видатних російських істориків XIX ст. «історія багатонаціональної російської імперії стала російською історією»[13]. Це, своєю чергою, спричинило визначення неетнічних росіян, зокрема й тих, що жили з етнічними росіянами в одній країні століттями, як «інородців», чужинців, словом, національної меншості або й узагалі як колонізовані народи. Цей підхід не визнавав глобальних відмінностей між Британією і Росією. Основну різницю влучно схаракте-

---

[12] Graus F. Slavs and Germans / G. Barraclough (ed.) Eastern and Western Europe in the Middle Ages. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970. – С. 26.

[13] Kappeler A. Op. cit. – С. 9–18; 15.

ризував Джеффрі Госкінґ: «Британія *мала* імперію, а Росія *була* імперією – і, може, й досі нею лишається». Як пояснює Госкінґ, Британська імперія була віддаленою від своїх колоніяльних територій (Ірландія – радше виняток), а тому британці могли відокремити себе від імперії без зайвих страждань. Натомість «Російська імперія була частково батьківщиною для всіх тубільців, які неминуче змішувалися з росіянами на базарах, вулицях та у школах – і фактично змішуються досі»[14].

Очевидно, російська ідентифікація зі слов'янами та зміна самовизначення країни в європейських категоріях мали певний довготерміновий вплив на стосунки Москви з російським Сходом. Не для всіх одразу стало очевидним, що перенесення столиці з Москви до Санкт-Петербурга, яке наблизило Росію до Європи, відчужувало російський Схід (Казань і далі) відсторонювало. «Слов'янська ідея», яка атакувала габсбурзький династичний принцип і допомогла створити культурний і духовний бар'єр між слов'янськими народами, з одного боку, та романськими й германськими – з іншого, дала Росії відчуття головного і найсильнішого члена в родині слов'янських націй, проте ця сама ідея, якщо придивитись уважніше, поставила поза законом – з етнічного погляду – присутність Росії на Сході, в «Азії».

Однак усе це стало зрозумілим лише у XX столітті. Наприкінці XVIII і протягом майже всього XIX ст. монтувалися складові частини російської національної історії. Ця нова історія робила московську, а потім і петербурзьку Росію прямим спадкоємцем Візантійської імперії, а через неї – й давньогрецької культури, провідним народом у православному світі.

Багато хто й досі вірить, що візантійський та грецький вплив мав велике значення для формування російської культури й політики, тим часом як гарвардський історик Едвард А. Кінан вважає це «найбільшою містифікацією за всю історію європейської

---

[14] Hosking G. The Freudian Frontier // The Times Literary Suppl. – 1995. – 10 Mar. – C. 27; Lauton S. Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1994; див. також: Bassin M. Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space // Slavic Rev. – 1991. – Vol. 50. – N 1. – C. 1–17.

культури». «До другої половини XVII століття, – пише він, – навряд чи можна було знайти хоч одного корінного москвича, обізнаного зі славетними греками»[15]. А втім, ідея «візантійської спадщини» давала історичне обґрунтування імперській російській мрії про «відвоювання» в мусульман Константинополя – Царгорода, чи Царського Міста. Інший міф пов'язував Москву із середньовічним Києвом. Фактично московські росіяни і гадки не мали про те, що вони є «продовженням» Києва, аж поки їм про це не сказали. «Ці люди навіть не думали про Київ», – стверджує Кінан[16]. Тільки після приєднання України до Росії в XVII столітті постав і був спроектований зв'язок Москви з Києвом у середньовічному минулому. Цей зв'язок був ще раз підтверджений під час поділів Польщі, коли більшість земель України і вся Білорусь дісталися Росії: київський міф допоміг відкинути польські вимоги; а невдовзі був використаний і для того, щоб відмовити українцям у праві називатись окремою, незалежною від росіян, нацією[17].

І не дивно, що після включення Києва та Візантії до своєї генеалогії, росіяни переінакшили відповідним чином і свій історичний досвід на Сході. Міф про «київсько-візантійську спадщи-

[15] Keenan E. L. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // S. F. Starr (ed.) The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. – Armonk; New York; London : M. E. Sharpe, 1994. – С. 27.

[16] Ibid. – С. 23; див. також: Keenan E. L. Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654. An Agenda for Historians //P. G. Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton: Canadian Inst. of Ukr. Studies Press, 1992. – С. 20–38.

[17] Див., напр.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton : Canadian Inst. of Ukr. Studies Press, 1985; Cohut Z. E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760–1830. – Cambridge, MA. : Ukr. Research Inst. Distr. by Harvard Univ. Press, 1988; Raeff M. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century // P. G. Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia... – С. 69–85. Для ширшої перспективи огляду трикутника Польща – Україна – Росія в XIX ст. див. дві оригінальні монографії: Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863), Київ, 1996; Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах, Київ, 1998.

ну» був доповнений міфом «монголо-татарського іга». За цією схемою, середньовічна Росія страждала століттями під «гнітом» татар, раз у раз повстаючи проти них і поступово визволяючись. Одним з підсумків цієї «історичної» боротьби було завоювання християнською Росією мусульманської Казані.

Ці ідеологічні побудови XIX ст. започаткували період полемік, такий знайомий та улюблений для російських істориків. Найвідомішими були дебати слов'янофілів і західників. Та хоч би як сильно розходились їхні погляди на відносини Росії з Європою, всі вони розглядали Росію під кутом зору тієї ж Європи. Слов'янофіли – захисники російської винятковості – розуміли свою Росію як слов'янську та православну, не включаючи в цю єдність татар. Тобто їхнє розуміння Росії було сформоване цілком під впливом західних теорій. Євразійство, яке проголосило нарешті, що росіяни та східні народи належать до однієї спільноти, з'явилося лише в 1917 році. І загалом, надмірна залежність від теорій була поширеною російською хворобою[18].

Російська розбудова імперії розгорталась у двох напрямках: по-перше, Москва, підкоривши Казань, розпочала завоювання Сходу; трохи пізніше, після приєднання Східної України та Києва, було розпочато похід на Захід. Схоже, що російський східний похід виявився успішнішим, попри високі релігійні та культурні бар'єри, які на Заході, здавалося б, були значно нижчими. Безумовно, завоювання Росією Кавказу й Центральної Азії в XIX ст. були відверто загарбницькими, колоніальними і мало те саме обґрунтування, що й європейські заморські завоювання, – наприклад, окупація Францією Північної Африки. У XIX ст. росіяни явно дивилися «на Схід» крізь європейські окуляри, якщо не взагалі європейськими очима[19].

[18] Walicki A. Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of 19th Century Russia //The Russ. Rev. – 1977. – Vol. 36. – N 1. – С. 1–45.

[19] Тут можна зазначити, що, як доводить Альфред Дж. Рібер, імперський російський історичний досвід обов'язково включав «боротьбу на двох рівнях за гегемонію над прикордонними землями» – з народами, якими імперія керувала чи вважала, що керує, та з іншими імперіями (Rieber A. J. Struggle over the Borderlands // S. F. Starr (ed.) The Legacy of History. – Armonk; New York; London : M. E. Sharpe, 1994. – С. 86. Ми не

Імперія і Росіяни

Ця велика імперія, що простягалась від Балтики до Тихого океану, захопивши в Європі землі й народи від Фінляндії до Бессарабії та Криму, мала глобальні політичні й соціальні проблеми з «російською тотожністю» – проблеми, ускладнені тим, що ніхто не знав, де ця «російська тотожність» кінчається і де починається «імперія», бо, як Госкінґ уже зазначав, де Росія не мала імперії, вона **була** нею.

У короткому резюме політичної та соціальної історії ми можемо сказати, що в XIX ст. царське правління атакували росіяни, які вірили в революцію як засіб розв'язання російських проблем і які жадали реформи. Революційна традиція включала повстання декабристів 1825 року (першу російську революцію), діяльність Александра Герцена на засланні, піднесення революційних виступів і політичного тероризму, що, крім усього іншого, призвело до вбивства Олександра II (1881), селянські повстання, промислові страйки, виникнення марксистських кіл і формування Російської соціал-демократичної партії (1898), її розділення на більшовицьке та меншовицьке крила, а потім і на окремі партії, революція 1905 року... Революційний табір сформулював фундаментальні питання, з якими зіткнулася Росія на початку XX ст., – скинення монархії, ліквідацію поміщицької земельної власності, боротьби проти капіталізму, – завдання, що їх могла розв'язати тільки революція.

Царське самодержавство мало паралельні «буржуазні», ліберальні та демократичні альтернативи, які включали людей, зайнятих у регіональному й локальному самоуправлінні, професійні асоціації, незалежну пресу, освітні й культурні товариства. Заснування Думи в 1906 р. і виживання її представницького ядра до 1917 р. наводили на думку про поступовий перехід якщо не до демократії, то принаймні ліберального конституціоналізму.

Тим часом прихильники абсолютної монархії почали відступати від свого традиційного династичного легітимізму на користь націоналістичних чи етнічних ідей ідентичності.

заглиблюємось тут у цей аспект імперської історії, оскільки він не має безпосереднього стосунку до нашого обговорення.

На початку XX ст. виник російський націоналістичний рух, який бачив імперію як національну державу росіян. Він вважав усіх інших чужими й закликав до відмови їм у правах «справжніх росіян». Під час правління Олександра III (1881–1894) і Миколая II (1894–1917) цей шовіністичний рух одержав дедалі більшу підтримку в офіційних колах при дворі.

Зрозуміло, що не тільки етнічні росіяни брали участь у революційному, реформістському чи навіть процаристському рухах: у всіх таборах були репрезентовані фактично всі етнічні групи. Слід пам'ятати також, що на початку XX століття етнічні росіяни, чи великороси, як вони тоді себе називали, становили менш ніж половину населення імперії, а українці, поляки, білоруси, євреї, фіни, вірмени, грузини й татари були серед найчисленніших меншин. І якщо більш традиціоналістські елементи меншин вважали монархію законною, дедалі активніша підтримка нею російського націоналізму робила віру в царя сумнівною навіть для найконсервативніших і найлояльніших етносів. Зайве казати, що інші національності також мали свої власні партії, організації та рухи.

Польська була найсерйознішою з усіх російських національних проблем. Офіційні кола Росії та більшість суспільства вважали, що польське питання має бути розв'язане за планом, прийнятим на Віденському конгресі 1815 р., і розглядали його як внутрішню справу тих трьох країн, де жили поляки. Це відрізнялося від погляду поляків, продемонстрованого повстаннями 1830–1831 і 1863–1864 років, та й у революції 1905 р. важливу роль також відіграли підросійські поляки. У Польщі, Фінляндії, Латвії й у Закавказзі революція 1905 р. була як соціальною, так і національною[20].

[20] Альфред Дж. Рібер звернув увагу на дуже тісний зв'язок між проблемою неросійських національностей і революційного руху в російських володіннях. Політика русифікації, спрямована проти меншин, породила не тільки націоналізм у відповідь, але й полегшила також поширення революційної агітації, ідей народництва та марксизму серед фінів, євреїв, прибалтів і кавказьких народностей. Це були більш асимільовані неросіяни, які взяли участь у російському національному русі. «В 1905 р. царську автократію очікував ураган у відповідь на її безладний культурний засів» (Rieber A. J. Op. cit. – С. 81).

Саме в 1905 р. стали відомі широкій публіці імена двох поляків, які згодом, після 1917 р., посіли високіпосади – Юзеф Пілсудський став засновником незалежної польської держави, а Фелікс Дзержинський – засновником радянської таємної поліції. Водночас український, литовський та білоруський національні рухи, які спочатку підтримували в Російській імперії соціальну та культурну конфронтацію з поляками, поставили себе в опозицію до російськогосамодержав'я. Навіть більше, поляки почали розглядати ці національності як своїх союзників проти Росії. Фіни, естонці та латиші також зайняли антиімперську позицію.

Від війни до революції (1914–1917)

Ми ніколи не дізнаємося, яким шляхом пішла б Росія, якби у 1914 р. не втрутилася війна. Наприкінці 1916 – на початку 1917 років уже було зрозуміло, що Росія цю війну програла. Цього разу всі нерозв'язані російські проблеми постали ще гостріше, ніж у війні з Японією 1904–1905 рр. Затяжна криза призвела до зречення царя від престолу та падіння монархії в березні 1917 р. Нову Росію очолив Тимчасовий уряд, складений із партій Думи. Росіяни взяли, чи здавалося, що взяли, долю своєї держави у власні руки. Мали відбутися загальні вибори до Установчих зборів, які зробили б Росію демократичною та прогресивною країною, розв'язавши більшість нагальних питань, таких як земельна реформа, права національностей і релігійних груп; словом, Збори створили б сучасну російську націю, яка була б на західному рівні розвитку.

Проте за місяць до виборів, у листопаді 1917 р., на зміну Тимчасовому урядові прийшли більшовики зі своєю радянською владою. Трохи дивно читати, навіть у західних підручниках відомих учених, що «в 1917 р. більшовики під керівництвом Леніна скинули царя». Більшовики не скидали царя. Вони скинули перший у Росії демократичний уряд і розпустили Установчі збори.

Історики подають безліч «причин» і обставин, таких, як тривання дуже непопулярної війни, що зробили можливим прихід до влади Леніна та його товаришів – спочатку в Петрограді та

Москві, а згодом, після кривавої громадянської війни, майже на всій території колишньої імперії.

1917 рік: падіння імперії та знищення нації

Чому демократична Росія проіснувала лише понад півроку? Чому перемогли більшовики? Всі три події: падіння монархії, падіння демократії і перемога більшовиків – у своїй узгодженості та взаємозв'язку були доказом того, що процес утворення російської нації не був завершений до 1917 р.

Населення Росії – тут ми маємо на увазі «ядро» етнічних росіян – залишалося розділеним протягом тривалого часу. Освічене (чи «буржуазне») міське суспільство було відчужене від імперської держави; більша частина промислового робітничого класу була відчужена не лише від держави, а й від «суспільства»; що ж до селянських мас, тобто більшості росіян, то вони взагалі жили у світі, відокремленому й соціально, й культурно від буржуазного суспільства та міського світу. Відомо, що більшовики здобули перевагу у своїй боротьбі за владу саме завдяки селянству, хоча їхня програма, що невдовзі стало очевидним, була абсолютно неприйнятною для селянських прагнень та інтересів. Проте в 1917 р., як пояснює Пайпс, «селянин мав революційні настрої лише в одному напрямку: він не визнавав приватної власності на землю». І хоча більшість орних земель була у селянському володінні, вони «палко бажали» землі поміщиків, багатіїв та селян-одноосібників. Пайпс убачає в «переважі громадського (общинного) землевласництва в європейській Росії, поряд зі спадковим кріпосництвом, основной чинник російської соціальної історії». Крах царизму можна пояснити «глибинними культурними й політичними вадами системи, які заважали ефективному управлінню та економічному і культурному зростанню країни». В умовах війни ці вади стали фатальними. «Ми тут маємо справу з національною трагедією, глибоко закоріненою в минулому країни»[21].

Далі Пайпс розробляє це питання: «Найголовнішою проблемою російських селян був не гніт, а ізоляція. Вони були ізольова-

[21] Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. – New York : Alfred A. Knopf, 1993. – С. 494, 497.

ні від політичного, економічного та культурного життя країни, і тому їх не зачепили ті зміни, які відбувалися від часів Петра І, котрий спрямував Росію курсом «вестернізації»... селянство, схоже, просякнуте московською культурою: з погляду культури, воно мало не більше спільного з правлячою елітою чи інтелігенцією, ніж місцеве населення британських колоній в Африці – з вікторіанською Англією»[22].

Можливо, Пайпс не зовсім переконливий у своїй оцінці економічного становища селян, але слід визнати силу його аргументів стосовно негативного наслідку культурної та юридичної ізоляції селян від «суспільства». Можливо, ця ізоляція була б менш щільною, якби та енергія і ресурси, що їх імперія марнувала на русифікацію неросіян (найдорожче обходилася Польща), спрямовувалися на «русифікацію» селян усієї Великої Росії – наприклад, на навчання їх читанню та писанню. Це тільки одна ілюстрація того, як глибоко й фатально польське питання вплинуло на внутрішній розвиток Росії.

Марк Р. Байсінджер має рацію, що «національне самоствердження національних меншин (не-російських народів) було причиною падіння царського режиму» і що «національні еліти загалом обережно підходили до проголошення національних держав у хаосі та безладі, якібули його наслідком». А проте важко погодитися з ним, що «царська система сама себе розвалила»[23].

На той час усім, хто розглядав Росію у світлі європейської історії (а такі люди становили більшість серед освічених росіян), було зрозуміло, що російська нація та суспільство звільнили себе від імперської держави в березні 1917 р. й почали розвивати Росію як «нормальну країну». Вони цілком слушно раділи падінню монархії як підсумку тривалої політичної боротьби, від декабристів до недавньої революції 1905 року, навіть якщо не схвалювали різних ексцесів. У цьому сенсі російський березень 1917 розглядався аналогічно до революцій 1789 і 1848 рр. у Європі. Водночас чимало авторів зазначало згодом, що пере-

[22] Ibid. – С. 493.

[23] Beissinger M. R. The Persisting Ambiguity of Empire //Post-Soviet Affairs. – 1995. – Vol. 11. – N 2. – С.160.

важна маса російського населення, себто селяни, ще не були трансформовані в національно свідомих росіян – на відміну від селян в інших країнах, які на той час уже стали французами, німцями (або, в межах російської імперії, поляками, фінами, литовцями). Лідери, що опинилися при владі у березні, не доклали належних зусиль до «націоналізації» мас – включення селянства в «уявлену спільноту» – російську націю. Звичайно, це спірне питання, чи частка етнічно українських селян («малоросів», за офіційною термінологією), які вже тоді усвідомлювали себе українцями за національністю, була більшою, ніж відповідна частка селян-«великоросів», які мислили себе в термінах російської нації та держави. Якщо це так, то революція 1917 р. потребує певного концептуального переосмислення. Загалом учені переконані, що в 1917 р. в Росії відбулася соціальна революція, тим часом як російської «національної проблеми», на їхню думку, не існувало. Відтак уся проблематика Російської революції розглядається під кутом зору соціальної історії, а важливість інших чинників, особливо в етнічних околицях, таких як Україна, недооцінюється[24].

Тим часом, якщо Пайпс має рацію щодо ставлення російських селян до держави й суспільства у «власній» країні, якщо класовий конфлікт між сільськими масами та міським суспільством у Росії був справді настільки глибоким, що переважав будь-яку внутрішньокласову солідарність (підтвердження тому – події 1917 р. та громадянська війна), то висновок про невдачу будівництва російської нації стає неминучим[25].

---

[24] Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–20: The Historiographical Agenda //Arch, fuer Sozialgeschichte. – 1994. – N 34. – P. 95–110. Дж.-П. Хімка, зокрема, зазначає: «Така ж важлива, як і нова соціальна історія російської революції, історія української революції має й також щось відсутне в революції: національний фактор» (Ibid. – С. 110).

[25] «Московія та імперська Росія мали успіхи в інтегруванні внутрішніх регіонів своєї імперії, які часто називалися «внутрішні губернії», в єдину національність... але [...] підтримували й посилювали різницю між російською провінцією та неросійською периферією» (Suny R. G. Ambiguous Categories: States, Empires and Nations // Post-Soviet Affairs. – 1995. – Vol. 11. – N 2. – С. 192). Коли Суні пише, що Росія «не змогла

Той факт, що листопад 1917 року зумовив «знищення нації», знайшов дальший розвиток у програмі та діяльності більшовиків, які розглядали Росію, згідно з Пайпсом, «як трамплін для світової революції»[26]. Неймовірно, щоб селяни й робітники, які підтримували більшовиків, також вважали світову революцію своєю найпершою метою. Чи можуть такі люди бути нацією і водночас дозволити групі явних мрійників, або й цілком божевільних, очолити світову соціалістичну республіку? Російський історик Юрій Готьє занотував до свого щоденника 22 січня 1918 року: «Що це за нація, яка дозволяє проводити над собою такі експерименти?»[27]

створити «російської нації» в межах імперії», він посилається на те, що імперія не змогла зробити росіян з «меншин» (Ibid. – С. 191). Досить цікаво у своїй книзі «The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union» (Stanford : Stanford Univ. Press, 1993) Суні аналізує всі основні національні проблеми в Російській імперії у 1917 р. – за одним винятком, росіянами, так ніби у революції і громадянській війні не існувало «російського питання».

[26] Pipes R. Op. cit. – С. 497.

[27] Gotie Y. Time of Troubles. The Diary of Iurii Vladimirovich Gotie. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1988. – С. 103. Це перше видання Щоденніків Ґотьє. (пер. англ., ред. і вступ Т. Еммонса). Раніше, 16 листопада 1917 р., Ґотьє писав: «...Росія зраджена і продана, а росіяни відчувають спустошеність, і вони абсолютно не цікавляться своєю інтернаціональною долею. Це є безпрецедентною подією у світовій історії, коли численні люди, які до того ж вважали себе великим народом, світовою силою всупереч усім обмеженням, за вісім місяців власноруч поклали себе у могилу. А, отже, велика ідея російської сили, російської нації, була міражем, оманою, яка ніколи не існувала в реальності» (С. 80–81). Ідея, що 1917 рік – мається на увазі листопад 1917 р. – являє собою національну катастрофу в російській історії, останнім часом підтримувалася багатьма росіянами, включаючи й тих, хто картав політику царської імперії за створення умов, шо призвели до цієї катастрофи. Так, наприклад, Ілья Ґерасімов у праці «Российская ментальность и модернизация» (Общественные науки и современность. – 1994. – № 4. – С. 72) вбачає у 1917 році «падіння російської національної ідеї» Таку ж оцінку подіям дає Боріс Земцов (пор.: Земцов Б. Откуда есть пошла... российская цивилизация // Обществ. науки и современность. – 1994 – № 4. – С. 51–62).

Радянський Союз: ідеологія, геополітика і народи

Формально створений у 1922–1924 рр. Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовніших і найочевидніших рисах. Це одразу було помічено багатьма російськими емігрантами, які ненавиділи комунізм, а проте віддавали належне більшовикам за те, що ті врятували Росію від розпаду. Декотрі навіть закликали всіх «російських патріотів» підтримувати більшовицький уряд, і хоча такі заклики не знайшли значної підтримки серед еміграції, все ж існувало загальне переконання, що Росія і під червоним прапором лишилася Росією. Проте в багатьох аспектах радянська держава була таки іншою. Не зупиняючись тут на цілком очевидних відмінностях між консервативним царизмом і революційними, «трансформаційними» радами, зазначимо лише таке.

По-перше, царі не вважали свої закони придатними для всієї земної кулі й не прагнули зрівняти весь світ під однією – своєю – владою; радянська держава тим часом була не тільки ідеологічною, а і вважала свою ідеологію універсальною, а свою форму правління – придатною для всесвіенього впровадження. На думку Ернеста Ґелнера, радянський комунізм був «цілком незвичайним і, можливо, унікальним в історії суспільних систем утіленням детально розробленої, тотальної, всеосяжної і глибоко месіаністської теорії»[28].

По-друге, порівняно з імперською Росією, Радянська держава була суттєво зменшена в розмірі й зазнала ще суттєвіших змін у складі населення. Ті національності, які до 1914 р. були найбільш «західними», далі за інші просунулися на шляху державного будівництва, не лишилися з Росією після революції: Фінляндія, Польща, Латвія, Естонія та Литва стали суверенними державами. Радянський Союз, таким чином, став державою більш російською та водночас більш азійською, ніж царська Росія. Справді, перепис 1926 р. виявив абсолютну перевагу росіян в СРСР, тоді як до 1914 р. вони мали перевагу лише відносну[29].

---

[28] Gellner E. Nationalism in the Vacuum // A. J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR. – New York : Columbia Univ. Press, 1992. – C. 247.

[29] Kaiser R. J. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1994.

По-третє, хоча ця держава й була значно «російськішою» від попередниці, називалася вона Союзом Радянських Соціалістичних Республік і внутрішньо була організована за етнічними та мовними критеріями як федерація соціалістичних національних держав, що мали право, записане в усіх відповідних конституціях, вільного виходу з цього Союзу. Ця умова зовсім не була якоюсь поступкою з боку режиму. На 1922 р. більшість «європейських» імперських підлеглих стали незалежними. Ті, хто намагався, але не зміг визволитися в 1918–1920 рр. – Україна, Білорусія, Вірменія, Грузія та Азербайджан – здобули все ж визнання своїх спроб у вигляді статусу «суверенних радянських республік», формально рівних партнерів Росії, тобто РРФСР. Це сталося після диспуту між Леніним і Сталіним, який пропонував натомість включити Україну, Білорусію, Грузію, Вірменію та Азербайджан до РСФСР зі статусом автономних республік.

Створення СРСР поставило на порядок денний питання «Росії як такої» та її співвідношення із СРСР. Формально Росія стала національною державою, конституційно рівною Україні чи Білорусії. Проте водночас під РРФСР розумілося щось значно більше. У 1922 р. майбутні Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія й Таджикистан (під іншими назвами) належали Російській Федерації, яка, таким чином, була слов'янсько-тюркською і християнсько-мусульманською. Лише після 1924 р., під час найбільшої територіально-національної реорганізації Центральної Азії, ці регіони покинули РРФСР і ввійшли безпосередньо до СРСР. Та навіть після цього РРФСР зберігала цілу когорту автономних республік, районів, регіонів, кожен з яких мав назву за певною етнічною групою, тож РРФСР, по суті, була меншою копією СРСР усередині його.

Татарська АРСР була найзначнішою з усіх республік у складі Російської Федерації і – як Татарстан – вона залишається й сьогодні важливою частиною нової Росії. Сталін відмовився надати татарам статус союзної республіки, посилаючись на вигадані аргументи, що Татарстан, мовляв, не межує з іноземною територією і, таким чином, не може скористатися своїм конституційним правом на вихід із Союзу. Хоча, мабуть, історія більше, ніж географія, лежала в основі справжніх сталінських мотивувань:

Казань стала частиною тієї самої держави, що й Москва, задовго до того, як Ташкент, Баку чи навіть Київ опинилися під владою Москви чи Санкт-Петербурга. Росіяни й татари були здавна разом – спершу під ханами Золотої Орди, згодом – від Івана Грозного до Миколи II – під російськими царями.

Цей підсумковий огляд дозволяє нам назвати чинники, які забезпечили утримання влади більшовиками. З одного боку, більшовики зверталися до російського патріотизму, захищаючи цілісність того, що більшість росіян вважали своєю країною. Чимало царських генералів та офіцерів добровільно запропонували свої послуги Ленінові та Троцькому в 1920 р. під час польсько-радянської війни, яка, з російського націоналістичного погляду велася задля збереження Києва у складі Росії, тоді як із погляду польського мала, по-перше, допомогти українцям у боротьбі за незалежність і, по-друге, зберегти Польщу як незалежну державу. (Натомість для Леніна та його товаришів це був лише засіб поширити революцію далі в Європу[30]). З іншого боку, почавши з рішучої опозиції російському націоналізмові, більшовики дістали підтримку від багатьох представників пригноблених національностей Росії, яка виявилася вирішальною у громадянській війні. Це були, зокрема, й поляки, й фіни, й латиші, які залишилися в СРСР після війни тому, що їхні батьківщини стали «капіталістичними» країнами. Більшовики знайшли також певну підтримку серед зарубіжних симпатиків, що для них, як і для Леніна, польська війна велася з метою зробити російську революцію інтернаціональною, тоді як перемога поляків означала би поразку світової революції.

Деякі інші геополітичні чинники також виявилися сприятливими для Рад. Війна проти Німеччини затягнулася до листопада 1918 р., і виснажені війною переможці не мали бажання вторгатися в Росію. До того ж західні великі держави були зацікавлені у збереженні територіальної цілісності цієї країни

[30] Wandycz P. S. Soviet–Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge, MA. : Harvard Univ. Press, 1969; Davies N. White Eagle, Red Star: The Polish–Soviet War, 1919–1920. – London : Macdonald, 1972; Latawski P. (ed.) The Reconstruction of Poland, 1914–1923. – London : Macmillan, 1992.

після очікуваного там падіння комунізму, й тому відмовляли у допомозі сепаратистам із національних околиць. (Варто нагадати, що Сполучені Штати, хоч і відмовлялися до 1933 р. визнати Радянську Росію, мали такі самі проблеми і з визнанням незалежності Фінляндії та Балтійських держав).

Радянська утопія

Після 1917 року в Росії процес творення нації був призупинений, чи, власне, збитий зі шляху нормального розвитку комуністичним експериментом, який відтворив, чи, точніше, створив нову імперію на спеціальному антинаціональному, універсально-ідеологічному ґрунті. Комуністична держава визначала себе глобальними поняттями – як альтернативу «капіталізму», його політичному, соціальному та культурному ладові. Її цілі поширювалися значно далі, ніж просто обслуговувати Росію та інші союзні республіки – Ленін і його прибічники мали на думці щось інше. СРСР мав стати альтернативною моделлю сучасності, кращою, ніж запропонована «Заходом».

Після 1917 р. більшовики переконали себе, що їхня система, а, отже, й управління, пошириться далеко за межі старої імперії, включаючи Польщу та Фінляндію; вони справді вірили, що являють прототип єдиної загальної цивілізації. Навіть для Сталіна «соціалізм в одній країні» був тільки початком[31]. Оскільки Ради вважали свою систему найдосконалішою і цілком придатною для інших країн, вони поширили її на держави Східної і Центральної Європи, захоплені в 1944–1945 рр. Результат відомий: не залишилося ані соціалізму, ані «Єдиної країни» (СРСР)[32].

---

[31] Щодо питання, що радянський «інтернаціоналістичний» вигляд слід сприймати серйозно, навіть коли СРСР, за всіма твердженнями, був націоналістичною силою, див.: Szporluk R. Conflict in Soviet Domestic and Foreign Policy: Universal Ideology and National Tradition // W. Zimmerman and H. K. Jacobson (eds.) Behavior, Culture, and Conflict in World Politics. – Ann Arbor, Mien. : Univ. of Michigan Press, 1993. – C. 275–290, де цитується відповідна література.

[32] На мої ранні спроби відповісти на це питання див.: Після імперії: Що далі? С. 272–291.

Інтернаціоналізм чи надмірна експансія?

Ми доходимо висновку, що утвердження інтернаціоналізму, як його розуміла Москва, тобто надмірна експансія, розвалили Радянський Союз так само, як експансія розвалила свого часу й імперську Росію. Насіння майбутнього розпаду СРСР було посіяне в пору його найбільшого військово-політичного тріумфу – під час і після Другої світової війни.

Спочатку, в 1939–1940 рр., Ради приєднали балтійські держави і Східну Польщу, тобто західні регіони сучасної України та Білорусі[33]. Згодом, після 1944 р., вони насадили радянську систему в тих раніше незалежних державах Центральної та Східної Європи, які опинилися під радянським контролем наприкінці Другої світової війни[34]. Там радянська система розглядалась як форма російського панування. Ці нації відчували свою значну відмінність від Росії й хотіли наслідувати Захід. Можливо, розпад Радянського Союзу почався з першими ознаками розриву єдності комуністичного світу. Конфлікт Сталіна з Тіто й відлучення Югославії були початком, а конфлікт із Китаєм став наступною, значно важливішою подією цього плану.

Якщо розрив між Москвою та Пекіном мав виняткове геополітичне значення, то вирішального ідеологічного удару радянському домінуванню завдала Польща. Починаючи з робітничих страйків у Познані (1956), Ґданську (1970), Радомі (1976) і знов у Ґданську (1980) і закінчуючи зародженням багатомільйонного руху «Солідарність», польські робітники фактично розвіяли найголовніший міф радянського комунізму – міф начебто створеної ним «пролетарської держави». Це не озна-

---

[33] Існує багато ґрунтовних досліджень про Балтійські держави під радянською владою і про їхню боротьбу за незалежність (див. напр.: Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. – New Haven: Yale Univ. Press, 1993). Стислий опис прибалтів, так само, як українців та західних білорусів і молдаван, див.: Szporluk R. The Soviet West – or Far Eastern Europe? / /East European Politics and Societies. – 1991. – Vol. 3. – N 3. – С. 466–482.

[34] Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict. (Уперше видано в I960 р.).

чає, що ми недооцінюємо ролі робітничих страйків у Східній Німеччині (1953), Угорської революції (1956) чи Празької весни (1968). Однак Польща фактично позбавила радянську модель будь-якої легітимності на своїй землі, оскільки загальнонародні страйки були організовані робітниками й очолювалися електриком, ніхто не міг поставити під сумнів їхнього пролетарського походження (куди справжнішого, ніж у будь-якого лідера Польщі чи СРСР). Цей подвиг не могли здійснити ні селяни, ні інтелектуали, ні священики, ні студенти. І той факт, що робітники були одночасно поляками і католиками, надав ширшої історичної перспективи їхній боротьбі, зробивши її новою сторінкою багатосотлітньої боротьби між католицькою Польщею та православною Росією.

Після 1945 р. поляки кинули виклик радянському комунізмові, достоту як їхні предки у XIX – на початку XX століття Російській імперії, – від повстання Костюшка 1794 р. і закінчуючи робітничими та студентськими страйками у Варшаві та Лодзі 1905 р. Історія Польщі після 1945 р. підтверджує оцінку Каппелера щодо виняткової ролі польського питання в занепаді та краховi Радянської імперії.

Уявімо собі, що Радянський Союз дозволив би Польщі залишитися «фінляндизованою» замість спроби її радянізації/русифікації. Не було б тоді «Польського Жовтня» 1956 р., не було б і польського впливу на радянський блок, не було б, вочевидь, і «Солідарності»... Зробивши те саме з Естонією, Латвією й Литвою, Ради уникли б заодно і багатьох проблем у себе вдома, віддзеркалених у популярному гаслі балтійських дисидентів: «Москва намагається керувати нами, як усіма іншими народми СРСР, – отже, мусимо допомогти всім іншим стати такими, як ми». Говорячи тут про спадкоємність між Костюшком і Валенсою, ми акцентуємо передусім той факт, що в переважній частині Східної та Центральної Європи радянська система сприймалась як російський продукт і як форма російського домінування.

Понад 30 років тому Руперт Емерсон описав світ після 1945 р.: «Колоніалізм відступав набагато швидше, ніж здавалося взагалі можливим. Лише стара царистська імперія залишилася недоторканою, вкладаючись у нові ритми комуністично-

го розвитку, поки її європейські прибічники розширювали її простори»[35]. Підтвердивши цю оцінку походження комунізму у Східній Європі, інший учений, Реймонд Пірсон, побачив через 30 років «момент деколонізації» в дії – ставши свідком падіння комунізму в цій частині світу[36].

Чому впала Радянська імперія?

Звичайно, радянська імперія в Європі не розпалася просто тому, що східним європейцям не подобався статус колоній, робітничий клас відчував, що його експлуатують, а інтелігенція не сприймала радянської ідеології. Розпад почався з появою під впливом «холодної війни» масового усвідомлення, що Великий Проект комуністів провалився. Як пояснює Пірсон, «холодна війна» втомила і спотворила радянську імперію до раніше незнаного рівня, спричинивши таке саме виснаження, що й попередні світові війни. У своїх надмірних і вкрай нестерпних військових, економічних і політичних вимогах «холодна війна» виконала функцію третьої світової війни». Ерік Гобсбаум робить такий самий висновок: «З міжнародного погляду СРСР був цілковито переможеною країною, наче після важкої війни, – хоча війни як такої не було»[37]. Її результат, веде він, «великою мірою зумовлювався тим, що Східна Європа була ахіллесовою п'ятою радянської системи, а Польща (і, трохи менше, Угорщина) – її найуразливішою частиною»[38].

Але чому саме Східна Європа виявилась ахіллесовою п'ятою? Чи ж не був увесь комуністичний план міжнародним від самого початку? Щоб відповісти на це запитання, мусимо простежити коротко за перебігом «холодної війни».

---

[35] Emerson R. From Empire to Nation. The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples. – Boston: Beacon Press, 1960. – С. 36.

[36] Pearson R. The Making of 89: Nationalism and the Dissolution of Communist Eastern Europe // Nations and Nationalism. – 1995. – Vol. 1. – N 1. – С. 75.

[37] Hobsbawm E. The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991. – New York: Pantheon Books, 1994. – С. 492.

[38] Ibid. – С. 475.

Радянська система базувалася на тій ідеї, що національна держава є нормальною політичною формою для періоду капіталізму, тоді, як соціалізм за своєю природою є інтернаціональним, навіть наднаціональним. Ця інтернаціональна сила мала змагатися й, безумовно, «перемогти» капіталістичну систему – систему незалежних національних держав. Щоправда, вже в 30-ті роки, за Сталіна, СРСР почав привласнювати воєнні традиції й зарубіжну політику царської імперії, а російська нація отримала статус «старшого брата».

Відкрита офіційна ідентифікація Радянського Союзу з царською Росією ще більше посилилася під час і після Другої світової війни. Однак навіть наслідуючи царську Росію і віддаючи провідну роль російській мові та російському народові, СРСР не відмовлявся від своєї мети стати прототипом нової соціалістичної цивілізації, яка переважала би капіталізм і зрештою замінила б його на всій землі. Це був той тип інтернаціоналізму, що з ним зіткнулася Східна Європа після 1945 р.

Після смерті Сталіна, в мінливій політичній ситуації, Микита Хрущов відновив старий комуністичний виклик капіталістичним силам. Нова програма партії передбачала точний час, коли СРСР випередить спочатку Західну Європу, а потім і США за різними економічними та соціальними показниками. Радянські лідери були впевнені, що змагання із Заходом вимагає, як мінімум, рівного збройного потенціалу зі Сполученими Штатами й протиставлення себе Америці скрізь, особливо у країнах третього світу. Як говорили в Москві в 70-х роках, це треба робити, бо «США втручаються в радянські внутрішні справи в будь-якій частині земної кулі».

Якийсь час здавалося, що Ради домоглися успіхів. Та невдовзі стало цілком зрозуміло, що вони не в змозі «встановити суспільний лад Добробуту і Справедливості» – ані бодай чогось одного. «Ситуацію погіршило й те, – писав Ернест Ґелнер, – що японці та інші східні азіати показали, що західний капіталізм можна-таки наздогнати, проте за умов конфуціанської, а не марксистської адаптації ідей Адама Сміта»[39].

Це означало зневіру – а там, де бракує віри, формуються дедалі рішучіші антикомуністичні настрої. Східні європейці на-

[39] Gellner E. Op. cit. – С. 248.

очніше, ніж радянські народи, бачили, що Захід перемагає. Вони погодилися б із Кенетом Майноґом та Берілом Вільямсом, які характеризували комунізм як «безплідну форму модернізації» та «мімікрію, яка претендує на те, щоб контролювати реальне життя»[40].

Східні європейці завжди знали, що реальне життя – на Заході. До того ж вони мали власні причини невисоко ставити будь-що, асоційоване з Росією, відкидаючи російські прагненнядомінувати. Вони б охоче погодилися з Бенедиктом Андерсоном, який ще у 1983 р. пропонував СРСР згадати долю своїх імперських попередників з XIX ст., замість претендувати на організацію людства у XXI ст. (У новій передмові, датованій лютим 1991 р., Андерсон висловився ще чіткіше: «На початку нового тисячоліття мало що нагадуватиме про Союз Радянських Соціалістичних Республік, окрім [...] самих республік»[41]).

Імперія розпадається

Від розпаду радянської зовнішньої імперії в Європі повернімося до падіння СРСР: від ахіллесової п’яти – до Ахіллеса.

Можна назвати чимало причин і чинників тієї важливої події. Неможливо ані зігнорувати, ані точно оцінити персональний фактор – роль Михаїла Горбачова. Радянський програш у «холодній війні» та падіння комунізму у Східній Європі також є суттєвими. Одна з аксіом західної «совєтології» стверджувала, що втрата Східної Європи похитне легітимність комунізму в СРСР, а тому СРСР ніколи не відмовиться від контролю над Центральною та Східною Європою[42].

---

[40] Minogue K. and Williams B. Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism // Ibid. – C. 241.

[41] Anderson B. Imagined Commununiuties: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 1983. – C. 12, і доповнене видання (London; New York: Verso, 1991. – C. XI).

[42] Див., напр: Rothschild J. Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II. – New York; Oxford: Oxford Univ. Press, 1989. – C. 75, 221; Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. – Berkley; Los Angeles; Oxford : Univ. of California Press, 1992. – C. 217–218.

Те, що трапилося, напрочуд збігається з передбаченнями Рендала Коллінза, веберівського соціолога, який навіть не був експертом із цього питання. Спираючись на широке порівняльне дослідження, Коллінз стверджував, що, «здається, всі головні геополітичні процеси працюють проти тривання радянської світової потуги». «Якщо така надмірно розширена імперська країна (як Росія чи СРСР) вплутається в етнічний чи політичний конфлікт за своїми межами, існує серйозна тенденція поступової каталізації внутрішніх нестабільностей у межах імперії». [...] «А що перший раунд серйозних криз означатиме втрату Східної Європи чи іншої закордонної території, – вважає Коллінз, – то кумулятивні процеси внутрішнього ослаблення сягнуть подальшої кульмінації у втраті наступної ланки історичних завоювань: Прибалтики, України, Кавказу, центральноазіатських мусульманських територій...»[43]

Було несподіванкою, що Коллінз, стороння людина, так передбачливо провістив події. Аж до падіння Радянського Союзу побутувала широко поширена думка, що Ради мали успіх у будівництві урбанізованого, індустріалізованого суспільства та що вони справді знайшли некапіталістичний шлях модернізації й соціалістичний еквівалент побудови нації через створення радянського народу, багатоетнічного й багатомовного, об'єднаного, однак, російською мовою та комуністичною ідеологією. Це справді було прагненням Рад, які не називали радянських людей нацією, вживаючи натомість термін «радянський народ». Не було жодного сумніву, що бути радянським громадянином означало не мати національності. (Ця ідея проголошувалася скрізь, як, наприклад, у популярній пісні: «Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз»). Усе в офіційній характеристиці «радянських людей» збігалося з умовним західним визначенням політичної, тобто громадянської, нації. Понад 60 років тому російський учений Н.В. Устрялов у статті «Про радянську націю» стверджував, зокрема, що Ради перетворювали всіх людей тодішнього СРСР на націю, визначену політично й ідеологічно, але не визначену етнічно[44].

---

[43] Collins R. Weberian Sociological Theory. – Cambridge; New York : Cambridge Univ. Press, 1986. – С. 203.

[44] Устрялов Н.В. О советской нации // Наше время. – Шанхай, 1934. – С. 38–39; [цит. за: Szporluk R. Nationalities and the Russian Pro-

Пізніші західні дослідники мовчки або й відкрито, розуміли «Ради» саме в цьому сенсі. Писалися книги та статті, проводилися семінари про *радянських* робітників, *радянську* молодь, *радянську* музику, балет і спорт; жваві дебати про політичні амбіції нового *радянського* середнього класу точилися фактично до остаточного краху СРСР; та й один зарубіжний експерт порадив Москві вигадати «радянський» національний інтерес. Фахівці говорили про інституційний плюралізм в СРСР, маючи на увазі радянські інституції. Тож коли з'явилися «гласность и перестройка», вони, природно, очікували появи нових радянських політичних партій, рухів та асоціацій.

Проте нічого такого не сталося. Багато хто, однак, і сьогодні не в змозі пояснити цього феномена. Ерік Гобсбаум, наприклад, вважає, що «дезінтеграція Союзу зумовлена не появою націоналістичних сил». Навпаки – націоналістичні сили в рес-

---

blem in the USSR //Journ. of Intern. Affairs. – 1973. – Vol. 27. – N 1. – C. 40]. Протилежне судження, що «Радянський Союз не був започаткований чи інституціалізований як національна держава», див.: Brubaker R. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An Institutional Account // Theory and Society. – 1994. – Vol. 23. – N 1. – C. 50–52; див. також: Suny G. Ambitious Categories // Post-Soviet Affaris. – Vol. 11. – N 2. – C. 190, де міститься, зокрема, такий коментар: «Було докладено на диво мало зусиль до створення «радянської нації». Я б також оцінив ідею, що Ради інституціонували етнічність на республіканському рівні. Це було зроблено переважно в культурній сфері. (Українські школи існували тільки в Україні, латвійські – тільки в Латвії). Радянська пропаганда дуже пишалася тим, що більшість республік були «нарешті» багатоетнічними і кількість етносів у кожній із них зростала; взірцем радянської республіки був Казахстан, де казахи становили меншість. Міжреспубліканські «обміни кадрами» були відкрито проголошеною політикою. Найкращий аналіз радянського підходу до національності й етнічності див. у працях: Rakowska-Harmstone T. Chickens Coming Home to Roost: A Perspective on Soviet Ethnic Relations // Journ. of Intern. Affairs. – 1992. – Vol. 42. – N 2. – C. 519–548; Khazanov A. After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States. – Madison; London : Univ. of Wisconsin Press, 1995. – C. 3–51.

публіках виникли внаслідок дезінтеграції центру після поразки в «холодній війні». «Країна просувалася до плюралістичної системи, породжуючи водночас економічну анархію. Це була вибухова комбінація, яка підірвала основи економічної та політичної єдності СРСР»[45]. Та вже ялщо й могла виникнути така ситуація, то лише тому, що «радянського» суспільства не існувало. Інакше альтернатива до центральної влади виникла б у «загальносоюзних» організаційних рамках, – чого, однак, не сталося. Націоналізм, отже, виник не тому, що центральна державна влада розвалилася. Радянська держава розвалилася саме тому, що не існувало радянського суспільства для її захисту – і не було справжніх інституцій, із яких могла б виникнути нова радянська співдружність. Як зазначив Анатолій Хазанов, радянська система була тоталітарною, а «фактична відсутність громадянського суспільства в багатонаціональній Радянській державі передбачала, що кооперація, найімовірніше, буде досягнута на основі етнічної солідарності»[46].

Держава розпадалася не на «регіони», а на республіки, – всі вони територіально були різними. Російська республіка простягалася від Балтики до Тихого океану, з населенням понад 150 мільйонів чоловік. Коллінз дав переконливіше пояснення, чому все було саме так, і зробив це задовго до Гобсбаума і навіть до самого розпаду: «Формальний механізм виходу з Радянського Союзу вже готовий. П'ятнадцять найбільших, етнічно різних регіонів являють собою офіційно автономні держави, які мають місцевий механізм управління... У теперішній практиці ця автономія малоефективна, оскільки збройні сили, грошова система й економічне планування контролюються органами централь-

[45] Hobsbawm E. Op. cit. – С. 492–493.

[46] Khazanov A. Op. cit. – С. 28. Далі на с. 231 цієї праці він пише: «Авторитарний капіталізм придушував громадянське суспільство і не терпів ... певних форм соціальної самоорганізації [...] Тим часом тоталітарний комунізм руйнував громадське суспільство цілковито». Дж. Гол наголошує, що «один важливий спадок комунізму, а саме руйнування громадянського суспільства [...] зробило фактично неможливою лібералізацію комуністичного режиму» (Hall J. A. Coercion and Consent: Studies on the modern state. – Cambridge : Polity Press, 1994. – С. 146).

ної влади, а політичний контроль проводиться єдиною наднаціональною Комуністичною партією. Важливість автономно-етнічної державної структури полягає, однак, у тому, що вона містить етнічні визначення й водночас організаційні структури, які можуть стати основою справді окремих держав, якщо центральний уряд серйозно послабиться»[47].

Ідея, яка замінила марксизм-ленінізм в останні дні Радянського Союзу, – це була ідея нації. Москва не створювала сучасних націй у радянському просторі, навпаки – вони виникли всупереч протидії радянського режиму. Це пояснює, чому спочатку національні рухи очолювались у більшості своїй письменниками, поетами, митцями та вченими-гуманітаріями: всі ці сфери публічного життя були найменш радянськими. Утім, коли стало очевидно, що радянський корабель тоне, деякі суто радянські діячі також вирішили стати «національними» політиками. З'явилися «перероджені» узбеки, українці, грузини та ін. Коли московський центр зник, а суспільства й нації ще не стали достатньо сильними, ці екс-комуністи зробилися хазяями своїх нових країн, навіть не роблячи спроб розділити владу з націоналістичною інтелігенцією. Коллінз передбачав і це: «Можлива дезінтеграція Радянського Союзу відбудеться, найімовірніше, під орудою колишніх політиків-комуністів. Ураховуючи нинішню монополію комуністів у політичній сфері в Радянському Союзі, політичним змінам буде важко пройти якимось іншим шляхом, у всякому разі спочатку»[48].

Вихід Росії

Утім навіть Коллінз не передбачав виходу Росії з імперії. Та й хто міг уявити, що колишній секретар обкому партії з Уралу, виступаючи проти Кремля, досягне першої президентської посади в незалежній Росії?

Саме це зробив, однак, Борис Єльцин. Історики довго ще сперечатимуться про «об'єктивні» та «суб'єктивні» чинники розпаду СРСР, але Джон Барбер має рацію, коли пише про події

[47] Collins R. Op. cit. – C. 204.

[48] Ibid. – C. 207.

1990–1991 рр.: «Радянський Союз не просто розпався: він був розвалений діями його опозиції всередині ситеми... Об'єднання реформістських комуністів та антикомуністичних «демократів» не отримало державної влади просто через недогляд»[49].

У червні 1990 р. Російська республіка проголосила свою незалежність у Декларації про державний суверенітет і розпочала створення необхідних органів, включаючи адміністрацію президента Росії, зробивши, таким чином, упевнений крок до повної державності[50].

Утім, зазначає Джордж Кеннан, якщо з формального боку російська декларація про незалежність лише «зрівнювала російську націю з усіма периферійними одиницями колишнього Радянського Союзу», то у фактичному плані вона становила «смертельну загрозу Радянському Союзові як такому». Радянський Союз ставав «порожньою мушлею, без народу, без території, без будь-чого, крім суто теоретичної ідентичності»[51].

Вибір Росії

Ні за царів, ні за комуністів, як ми бачили, Росія не змогла перейти від імперії до національної держави. Напруженість, а потім відкритий конфлікт між імперською державою і російським національним «суспільством», що почало зароджуватися, стали головним чинником розпаду імперії в 1917 р. і розпаду СРСР в 1991 р. В обох випадках, хоч і різними шляхами, «Росія» спричинила падіння «імперії». Таким чином, ми приходимо до кін-

---

[49] Barber J. Russia: a Crisis of Post-imperial Viability // J. Dunn (ed.) Contemporary Crisis of the Nation State. – С. 39; див. також: Dunlop J. B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1993; Russia: Confronting a Loss of Empire // I. Bremmer and R. Taras (eds.) Nations and Politics in the Soviet Successsor States. – Cambridge; New York : Cambridge Univ. Press, 1996. – С. 43–72.

[50] Barber J. Op. cit. – С. 40.

[51] Kennan G. F. Witness to the Fall //New York Rev. of Books. – 1995. – Nov. 16. – С. 10. [Рец. на:] Matlock J. F., Jr. Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union. – New York : Random House, 1995.

цевого висновку Марка Р. Байсінджера про те, що «від самого початку новітнього будівництва держави в царській імперії, держава й імперія довели, що їх дуже важко роз'єднати, зумовивши тим і розпад Російської імперії, і загибель СРСР, і нинішні напрямки розвитку пострадянської політики»[52]. Підсумовуючи, автор стверджує, що провал будівництва держави був результатом фундаментальнішої невдачі у формуванні російської нації.

У такому ракурсі Анатолій Хазанов подає дуже колоритну аналогію, беручи інший приклад переходу від імперської національності до нації, з якого можемо краще зрозуміти нинішнє російське становище. За Хазановим, росіяни в радянській імперії і, як ми можемо припустити, їхні предки в імперській Росії, «залишилися на турецькому рівні національної ідентичності». Це означає, що вони ідентифікували свою країну, Росію, з Радянським Союзом значною мірою так само, як турки колись ідентифікували Туреччину з Османською імперією. Хазанов доводить, що радянська національна політика була «шкідливою» для формування російської нації й давала урядові змогу «впроваджувати імперські інтереси, пригнічуючи російські національні інтереси». Він робить висновок, що формування сучасної російської нації ще не завершилося. Чи буде Росія громадянською, чи етнічною нацією – питання залишається відкритим[53]. А чи розв'язує тим часом населення пострадянської Російської Федерації (офіційна назва країни) «російське питання» успішніше за своїх імперських попередників?

Подивімося спочатку на географію. Часто можна почути – і в Росії, і за кордоном, – що Російська Федерація після 1991 р. є «штучним» утворенням, бо, мовляв, для Росії в її теперішніх межах не було жодного історичного прецеденту. Це слушно, але те саме можна сказати й про велику кількість інших держав у Європі, не кажучи вже про Азію й Африку. До 1990 р. не існувало Німеччини в її нинішніх межах. Тієї Польщі, яка з'явилася в 1945 р., також ніколи раніше не існувало. Туреччина, чий вигляд на мапі для всіх, окрім курдів, є таким природним і «нормальним», у 1920-ті роки здавалася штучним утворенням

[52] Beissinger M. R. Op. cit. – C. 158.

[53] Khazanov A. Op. cit. – C. 239–240.

постосманського світу. Нова Туреччина була ще менш «історичною», ніж пострадянська Росія.

Зайве казати, що в усіх цих випадках глибока й болюча переоцінка була необхідна для того, щоб відповідні нації погодилися з тим, що являють собою Німеччина, Польща, Туреччина. (Згадаймо, як драматично генерал де Голль примушував Францію врешті-решт прийняти той факт, що Алжир не є частиною Франції!)

Ці приклади допоможуть нам краще зрозуміти проблеми самоідентифікації нинішньої Росії. Проте, щоб відчути російські незручності з географією, варто звернутися до російської історії. Вона допоможе нам зрозуміти, чому Київ, підпорядкований Москві «щойно» з 1667 р., став столицею нової незалежної держави у 1991 р., тоді як Казань, завойована Москвою на століття раніше, так і залишилася столицею республіки у складі Росії.

Російські стосунки з Україною і російсько-«азійські» зв'язки залишаються головним на сьогодні російським національним питанням. Чимало росіян відчуває, що культурне та політичне «розташування» їхньої країни (чи входить вона до складу «Європи», а чи є ядром «Євразії»?) залежить від того, як буде розв'язане згадане питання.

Українсько-російські відносини доволі детально вивчені, тож не будемо тут на них зупинятися, зазначмо лише, що майже всі політичні кола в Росії й досі сумніваються, чи справді існує українська нація, хоч із тактичних причин не всі говорять про це відверто. За суперечками про Чорноморський флот або статус Криму криється небажання визнати Україну як незалежну від Росії державу[54]. Російсько-«східним» зв'язкам, як спробі визначення ідентичності Росії, приділяється менше уваги, хоча саме вони, на наш погляд, історично важливіші для російського самовизначення як нації та держави. Одним із неочікуваних розв'язань конфлікту в Чечні може стати більша увага до національного пи-

[54] Р. Солчаник аналізує нинішню політичну ситуацію в історичному ракурсі: Solchanyk R. Russia, Ukraine, and the Imperial Legacy //Post-Soviet Affairs. – 1993. – Vol. 9. – N 4. – С. 337–365; Ukraine, The (Former) Center, Russia, and 'Russia' // Studies in Comparative Communism. – 1992. – Vol. 25. – N 1. – С. 90–107.

тання в Російській Федерації. Приклад того, наскільки серйозно можуть розглядатися ці проблеми принаймні деякими політиками та вченими, знаходимо у звіті симпозіуму, що проводився у Москві 1995 р. під назвою «Росія в умовах стратегічної нестабільності». Наведений фрагмент виступу М. Моїсєєва показує, про що говорили на цьому симпозіумі: «Якщо глибоко вивчити окреслену тут проблему, можна побачити, що два тисячоліття нашого життя з татарами та їхніми предками сформували в нас однаковий менталітет. Ось чому наш синтез із ісламським світом цілком реальний, і можна передбачати досить глибоку взаємну пошану та розуміння. Однак якщо ми не досягнемо цього, нам загрожує лихо. Я в цьому впевнений»[55].

Проте чому Росія мала б прислухатися до академіка Моїсєєва?[56] Схоже, державні мужі та впливові аналітики в Москві приділяють сьогодні куди більше уваги питанню, як «повернути» Мінськ, Алмати й Київ, ніж як не «загубити Казань». Вони думають переважно про відновлення імперії (чи називатиметься вона Третьою?) і майже не думають про будівництво держави, «Другої республіки». Можливо, вони реалісти: перша імперія проіснувала кілька століть, друга – сімдесят років, тим-

[55] Россия в условиях стратегической нестабильности: Материалы круглого стола // Вопр. философии. – 1995. – № 9. – С. 7. Характерно, що Моїсєєв вважає за потрібне нагадувати своїм елітним слухачам: «Тільки дехто пам’ятає, що під час облоги Казані всі полки російської армії були під командою татарських князів – не тих, що були разом із Чингісханом, а своїх сусідів із Волзького регіону» (там само. – С. 4). (Моїсєєв також дуже негативно оцінює західних українців, що, як він вважає, були корумповані католицьким Заходом і в такий спосіб здобули «ментальність» чужішу від татарської).

[56] Як вважає Галина Старовойтова (лекція в Гарвардському університеті 12 березня 1996 р.), утворення Ісламської російської партії та її участь у виборах у грудні 1995 р. мають розглядатися як наслідки Чеченської кризи в російській політиці. Про етнополітичний процес серед татар і чувашів нині див.: Shnirelman V. A. Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia. – Washington, D.C. : The Woodrow Wilson Center Press; Baltimore; London : The Jons Hopkins Univ. Press, 1996.

часом як Перша республіка – єдина Росія, що була демократичною, – проіснувала заледве вісім місяців.

Однак, можливо, й відновлювачі імперії повторюють фатальні помилки своїх царських і радянських попередників, які, за словами Генрі Кіссінджера, страждали від «російської манії нових завоювань». Лише деякі з них «були досить мудрими, щоб усвідомити: для Росії збільшення території означало збільшення слабкості [...] зрештою, комуністична імперія розпалася з тих самих причин, що й царська»[57].

Не лише «манія завоювань» пов'язує нинішню еліту з царським і радянським минулим, а й зневага до умов життя російського народу. Коли А. Солженіцин заявив, що російської нації сьогодні не існує, його слова підтвердили судження Пайпса й Ґотьє щодо пореволюційної епохи. Солженіцин нарікає на «стратифікацію росіян нібито на дві окремі нації» й ілюструє свій висновок такими словами: «неосяжна провінційно-селянська глушина і несумірна меншість у столиці, цілком чужа їй та вестернізована у своїй культурі». Солженіцин бачить ознаку російської національної «катастрофи» в «сьогоднішньому аморфному стані російської національної свідомості, в сірій байдужості до їхньої національної спорідненості і навіть ще більшій апатії до співвітчизників у жахливих злиднях». Немає потреби поділяти погляди чи приймати мову, але треба ввійти у становище Росії, – а саме це лишається поза увагою спостерігачів, що видно, зокрема, з їхнього подиву з того, як росіяни голосують. Реальна катастрофа в Росії, стверджує Солженіцин, полягає у словах: «наше вимирання»[58].

Те, що Солженіцин називає національною «катастрофою», професійний демограф В. Козлов описує менш апокаліптич-

[57] Kissinger H. Diplomacy. – New York: Simon and Schuster, 1994. – С. 176. Кіссінджер робить висновок, що «Радянський Союз почувався би значно краще, якби залишився в межах, установлених після Другої світової війни й розвивав стосунки із сателітами, як із Фінляндією» (там само). Це нагадує тезу Хазанова: «Надмірне розширення – спільна пастка для імперій» (Khazanov A. Op. cit. – С. 10).

[58] Solzhenitsyn A. «The Russian Question» at the End of the Twentieth Century / Transl. by J. Solzhenitsyn. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995. – С. 104–105.

ними, але не менш дошкульними словами у своїй праці «Вимирання росіян: історико-демографічна криза чи катастрофа?»[59] Козлов передбачає, що до 2000 р. кількість росіян у Російській Федерації зменшиться порівняно з 1989 р. на 7– 9 мільйонів, а в «близькому зарубіжжі» – на 20–25 мільйонів. Козлов зазначає із занепокоєнням, що в 1989 р. чистий приріст населення в Російській Федерації становив 289,2 тис. росіян і 287,1 тис. неросіян. (Його тривога зрозуміла, коли врахувати, що 1989 року в Російській Федерації було 119,9 млн. росіян, які становили 81,5% населення). Важко сказати, чи міркували президент Росії та його міністр оборони над приєднанням Чечні у світлі цієї статистики[60].

У звіті про свою «місію до Москви» колишній посол США в СРСР Джек Ф. Метлок робить висновок, що є дві речі, які настільки очевидні, наскільки взагалі щось може бути очевидним у людських стосунках: «1. Радянська система не може бути відновлена... 2. Російську імперію відновити неможливо, навіть якщо росіяни плекатимуть емоційну відданість міфологізованому минулому й зазнаватимуть періодичної обробки з боку демагогів. Тільки здорова російська економіка може вирівняти рахунок, проте вона ніколи не стане здоровою, якщо Росія знову зверне на шлях імперіалізму»[61].

Метлок нагадує своїм читачам, що «Росія не може собі дозволити далі бути імперією, хоч і намагається це робити. Якщо XX століття чогось нас навчило, так це того, що імперії дорого обходяться». Він також вказує на аспект, розуміння якого, на диво, не вистачає всім російським проектам відновлення імперії: неминучий опір колишніх республік. Для Росії, вважає він, «внутрішнє національне будівництво є принциповим

---

[59] Козлов В. И. Вымирание русских: историко-демографический кризис или катастрофа? // Вести РАН. – 1995. – Т. 65. – № 9. – С. 771–777; див. також: Field M. G. The Health Crisis in the Former Soviet Union: A Report from the 'Post-War' Zone // Social Science and Medicine. – 1995. – Vol. 41. – N 11. – C. 1469–1478.

[60] Важливі дані про етнічний склад різних частин колишнього Радянського Союзу, особливо Середньої Азії та Російської Федерації, містяться у праці Хазанова (Khazanov A. Op. cit. – С. 247–271).

[61] Matlock J. F. Op. cit. – С. 737.

викликом. ... Росія повинна поступово реформуватись або розвалитись»[62].

Історія показує, що нації та їхні лідери рідко користуються її уроками. Немає жодних гарантій, що мудра й дружня порада колишнього посла буде врахована тими, хто формує російську думку чи вирішує долю своєї країни.

1991 року здавалося, що Росія буде лідером і прикладом для усього пострадянського простору у напрямі економічних реформ та демократизації – як колись повела народи імперії в бік радянізації. Ті росіяни, які не прийняли дезінтеграцію імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, могли сподіватися, що російський уряд відновить імперію на шляху дерадянізації – цього разу в ліберальній, «західній» формі. Проте для того, щоб існував такий шанс, у самій Росії мусили б мати економічні та політичні реформи. У 1996 р., однак, цей шанс куди менший, ніж п'ять років тому. Політично комуністи у змозі скористатися ситуацією та настроями, описаними Солженіциним. І саме вони є найрішучішими й найкраще організованими поборниками імперського відновлення. Поки що їхнє бачення реінтеграції не збігається з баченням демократів та лібералів. Сьогоднішні росіяни, як і попередня генерація, мають зробити вибір між різними Росіями, а не просто між партіями і лідерами, що змагаються. Чи нададуть вони перевагу територіально зменшеній Росії, якою вона є тепер, намагаючись побудувати демократію й ринкову економіку, а чи виберуть «велику» Росію, яка, за обіцянками комуністів, поверне їм Київ, Ташкент і решту, але ціною демократії та вільної економіки?

---

[62] Ibid. – С. 738–739. Обговорення російської національної і державної ідентичності в ракурсі Російської Федерації див.: Mendras M. La Russie dans les tetes // Commentaire. – 1995. – Vol. 18. – N 71. – С. 501–509.

ПІСЛЯ ІМПЕРІЇ: ЩО ДАЛІ?

(1994)

Протягом щонайменше сімдесяти років XX ст. народи Радянського Союзу здебільшого сприймалися дослідниками як певна одноманітна спільність, однією з головних ознак якої вважалася радянська, або комуністична, ідентичність. Так само, але впродовж «лише» половини століття, дивилися й на Східну Європу, хоча тут частіше визнавали наявність певних відмінностей між її народами. Нині, коли поразка комунізму стала цілком очевидною, ці території також сприймаються як цілісність, у межах якої ми маємо справу зі стандартним набором головних проблем: чи вдасться налагодити тут ринкову економіку та побудувати демократію? Чи нові еліти й суспільства підуть шляхом мирної трансформації, чи слід очікувати спалаху насильства? І таке інше.

Розмірковуючи над тим, що ж має з'явитися після комунізму, мусимо згадати про інший «ізм», який існував до комунізму і не зник разом із ним, – націоналізм. Радянський Союз фактично був перевтіленням Російської імперії, і саме в його затінку тривали процеси націєтворення та формування націоналізмів у цьому регіоні. Переплетіння історії комунізму та націоналізму є одним із найголовніших чинників, що визначають характер постімперської епохи.

Значення цього чинника в сучасній історії ще донедавна враховувалося недостатньо, оскільки він губився в тіні масштабних процесів побудови комуністичного суспільства. Отже, ми маємо розширити наш підхід і тематично, і хронологічно – лише так ми зможемо зрозуміти, чому сучасний націоналізм у цьому регіоні має такий величезний вплив. Нам також треба інакше поглянути на те, що ми називаємо «націоналізмом», оскільки те,

що з'явиться після комунізму, набуватиме національних форм. Нації та держави після розпаду Радянського Союзу по-різному намагаються визначити свою сутність, і хто знає – чи не з'явиться комунізм у новій подобі?

Цей нарис присвячено історичному досвідові Центрально-Східної Європи, передусім імперії Габсбургів і Польщі, й у ньому йтиметься про існування глибинного, «органічного» взаємозв'язку між цим регіоном та Україною і Росією. Вивчаючи історію падіння комунізму разом з історією падіння імперії, ми не можемо зосереджуватися лише на внутрішніх процесах в окремих країнах – ми маємо звернутися до аналізу ознак нового, «постімперського» геополітичного порядку. Збіґнєв Бжезінський називає це нове явище «геополітичним розмаїттям»: чи не будемо ми свідками появи відроджених національних сузір'їв у цій новій міжнародній галактиці, сузір'їв, що існували з докомуністичних часів, але світло яких було затінено радянською «чорною дірою»?

Після комунізму: ...?

Деякі дослідники, зокрема Мартін Малія та Джон Лукач, вважають, що XX століття розпочалося 1914 р.[1] (саме на цю дату припадає закінчення «тривалого дев'ятнадцятого століття»), а закінчилося 1989 р. Двома головними подіями XX ст. Лукач вважає світові війни, і саме початок першої із них відкриває, а крах комунізму завершує епоху[2]. На думку Лукача, жертвою Першої світової війни став довоєнний марксівський комунізм: «1914 року марксизм зазнав важкого удару, від якого він так ніколи й не оговтався. Звичайно, в Росії 1917 р. відбулася революція, але те, чого вдалося домогтися Ленінові, не можна назвати міжнародною революцією. Натомість Росія опинилася поза Європою»[3]. Здається, Лукач недостатньо правильно оцінює на-

[1] Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. – New York : Macmillan, 1994; Lukacs J. The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age. – London : Ticknor and Fields, 1993.

[2] Lukacs J. Op.cit. – C. 1.

[3] Ibid. – C. 5.

слідки Першої світової війни, яка стала ключовим чинником у процесі приходу комунізму до влади. Після 1914 р. комунізм переживав не лише поразки, а й грандіозні тріумфи, передусім – у Росії. Однак пам'ятаймо, що історія комунізму – саме таку назву Маркс дав своїй доктрині, – сягає давніших часів, і не в останню чергу – 1848 року.

Оскільки загибель комунізму стала також і загибеллю останньої імперії у Східній Європі, важливо визначити, які саме проблеми посткомуністичної епохи є наслідками саме *імперської* спадщини. Радянський Союз був першою комуністичною державою, що сама проголосила себе прототипом комуністичного майбутнього, але водночас він був Російською імперією, пристосованою до потреб XX ст. Зазвичай комунізм розглядався як суто російський продукт, вироблений у Радянському Союзі та експортований у країни Східної Європи. Для неросійських народів він був синонімом російського домінування.

Імперська природа Радянського Союзу була очевидною істиною для найвдумливіших західних дослідників ще до його колапсу. Як зазначав Бенедикт Андерсон, «той факт, що Радянський Союз, подібно до Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, уникає вживання у власній назві національного імені, наводить на думку, що він може бути так само нащадком донаціональних династичних держав XIX ст., як й передвісником інтернаціонального устрою XXI століття»[4].

Зрештою, й самі росіяни свідомі того, що радянська спадщина є й спадщиною імперською. У книзі «Росія 2010 – і яке це має значення для світу» Денієль Єргін і Тан Густафсон доводять, що країна переживає «потрійну трансформацію»: від диктатури до демократії, від командної економіки до ринкової та «від чотирьохсотрічної імперії до національної держави» – це можна вважати своєрідним підсумком головних дилем посткомуністичної Росії, як їх розуміють самі росіяни[5].

[4] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, rev. ed. – London; New York : Verso, 1991. – С. 2. Андерсон Б., Уявлені спільноти, Київ,

[5] Yergin D. and Gustafson T. Russia 2010 – And What It Means for the World. – New York: Random House, 1993. – С. 6.

Нації проти імперії, 1848: націоналізм перед комунізмом

Спочатку націоналізм постав як критика домодерних наднаціональних імперій (або, інакше кажучи, політичних спільнот, які були «національними» в тодішньому розумінні цього терміна). 1848 р. новонароджувані східноєвропейські нації вимагали від монархії Габсбургів реформ, а згодом, зневірившись у її реформаторських здатностях, вдалися до конфронтації з імперією[6].

1948 р., у столітню річницю революцій 1848 р., британський історик сер Люїс Нейм'єр надрукував статтю «1848: розплідник історії». Оцінюючи ідеї 1848 р. з позицій року 1949, Нейм'єр писав: «Кожна ідея, висунута народами 1848 р., була в тій чи іншій формі втілена у певний історичний момент»[7]. Нейм'єр був свідком того, як русини (зараз більш відомі як «західні українці») поступово, але рішуче відокремлювали себе від поляків – це була спадщина не лише 1918–1919 рр., а й 1848 р. Йому здавалося, що територіальний перерозподіл після Другої світової війни є реалізацією останніх пунктів програми 1848 р. Однак, як відомо, розрив «югославів» із італійським світом та «русинів» із польським не став завершенням процесів національного самовизначення. Він лише набув нової якості, перейшов в інші сфери й значно ускладнився внаслідок переплетіння з іншою великою спадщиною 1848 р. – комунізмом. Навряд чи хтось був здатний навіть уявити століття тому, коли Росія вважалася найбільшим ворогом «революції», що саме російська армія принесе комунізм у Центральну та Східну Європу. Отже, Лукач має рацію, коли каже, що утворення комуністичних держав у Східній Європі після Другої світової війни сталося «не завдяки революціям чи популярності комунізму. Вони виникли внаслідок національного тріумфу Росії над Німеччиною, російської окупації більшої частини Східної Європи»[8].

---

[6] Добрим прикладом світоглядної еволюції від проімперських переконань до ідеалу національної незалежності може бути біографія Томаша Г. Масарика: Szporluk R. The Political Thought of T. G. Masaryk. – Boulder, CO : East European Monographs, 1981.

[7] Namier L. Vanished Supremacies. – New York : Harper Torchbooks, 1963. – C. 28.

[8] Lukacs Op.cit. – C. 6.

Маркс та нації в Центральній Європі: рік 1848-й

У Комуністичному маніфесті стверджується:

> Національна відокремленість і протилежності народів усе більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, із свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя.
> Панування пролетаріату ще більше прискорить їхнє зникнення. [...] тією ж мірою, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена й експлуатація однієї нації іншою[9].

Загальновідомо, чим є 1848 р. в історії марксизму. Значно менше звертається уваги на ту обставину, що цей рік позначився і першим масштабним зіткненням між комунізмом та націоналізмом. Маркс не ставився до всіх націоналістичних вимог однаково. Наприклад, він підтримував революційне об'єднання Німеччини й національну справу поляків та угорців – поляки взагалі були для нього уособленням боротьби революційної Європи проти російської деспотії та «варварства». Водночас він вважав абсолютно реакційними прагнення до національної незалежності так званих «неісторичних» націй[10].

Одним із помітних представників цих націй був Франтішек Палацький, «батько чеської нації», який довів, що чехи таки *мають власну історію* – саме його Маркс називав «божевільним німецьким професором». За Марксом, оптимальним варіантом майбутнього чехів було їхнє злиття з німецькою нацією; словаки та хорвати мали перетворитися на угорців, а русини (тобто українці) з австрійської Галичини – на поляків. «Маніфест Комуністичної партії» змальовував картину світу без національних конфліктів і відмінностей, Палацький же пропонував збільшити

[9] Marx K. and Engels F. The Communist Manifesto / Ed. S.H. Beer. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1955. – С. 29. Тут цитується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 4. – С. 428.

[10] За термінологією того часу, народ, що не мав власної незалежної держави, яка б мала його ім'я, та власної традиційної еліти, вважався неісторичною нацією. Відповідно поляки були «історичною» нацією, а чехи, словаки та українці – ні.

кількість націй. Делегати від старих і нових націй зібралися 1848 року у Празі на Слов'янський з'їзд[11], який ухвалив досить промовистий документ, щось на зразок націоналістичного маніфесту: в ньому проголошувалося право всіх народів, малих і великих, на вільне життя у великій родині націй.

1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної», позаетнічної польської нації. Тоді вони потрапили в поле зору засновників «наукового соціалізму» не вперше. Вперше це сталося 1846 р. у зв'язку з так званою «різаниною в Галичині», коли сотні польських шляхтичів було вбито під час придушення повстання проти Австрії, розпочатого групою польських аристократів з Кракова. Тоді целеспрямовано приписали вину селянам-русинам, хоч насправді різанина відбувалася лише в польській частині *Західної* Галичини і її вчинили саме польські селяни. Однак від 1840-х років було винайдено досить зручний спосіб пояснювати соціальні конфлікти етнічним тертям, як ми це зараз бачимо на прикладі Боснії, – ця «етнолегенда» виявилася на диво життєздатною. Жоден із польських істориків не підтримує цієї «галицької» версії, але вона надалі живе й мандрує не лише з підручника в підручник, а й часто трапляється в сучасних західних наукових працях, присвячених монархії Габсбургів[12].

1848 р. одним із головних завдань для русинів було домогтися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. і для поляків, і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання національності належало радше до сфери політичної, ніж етнографічної. 1848 року русини не лише

[11] Orton L.D. The Prague Slav Congress of 1848. – Boulder, CO : East European Monographs, 1978. Див. також: Kozik J. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849 / Ed. L.D. Orton, trans. A. Gorski and L.D. Orton. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

[12] Про міф 1846 року та узагальнення поглядів Маркса й Енгельса на українсько-польські стосунки в Австрії див.: Rosdolsky R. Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 / Trans. and ed. J.-P. Himka. – Glasgow: Critique Books, 1987. – С. 56–78.

проголосили свою окремішність від поляків, а й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної Руської Ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.

Мета цих коментарів – пояснити, що мав на увазі Нем'єр, коли трактував включення української частини Галичини та Буковини до складу Радянського Союзу в 1939–1945 рр. як розв'язання проблем, породжених 1848 роком. Це також дає нам ключ до розуміння того, чому впродовж десятиліть після 1945 р. нащадки русинів 1848 р. намагалися доповнити своє відокремлення від Варшави відокремленням від Москви.

Радянський комунізм: нова цивілізація чи стара імперія під новим правлінням?

Після Першої світової війни дві з трьох великих імперій – Габсбургів та Османів – зникли з карти світу. Проте, як писав Ернест Ґелнер, «з третьою імперією трапилося інакше. 1920 р. вона відновилася після воєнної поразки 1917 р., але вже з абсолютно новим політичним та ідеологічним проводом»[13].

Загалом важко знайти чітку та переконливу відповідь не стільки на питання, чому 1917-го року Росія так охоче прийняла марксизм як своє офіційне кредо (нехай у русифікованому вигляді), скільки на те, чому її вожді так наполягали на тому, що їхня країна є зразком для всього світу. Чому вони так наполегливо боронили цей «інтернаціональний» месіанізм навіть тоді, коли Москва фактично повернулася в обійми російського націоналізму за часів Сталіна, та й після нього?

Річард Пайпс погоджується з Павлом Мілюковим, який вважав більшовизм водночас інтернаціональним і «суто російським» явищем[14]. Ми не переймаємося питанням, чи був Сталін

---

[13] Gellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Deadalus. – 1990. – Vol 119. – N 1. – С. 290–291.

[14] Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. – New York : Knopf, 1993. – С. 500.

вірним продовжувачем справи Леніна. Нас цікавить інше: чи справді радянська модель, незалежно від того, в якій пропорції в ній поєднувалися елементи комунізму та імперії, стала «майбутнім, яке не настало», – скористаймося назвою книги Йогана П. Арнасона. Підхід Арнасона цікавий для нас передусім тим, що цей автор розглядає комуністичний проект, імперію, російський та інші націоналізми як взаємопов'язані елементи.

«Імперська Росія спромоглася започаткувати й розгорнути процеси модернізації в різних сферах, проте вона не змогла поєднати їх у цілісну життєздатну систему. Режим, який успадкував ці фрагменти, мусив запропонувати власний варіант їхньої інтеграції. Точніше, його головне завдання полягало в тому, щоб знайти нові варіанти поєднання культурних, економічних та політичних елементів суспільного життя; кожний із них так чи інакше спричинився до кризи імперського ладу. Наслідком, безсумнівно, була нова контрпарадигма модерності, можливо, найбільш значуща серед подібних до неї. Проте, оскільки вона відродила імперський лад, хай і в іншій формі, вона також відновила, як ми вже знаємо, свою самоищівну динаміку»[15].

Після 1989–1991 рр., а можливо, ще у 1980, 1968 чи 1956 рр., стало очевидним, що радянський варіант модерності неспроможний бути альтернативою західному варіантові. Він не перетворився на зразок вищого рівня цивілізації для Східної Європи. Нації Східної Європи мали власну марксистську традицію, відмінну від тієї, до якої звикли в Москві. Радянський Союз не запропонував також розв'язання проблем, успадкованих цим регіоном від минулого, зокрема національного питання. Експансія Радянського Союзу в Європі не призвела до запровадження радянських стандартів, а навпаки, його власне суспільство зазнало зовнішніх впливів. Можна сказати, що фіаско комунізму в Радянському Союзі було прискорене територіальною експансією останнього. У спільноті, до складу якої входили прибалти й західні українці, важко було утримувати непорушним офіційний погляд, згідно з яким російський елемент вважався найпередовішим.

[15] Arnason J.P. The Future That Failed: Origin and Destinies of the Soviet Model. – London; New York: Routledge, 1993. – С. 67–68.

На заключному етапі деградації радянського ладу виник і набув широкої підтримки російський націоналізм. Як опонент радянського комунізму зразка 1917 р., він визначав Росію зовсім інакше. Зараз росіяни мають дати собі раду й щодо спадщини комуністичної «контрпарадигми модерності», й щодо імперської спадщини. Ці питання не так уже й легко розмежувати, хоча зовні відмінність між ними є цілком зрозумілою. Залишається ще одне: чи вдасться Росії позбутися імперського синдрому?

Комуністичні спадкоємці Романових у монархії Габсбургів

Майбутнє, яке Ради готували для тих, кого вони визволили від Гітлера, було сплановане в Москві. Образ Центрально-Східної Європи в її сталінсько-ленінському варіанті був *суто російським* продуктом. У 1945 р. ці нації вже мали нехай не надто досконалий, але власний і досить значний досвід національно-державного будівництва. Для багатьох із них їхній спосіб життя та власні уявлення про краще майбутнє були привабливішими, ніж радянська модель. Навіть місцеві комуністи вважали її непридатною для Польщі, Чехословаччини чи Угорщини. Вони пишалися власними революційними традиціями та досвідом. Ще до 1917 р. центрально- та східноєвропейський соціалізм дав світові блискучих мислителів, соціологів, істориків, юристів, економістів, дослідників національних відносин[16]. Східна Європа мала багатющу історію робітничого та соціалістичного руху, традицію, яка розвивалася й упродовж 1920–30-х років. Чому раптом східноєвропейці повинні були захопитися сталінським варіантом марксизму, з яким вони мали нагоду познайомитися наочно 1945 р.? Думка про те, що сталінська Росія є образом їхнього та світового майбутнього, була для них просто абсурдною.

Особливо неприйнятною для них, з цілком зрозумілих причин, була радянська позиція щодо майбутнього націй і держав. Ідея «відмирання» чи «злиття» націй не мала особливих прихильників навіть серед комуністів. Щодо цього в них були власні

[16] Kolakowski L. Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution. – Oxford : Clarendon Press, 1978. – Vol. 2.

версії: існувала поважна й оригінальна традиція австромарксизму, польського соціалізму (можна згадати не лише націоналістично налаштовану Польську соціалістичну партію, а й «інтернаціоналістську» Соціал-Демократію Королівства Польського та Литви, яка підтримувала тісні зв'язки з російським революційним рухом). Більшовики представляли найортодоксальніший варіант інтерпретації «Маніфесту Комуністичної партії» щодо майбутнього націй і мов навіть тоді, коли у практичній політиці 20-х років вони демонстрували значну толерантність щодо мовного й етнічного розмаїття. Радянська влада намагалася «будувати соціалізм» у Східній та Центральній Європі так, як його розуміли в Москві, не знаючи місцевих особливостей, і її ідеологія в цьому разі була малопридатною.

Незалежно від свого бажання, а, може, й не усвідомлюючи цього, Москва як найвища влада в цьому регіоні, успадкувала мантію Габсбургів. Радянський Союз і його комуністичні сателіти на Балканах успадкували суперечності, породжені боротьбою між Османами та Габсбургами. На це звернув увагу британський історик Дж. П. Тейлор, учень Нейм'єра. У книзі, присвяченій учителеві, він писав про Чехословаччину та Югославію після 1945 р. як про спадкоємців Габсбургів: «Збереження єдності Чехословаччини було можливим лише з комуністичною Словаччиною; за це треба було би платити руйнуванням чехословацької демократії... Не маючи вибору, чехи знову вдалися до методу зволікання, якому вони навчилися від Габсбургів, сподіваючись, що розвиток промисловості та освіти з часом приведе до формування у Словаччині середнього класу з відповідними загальнолюдськими цінностями, а це своєю чергою перетворить ідею Масарика на реальність»[17].

Сподівання Тейлора щодо єдності Чехословаччини не були надто оптимістичними, що, зрештою, й підтвердилося подіями після 1989 р., однак він передбачав значно кращі перспективи для Югославії. Спільна боротьба хорватів і сербів у «великій партизанській війні» проти німців «створила таку Югославію, як франко-німецька війна 1870 р. створила Німеччину». Тейло-

[17] Taylor A.J.P. The Habsburg Monarchy, 1809–1918. – Chicago; London : The Univ. of Chicago Press, 1976. – С. 260.

рові здавалося, що Тіто здатний краще впоратися з проблемами, які не вдалося розв'язати Габсбургам: «Демократична федеративна Югославія» стала практичним утіленням нереалізованого проекту Габсбургів. Маршал Тіто став останнім з них: як правитель восьми різних націй, він запропонував їм «культурну автономію» й не дав розгорітися націоналістичній ворожнечі... «Титульної нації» (тобто такої, що офіційно вважалася провідною) вже не було; нові вожді могли бути представниками різних національностей, якщо вони приймали комуністичну ідею... Маршал Тіто виявив більшу спритність, аніж Габсбурги, бо він таки знайшов «ту саму ідею». Лише час покаже, чи соціальна революція та поліпшення економічного становища сприятимуть зменшенню міжнаціональної напруженості та чи марксизм виявиться спроможнішим, аніж династичний лад контрреформації, виробити нову форму колективної лояльності для Центральної Європи»[18].

Як ми знаємо, «час» таки «показав». Відповідь на запитання Тейлора прийшла через сорок років.

Згідно з Нейм'єром, південні слов'яни під час Другої світової війни втілили в життя програму 1848 р., коли решта територій, на які вони претендували, вийшла з-під панування Італії. Подібно й русини рішуче здійснили свою програму 1848 р., коли вийшли з-під історичного впливу Польщі. Утім, з огляду на сучасні події, може виникнути запитання, про яке Нейм'єр не згадав: чи не призвела ця «західна» експансія Югославії, де панував Белград, та Радянського Союзу, в якому домінувала Москва, до послаблення позиції Белграда (тобто Сербії) щодо словенців та хорватів і позиції Росії щодо України? Тріумф Тіто і Сталіна у 1945 р. можна було би вважати передумовою дезінтеграції, свідками якої ми стали у 80-ті роки. В обох випадках включення колишніх володінь Габсбургів до складу попередніх геополітичних структур змінило їхній етнокультурний баланс.

Після 1917 р. Радянський Союз став нащадком імперії Романових. Після 1945 р. він отримав спадщину ще однієї *донаціональної* династичної держави. До складу СРСР увійшли тери-

[18] Ibid. – С. 260–261.

торії колишньої Австрійської імперії. Східна Галичина (з 1919 до 1939 рр. перебувала у складі Польщі), Північна Буковина (у 1918–1940 рр. перебувала під владою Румунії), Закарпатська Україна (яка до 1918 р. була частиною Габсбургської Угорщини, а після цього й аж до 1945 р. – частиною Чехословаччини) – всі ці землі стали територією Української Радянської Соціалістичної Республіки. Отже, Радянський Союз став також і спадкоємцем Габсбургів.

Таким чином, стає зрозумілим: анексія Західної України та нова анексія держав Балтії значно послабили домінування російського елементу в Радянському Союзі та й, зрештою, – єдність держави. Як ми побачили, не лише югославські та чеські комуністи, а й їхні радянські товариші розділили долю Габсбургів. Отже, «останнім з Габсбургів» став не Тіто, як вважав Тейлор, а Горбачов.

Внутрішній результат зовнішньої експансії: від Малоросії до Великої України

Перебуваючи в еміграції в Лондоні у 1850-ті роки, російський революціонер Александр Герцен писав, що, перетворюючи Польщу на частину Російської імперії, царизм відчиняє широкі ворота – від Вісли до Дніпра – для припливу революційних ідей із Заходу. Коли Польща перебуває *всередині* імперії, стверджував Герцен, зникає бар’єр, що розділяє Росію та «Європу». Очевидно, що Герцен мав рацію, і не менш очевидним є те, що сталінські анексії 1939–1945 рр. та встановлення режимів радянського зразка у формально незалежних державах Східної та Центральної Європи, особливо в Польщі, теж не меншою мірою вплинули на внутрішнє становище Радянського Союзу загалом та міжетнічні відносини зокрема[19].

Було два варіанти радянських анексій в Європі часів Другої світової війни. Перший – коли СРСР «повертав» собі те, чим володіли його попередники до 1914–1917 рр. Другий – коли він захоплював цілком нові землі та народи.

[19] Szporluk R. (ed.) The Influence of Eastern Europe and the Soviet West on the USSR. – New York; Washington; London : Praeger, 1975.

У нас, зрозуміло, немає доказів того, що якби Сталін відмовився від анексій, Радянський Союз був би стабільнішим, або свідчень того, що провідна роль російського елементу у країні залишалася б недоторканою. За якими показниками можна вимірювати підривну роль прибалтів? Наскільки ускладнилася українська проблема після 1939 р.?

Ґелнер зауважував: «Загалом у Радянському Союзі існує відмінність між територіями з, так би мовити, сімдесятирічним стажем радянської влади та стажем сорокарічним: це помітна відмінність між тими територіями, що ввійшли до Союзу після революції, та тими, які були приєднані лише наприкінці Другої світової війни. Ця відмінність серйозно позначилася на суспільній пам'яті: у тих, хто мав сорокарічний досвід, ще залишалося досить чітке уявлення про інший світ, у «сімдесятирічних» це уявлення майже цілковито зникло. Чогось іншого вони просто не знають»[20].

Додамо, що компанія «сорокарічних» складалася з двох груп. До першої належали прибалти, західні білоруси та частина західних українців, населення Бессарабії (сучасної Молдови). Вони чи їхні батьки жили в царській Росії, але в міжвоєнний період їхні території перебували поза безпосереднім впливом Рад. Наявність спогадів про життя за царя ніяк не вплинула на їхню гоовність вітати прихід росіян у 1940 р.; спогади про незалежність 20–30-х років були значно привабливішими. З іншого боку, для багатьох росіян 1940 рік став переломною датою у відновленні нормального статусу балтійського регіону. Чи не пояснює це ту обставину, що така величезна кількість росіян обрала своєю домівкою Ригу, перетворивши латишів на меншість у власній столиці?

Друга група «сорокарічних» складалася з населення колишніх польської Галичини, румунської Буковини та чехословацької «Карпатської України». Їхній зв'язок із Росією обмежувався лише радянськими часами. Їхнє перше знайомство з російською владою в «передовому», сталінському варіанті відбулося після «великого терору» 30-х років. Імперського досвіду вони набували за Габсбургів[21].

---

[20] Gellner E. Op. cit. – P. 283.

[21] Szporluk R. The Soviet West – Or Far Eastern Europe? // East European Politics and Societies. – 1991. – Vol. 3. – N 3. – С. 466–482. Про роль

Головною національною проблемою галицьких українців були взаємини з Польщею, яка вважала всю Галичину польською територією. Коли в листопаді 1918 р. українці імперії Габсбургів проголосили незалежність – Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) розпочалася польсько-українська війна.

Діячі ЗУНР вважали свою державу тимчасовим утворенням; їхньою метою було об'єднання Західної України з Українською Народною Республікою, яка в той час змушена була вести боротьбу на два фронти проти червоних та білих, тоді як ЗУНР воювала з поляками. У січні 1919 р. дві України проголосили злуку, але це була лише декларація. Наприкінці 1920 р., коли у Східній Європі, нарешті, було встановлено мир, Москва фактично керувала Східною Україною, хоч і під вивіскою «Української Соціалістичної Радянської Республіки».

Влітку 1919 р., після виснажливої та жорстокої війни, поляки оволоділи Галичиною. 25 червня Рада послів Антанти в Парижі, яка взяла на себе відповідальність за вирішення долі народів колишньої монархії Габсбургів, визнала окупацію Східної Галичини Польщею законною. Нейм'єр, який працював під час війни в англійському уряді й мав безпосередній стосунок до галицьких справ, так прокоментував це рішення:

> Вони [українці] робили все, щоб створити справжній уряд. Однак чи варто було чекати від селянської нації, виснаженої століттями гніту й боротьби проти поміщиків та іноземного панування, провідниками якого були останні, якихось надлюдських здатностей до самоуправління? Мій батько завжди був за поляків і мав тісні стосунки з польською шляхтою. Хвиля жорстоких бунтів і погромів навряд чи обминула б його. Проте відповідальність лежить на польських шовіністах і тих представниках Антанти, які, не маючи достатньої рішучості, піддалися їм. Останнє рішення Паризького конгресу створило передумови для найгіршого. І різанина в Македонії була дрібницею порівняно з тим, чого можна було очікувати у Східній Галичині.

балтійських народів у розпаді Радянської імперії див.: Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence. – New Haven, Conn. : Yale Univ. Press, 1993.

> Попри всі мої особисті втрати й жахи, я наполягаю на тому, що те, що сталося з українцями, було глибоко несправедливим. Якщо б їх залишили у спокої й дали можливість утворити радикальний, але стабільний уряд, вони могли б дати собі раду. Поставлені в безвихідне становище щоденними підступними діями, загнані в лабети більшовизму та жорстоких злочинів, вони знали..., що польська військова окупація, яку благословили посли Антанти рішенням від 25 червня [1919], є для них катастрофою без кінця. І я наполягаю на тому, що будь-яка кількість найжорстокіших вчинків не може слугувати ані підставою для того, щоб позбавляти націю її права на незалежність, ані приводом для того, щоб кидати її під п'яту́ її найгірших ворогів та гнобителів[22].

1923 р. Антанта остаточно визнала повне право Польщі на Східну Галичину в обмін на обіцянку Варшави надати краю автономію. Для більшості українців, які опинилися під владою Польщі всупереч їхнім бажанням, польській державі явно бракувало легітимності порівняно з Віднем попередніх часів. Під час Другої світової війни найгірші пророцтва Нем'єра щодо «того, що може статись» у Східній Галичині справдилися такою мірою, яку взагалі важко було передбачити у 1919 р.[23]

Коли у вересні 1939 р. Радянський Союз захопив західноукраїнські землі, він фактично приєднав колишні землі Габсбургів з населенням, політичний та культурний досвід якого був несумісним ані з устроєм царської Росії, ані з радянським ладом. На-

[22] Namier J. Lewis Namier: A Biography. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1971. – С. 144.

[23] Ця трагічна тема, торкатись якої українці довго не наважувалися, була розглянута відомим варшавським істориком Ришардом Тожецьким. (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa : Wyd Nauk. PWN, 1993). Тожецький проаналізував також українське питання в політиці Третього Райху (Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933–1945. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972) та польсько-українські відносини в Польщі після 1918 року (Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków : Wyd Literackie, 1989). Про українсько-польську війну 1918–1919 р. див.: Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. – Kraków : Znak, 1990.

вряд чи Сталін або його наступники могли хоча б уявити собі, що їхні нові територіальні надбання – це бомба вповільненої дії. Дії Сталіна спричинили три важливі політичні наслідки, які відчуваються й нині.

По-перше, Сталін поклав край відносинам між Польщею та Україною, в рамках яких Україна, чи її частина, вважалася частиною Польщі. Усередині XVII ст. практично всі українці, навіть ті, що жили на схід від Дніпра, належали до польсько-литовської Речі Посполітої. Згодом розпочався відступ Польщі – почалося поглинання цих земель Росією. Першою українською територією, яка потрапила під владу польських королів, була Галичина – безперервно з середини XIV ст. і до 1772 р., а згодом, після «перерви на Габсбургів», – вона входила до складу Польщі у 1919–1939 рр.

Одним зі стратегічних наслідків відокремлення Польщі від її історичних східних територій стала зміна самого поняття «польський фактор» в Україні, Білорусі та Литві; після війни їх більше турбувало питання, як пережити російське панування. Поляки також усвідомлювали нові можливості, які випливали з цих геополітичних змін. Попри традиційну недовіру литовців до Польщі, польска громадськість щиро підтримувала їхню боротьбу. Невипадковою є й та обставина, що Польща була першою державою, яка визнала незалежну Україну – наступного дня після референдуму 1991 р.[24] Нейм'єр не міг передба-

[24] Прикладом українсько-польської співпраці нового часу є зусилля Богдана Цивінського, відомого польського публіциста і громадського діяча, автора статті про сучасну Україну «Фортеця в облозі». Цивінський був учасником конференції в Києво-Могилянській академії. Цей навчальний заклад названо на честь Петра Могили, нащадка знатного молдавського роду, польського вояка, а згодом – православного священика, якого українці вважають однією зі своїх найвидатніших історичних постатей. Будучи київським митрополитом за тих часів, коли більша частина України перебувала у складі Речі Посполитої, він заснував школу, яка перетворилася на колегіум. Згодом цей навчальний заклад було ліквідовано царатом. У незалежній Україні колегіум було відновлено як державний університет, що, крім іншого, нагадує киянам про їхні історичні зв'язки із Заходом. Цивінський, якого запросили до Києво-Могилянської академії, був особливо зворушений тим, що він може чи-

чити подій 80–90-х років. Польща, «історичний ворог» України, перетворювалася на союзника, принаймні потенційного, підтримка якого була надзвичайно важливою в ситуації, коли Росія претендує на роль лідера у входженні в Європу[25].

По-друге, викреслюючи Польщу зі списку держав, з якими Росії доводилося ділитися владою над Україною, Сталін створив передумови для змін у традиційних відносинах між українцями та росіянами. Як сказала сучасна українська поетеса Ліна Костенко, Сталін створив «Велику Україну», з'єднавши «Східну Малу Польщу» [польська назва Галичини] з «Малоросією» .

Зрештою, Сталін залишив українцям у спадщину ще одну проблему. Доки існував Радянський Союз, українці не мали можливості розв'язати її, але зараз вона стоїть на порядку денному. Радянські нащадки Сталіна не дали собі ради створити *modus vivendi*, прийнятний як для них так і для України, яка після 1945 року змінилася територіально та демографічно, таким чином перейшла через, так би мовити, кількісну і якісну трансформацію. Чи доведе Україна свою спроможність утримати в одній державі та нації різноманітні території, успадковані від Романових і Рад, Габсбургів і поляків, угорців, чехів та румунів? Якщо Горбачову не вдалося стати «останнім з Габсбургів», чи вдасться Президентові України Леонідові Кравчуку уникнути долі «українського Горбачова»?

тати лекції польською мовою. Свої враження він висловив так: «Зараз поляк у Києві почувається комфортно» (Cywiński B. Oblężona twierdza // Rzeczpospolita. – 1994. – 12–13 March). Журнал «Harvard Ukrainian Studies» опублікував у липні 1984 року спеціальний випуск під назвою «Києво-Могилянська академія», присвячений 350-й річниці її заснування (1632). Про сучасну східну польську політику див.: Brzezinski Ian J. Polish-Ukrainian Relations: Europe's Neglected Strategic Axis // Survival. – 1993. – Vol. 35. – N 3. – C. 26–37; Burant S.R. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours – Lithuania, Belarus, Ukraine // Europe-Asia Studies. – 1993. – Vol. 45. – N 3. – C. 395–418; Burant S.R. and Zubek V. Eastern Europe's Old Memories and New Realities: Resurrecting the Polish-Lithuanian Union // East European Politics and Societies. – 1993. – Vol. 7. – N 2. – C. 370–399.

[25] Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies. – 1993. – Vol. 7. – N 2. – C. 349–369.

Культурні та політичні зрушення в Україні після Сталіна можна зрозуміти лише в контексті існування української ідентичності, яка була спільною для всіх українських земель. Саме наявність цієї ідентичності дала змогу Західній та Східній Україні, діючи разом, досягти незалежності й уникнути внутрішніх антагонізмів – етнічних, релігійних і регіональних. Проте проблеми національної ідентичності та єдності залишаються, і вони тісно пов'язані з комуністичною спадщиною. Цей нарис розпочався з твердження, що, говорячи про комунізм, ми не можемо уникнути й розмови про імперію та націоналізм. Розмірковуючи над проблемами націєтворення, також не можна не згадувати про комунізм і радянську спадщину. Чимало проблем сучасної України – економічних, юридичних, моральних, соціальних, екологічних – безпосередньо пов'язані з радянською системою, радянськими суспільними інститутами та цінностями. Саме ставлення до них розділяє українців сьогодні.

Цей поділ між тими, хто за радянську систему (чи за те, що вони пам'ятають як радянську систему), й тими, хто хоче рухатися від неї до «Європи», має досить виразний географічний вимір: східні промислові регіони голосують за комуністів. Цей поділ може навіть перетворитися на етнічний, щось на зразок «українсько-російського розколу», якщо комуністам вдасться взяти на себе роль представників російського чи то пак «російськомовного» населення[26].

Росія після комунізму – Росія після імперії?

Відносини між українцями й росіянами в Україні та міждержавні відносини України й Росії безпосередньо позначаться на політичній еволюції останньої. Збіґнєв Бжезінський вважає, що «без України Росія вже не є імперією, однак з Україною, підпорядкованою, а в дальшому і підкореною, Росія перетворюєть-

---

[26] Про стосунки між комунізмом та національністю в сучасній Україні див.: Szporluk R. Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood // The Harriman Review. – 1994. – May. (Переклад подано у цьому виданні).

ся на імперію автоматично». Однак імперська Росія та демократія – поняття несумісні[27].

Ставлення Росії до України залежатиме від способу оцінки української ситуації. Є певні ознаки того, що розуміння подій і змін, про які йшлося в цьому нарисі, ще не стало частиною свідомості російської громадськості та московських політиків. Багато з них традиційно сприймають Україну як одну з внутрішніх проблем, як питання про взаємини «малоросів» з «великоросами», як сімейні чвари. Вони не помічають трансформацій, які сталися в Україні внаслідок змін в її геополітичному та геокультурному становищі після 1939 р., не усвідомлюють того факту, що багато українців уважають себе європейцями, завдяки чому Україна, принаймні значна частина її, перебуває поза межами простору, де традиційно панує Росія.

Комунізм панував у Росії понад сімдесят років, і незалежно від того, хто більше вплинув на формування радянської системи – марксизм чи російська історична традиція, – комунізм назавжди залишиться частиною історії Росії. Упродовж десятиліть радянська система політично ототожнювалася з Росією. Росія взаємодіяла з комуністичною Східною Європою та некомуністичною Західною під вивіскою Радянського Союзу, й останній асоціювався саме з «Росією» в усьому світі. Зараз Росія стоїть перед подвійною проблемою: що робити з комунізмом і що робити з імперією.

Якою мірою вихід України може похитнути претензії Росії на лідерство в пострадянському геополітичному просторі? Що може запропонувати посткомуністична Росія колишнім республікам СРСР зараз, коли вони перетворилися на суверенні держави?

Одна з найвидатніших західних дослідниць, яка завжди звертала увагу на важливість України для імперського статусу Росії, Елен Каррер д'Анкос пише у книзі «Кінець радянської імперії та тріумф націй»: «Україну мало приваблює союз [з Росією], вона пов'язує своє майбутнє з незалежністю та зближенням з країнами Східної Європи і навіть Європейського Економічного Союзу. Українці питають: «Хіба ми, 50-мільйонний народ, має-

[27] Brzezinski Z. The Premature Partnership // Foreign Affairs. – 1994. – Vol. 73. – N 2. – C. 80.

мо менше підстав називатися великою європейською країною, ніж Чехословаччина чи Угорщина?»[28]. Незалежність України, вважає д'Анкос, кардинально позначиться на майбутньому Росії. Без України та Білорусі Росії буде надзвичайно важко знайти баланс у взаєминах із 60-мільйонним «мусульманським блоком» колишнього Радянського Союзу і з політико-економічних, і з демографічних та психологічних причин: «Росія прагне бути європейською, тоді як мусульманські околиці швидко «реісламізуються», наголошуючи на своїй окремішності від Росії та протиставляючись їй... Без підтримки українців і білорусів дуель між росіянами та мусульманами може перетворитися на величезну проблему для Росії, якій загрожує повернення до «орієнтального» чи навіть азійського спадку, якого вона намагалася позбутися впродовж своєї історії»[29].

Зрозуміло, це не повна картина. У Росії існувала інтелектуальна традиція, представники якої вважали, що їхня країна є водночас і європейською, й азійською, тобто євразійською. Щоправда, в сучасній Росії «євразійство» не надто популярне. Інтелігенція Москви та Санкт-Петербурга рішуче висловлюється на користь європейського вибору.

Найкращим шляхом до Європи та демократії для Росії була б відмова від традиційного сприйняття незалежних націй колишньої радянської Середньої Азії в контексті російського імперського мислення і відповідно – визнання їх рівноправними партнерами. У цьому разі відпала би потреба в допомозі України. Визнання незалежності України дасть Росії змогу уникнути застосування масштабного насильства, без якого повернути Україну неможливо. Дружні, рівноправні відносини з Україною та країнами Середньої Азії дозволять Росії не лише зберегти статус великої світової держави, а й розв'язати проблеми, успадковані від комуністичної епохи.

---

[28] Helene Carrere d'Encausse. The End of the Soviet Empire and the Triumph of the Nations. – New York : Basic Books, 1992. – C. 261.

[29] Ibid.

ЧИ БУЛА ПОЛЬЩА ІМПЕРІЄЮ?

Розмова Анджея Новака з Романом Шпорлюком

(2004)

Анджей Новак: Раніше, аналізуючи історичний феномен Радянського Союзу, до поняття «імперія» сягали рідко й неохоче; втім, із його розпадом (чи трансформацією?) «імперіологія» розквітла. Ваші писані наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. статті, об'єднані у видання «Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union» (Hoover Institution Press) і польська збірка «Imperium, komunizm i narody» (Arcana, 2003), стали одним із перших прикладів успішного аналітичного застосування поняття імперії до розгляду політично-суспільно-культурних реалій СРСР. Зараз це поняття поширюють не лише на Росію та СРСР, а й на території і держави, які ані номінально, ані інституційно імперіями не були. Тож дозволю собі почати з такого питання: чи можна вважати імперією й давню Польщу – Річ Посполиту?

Роман Шпорлюк: Залежить від того, як ми визначаємо імперію. Проте одразу додам, що я – ніякий не «імперіолог», і навіть не «імперієзнавець», тож власної теорії імперії не маю. Мені як сторонньому спостерігачу видається, що ключовим критерієм мусить бути те, що імперія складається з метрополії (центру) і територій, які є об'єктом імперського панування. Річ Посполита цьому критерію не відповідає. Анексії й територіальні здобутки, які перетворили «Корону Королевства Польського» на Річ По-

сполиту, не сформували структуру метрополія – залежні землі; натомість їх інтегрували, юридично прирівнюючи до осердя держави – скажімо, Королівства часів Казимира. У цьому сенсі Річ Посполита, безумовно, є Res Publica, співдружністю. Проте мені видається – зокрема, через Ваші лекції в нас і те, яку реакцію вони викликали, – що у свідомості поляків Річ Посполита після поділів ретроспективно перетворилася на імперію. За створеним ендеками (націонал-демократами) зразком, «національні» поляки починають – усупереч історичним реаліям! – уявляти Річ Посполиту як таку собі польську імперію. Тоді й лунають немудрі коментарі: «Колись Київ був польським», «Смоленськ був польським», «Вільнюс був польським». Адже унія ґрунтувалася на принципі «вільні з вільними, рівні з рівними», тож слід визнати, що й литовці могли б сказати, що Краків чи Варшава колись належали їм… У цьому є певна логіка: скажімо, якось, їдучи з колегами-американцями на україністичний конгрес до Києва, ми зупинились у Варшаві й зайшли до греко-католицької церкви на вулиці Мьодовій. Роззираючися довкола, ми примовляли: це – також частина української історії! Звичайно, не в окупаційному чи імперському значенні, адже, попри вади (яких вистачало), імперією Річ Посполита не була.

Можна зауважити, що з кінця XIX – початку XX ст. у польській політичній думці зародилася течія, представники якої твердять: так, ми, етнічні поляки, створили велику державу, а решта народів Речі Посполитої лише входили до «нашої» імперії. Звісно, завжди знаходилися історики, юристи чи навіть політики, які нагадували, що так не слід думати. Проте й вони лукавили проти історичної правди, творячи свою альтернативу ендецькій версії – концепцію Речі Посполитої багатьох народів. Це дуже приємно, але не відповідає дійсності. Посмертна інтелектуальна історія Речі Посполитої демонструє, що люди, народжені за націоналізмів, уже не можуть собі уявити донаціонального світу. Їм лишається йти або імперським, або антиімперським шляхом. У другому випадку жертвам цієї імперії пропонують свідчити, скажімо, про «страшне колоніальне панування поляків» (уже навіть не шляхти, а поляків загалом). Наприклад, литовці вва-

жають, що внаслідок унії їх обманули і скривдили, і мало хто згадує, що литовські князі, які нібито так необачно об'єдналися з поляками, литовською й не говорили. Отже, відбувається ретроспективна «націоналізація» історії – і «спадкоємцями» Речі Посполитої, і тими, хто вважає себе її жертвами. Обидві сторони висувають свої версії конфлікту між народами. Наш інтелектуальний пейзаж настільки просякнутий національними ідеями, що ми «націоналізуємо» навіть суспільні, політичні й культурні явища давніх епох, за яких цих понять іще не існувало.

Ви не раз писали, що розвиток сучасного польського народу багато в чому відходить від моделей націєтворчого процесу, синтезованих з центрально- та східноєвропейського матеріалу – скажімо, від концепції Мирослава Гроха чи, ширше, Ернеста Ґелнера. Можливо, Річ Посполита також не дуже вписується в теорії імперій, яких так багато створено останнім часом. Звичайно, вони завжди спираються на дихотомії «центр-периферія», а імперську політику зображують як визиск і підкорення периферії. Я як історик замислювався, чи можна цю схему застосувати до Речі Посполитої? Як тоді можна було б охарактеризувати її імперську політику? Де був би її центр? Чи переводили ті ж Вишневецькі свої багатства з України до центру десь у Варшаві чи Кракові, а Радзівіли й Сапєги – з Литви до Корони? Та наче ні… Мені здається, в Речі Посполитій не було ефективного централізованого адміністративного та фіскального апарату, який, скажімо, скеровував би українські чи литовські фінанси в Центр. Проте можна вказати на певні докази того, що система панування все ж *якось* склалася – скажімо, варто згадати про культурне домінування. Цей феномен складно зафіксувати, та й досі немає вповні переконливих його описів. Проте склалося так, що бодай певна частина литовських і руських суспільних еліт, бодай протягом певного періоду підпала під панування польськомовної культури. Не було централізованої освітньої політики, яка могла б цьому сприяти, як не було і свідомо прийнятого «центрального» плану,

за яким руські та литовські князі мусили би поступово відмовитися від своєї рідної мови на користь польської. Проте чомусь склалося саме так, що польська, польськомовна культура відіграла роль, яку можна назвати «імперською». Можливо, це складно зрозуміти й описати лише мені? Можливо, це явище не є аж таким винятковим? Можливо, вдасться поглянути на це питання, яке мене непокоїть, під якимсь іншим кутом зору, що виявить його прихований від полоноцентричного дослідника ширший контекст, покаже всю простоту проблеми?

Я також не є спеціалістом з епохи до поділів Речі Посполитої, проте у Вашому запитанні мені вчувається те, що у 40-х рр. минулого століття називали «право-націоналістичним ухилом». Ви вживаєте поняття «польський» у сучасному значенні, а в цьому вже криється певна пастка. Коли йдеться про XVI–XVII ст., то певним анахронізмом є вважати польську мову етнічною ознакою поляків. Не забуваймо також про латину.

Надзвичайно важливі «польські» тексти написано латиною. Та й польську мову в Речі Посполитій ніхто не сприймав у гердерівському контексті як втілення *Volkstum*, «народного духу». Коли наприкінці XIX ст. поляки під прусським пануванням переходили на німецьку, це була зрада народу, проте коли сілезькі нащадки династії Пястів переходили на німецьку у XV–XVI, чи навіть у XVII ст., то їхнє рішення нічим не відрізнялося від стратегії нащадків Рюриковичів чи Ольгердовичів, які переходили на мову Пястів. Ніхто в той час у Польщі не переймався питанням, коли Польща знов поверне «Західні землі» (тобто землі, які Польща отримала 1945 р. У XVI чи навіть у XVII ст. зміна мови не була зрадою народу, і, тим паче, її не можна вважати свідченням вищості німецької культури над польською, а польської – над руською. Мені здається, що в Речі Посполитій латина та польська були засобом висловити загальноцивілізаційні європейські цінності. Коли я намагаюся зрозуміти, чому «польська» культура була приваблива на сході, я доходжу висновку, що річ не у якійсь там культурній вищості селянина з-під Кракова чи Каліша над селянином з-під Мінська чи Києва, а в тому, що поль-

ською можна було прочитати цікаві тексти, породжені європейськими культурними течіями: релігійні полеміки, дискусії про державу чи добрі звичаї. За певного періоду польська мова та культура (в «до-» чи «позаетнічному» значенні, про яке нам зараз ідеться) стали засобом **над**-етнічного культурного спілкування («transethnic communication»). Мені здається, тут не треба дошукуватися імперських паралелей. Проте той факт, що для опису історичних реалій Речі Посполитої ми вживаємо термін «міжетнічний», засвідчує, що ми – невільники мови, сформованої за «націоналістичної доби».

Річ Посполита входила до ширшого європейського культурного простору. Культура Речі Посполитої дедалі частіше послуговувалася польською, хоча до того функціонувала також латиною й німецькою. «Полонізація» на сході пропагувала між іншим і те, що німці назвали би своїм культурним спадком. Магдебурзьке право – це не польський винахід, хоча на сході воно посилювало саме польську присутність. Сучасний польський народ «привласнив» ту «польську» культуру – і, звісно, має на неї право, оскільки йдеться про історію саме Польщі. Безперечно, Кохановський, Рей чи Фрич-Моджевський належать ранньомодерній польській культурі, але не варто, як то повелося у XIX і XX ст., сприймати всю культуру Речі Посполитої у політичному контексті як заслугу виключно Польщі, польської стихії, польської ідентичності зразка Нового часу. Привабливість і ефективність культури Речі Посполитої полягала в універсальності її змісту; можна сказати, що у той час у польській «формі» був європейський «зміст». Попри важливість польської та латини, вона була відкрита до німецьких (очевидно, не в сучасній національній формі), французьких, італійських впливів. Польською перекладали багатьох західних авторів, що робило цю мову привабливою. І ця привабливість не закінчувалася на берегах Двіни чи Дніпра: як ми знаємо, в «Московії» також читали польською, й навчалися різних корисних речей саме за посередництвапольської культури. І росіяни, які читали польською, не казали: «О, ці поляки такі розумні, розумніші за нас, то вивчімо польську й візьмімо поляків за зразок». Для них це був такий

самий природний процес, як для освічених поляків XIX ст. – читання французькою чи німецькою. Вони-бо не вирішували, що варто перейти на французьку, бо польською читати нічого…

Отже, повертаючись до проблеми імперії: розгляд Речі Посполитої в таких категоріях видається мені дещо проблематичним, проте я погодився б зокрема під впливом ваших лекцій і викликаної ними дискусії, що у свідомості багатьох дуже впливових поляків, а, може, й у польській масовій свідомості Річ Посполита все ж стала імперією *ex post*.

Уявімо на хвильку альтернативну історію. Припустімо, що після здобуття незалежності на початку XX ст. Польща успішно звернулася до т.зв. яґеллонської ідеї – себто ідеї федералізму. Чи такий проект був на той час можливий? Чи – поставлю дуже наївне запитання – це не було б *на краще* для нинішніх поляків, українців, литовців, білорусів? Я запитую тому, що в нинішній польській історіографії й історичній публіцистиці є дуже активний напрям, який висловлює жаль, що модель «Речі Посполитої багатьох народів» не вдалося зберегти й перенести до XX ст.; вони стверджують, що, якби Пілсудський був «федералістом» і якби вдалося втілити в життя такий проект, то далі всім було б добре… Чи справді була така можливість, і чи справді вона була б доброю?

Тут я буду «впертим русином» і відповім «Ні!» Хтось розумний колись написав, що людина, яка називає себе традиціоналістом, вже ним не є, бо справжній традиціоналіст не усвідомлює, що є традиціоналістом. Саме поняття федерації та «Речі Посполитої багатьох народів» уже є позаісторичним, бо Річ Посполита не була федерацією багатьох народів. На той час білоруси, українці і більшість поляків узагалі не знали, що вони є, відповідно, білорусами, українцями чи поляками. Отже, не можна «воскресити» Річ Посполиту, бо виникло б зовсім інше, нове державне утворення. Федералізм, чи яґеллонська ідея – це данина (данина, звісно, в тому сенсі, в якому Ларошфуко називав святенництво даниною, що її прогріх сплачує

цноті), яку ненаціоналісти сплачують націоналістам: вони вже не можуть говорити інакше! Тим часом варто пам’ятати, що всі давні політичні ідентичності ґрунтуються значною мірою на класовій структурі. Для доби масової політики, загальної освіти та масової культури це вже інший світ. Наприкінці XIX ст. вже є поляки, наділені «модерною свідомістю», – вони ще сприймали Річ Посполиту як Польщу, проте їхня свідомість уже роздвоювалася: географія лишалася старою, а політика була новою.

Оте переосмислення спадку Речі Посполитої почалося дуже рано, хоча й стикалося з багатьма перешкодами. Йдеться хоч би про Костюшка й Павліковського. Той останній написав від імені лідера повстання славнозвісний есей «Чи можуть поляки досягти незалежності?» Там він пише: усі знають, що Смоленськ і Київ – польські міста, проте десь за Дніпром є й хоробоий козацький народ, з яким потрібно укласти союз. Я кажу своїм студентам (стежачи, чи вловлять вони цей жарт), що саме Павліковський є першим автором теорії Адама Чарторийського і Збіґнева Бжезінського, за якою слід було створити альянс поневолених народів. Це – приклад сучасного мислення. Проте ані Павліковський, ані навіть князь Адам Чарторийський не могли зрозуміти, що гра в народні рухи може погано закінчитись і для поляків. Якщо під такими гаслами повстати проти Москви, то може виявитися, що й у нашій хаті не все гаразд. Скажімо, існує загроза «втратити Київ» – і не тільки. (*Notabene*, це – цікавий приклад амнезії: поляки-бо «втратили Київ» ще за сто років до поділів, але зберегли уявлення, буцімто Київ «завжди був польським»; звичайно, існувало Київське воєводство зі столицею в Житомирі, проте у свідомості поляків Київ століттями був їхнім. Щоправда, до Люблінської унії він належав не Короні, а Литві – тож «полонізують» і її). На пізніших етапах розвитку цієї течії польської політичної думки починаються спроби (які дуже добре свідчать про поляків) розробити проект компромісного мирного «розлучення» в кордонах давньої Речі Посполитої. Отже, у Павліковського, а згодом – Чарторийського та Пілсудського простежуємо проекти, які можна охарактеризувати формулою «Богові свічку, а чортові дві». Проте ви-

явилося, що ми живемо в диявольському столітті: чорту треба віддавати дедалі більше, Богові – дедалі менше. У цьому – вся історія ХХ ст.

Створена польськими історикам та політиками концепція народів-спадкоємців Речі Посполитої заслуговує на повагу, особливо якщо порівняти це з тим, як складно, скажімо, німцям було визнати Прагу не німецькою: навіть Маркс хотів зробити її німецьким містом. У російській історичній та політичній думці проблема прощання зі «споконвічно російськими землями» – скажімо, Україною – виглядає ще гірше.

Проте спинімося на хвильку над німецьким прикладом. І на Заході, і в Польщі мало хто усвідомлює, яким жахливо заплутаним був шлях німців до модерного народу. В історичних нарисах уже стала штампом теза про те, що Австрія намагалася германізувати Галичину: населення спонукали переходити на німецьку, запроваджено німецькомовну освіту тощо. Проте це – не германізація у значенні включення до німецької нації: австрійські чиновники не хотіли перетворити поляків, русинів (чи українців) і євреїв на етнічно свідомих німців. Австрія, яка начебто германізувала Галичину, потім затято боролася з німецьким націоналізмом, який у 1848 р. вступив у важкий конфлікт із габсбурзькою монархією. Отже, чи можна сказати, що австрійська монархія чи Священна Римська імперія, як її попередниця, справді були німецькими? Хоча імперія звалася імперією німецького народу, насправді вона була великою перешкодою на шляху до появи модерної німецької національної держави. Я часто цитую віршика Ґете та Шіллера (1796–1797 рр.): «Deutschland? Aber wo liegt des? Ich weiss das Land nicht zu finden. Wo das gelehrte beginnt, hoert das politische auf» («Німеччина? Але де ж вона розташована? Я не можу знайти такої країни. Там, де починається культурна, освічена [Німеччина], там закінчується політична»). Я розповідаю студентам, що навіть після поділів годі було собі уявити польського поета (а тим паче двох!), які б на запитання, що таке Польща, відповіли, що не можуть знайти такої країни. Кожен поляк упевнено відповідав, де розташована Польща, а німці не могли

знайти Німеччину… Множинність моделей Німеччини («Gross Deutschland», «Klein Deutschland», «Gross Preussen» і навіть – дозволю собі вигадати новий термін – «Kein Deutschland» з 1945 до 1949 р.) засвідчує існування глибокої кризи німецької національної свідомості. Не слід про це забувати, коли починаємо говорити про польські «імперські дилеми», вигадані самими ж поляками (втім, пізніше німці вчинили так само: коли вони за доби націоналізмів заговорили про Священну Римську імперію як німецьку національну державу, почали розвиватися різні територіальні амбіції, продовжені паном Гітлером…). З іншого боку, не слід забувати про імперські проблеми Росії. Навіть ті імперії, які цілком відповідають структурному визначенню (себто мають центр і залежні території), також зазнають «націоналізації» на користь панівного народу, якому складно визнати, що час імперій уже минув. Французи були певні, що Алжир – це такі ж французькі землі, як і Марсель. В англійців були проблеми з Ірландією. Німці ніяк не могли повірити, що Прага – все ж не таке саме німецьке місто, як Ляйпциг. Те ж стосується і росіян, і поляків.

Власне, порівнюючи російський і польський приклад, я хотів би звернути увагу на те, що в російській історіографії з'являється невдалий, незавершений у XIX ст. проект будівництва «триєдиного» російського народу, який, поглинувши український і білоруський елемент, став би певним виходом із кризи імперських формацій за доби націоналізмів. Це «збільшило б» російський народ настільки, що він мав би шанс зберегти імперію. Цікаво було би змоделювати у форматі альтернативної історії аналогічний проект «більшого» польського народу – за умови, звісно, що Річ Посполита дотривала б до XIX ст. як незалежна держава, коли у Східній Європі створювалися сучасні системи управління та освіти, а крім того, за їхньою допомогою, – й сучасних народів. Чи етнічно польський первень, маючи на той час сильніший державний апарат, не вдався б до подібного експерименту «розширення» – творення сучасного народу, який спробу-

вав би увібрати також значну частину нинішніх українців, білорусів, а може, й литовців? Провісницею такої тенденції можна вважати ліквідацію унії конституцією 3 травня, що було першим кроком до творення унітарної держави та знищення «домодерних» регіональних особливостей. Цікаве продовження цієї тенденції і викликаних нею конфліктів простежуємо в еміграції, адже після поразки листопадового постання в Парижі виникло Товариство литовських і польських земель. Його створили повстанці, які походили з історичної Литви чи руських земель давньої Речі Посполитої. Емігранти, які походили з етнічно польських земель, на той час уже почали на них тиснути: або ви визнаєте себе поляками (вже у сенсі модерного унітарного народу), або, якщо ви все ж вирішите плекати свої відмінності, руські чи литовські «регіоналізми», то ви «в Польщі» є особами другого ґатунку, а то й узагалі загрозою для неї (чи її модернізованого проекту). І тоді стало ясно, що, немовби інстинктивно захищаючи історичну «литовську» чи «руську» окремішність, якій вони були віддані, частина емігрантів – зокрема Міцкевич, Словацький, Ворцель і Лелевель – готові були створити окрему суспільно-культурну організацію. Це стало черговим стимулом до моїх роздумів над проблемою Польщі як імперії. Можливо, якби не відбулося поділів і державність давньої Речі Посполитої дотривала до XIX ст., то ми мали би справу з перетворенням її спадку на певну подобу імперії не лише в *уяві* значної частини поляків? Можливо, таке перетворення спробували б здійснити – скажімо, вибудовуючи «більший» польський народ – і *в дійсності*? Можливо, дедалі «сучасніша» польська держава могла б модернізаційними державними засобами (освітою, адміністрацією, військовою службою) спробувати увібрати до свого проекту польського народу нинішніх українців чи білорусів – звісно, в межах давньої Речі Посполитої?

Але цей проект стосувався б і нинішніх поляків, адже у XIX ст. «поляки» ще не були поляками, не мали нинішньої усталеної національної ідентичності. Ви вважаєте аксіомою, що ни-

нішні поляки мусили стати поляками. У Вашій формулі мені вчувається припущення, що етнічні поляки завжди будуть поляками, і з ними щодо цього жодних проблем уже не буде. Ми не враховуємо, що внаслідок певних процесів у Вармії, Мазурії, Померанії чи Сілезії «стовідсотково» етнічні поляки виростали «стопроцентними» німцями. Якщо Ви згадали про конституцію 3 травня 1791, то не слід забувати, що її прийняли вже після першого поділу, себто тоді, коли Величка й Тарнів, не кажучи вже про Львів чи територіальні набутки Пруссії 1772 р., вже не знаходилися в межах Речі Посполітої. Якби «сучасний польський народ» поставав у цих кордонах, то він цілковито відрізнявся б від нинішнього. У Речі Посполитій, після 3 травня 1791 етнічні поляки вже були, ймовірно, меншиною, якщо сприймати литовців, білорусів, українців і євреїв як єдиний блок. Я бачу цілу низку чинників, які перешкоджали реалізації проекту побудови «великого» польського народу в XIX ст. Погляньмо правді у вічі: економіка Речі Посполитої була далека від розквіту, а торгівля, транспорт (дороги, вільний доступ до моря) і промисловість у XIX ст. були невід'ємними складовими політичної інтеграції. Натомість значна частина питомо польських земель перебувала поза кордонами держави. Якби на лінії Варшава-Вільно збереглася політична єдність, то її підривала б «націоналізація» Великого князівства Литовського, яка розпочалася майже з перших днів XIX ст. (йдеться про початки литовського національного руху в першій половині XIX ст., одразу підтримані Пруссією) – не кажучи вже про традицію історичної окремішності Великого князівства, яку його мешканці обстоювали, згадаймо, саме з того моменту, як її підважила Конституція 3 травня. Імовірно, такі ж лінії напруги постали б і по векторах, які об'єднували Варшаву з Житомиром чи Кам'янцем-Подільським. Згадаймо для порівняння долю Корони св. Стефана. По-перше, Угорщина була територіально «заокруглена», по-друге, в другій половині XIX ст. вона вже була незалежною політичною структурою (звісно, під Габсбургами, але точно не під австрійським чи німецьким пануванням). Після 1867 р. Угорщина відповідала визначенню імперії, хоча самі угорці вважали її національною державою

й намагалися зробити те саме, що вдалося, скажімо, французам. Дуже цікаво, що на шляху до націоналізму всі наслідують французів: поляки кажуть «якби не поділи, то ми повторили б французьку модель»; росіяни – прогресивні й не дуже – «нам перешкодив якийсь фатальний збіг обставин, проте, якби ми постаралися, якби в нас було більше шкіл, сучасніше військо й адміністрація, то нам вдалось би зробити росіян із українців, білорусів чи навіть литовців, як Франція зробила французів із мешканців своїх історичних регіонів». Очевидно, так само мислили й угорці. Угорський приклад, себто його фактична поразка, на мою думку, засвідчує: розглянутий нами в рамках альтернативної історії сценарій будівництва в незалежній Речі Посполитій у XIX ст. «більшого» польського народу, який поглинув би значну частину українців чи білорусів, є «нездійсненою мрією». До того ж, не треба бути марксистом, щоб пам'ятати: на той час існувала дуже серйозна проблема селянства – виходу величезної кількості мешканців тих земель з кріпацького стану. Я не уявляю, як польський політичний клас міг успішно емансипувати селянство й тим піднести його до «польськості», коли ми пам'ятаємо хоч би сумну пісню «Коли народ став до бою зі зброєю в руках»… У 1863 р. цього не вдалося навіть на етнічно польських землях. То що казати про схід, про Україну, де існували козацькі, гайдамацькі традиції, а ще наприкінці існування Речі Посполитої виникали селянські повстання. Не знаю. Мені в це не віриться.

І мені ні. На мою думку, та спокуса, про яку я питав, у гіпотетично незалежній Речі Посполитій XIX ст. була б дуже сильною. Я також твердо переконаний, що спроба її реалізації скінчилася б – як в угорському чи російському випадку – повним крахом. Але вважаю, що спробу зробити «сучасних поляків» із литовців (у значенні давньої Речі Посполитої) чи русинів (у тому ж значенні) було би зроблено. Не знаю, чи була б ця спроба ідентична російській, чи вдалися б поляки до тих самих засобів, але я певен, що сама спроба була б – так само, як певен, що вона провалилася б іще

швидше, аніж проект «триєдиного російського народу». Напевно, зокрема тому, що Польщі не вистачило б ресурсів…

Та й не лише тому – перепрошую, що перебив. Ще й тому, що Польща була, попри все, цивілізованішою країною. У ній не було політичної поліції, не було терору, в Польщі не було Сибіру, до якого можна було б висилати своїх внутрішніх супротивників. Я майже певен, що якби за тогочасної польської політичної культури хтось із панівних еліт спробував би вимагати, скажімо, жорсткішого курсу чи брутальніших заходів у «національній політиці», то серед тих же еліт одразу знайшовся б хтось, хто би сказав: так не можна. У цьому сенсі те, що давня Річ Посполита чи її гіпотетичне продовження в XIX ст. не зуміла зробити певних речей, бо не хотіла й була (попри все) європейською державою, є для неї компліментом. Що ж до російських дискусій, викликаних значною мірою останньою працею Алєксєя Міллера про політику царату щодо України у другій половині XIX ст., то, як на мене, в ній забувають чи бодай не враховують вповні, яким важливим чинником в інтеграційній політиці Росії щодо України чи Білорусії був живий спадок Речі Посполитої. У французів не було таких клопотів із доланням опору «офранцуженню» своїх регіональних «народів». Росіяни ж мусили змагатися з поляками. Як зауважив у своїй праці Джон ЛеДонн[1] , Російська імперія охоплювала не лише розмаїті периферійні території, а й осердя «польської імперії», з якою століттями конкурувала. У цьому сенсі можемо вживати поняття імперії як «територіального осердя» («core territory»), яке впливає на свої периферії. Усередині російської імперії існувала потужна сила, яка допомагала українцям, які саме «пробуджувалися», побачити, що існує й альтернатива функціонуванню у формі провінції Росії – йдеться про польський університет у Вільні, Кременецький ліцей, католицьку церкву, яка працювала на *maiorem Poloniae gloriam* («більшу славу Польщі»). Мені здається, що Міллер (і, напевно, чимало його російських колег) не досить уваги приділяють тому факту, що «історичні поляки», які колись пред-

[1] John LeDonn. The Russian Empire and the World 1700–1917. The Geopolitics of Expansion and Containment. – Oxford, 1997.

ставляли на сході Європи європейську культуру – католицьку, а згодом і ренесансну, – у XIX ст. стали на цих теренах народними будителями. Це давало українцям вибір. Міллер, схоже, забуває також про деструктивний вплив російського революційного руху на будівництво модерної *російської* нації. Французька революція просунула будівництво французької нації, натомість російська революція стала динамітом, який підірвав будівництво російської нації. Можна гадати, чому поляки в XIX ст. були настільки одержимі ідеєю нації. Зазвичай це інтерпретують як спробу довести власний партикуляризм, унаслідок чого поляки не переймалися (чи не досить широко займалися) універсальними проблемами, які були буцімто прерогативою росіян: ті переймалися здебільшого порятунком людства. Проте врахуймо те, що говорять нинішні дослідники націоналізму Нового часу, скажімо, Ернест Ґелнер: вони стверджують, що Новий час неможливий без націоналізму, а модернізація – без будівництва модерного народу. З такої перспективи виходить, що саме поляки переймалися справжніми проблемами. Роздумуючи про місію Польщі та поняття польської нації – скажімо, чи є поляками русини? – вони переймалися саме практичними, конкретними проблемами Нового часу. Натомість росіяни, власне, втікали від реальних проблем, розмірковуючи про порятунок людства. Вони знехтували проблемою будівництва російської нації. На мою думку, в Росії полонізм і марксизм підірвали будівництво модерної російської нації, яка б увібрала й українців, і білорусів.

Напівжартома додам, що в такому разі мав рацію Міхаїл Катков, який у своєму шовіністично-консервативному пропагандистському памфлеті 1863 р. стверджував, що в усьому винні «полонізм» і «нігілізм».

Звісно, були й різноманітні розумні росіяни, які перестерігали, що не слід легковажити українцями, які займаються якимись там гопаками та збиранням народним пісеньок бо ті власне готують революцію. Російські праві інтелектуали й ідеологи були зовсім не дурні.

Саме їхній часопис кінця XIX ст. «Московские Ведомости» пояснює суть національної політики, яку хотіли провадити будівники великої російської нації. Ця цитата також добре пояснює, в чому саме полягала французька модель націєтворення, про яку ми вже кілька разів згадували в нашій розмові. Отак амбітно стверджував один дописувач «МВ»: «Ми мусимо не покладаючи рук працювати над об'єднанням «Надвісля» **з російською вітчизною доти, доки слово «поляк» не набуде такого ж значення, як «бретонець» чи «провансалець» має для француза. Це буде одне з численних відгалужень російського народу».**

Годі й шукати кращого прикладу політичного божевілля. Ідея перетворити поляків на росіян – це цілковита фантазія. Ми знаємо, що деякі поляки ступили саме на цей шлях і зробили великі кар'єри чи нагромадили великі статки в Російській імперії. Проте наміри перетворити всю польську націю свідчать про цілковиту відсутність реалізму. Проте, як ми знаємо, в історії російської політики часто траплялися люди, які реалістами не були. І слава Богу.

Проте повернімося до французької моделі. Не вчора виник міф про те, що народи Західної Європи постали на принципах плюралізму, толерантності та громадських інститутів, на противагу до німців і «тих дикунів» на схід від Німеччини (хоча німці за цією концепцією – також «дикуни»). Анджей Валіцький давно бореться з цим «дуалізмом» західної історіографії. Як приклад того, що цей дуалізм позбавлений сенсу, він згадує про Річ Посполиту Польщу. Нещодавно книжку про те ж видав Ентоні Маркс[2], який обґрунтовано підтримав аргументи Валіцького. Можу сказати, що в цьому сенсі я є неприхованим «марксистом». Маркс вказує на ось яку хитрість: про західноєвропейські народи пишуть на основі XIX ст., доби після Французької революції; натомість він демонструє, як французький, англійський, іспанський нації творили раніше – державними засобами, із застосуванням насильства та переслідувань. Він нагадує, що були

[2] Anthony Marx. Faith in Nation. Exclusionary Origins of Nationalism. – Oxford, 2003.

епохи, коли в Англії з її «громадянськими цінностями» католики не могли мати приватної власності, не могли здобути освіту, не могли обіймати адміністративних посад навіть на найнижчому рівні; те ж відбувалося й у Франції чи Іспанії – проти інших частин населення. Західноєвропейське націєтворення також пройшло етапи разючої нетолерантності, депортування дисидентів тощо – й у такому разі протиставлення Заходу решті континенту є історично невиправданим. Ідеться не лише про подолання польських чи українських комплексів –варто переосмислити всю європейську історію, «провітрити» задавнені стереотипи. Зрештою, англійське правління в Ірландії не є прикладом просвіченої чи толерантної політики – а Ґелнер бо колись писав: «у кожної країни є своя Північна Ірландія». Отже, варто переосмислити всю концепцію дуалізму Схід – Захід в європейському розвитку.

Якщо ми хочемо вийти поза чи понад національні рамки, нам слід звернутися до царини культурних впливів та інтелектуальних спільнот. У цьому сенсі, для того, щоб зрозуміти історію XIX ст., треба брати до уваги існування польського культурного *Grossraum* (простору), який охоплював більшу частину території давньої Речі Посполитої (йдеться й про суспільний *Grossraum*, бо, звісно, для того, щоб розвивалися культурні зацікавлення й існували бібліотеки чи часописи, мусили існувати й фільварки, прибутки з яких ішли на книжки, передплату, колекції, збірки документів, утримання поетів). Це був польський культурний простір – і польський у сучасному сенсі. Тому великою помилкою було би сприймати поляків у XIX ст. як просто одну з націй, що перебувала під чужоземним пануванням. У певних важливих царинах поляки були вільніші, ніж росіяни, а може, й ніж німці, адже в них були свої суспільні інститути та простір культурного обміну. Завдяки певній толерантності, а частково й за підтримки поляків (вже «національних», «модерних») у цьому просторі виріс і український, а згодом білоруський та навіть литовський національний рух (хоча у литовців конфлікт із поляками був найвиразніший). Попри все, у кліматі польського культурного простору XIX ст. й литовці, й українці могли функціонувати. Якщо не враховувати

цього, то не можна й зрозуміти, як це часто стається на Заході, польських політичних планів і амбіцій щодо Сходу після 1918 р., зокрема у 1920 році. Саме з нерозуміння цього становища й бере витоки обурення чи подив: звідки ж узялися такі претензії поляків, чи ж їм мало Кельця та Радома, чого вони ще й за Бугом шукають?

У цій розмові ми раз у раз стикаємося з проблемою розрізнення донаціональної, домодерної Польщі – і Польщі вже в національному сенсі, який зараз постає майже автоматично. Тому я хотів би спитати, з якого моменту можна говорити про польську націю, з якого моменту можна говорити про українську націю?

Якщо ми говоримо про націю лише з того моменту, коли ця ідея вже потрапила «під кожну стріху» – то це дуже пізно. Очевидно, про польську націю можна починати говорити раніше, ніж про українську. Проте ми знаємо, що навіть на час Польського повстання 1863–1864 рр. (не кажучи вже про селянський бунт у Галичині 1846 року) було би певним перебільшенням припустити, що більшість поляків мала національну свідомість. Натомість нація вже існує за часів Другої Речі Посполитої, подій 1920 року і гуртування більшості польського суспільства проти зовнішньої загрози, появи прем'єра-селянина, а потім і загальної освіти, патріотичного виховання. Цей процес вінчає – якщо можна так сказати – Друга світова війна й негативний, трагічний досвід німецької й радянської окупації. У випадку України історія ще складніша, й у певному сенсі можна сказати, що нація досі перебуває на стадії становлення. У певних регіонах цей процес розвинувся вже давно – скажімо, у східній Галичині вже в XIX ст. дотримано тих умов, які після 1918 р. дали змогу естонцям, литовцям, латишам, словакам чи хорватам творити чи співтворити власну національну державність. На Галичині так не вийшло через незалежні від неї обставини. На сході ж України колективізація, Голодомор, терор і врешті війна сповільнили процес творення модерної нації. Отже, за реалістичними оцінками, процес формування національної політичної свідомості

в Україні ще триває. Самостійну державу досі не всі вважають невід'ємною умовою виживання нації. Тестом на життєздатність, «ефективність» національної ідентичності є те, чи створює вона умови для індивідів – бо, хоча ми говоримо про нації, не варто забувати і про людей, індивідів – себто чи індивід може реалізуватися як людина, виступаючи в контексті своєї національної держави та культури. Чи Україні, її інтелігенції, її політичному класові вдасться переконати громадян, що вони можуть бути людьми, «вийти в люди» – як українці. Якщо це вдасться, Україна матиме шанс вижити. Виживання України нагадує розгойдування на гойдалці – Україна часто піднімається вгору лише тому, що росіяни скоїли якусь дурницю і пішли вниз. Коли ж росіянам щось вдається, українські впливи в Україні слабнуть. Отже, можу трохи провокативно підсумувати: звісно, було б непогано, якби демократія все ж перемогла й у Росії, проте, якщо Росія й далі рухатиметься в напрямку, в якому, здається, рухається зараз, себто до авторитаризму, то Україна матиме шанс врятуватися, доводячи, що в ній і росіяни можуть бути вільними людьми. Якщо в Україні можна буде транслювати телепередачі, випускати газети й друкувати російські книжки, які в Москві заборонені, то Україна зміцниться. Втім, може, це лише мої сподівання на краще, бо я пам'ятаю, що, хоча Чехословаччина Масарика пропонувала німцям напевно більше свободи, ніж Третій Райх, ми знаємо, що сталося 1938 року. З іншого боку, не слід забувати, що, за оцінками нинішніх істориків, судетські німці не були аж такими гітлерівцями, як здавалося. Багато з них навіть були готові збройно виступити на захист Чехословацької республіки – проте Бенеш капітулював… Отже, може, найбільшу вагу мають зрештою непередбачувані чинники. Про це часто нагадував Бісмарк: як же в історії багато залежить від того, чи, скажімо, такому чи іншому лідерові мужності, чи скажуть «так», чи «ні». Крім того, стосовно таких людей, як Путін чи Кучма, важить також особиста поведінка та вибір.

І так ми дійшли до найцікавішої проблеми – детермінізму чи недетермінізму історії. Оскільки колективним геро-

єм нашої розмови є народи, а не видатні постаті, то я хотів би насамкінець запитати: відколи формування української нації в модерній формі стало справою вирішеною, коли народ сягнув такої «критичної маси», що вже не було й мови про те, щоб його поглинув «триєдиний» російський народ чи навіть якась форма польського «імперського націоналізму»? Де пролягає ця часова межа, й чи можна її взагалі визначити? Адже національний проект ще не завершено, а творення й перетворення нації триває й розвивається далі, і, за словами багатьох, хоча, звісно, не всіх спостерігачів, – розвивається до свого присмерку, смерті нації. Дедалі частіше ставлять під сумнів, чи нація дає індивідові змогу вповні реалізувати свою людяність; припускають, що, можливо, якісь наднаціональні спільноти можуть бути перспективнішими. Скажімо, в Польщі зараз є ті, хто довоить, що Євросоюз дає саме такі можливості розвитку, і що менше «в полякові буде польського», то більше в ньому буде «людського», найкраще представленого Європою. Аргументація іншого типу лунає в Росії щодо українців: мовляв, українська культура «нижча» від російської, а отже, якщо українці приймуть російську культуру, вони краще реалізують свою людськість... У найбільшому масштабі можна сказати, що прикладом такої аргументації є нинішня обіцянка, ніби представники всіх націй найширше реалізують свій людський потенціал, ставши американцями. З якого моменту можна сказати, що якась нація *мусить* постати, що не може бути й мови про те, щоб вона не постала, щоб не відбулася модерна українська (чи, скажімо, польська) нація? І скільки ще протримається неминучість існування націй, наших націй?

Щодо першої частини Вашого запитання: де та межа, де той Рубікон? Мені подобається визначення Юджина Вебера, який стверджував, що нація – це не даність, а *work in progress*. У цьому сенсі нація постійно змінюється, й бути українцем у 1890 р. – це не те саме, що бути українцем у 2003 р. Утім, мені здається, що для української нації межею є 1918 р. Проголошення Західноукраїнської народної республіки і події в Киє-

ві та на Сході України породили певний психологічний злам, після якого вже не можна було повернутися до попереднього становища. Хоча після 1918 року Пілсудський казав, що отим русинам в Галичині потрібно дати не менше прав ніж вони мали під Австрією, то, по-перше, Польща не могла їх дати, бо метою було перетворити Польщу на державу виключно польської нації, а по-друге, такої категорії як національна меншина, не можна було застосувати до українців, якщо багатьом полякам 1918 року ще здавалось, що в Східній Галичині триває громадянська війна, то для українців це була вже міжнаціональна війна. Що ж до поляків, то я не сумніваюся, що спадок минулого на присмерку Речі Посполитої перетворювався на елементи модерної нації. І тут не було межі, про яку Ви запитали. Перехід від народу Речі Посполитої до модерної польської нації відбувався без жодних пауз. Це дало полякам змогу стати, як зауважив лорд Актон, джерелом натхнення для інших народів Центрально-Східної Європи. Як нація (наголошую – саме як нація, а не, скажімо, в царині чистоти вулиць, ефективності адміністрації чи економіки тощо), поляки були не лише значно розвиненіші, ніж українці, чехи, словаки або серби, а й більш розвинені, ніж росіяни, чи, може, навіть німці. Варто позбутися хибних стереотипів, які стверджують, що чим далі на захід, тим населення розвиненіше в усіх царинах. Ми-бо знаємо, як складно німцям було знайти відповідь на запитання «Що таке Німеччина?» Вони не лише самі зіткнулися на цьому шляху з певними складнощами, а й завдавали через це складнощів іншим народам аж до середини XX ст. Мені здається, що німецьку проблему остаточно розв’язано аж у 1990 р.: через 150 років після того, як з її приводу переймався Маркс, і через 200 – після того, коли вона непокоїла Ґете.

Натомість про майбутнє варто говорити дуже обережно. Я б не сягав по таких контрастів: до певної межі нації існують, а потім перестають існувати. Так, як Маркс писав про відмирання держав. Натомість варто говорити про зміну визначень і конкретну трансформацію того сенсу, який ми вкладаємо в поняття «бути поляком, естонцем чи шведом». Висунутим «від

глобалізації» аргументам на користь тези про неминучість відмирання народів ми можемо протиставити контраргумент із сучасної інформаційної технології. Раніше емігранти до Америки мусили докладати неабияких зусиль, щоб лишитися десь у Техасі поляками чи, скажімо, чехами – і це було непросте завдання. А зараз ми можемо сидіти собі десь у Сан-Франциско і читати сьогоднішній номер газети «День», чи, скажімо, словак, сидячи десь в Австралії, може добре орієнтуватися, що в той момент відбувається у Братиславі. У цьому сенсі людське буття багатогранне: можна бути австралійцем, словаком, католиком (чи атеїстом) тощо. Не можна бути людиною загалом – завжди треба бути людиною з певними рисами, до яких, мабуть, ще довго належатиме національна складова. Є, втім, і інші: кожен є чоловіком чи жінкою, старим чи молодим, проте це не відміняє культурних, національних, релігійних ідентичностей. Останнім часом періодично стверджують, що на зміну добі релігії прийшла доба націй, націоналізмів – проте релігія зовсім не зникла й досі визначає риси, ідентичності сотень мільйонів людей, поряд із національною складовою.

ІІІ. ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНИ: ЗАХІДНИЙ ВИМІР

(2004)

У лютому 1948 британський історик Люїс Нейм'єр (1888–1960) прочитав лекцію, присвячену сотій річниці Європейської революції 1848[1]. Цю лекцію під назвою «1848: Seed-plot of History» («1848-й: розплідник історії») було перевидано разом з іншими

[1] Люїс Нейм'єр (Людвік Бернштайн) народився на території Польщі, яка після поділів відійшла до Росії. Його родина купила маєток у Східній Галичині (тепер Тернопільська область) і змінила своє прізвище на Нєміровский (Niemirowski). Хоча його батько був палким польським націоналістом, молодий Людвік, який провів дитинство серед сільських дітей-українців, у польсько-українському конфлікті стояв на українському боці. Провчившись трохи у Львівському університеті, Нейм'єр переїхав на семестр до Лозанни, а звідти – до Оксфорда (Балліол коледж), де розпочав навчання у 1908 р., а завершив у 1911 р. із відзнакою з історії. Детальнішу біографію Нейм'єра до 1914 р. можна знайти в: Mark Baker. Lewis Namier and the Problem of Eastern Galicia. – Journal of Ukrainian Studies. – Vol. 23. – No 2 (Winter 1998). – С. 59–63 й далі в: Julia Namier. Lewis Namier: A Biography. – Oxford : Oxford University Press, 1971. – С. 31: «Проте українську він (батько Люїса) взагалі не вважав мовою. Щоб усім було зрозуміло, що він про це думає, він суворо заборонив своїм дітям вчити українську, особливо від слуг, для яких вона була рідною. Саме тоді, як вважає Люїс, зародилася його палка прихильність до «русинів», або ж українців [...] у 1919 р. Деякі важливі біографічні факти та погляди Нейм'єра на національне питання можна знайти в: Amy Ng. Nationalism and Political Liberty: Josef Redlich, Lewis Namier, and the Nationality Conflict in Central and Eastern Europe (Ph. D. thesis). – Oxford University, 2001.

його працями у збірнику «Vanished Supremacies» («Втрачені переваги»)[2].

Нейм'єр обирає як вихідний пункт 1848 р., і цей вибір добре обґрунтований. Існує відоме затерте кліше, що 1848 р. був поворотним пунктом історії, але тоді історія не змогла повернути в інший бік, проте це не так. 1848 – це рік перших європейських революцій: їхнім епіцентром була Франція, революції відбулися також у Палермо, Неаполі, Відні, Берліні, Буді й Познані – і це ще далеко не всі міста. У 1848 в Центральній Європі почалися національні революції й було видано «Маніфест Комуністичної партії», який пророкував, що міжнародна пролетарська революція знищить капіталізм, державу, нації та націоналізм.

Як пише у своїй праці про А. Тейлора Кетлін Берк (Kathleen Burk), у 1848 Австрійська, або ж Габсбурзька, імперія «була водночас німецькою й балканською великою державою, наріжним каменем «Європейської угоди»; існував німецький народ, проте не було Німеччини; існували італійські держави (деякі з них належали до Австрійської імперії), а також два італійські королівства, але не було Італії; Францію інші держави досі сприймали як наймогутнішу або принаймні найгрізнішу з континентальних великих держав; а Росію – передовсім як європейську, а не азійську державу...»[3]

Центральна думка лекції Нейм'єра – те, що «всі ідеї, висунуті народами Габсбурзької монархії у 1848, було втілено в життя за певних обставин й у тих чи інших формах» упродовж наступного століття. Нейм'єр дійшов висновку, що «1848 залишається розплідником історії. Тоді викристалізувалися ідеї й почали окреслюватися контури того, що згодом сталося; визначився перебіг подій наступного століття. Те, що було заплановано, здійснювалося: але – *non vi si pensa quanto sangue costa*»[4]. На думку

---

[2] 1848: Seed-plot of History. // Lewis Namier. Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918. – New York and Evansto : Harper Torchbooks, 1963. – C. 21–30.

[3] Kathleen Burk. Troublemaker: The Life and History of A. J. P. Taylor. – New Haven and London : Yale University Press, 2000. – C. 270.

[4] «Не думають, якою куплений кров'ю», Данте, Божественна комедія.

Нейм'єра, розв'язання німецького питання, себто питання «Що таке Німеччина?», було найголовнішою національною проблемою Центральної та Східної Європи й залишалося такою протягом наступних ста років: з 1848 р. й під час Першої та Другої світових воєн історія Німеччини визначала історію всього реґіону. З концепції Нейм'єра стає зрозуміло, що інші приклади, які він згадує й розглядає (угорський, італійський, польський, югославський та український) були безпосередньо пов'язані з німецьким сюжетом. Русини або ж українці, як один з-поміж народів Габсбурзької монархії, що висунув свою програму у 1848 р., також були включені у схему Нейм'єра. Західна Україна (Галичина та Буковина) була найсхіднішою частиною Європи, куди докотилися революції 1848–1849 рр., і для нової української історії 1848 р. так само був поворотним пунктом.

Вихідним пунктом історії українського націєтворення я обрав «германоцентричну схему» Нейм'єра, оскільки його підхід допомагає краще побачити ширший контекст, в якому творилася українська історія XIX та початку XX століть. Нейм'єр звертає увагу дослідників історії України на те, що Габсбурзька монархія мусила не лише займатися своїми «народами», серед яких були й українці, а й на те, що в самому серці цієї держави виник і загострювався конфлікт – «діалектична суперечність» – скористаймося тут популярною фразою Маркса – між династією та її принципами, з одного боку, й *німецьким* націоналізмом, німецьким «національним питанням», з іншого. Напруга й конфлікт між «імперією» та «німцями», як ми покажемо, впливала на ставлення імперського уряду до інших національностей, зокрема й українців. (Те саме можна сказати про українців у Російській імперії, де на владу, яка постала перед питанням неросійських народів, також чинив тиск домінантний народ – російський).

Далі я стисло викладу Нейм'єрові погляди щодо Німеччини, а потім розвину їх так, щоб розглянути появу, або ж творення, України як частини міжнародного історичного процесу, що включав одночасно німецьке питання і програми інших народів Центральної та Східної Європи. Українців слід розглядати як суб'єкт у низці міжнародних сюжетів – не лише як об'єкти діяль-

ності інших. Ми зосередимося на тих історичних обставинах, а точніше – на збігові обставин, – коли традиційні імперії та інші домодерні державні утворення (система Аґрарії, якщо скористатися тут термінологією Ґелнера) вперше постають перед випробовуваннями націоналізмом і коли розпочинається процес модерного націєтворення[5]. Поява німецького сюжету в українському наративі дасть нам змогу скоригувати загальне уявлення про те, що формування української нації – запізнілий і сповільнений процес, за загальної мовчазної згоди на те, що стосовно німців цей процес був одним із найпрогресивніших. Уважніший погляд на німецьку історію – що й зробив Нейм'єр – змушує замислитися, чи можна в такий спосіб вирізняти українців.

Перш ніж продовжити нашу історію, зробімо коротенький відступ, щоб з'ясувати, як я розумію такі поняття як нація, націоналізм та націєтворення. Тут нам стануть у пригоді концепції деяких учених.

Джон А. Армстронґ визначає націоналізм як «твердження, що головним принципом управління має бути об'єднання всіх представників нації в одній державі. Цей принцип, хоча й відомий раніше, став домінантним і головним для покоління 1775–1815 рр. Таким чином, саме ці дати, на мою думку, становлять єдиний вирішальний перелом в історичному розвитку етносу та націоналізму»[6].

Праця Армстронґа допомагає визначити часові рамки нашої історії. Межі, які він визначає (1772–1815 рр.) – це кінець старої Польщі (поділи) й народження модерного польського на-

---

[5] Див.: Ернест Ґелнер. Нації та націоналізм. – Ithaca : Cornell University Press, 1983. Я кажу про обставини чи збіг обставин у тому значенні, в якому Леон Васілевський використовує слово *koniunktura* у своїй книжці «Українське питання як міжнародна проблема», де він доводить, що нації без держави, яка намагається здобути незалежність, недостатньо просто за це боротися: тут годі обійтися також без сприятливого міжнародного «збігу обставин». Див. Leon Wasilewski. Kwestia Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warsawa : Ukraiński Instytut Naukowy, 1934. – С. 142–143.

[6] John A. Armstrong. The Autonomy of Ethnic Identity // Thinking Theoretically about Soviet Nationalities / Alexander J. Motyl (ed.). – New York : Columbia University Press, 1992. – С. 29.

ціоналізму. Аби зрозуміти, що ж, на думку Нейм'єра, сталося у 1848 р., нам доведеться повернутися ще на півстоліття назад – до того етапу, коли було закладено підмурок подій, що відбулися на громадській арені 1848 р. Цей контекст особливо важливий для того, щоб адекватно зрозуміти українську ситуацію: у кінці XVIII ст. відбулося дві події, які визначили розвиток української історії на наступні сто п'ятдесят років. Перша – це ліквідація автономії Гетьманату в Російській імперії, що збігається фактично з початком українського культурного та літературного відродження на цих землях. Друга – поділи Польщі 1772–1795 рр. Після першого поділу (1772 р.) Австрія отримала Галичину, західна частина якої була польськомовною, а східна – україномовною. До Пруссії перейшли польська Померанія, а до Росії – території сучасної Білорусі. Внаслідок поділів 1793–1795 рр. Росія отримала Правобережну Україну, Литву та решту Білорусі. Пруссія й Австрія поділили між собою решту центральних польських земель (Варшава відійшла до Пруссії, Краків – до Австрії). Колишні польські території, які потрапили до складу Росії, були полем, на якому український рух мав співіснувати й конкурувати з польською та російською владою.

З-поміж численних визначень націоналізму для наших міркувань буде важливим визначення Адріана Гестінґса. Пояснюючи специфіку взаємин між нацією та державою й відповідаючи на запитання, коли можна говорити про існування нації, Гестінґс запропонував таке визначення: «Навіть якщо *націю* творить держава, вона *стає нацією лише тоді, коли відчує свою вищість над і супроти держави*» [курсив мій – *Р.Ш.*][7]. Погляд Гестінґса дуже важливий для ліпшого розуміння російського націєтворення, і ми ще повернемося до нього у завершальній частині нашого есею.

І нарешті, з огляду на надзвичайну складність процесу модерного українського націєтворення (так само як творення чеської, німецької, російської чи польської націй) буде вкрай корисно послатись на працю «Перетворення селян на французів» Юджина Вебера, де автор наголошує, що нація – це не «на-

[7] Adrian Hastings. The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationhood. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – C. 25.

явна реальність», а «витвір у процесі творення»[8]. Історія XIX і XX століть підтверджує думку Вебера.

Коротко про розплідник

У концепції Нейм'єра найважливішу роль відігравали німці. Він писав, що під час революцій 1848 р. було запропоновано чотири різні моделі німецької держави, і між 1848 і 1938–1945 рр., раніше чи пізніше, кожну з них було реалізовано. Отже, з'явилася (1) «Велика Австрія» 1850 р.; (2) у 1866, після австро-прусської війни, виникла «Велика Пруссія» (Німеччину поділили у 1866); потім (3) «Мала Німеччина» (Klein Deutschland) 1870–1871 рр.; і, нарешті, (4) «Велика Німеччина» (Райх) Адольфа Гітлера, створена у 1938–1939 рр. – Німеччина, що охоплювала австрійські та чеські території й була втіленням однієї з радикальних ідей революції 1848 р. (а також німецькою державою в тих межах, у яких її хотів бачити Карл Маркс).

На думку Нейм'єра, впродовж ста років після 1848 р. кілька інших націй теж втілили свої ідеї в життя. Угорці реалізували свою програму 1848 р. після укладення Угоди 1867 року, внаслідок якої Австрійська імперія стала Австро-Угорською. Ця угода стала поразкою «неісторичних» націй, яким «Велика Австрія» 1850 р. обіцяла вигіднішу домовленість. Італійці у 1866–1867 рр. також задовольнили частину своїх вимог: Відень був змушений віддати більшість італійських земель новому Італійському королівству. Поляки теж були у виграші: у 1868 р. Галичина отримала автономію й реальна влада зосередилася в руках польської аристократії, хоча й у межах загальної структури. Тож відокремлення Австрії від Німеччини, яке Дейвід Блекборн слушно назвав «поділом Німеччини»[9], одразу ж створило негативні наслідки для галицьких русинів, яким уго-

[8] Eugen Weber. Peasants into Frenchmen. – London : Chatto and Windus, 1977. – С. 493, цитата за: Hastings. Construction of Nationhood. – С. 26.

[9] David Blackbourn. The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780–1918. – New York and Oxford : Oxford University Press, 1998. – С. XVI.: «Те, що ми називаємо об'єднанням Німеччини було фактично поділом».

ди Відня з поляками нічого доброго не принесли. Після 1866–1867 рр. Відень надав Галичині певні права (особливо у сфері освіти), яких не було в жодній іншій частині монархії. Саме після подій 1867 року (і значною мірою через ці події), багато русинів відчули, що віденський монарх їх зрадив, і змінили орієнтацію на проросійську.

«У 1918–1919 рр., – веде далі Нейм'єр, – настав час етносів, підпорядкованих німецькій та угорській сфері». Чехи та словенці здобули незалежність від німців; відокремлення словаків, румунів і сербів зменшило «Велику Угорщину» з 1867 р. До фактів, які згадує Нейм'єр, ми можемо додати, що угорські українці стали громадянами Чехословаччини. Двадцять років потому, після Судетської кризи 1938 р., Прага надала автономію чехословацькій «русинській» провінції, яку в той самий час почали називати «Карпатською Україною». Події 1938 і 1939 рр. (коли Угорщина анексувала цю територію зі згоди Гітлера) віддзеркалюють зв'язок між розвитком «німецької програми», згадуваної Нейм'єром, та українською історією.

Період після першої світової війни був для поляків слушною порою: вони, так само як італійці, цілковито реалізували мету, до якої прагнули ще за Габсбургів. У 1918–1921 рр. полякам удалось утвердити свою владу й встановити контроль над руськими землями Галичини, стверджуючи, що вся Галичина – це Польща. Італійці змогли зробити те саме з югославами (себто словенцями та хорватами). (Нейм'єр говорить про югославів, а не словенців чи хорватів: у 1948 р. існування югославської нації видавалося певним).

Остання дія драми 1848 року, на думку Нейм'єра, відбулася у 1939–1945 рр., коли «прийшла слушна пора» для югославів і русинів. Русини виконали програму 1848 р. щодо поляків, а югослави – щодо італійців. Унаслідок Другої світової війни русини нарешті звільнилися з-під польського панування – спадку 1848 та 1918–1919 рр. Нейм'єр не пояснює, що ж означає оте «прийшла слушна пора» стосовно русинів. Хоча польське панування над русинами у 1945 р. завершилося, національної незалежності русини не здобули (тож програма1848 р. *не* була реалізована і 1945 року).

Розповідь Нейм'єра закінчується 1948-им, але ми продовжимо її до 1991 р. Крім того, розширимо його схему і покажемо тло подій 1848 р. Для дослідника історії України лекція Нейм'єра, безсумнівно, є зручним пунктом, з якого можна переглянути зв'язки України з Європою чи Заходом. Німці також були причетні до українських справ – після 1914 р., потім після року 1939-го; а у 1991 р., лише через рік після об'єднання Німеччини – завершального (на наш теперішній погляд) акорду «німецької програми», Україна нарешті здобула незалежність.

Німецький націоналізм та Габсбурги

У 1797 р. двоє німецьких поетів, Йоган Вольфганг Ґете і Фридрих Шіллер, висловлюють славнозвісне запитання: «Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де лежить ота країна». Залишивши його без відповіді, вони продовжують пояснювати, в чому складність: «Там, де починається культурна [Німеччина], закінчується [Німеччина] політична»[10].

Через 50 років, у 1848 р., німці й далі матимуть кардинально протилежні погляди на те, що ж таке Німеччина. У 1848 р. програма німецьких націоналістів мала на меті створити об'єднану Німеччину як національну державу, до якої ввійдуть всі німець-

---

[10] Посилання на цю епіграму Ґете й Шіллера та її переклад англійською (але без останньої частини) див.: James J. Sheehan. What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography // Journal of Modern History». – Vol. 53. – N 1 (March 1981). – С. 1. Розгляд німецької проблеми разом з періодом після 1945, включно з об'єднанням Німеччини, у 1990 році й подальшими подіями, див.: Klau von Beyme, Shifting National Identities: The Case of German History // National Identities. – Vol. 1. – N 1 (March 1999). – С. 39–52. (Оригінальна версія дистиху Ґете й Шіллера звучить: «Deutschland? Aber wo liegt est? Ich weiss das Land nicht zu finden. Wo das gelehrte beginnt, hoert das politische auf»). Дейвід Блекборн, який цитує обох поетів та аналізує їхнє запитання, зауважує, що «Об'єднання означало, що відтоді Німеччина з'явилася й на карті, й у свідомості» The Long Nineteenth Century. – С. XVI). Але знаємо, що Німеччина 1871 р. на карті відрізнялася від тієї Німеччини, яка була у свідомості *всіх*, про що свідчить виникнення Третього Райху.

кі королівства та князівства. «Велика Австрія», що виникає у 1850 р., домінує у сфері політики на всіх німецьких землях. Проте до неї входять і такі землі, як Угорщина, з чим німецькі націоналісти погодитися не могли. Перелік різних моделей Німеччини, який наводить Нейм'єр, є корисним нагадуванням про те, що німецька нація, яку в деяких застарілих дослідженнях називали нацією «історичною», тобто чітко визначеною, при переході до доби націоналізму сама переживала процеси формування, переформування та розформування *making, remaking and unmaking*. Нова концепція єдиної об'єднаної німецької національної держави була справді революційною, адже закликала до розформування історичних держав, таких як Пруссія, Баварія, Саксонія та десятки інших, і до того ж ставила під сумнів територіальну цілісність спадщини династії Габсбургів на землях Священної Римської Імперії.

Не важко збагнути, чому поділи дуже серйозно відбилися на польській, українській та німецькій історії. Вони перетворили Пруссію та Австрію; адже до їхнього складу ввійшло значне число польських мешканців та польських земель, що сприяло «дегерманізації» цих двох держав. Польське питання стало проблемою прусської внутрішньої політики, а після включення польських земель до Габсбурзької монархії Відень зосереджує увагу насамперед на сході, на слов'янському світі. Таким чином, Австрія після 1815 р. була менш німецькою, ніж до року 1772. Це позначилося на співвідношенні сил німців і слов'ян – на кость останніх[11].

[11] Horst Glassl. Das Österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790). – Wiesbaden : Otto Harrasowitz, 1975. – С. 9–18. Автор критикує тих німецьких істориків, котрі не звертали уваги на вплив, який приєднання польських територій, таких як Галичина, мав на адміністративну систему імперії та на перебіг німецької історії. Порівняно сильний польський націоналізм у Габсбурзькій імперії допомагає зрозуміти, чому – як висловився сучасний вчений – «реальним наслідком діяльності цих вищих шкіл, особливо Львівської Духовної Семінарії, була не германізація, а полонізація, щонайменше мовна, [греко-католицького] духовенства», та чому «вплив Відня на українців був не стільки германським, як слов'янським. Караджич і Копітар справили безпосередніший вплив на українське відродження в Австрії, ніж Гердер чи Геґель». (John-Paul

Австрії, до якої відійшли польські землі (Галичина), тепер доводилося мати справу з народом, що досягнув більших, аніж німці, успіхів у націєтворенні. Порівняно зі здобутками поляків німецький націоналізм досі залишався значною мірою суто інтелектуальним феноменом, і не лише за часів Наполеона, а навіть після 1815 р. і до року 1848. Польський націоналізм надихав на війни та повстання у 1794, 1807, 1809, 1830 рр. Навіть коли Польща зникла з карти Європи, жоден польський поет – а що вже двоє! – не поставив би запитання: «Де ж Польща?», – так, як відповідали Ґете й Шіллер на запитання про Німеччину. Отже, за визначенням Армстронґа, на той час поляки у питанні націєтворення були попереду німців (а також росіян) – цей факт значною мірою вплине на творення української нації, оскільки поляки були головною складовою «західного виміру» України.

Дехто з польських істориків стверджує, що після 1772 р. Відень почав проводити «германізацію» Галичини, але це не так. У цей час Габсбурзька імперія переймалася творенням імперської австрійської нації. Приєднання Галичини до імперії прискорило дегерманізацію Австрії, оскільки ще більше відвертало увагу Відня від німецького національного поля діяльності і привертало до слов’янського світу. Всі германізаційні заходи Габсбургів були спричинені бюрократичними потребами, й вони аж ніяк не були частиною творення німецької нації. Відень не переконував українців (або чехів, словенців чи інші національності) в тому, що насправді вони є німцями. До того ж (як ми зауважили раніше) німецький націоналізм конфліктував із Габсбурзькою монархією: у 1848 р. німецькі революціонери хотіли її розвалити.

Не лише німці були поділені й не знали напевно, якою є або мусить бути їхня країна. В інших націй теж були з цим труднощі. Чеський історик Їржі Коржалка стверджує, що Відень намагався створити багатоетнічний «імперський народ» – на противагу німецькій та іншим етнічним націям. Коржалка пише, що

Himka. German Culture and the National Awakening in Western Ukraine before the Revolution of 1848 // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka (eds.). – Edmonton and Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994. – С. 37–38.

у 1848 р. чехи мали не менш як п'ять концепцій свого народу: австрійську, пангерманську, слов'янську, богемську та чеську. Він зауважує, що йозефинська система намагалася створити «австрійську державну націю»: «Йозефинська система мала на меті створити австрійську державну націю, підтримувати яку має передовсім освічений *homo austriacus* (австрійська людина) – в австрійській адміністрації та шкільництві, армії та церкві, керованих державою»[12]. Коржалка розрізняє дві форми австрійськості (*Rakušanství)*, надетнічну та багатонаціональну, або ж багатоетнічну. Десь до 1860 р. Відень усе ще намагався створити австрійську імперську національну ідентичність, яка була так само античеською, антиугорською чи антипольською, як і антинімецькою[13].

Галицькі русини (або західні українці) у 1848 р. так само не мали певності щодо своєї ідентичності. Русько-польські взає-

[12] Jiři Kořalka. Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Socialně-historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích. – Prague : Argo, 1996. – С. 20: «usiloval josefinismus o vytvoření rakouského státního národa, jehož hlavní oporou měl být osvícený homo austriacus (rakouský človek) v rakouské státni a školské správě, v armádě a v církvi orientované na stát».

[13] Kořalka. Česí... – С. 19. Те, як імперія відреагувала на етнічний націоналізм (це виявилося згодом), нічого не дало для створення «імперської австрійської» національності, але це не означає тотальної поразки: зрештою, хоч би якими були їхні націоналістичні декларації, багато, якщо не більшість, підданих імператора залишалися вірними його Імперії майже до самого кінця. Австрійський відповідник російської доктрини «офіційної національності» часів правління Миколи І базувався радше на історичному досвіді народів у спільній державі Габсбургів, ніж на етнічній належності та мові. Було створено спеціальні інститути, такі як Інститут історії Австрії при Академії наук та Віденському університеті, що мали пропаґувати *vaterländische Geschichte,* дослівно – «вітчизняну історію». (Пізніша радянська її версія називалася «отечественная история»). Ця історія мала на меті довести, що «Велика Австрія» була «наперед визначеною необхідністю». Наскільки серйозними були ці імперські «націєтворчі» спроби див.: Walter Leitsch. East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918), а також Central and South-East Europe // Historians as Nation-Builders. Dennis Deletant and Harry Hanak (eds.). – London : Macmillan, 1988. – С. 139–156.

мини мають давню історію. Галичина була першою заселеною українцями територією, яка опинилася під владою польських королів, і перебувала під нею безперервно від середини чотирнадцятого століття до 1772 р. Після поділу в 1772 р., під час інтелектуальної та політичної революції, німці [як Австрія] увійшли третьою силою до царини польсько-українських стосунків у Галичині. Галичину втягнули у світ німецьких проблем, а уряд імперії став учасником польсько-українських взаємин.

Імперською політикою, що прагнула створити *homo austriacus*, пояснюється, чому руські селяни та греко-католики (уніати) на тих землях не стали «українцями» (попри те, що захоплення Австрією українських земель уможливило утворення політичної спільності). Їхня первинна політична свідомість була імперською – себто це було те, що Томаш Масарик (Tomaš Masaryk) у кінці XIX ст. іронічно називав «віденськістю» *videnství*. (Масарик використовував цей термін, щоб описати незмінну лояльність чехів до монархії). Загалом навіть після того, як суб’єкти монархії приймали модерну національну самоідентифікацію (ставали чехами, українцями, словенцями тощо), вони, як правило, зберігали свою лояльність до імператора аж до розпаду імперії.

Під час поділів Польщі Австрії не вдалося запровадити централізованих, просвітницького духу, реформ в Угорщині та Богемії. Однак у Галичині вона досягла набагато більшого успіху. В остаточному підсумку найбільше від цього виграли поляки. Галичину, заселену українцями, було інтеґровано з іншими колишніми польськими реґіонами, й вона набула ще більш польського характеру. Незважаючи на втрату незалежності внаслідок поділів, вагома присутність Польщі та її вплив на історію України зберігалися й надалі, у другій половині XIX ст. її відносна сила навіть зросла. Польська шляхта й далі панувала над українськими селянством, контролюючи виробничі та інформаційні (культура та освіта) відносини. До революції 1848 р. поляки загалом, так само, як і політично свідомі русини, були переконані, що русини – це поляки. Діалект, яким розмовляли етнічні польські селяни у Західній Галичині, відрізнявся від мови селян Східної Галичини, але національність вважалася справою політичною, а не етнографічною. Вибір польськості

означав вибір польської спадщини як власної, незалежно від етнічних чи релігійних коренів. У зв’язку з цим Єжи Єдліцький говорить про «метафоричне розуміння спадщини»: «вона [...] включає прийнятих членів національної спільноти. Тож польські селяни, полонізовані євреї, русини або німці стали спадкоємцями польської шляхти й усієї історії Польсько-Литовської держави»[14].

Польському націєтворчому проектові сприяло те, що впродовж тривалого часу русини зберігали лояльність до монархії й мали теологічний світогляд. Коли деякі освіченіші русини відмовлялися від своєї віри в імперську державу та приймали модерні ідеї, то вони ставали поляками. Стати поляком у тих умовах для освіченого українця було єдиним шляхом стати європейцем у тому новому значенні, яке з’являється після 1789 р. До 1848 р. греко-католицька церква відігравала величезну роль у збереженні окремішньої русинської тотожності, однак не пропонувала жодної модерної або ж секуляризованої політичної альтернативи полонізації. Тому альтернативи полонізації надихалися течіями, що проникали у Галичину від українців з Російської імперії, а також – частково – з Праги. Видана в Буді у 1837 р. «Русалка Дністрова» – тоненька збірка народних пісень і віршів, написаних місцевою мовою, стала поворотним пунктом в історії галицьких русинів, але зміст її свідчить, що автори книжки перебували під впливом своїх східноукраїнських побратимів. Молоді люди, які уклали цю збірку, свідомо спрямовували свої погляди на Східну Україну й водночас реагували на рух слов’янського відродження серед чехів і південних слов’ян у межах Габсбурзької імперії. Але це був повільний процес – ми зможемо зрозуміти його ліпше, якщо згадаємо, скільки клопотів із вибором своєї власної національної ідентичності мали значно освіченіші німці. Більшість русинів не мислили в категоріях української нації не лише у 1848 році, а ще багато років потому.

---

[14] Jerzy Jedlicki. Heritage and Collective Responsibility // The Political Responsibility of Intellectuals, Ian Maclean, Alan Montefiore, Peter Winch (eds.). – Cambridge : Cambridge University Press,1990. – С. 53–76. Цитата на С. 55.

Для австрійських українців у 1848 р. взаємини з поляками були головною проблемою. Їхня національна революція була декларацією відокремлення від польської нації й не була спрямована безпосередньо проти монархії; це був розрив із «полонізацією», а не «віденськістю», не кажучи вже про течії німецького націоналізму. Поляки, зі свого боку, перебували в конфлікті ще й із монархією, бо прагнули незалежності або хоча б автономії Галичини, яку вони вважали польською землею, а також у конфлікті з німецькими націоналістами, які хотіли, щоб колишні польські землі, які тепер належали Пруссії, ввійшли до майбутньої об'єднаної Німеччини. Те, що монархія (із власних причин) теж протистояла німецькому націоналізмові, дало змогу укласти угоду з поляками після поразки Австрії у війні з Пруссією 1866 р. Внаслідок цієї угоди русини опинились у програшному становищі.

Під час революційного 1848 року деякі русини, які й далі не могли визначитися між різними національними альтернативами, вперше з'явилися на сцені модерної європейської історії як українці. Василь Подолинський, який перш ніж заявити про себе як про українця, ідентифікував себе з поляками, в коротенькій польськомовній книжечці «Słowo przestrogi» («Слово перестороги», 1848), вказав і розглянув чотири моделі національних орієнтацій, поширених у 1848 р. серед його руських співвітчизників: руська/австрійська, польська, російська й українська[15]. Тому Нейм'єр, вважаючи події 1939–1945 рр. реалізацією руської програми 1848 р., якщо прагнув бути історично коректним, мав би сказати, що 1939 р. – це рік втілення в життя *однієї* з чотирьох національних орієнтацій, які визнавали русини у 1848 р.

У 1848 р. український варіант, який обмірковували русини, не був єдиним. Деякі русини залишалися лояльними підданими

[15] Василь Подолинський (1815–1876) був греко-католиком, який до 1848 р. належав до польського таємного товариства й у 1848 р. підтримував Угорську революцію, але зупинив свій вибір на українській національності й хотів, щоб Україна стала членом слов'янської федерації. Про Подолинського див.: Феодосій Стеблій. «Слово перестороги» В. Подолинського. – Український історичний журнал. – 1966. – № 12. – С. 44–55 та Włodzimierz Borys. Głos z 1848 r. w sprawie zgody polsko-ukraińskiej. – Przegląd Historyczny. – Vol. LXII. – No. 4 (1971). – С. 717–724.

імперії, інші вважали, що їхнє майбутнє пов'язане з Польщею, а ще інші в пошуках своєї національної ідентичності поглядали в напрямку Москви та Петербурга. І справді, між 1848 та 1918 рр. були періоди, коли проросійський (москвофільський) вибір переважав, і завжди були часи, коли освічені русини, ніяк не декларуючи своїх намірів, інтеґрувалися й асимілювалися з польською нацією.

Попри все згадане, однією з головних цілей невеликої групи русинів у 1848 р. було те, щоб їх визнали окремою слов'янською нацією. У 1848 р. ці русини проголосили, що вони не поляки й не росіяни, та що їхній народ мешкає не лише на землях Австрійської імперії. Заявивши про свою беззастережну відданість імператорові, Головна Руська Рада проголосила національну єдність із людьми однієї з ними нації, які жили у південній частині Російської імперії. Вони вважали, що землі русинів тягнуться на схід аж до Дону. Марта Богачевська-Хом'як зауважила, що Головна Рада заявила про належність галицьких русинів до більшої 15-мільйонної нації, яка «відрізняється і від росіян, і від поляків»[16]. Однак Ярослав Грицак указує на те, що в попередньому варіанті цієї декларації було вказано іншу кількість: «Ми належимо до галицько-руського народу, який налічує два з половиною мільйони»; це могло означати тільки одне: русини – це нація, окрема від українців, які жили в Російській імперії. Лише після наполегливих вимог Юліяна Лаврівського, члена Ради, який не був духовною особою, в декларацію було внесено поправку, що галицькі русини належать до малоросійської (української) 15-мільйонної нації[17].

[16] Martha Bohachevsky-Chomiak. The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848. – Philadelphia : Shevchenko Scientific Society, 1967. – С. 29–30.

[17] Ярослав Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ: Генеза, 1996. – С. 52. Олег Турій в «Українській «Весні народів». (Головна Руська Рада 1848–1851: протоколи засідань і книга кореспонденції / Олег Турій (ред.). – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002) наводить такі дані: з 66 осіб, які підписали декларацію Ради, 19 належали до духовенства, 10 були студентами семінарії, 4 вивчали право, а решта були «львівськими міщанами», урядовцями, правниками, вчителями, а один – землевласником.

Те, що Лаврівський не належав до духовенства, дуже важливо, адже щоб заявити, що галицькі греко-католики та східні українці (які переважно були православними) – одна нація, потрібно було дивитися на політику із секулярних позицій. Але якщо згадати чехів, які теж металися між різними політичними симпатіями та національними ідентичностями, не кажучи вже про суперечливі відповіді німців на запитання «Що таке Німеччина?», розгублений стан русинів цілком зрозумілий. Зрештою, русини зробили вибір на користь українського варіанту аж на початку XX століття. Вони не скопіювали словенської чи хорватської моделі націєтворення, які відкидали концепцію спільної південнослов'янської нації, до якої увійшли б і серби. Однак концепція України, яка існує понад політичними, культурними та релігійними межами (єдність русинів Австрії з українцями Росії) – це одне, а реальне втілення цієї єдності – зовсім інше.

Поступово галицькі русини почали відгукуватися на українську культуру, що приходила зі сходу, вони зрозуміли, що це засіб, який може вберегти їх від асиміляції з польською нацією, якої вони так довго зазнавали. Вже значно пізніше русини усвідомили, що українська культура, яка приходить із Росії, сформувалася внаслідок зіткнення українських будителів із польською культурою.

Оскільки Нейм'єр зосереджувався у своїй лекції на німецькому питанні, він оминув російський вимір творення української нації. А цей вимір мав власні зв'язки із Заходом. Перехід від Русі у 1848 році до України у 1939–1945 рр. мав західний вимір, що виходив за межі «віденської» схеми. Формування української нації було внутрішнім, але не ізольованим процесом; воно відображало й російсько-українські, й польсько-українські взаємини в Галичині. Російсько-українські стосунки теж не були ізольованими: (1) вони відбувалися в польсько-російсько-українському полі, у просторі, який відійшов до Російської імперії після поділу Польщі, та (2) вони віддзеркалювали безпосередні взаємини Росії з Європою (себто оминаючи Польщу). Тобто навіть Росія була частиною західного виміру України впродовж XVIII і XIX ст. Щоб зрозуміти руську декларацію 1848 р. про єдність із російською Україною, варто пильніше

придивитися до подій в інтелектуальному та політичному житті Російської імперії перед 1848 р., а особливо до зв'язку польських та українських програм – у широкому розумінні — з тим, що можна назвати «розплідником російської історії».

Між росіянами та поляками: українці в Російській імперії

Тоді як галицькі русини вийшли на європейську сцену завдяки революційному досвідові 1848 р., їхні етнічні побратими в Російській імперії брали участь у зовсім іншому відкритті Європи, започаткованому під час правління Петра I (1689–1725), і яке тривало далі за його наступників, зокрема Катерини II (1762–1796). Із перспективи української історії, російська «європеїзація» сприяла акультурації та асиміляції «Малоросії» з єдиною імперською культурою та державною структурою. Це питання добре висвітлене в історичній літературі. Однак, як ми покажемо в цьому есеї, процеси, що перетворювали росіян на європейців – і навпаки – перетворювали «малоросів» на європейських росіян – так само створювали умови, які сприяли появі модерної ідеї окремої української нації. Інакше кажучи, ті, хто сприйняв українську ідею, хотіли йти до «Європи» не російським, а власним шляхом. Зрештою їм удалося намалювати власну мапу-дороговказ і навіть переконати галицьких русинів приєднатися до них.

Щоб з'ясувати непросту проблему виникнення розколу між малоросами та росіянами під час процесу європеїзації Росії та її територіальної експансії на захід наприкінці XVIII – на початку XIX століть, звернімося до праць Лії Ґрінфельд та Мартіна Малії. Досліджуючи проблему націоналізму, Ґрінфельд доводить, що формування російської нації було безпосереднім наслідком відкритості Росії на Захід. Дослідниця пропонує теоретично-порівняльну перспективу, за допомогою якої це можна пояснити. Вона стверджує, що для поширення націоналістичних ідей (передумова для націєтворчих проектів), має існувати «надсоціальна система» або спільний соціальний простір. «Запозичення передбачало існування спільної моделі,

а така модель могла існувати тільки в соціумах, які однозначно були би важливими один для одного. Ймовірно, що вперше такий спільний соціальний простір створило християнство а, можливо, й Відродження»[18]. Беручи до уваги, що з початку XVIII ст. російські царі намагалися окреслити свою державу в європейському контексті, концепція «спільного соціального простору» Ґрінфельд (можливо, якщо брати до уваги роль ідей в історії націй, ліпше було би сказати: «спільний культурний або ментальний простір») виступає за включення Росії до Європи.

Це не означає, що росіянам удалося зрештою здобути таке визнання в європейців (або, коли вже про це мова, що цю ризиковану справу підтримували всі російські піддані). Питання «Росія та Європа» залишається на політичному і культурному порядку денному донині, а дослідники пропонують безліч способів можливих його трактувань. У своїй праці, написаній у 1990-х, уже після падіння радянського комунізму, Малія стверджує, що «можливість нового зближення з Росією» співвідноситься з «проблемою самої суті Європи». Він заявляє, що традиційний погляд на Росію, як на утворення, що перебуває в опозиції до іншого утворення, котре зветься «Європою», заводить на манівці. Натомість він пропонує «вийти за межі звичного способу мислення реалістів», які «представляють географічну Європу» як «дві культурні зони – Західну та Східну», а замість цього пропонує розглядати Європу «як спектр зон, диференційованих за рівнем розвитку від першої до останньої». Підтримку цього погляду він шукає в німецьких істориків, які, намагаючись розташувати Німеччину в ширшому європейському контексті, розробили концепцію «*das West-ostliches Kulturgef älle*» (західно-східного культурного нахилу чи схилу). У своєму дослідженні про Росію Малія стверджує, що він погоджується «з цим поглядом [...] – де Росія, безсумнівно, знизу на цій лінії, але тим не

[18] Liah Greenfeld Nationalism: Five Roads to Modernity. – Cambridge : Harvard University Press, 1993. – С. 495. Шкода, що Ґрінфельд не розглядає досвіду Польщі, що дуже дивно, беручи до уваги важливість польського фактору в історії формування російської нації та роль Польщі в історії націоналізму загалом.

менше – частина Європи»[19]. Малія пояснює, що не лише німці розглядають «сучасну Європу як такий схил; це виглядає досить природно для громадян будь-якої нації між Рейном і Уралом, від чехів і угорців до поляків та росіян»[20]. Я погоджуюся з Малією в тому, що Росію слід вважати частиною Європи, але водночас відчуваю, що він не надто заглиблюється у визначення природи цих нахилів. Він уперто не визнає існування «української похилої» між Польщею та Росією, що дуже прикро для мене; однак для багатьох західних експертів Україна залишається якоюсь *tabula Russa* чи *несподіваною* нацією, частково через те, що вони ігнорують простір, де колись разом правили Польща та Росія.

Дослідження українського процесу формування нації дає особливо переконливий доказ на підтвердження загальнішої думки Домініка Лівена про роль ідей у сфері політики. На думку Лівена, «розквіт і занепад імперій тісно пов'язані з історією ідей: вони означають набагато більше, ніж просто історія держави в суто матеріальному розумінні»[21]. Коли імперська Росія вперше відкрилася на Захід, цілком логічно було сподіватись інтеграції «Малоросії» з новою державою та суспільством, що тільки-но почало формуватися, з центром у Петербурзі та європейською орієнтацією. Марк Раєфф так підсумував цю динаміку асиміляції України як аспекту європейської заанґажованості Росії: «Центр популярнішої та динамічнішої культури Просвітництва, що підтримував безпосередній контакт зі світом європейських ідей, містився саме в Росії; освітні та культурні інститути Санкт-Петербурга (й меншою мірою Москви) задавали тон і темп: тепер вони впливали на українців. Здавалося, що всі змовилися, аби таки інтеґрувати українські еліти та українську

[19] Martin E. Malia. Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum. – Cambridge, Mass. and London : Harvard University Press, 1999. – С. 12–13. Аналіз концепції Малії американськими та європейськими вченими див.: The Cultural Gradient: The Transmission of Ideas in Europe, 1789–1991. / Catherine Evtuhov and Stephen Kotkin (eds.). – Lanham, Boulder, New York, Oxford : Rowman and Littlefield, 2003.

[20] Malia. Russia... – С. 439–440.

[21] Dominic Lieven. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. – London : John Murray, 2000. – С. XVI.

культуру в імперську, що фактично вело до русифікації, оскільки російська політична культура в імперії була домінантною та монопольною»[22].

Формула Раєффа підтверджується конкретними даними про поведінку членів українського освіченого прошарку. У згаданій вище монографії Ґрінфельд зауважує, що серед освіченої еліти в російських столицях під час правління Катерини II був високий відсоток вихідців з України. Це й зрозуміло, бо в період правління Катерини мережа шкіл була набагато краще розвинена в Україні; освічені українці прагнули служити у Санкт-Петербурзі в різних адміністративних, освітніх та інших інституціях. Вони належали до найрішучіших конструкторів імперської російської національної ідентичності. Можемо додати, що українці «русифікувалися» ще й тому, що це для них був єдиний спосіб стати європейцями.

Однак існували межі західної, чи то пак, європейської орієнтації Росії. Ініційоване державою «відкриття» Росії на Європу перебувало під суворим контролем, було вибірковим та не давало змоги перенести з Заходу модерні політичні ідеї чи інститути, зокрема такі, як представницький уряд, незалежний суд чи свобода преси. Це небажання еволюціювати у західному напрямку стало особливо помітним наприкінці правління Катерини II та за часів її безпосередніх спадкоємців – царя Павла I (1796–1801) та Олександра I (1801–1825). Усі сумніви стосовно напрямку еволюції розвіялися за правління Миколая I (1825–1855) і проголошених тоді гасел *православ'я, самодрежав'я та народності* як основних принципів російської державності. Якщо прийняти Гестінґсове визначення нації як самостійного буття, незалежного від держави, можна сказати, що на перешкоді процесові націєтворення модерної російської нації стала царська ідеологія та політика.

Із самозрозумілих причин такий поворот у розвитку імперії був особливо небажаний, особливо на тих територіях, звідки походили (на два чи три покоління раніше) численні прибічники

[22] Marc Raeff. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century. // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Peter Potichnyj et al. (eds.). – Edmonton : CIUS, 1992. – С. 69–85; цитата на С. 78.

європеїзації Росії. Вищі верстви «Малоросії», себто Лівобережної України, становили соціальний прошарок, що в певному сенсі був подібний до польської шляхти – навіть якщо він і складався переважно з нащадків козацької старшини, що воювала проти поляків у XVII ст., – у тому, що вони вважали себе за носіїв малоросійських традицій і вольностей. Зайве згадувати, що ці традиції та інституції були спадком українського минулого з часів Польсько-Литовської держави, й Україна не асоціювала їх із Великоросією чи Московією. Тому навіть після того, як Малоросія опинилася під владою царів, вона зберігала систему, що спиралася на правові норми, а більшість старшин обиралася, хоча це було й формально. Модернізація, здійснена Катериною (коли вона поширила російську адміністративну систему й на ці землі), поклала край згаданим традиціям. Попри такі зміни малоросійські еліти залишалися лояльними до держави і прийняли офіційну імперську російську ідентичність, однак саме представники цього соціального стану – члени культурної спільноти – наприкінці XVIII – на початку XIX ст. створили власну ідеологію: українці є такою самою нацією, як росіяни і поляки. Ці зміни відбувалися саме впродовж тих десятиліть, на які, за Армстронґом, припадає початок доби формування модерних націй і націоналізмів. Наприкінці XVIII ст., як дуже влучно висловився Джон ЛеДонн, коли «автономія Малоросії справді обмежувалася, з'являється Велика Україна...»[23]

Можливо, точніше буде сказати, що спочатку було сформульовано *ідею* Великої України. Проте уявлення про Україну – набагато більшу за «Малоросію», яка тільки-но зникла, знаходили своїх прибічників унаслідок геополітичних змін, що відбувалися у Східній Європі. Тому – з перспективи української історії – можна зробити висновок, що після того, як Росія приєднала Правобережну Україну, запанувавши над більшістю земель Речі Посполитої, було мимоволі створено умови, що сприяли українській національній справі. Після поділів 1793 і 1795 рр. і Лівобережна, і Правобережна Україна опинилися

[23] John LeDonne. Ruling Russia: Politics and Administration in The Age of Absolutism, 1762–1796. – Princeton : Princeton University Press, 1984. – С. 305.

під владою одного уряду. Київ, що досі перебував на межі двох Україн, після поділів стає центром, де можуть зустрічатися лівобережна та правобережна еліти. Українці з-за Дніпра знову опиняються віч-на-віч із поляками, хоча цього разу поляки вже були царськими підданими. Представники української інтеліґенції, яка формувалася, нав'язують прямі й навіть особисті контакти з діячами польського культурного та політичного руху. Вони довідуються, що, окрім вікна у Європу, яке було у Санкт-Петербурзі, до Європи пролягав і *коротший* шлях – через Польщу. Окрім того, на відміну від частково європеїзованої Росії з її традиційним царським самодержав'ям, поляки у свою програму включили західні ліберальні й демократичні ідеї та інституції. (Завоювання Росією Північного Причорномор'я також надавало матеріал для роздумів про Україну, але ця тема виходить поза межі нашого дослідження).

Поляки були не просто однією з національностей багатонаціональної Російської імперії. Джон ЛеДонн пише, що Польща була не прикордонням, а серцевиною – й уже тільки це свідчить про безглуздість частого порівняння Фінляндії та Польщі у складі Російської імперії. Як серцевина, Польща творила стійку соціальну, релігійну та культурну цілісність, сповнену надзвичайної енергії, яку стримувати можна було лише ще більшою силою[24].

Арґументи ЛеДонна переконливі, якщо не забувати, що коли так зване Польське Королівство (утворене 1815 р. на Віденському конґресі із земель, захоплених Пруссією та Австрією у 1795 р.) можна порівнювати з Фінляндією, польський соціальний та культурний простір тягнеться далеко на схід, аж до кордону Речі Посполитої 1772 р. Що ж до Києва, який зазнав своєрідної «полонізації» *після* 1795, польські впливи просочилися навіть далі за колишній кордон. Не лише Вільнюс із його польським університетом, а й Київ у багатьох аспектах був польським містом під царською владою: у Київському університеті, заснованому царським урядом 1834 р. для деполонізації, у

[24] John P. LeDonne. The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment. – New York and Oxford : Oxford University Press, 1997. – С.76.

середині століття навчалося більше польських студентів, аніж російських та українських разом узятих. Навіть заснований у 1804 р. за сприяння Адама Чарторийського Харківський університет, який підтримував контакти з польськими та іншими європейськими університетами й бібліотеками, був завдяки цьому ланкою, яка безпосередньо єднала Україну з Європою – оминаючи Санкт-Петербург.

Ці приклади можуть слугувати за конкретним віддзеркаленням погляду ЛеДонна. Хоча Росія й захопила дуже багато польських земель, наблизившись у такий спосіб до Європи, її «європеїзації» це не допомогло. Вєра Тольц зауважила, що внаслідок приєднання її земель Польща стала «внутрішнім «Заходом» Росії». А внутрішні російсько-польські конфлікти ускладнили проблеми самої Росії й надалі виявляли відмінності між Росією та Європою[25].

На початок 1820-х рр. нові ідеї нації, дедалі популярніші в німецьких і слов'янських володіннях Габсбурґів, почали підтримувати й польські письменники та вчені у Варшаві та Вільнюсі. Один із наслідків цієї нової тенденції – зародження інтересу до литовської та білоруської мов, фольклору, а також історії. А після цього дехто дійшов висновку, що білоруси та литовці – окремі нації, а не відгалуження нації польської, у чому були переконані поляки. Отже, присутність поляків, можливо, також сприяла розвиткові націоналізму в цих народів Російської імперії, що жили на землях, завойованих поляками та росіянами. Ми радше погоджуємося з польським істориком Александром Ґейштором, коли він називає українців та інші непольські народи, а рівно й сучасних поляків «націями-спадкоємицями» колишньої Речі Посполитої[26].

[25] Vera Tolz. Russia. – London : Arnold and New York : Oxford University Press, 2001. – С. 88–89. У своїх міркуваннях Тольц покликається на погляди російських коментаторів.

[26] Детальний синтез польського «виміру» української та східноєвропейської історії – аж до початку посткомуністичної доби представляє Aleksander Gieysztor. Imperia, państwa i narody sukcesyjne w Europie Środkowo-Wschodniej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine: The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe / Jerzy Kłoczowski et al. (eds.). – Люблін, Інститут Східної Європи,

Можна, отже, сказати, що українське національне «пробудження» відбувалося на територіях, які й поляки, й росіяни (маючи на це власні причини) вважали чи то за польські, чи то за російські. Нова українська інтеліґенція протестувала проти претензій поляків на Україну, яка, мовляв, мала колись стати частиною відновленої Польщі, так само, як заперечувала подібні претензії росіян. Проте вона була готова сприймати польські – себто західні чи «європейські» – ідеї. Стосовно Києва це було найпомітніше – бо тут у середині 1840-х рр. з'являється перше серйозне українське інтелектуальне та політичне товариство – Кирило-Мефодіївське братство. Кирило-мефодіївці перейняли чимало ідей, поширених у Польщі, й дуже симпатизували поглядам, які обстоював Міцкевич на вигнанні в Парижі. Діяльність товариства завершиться арештами його лідерів, серед них був і Тарас Шевченко. Головною ідеєю братчиків – і найбільш руйнівною з погляду імперської ідеології – було те, що серед слов'янської спільності народів, куди також входили західні та південні слов'яни у межах Російської імперії, існувала й українська нація, яку слід було визнавати рівною з польською та російською[27].

Рим: Фундація Івана-Павла ІІ. – С. 7–16. Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven and London : Yale University Press, 2003. (Український переклад: Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999, К.: Дух і літера, 2012).

[27] Дехто з проникливіших неукраїнських дослідників помітив, що на території між поляками та росіянами живуть українці. Так, чеський письменник і журналіст Карел Гавлічек-Боровський у статті «Слов'янин та чех» («Slovan a Čech») критикує те, що росіяни утискали поляків, однак так само критично ставиться й до останніх, наголошуючи, що «яблуком розбрату, що стало перешкодою для кожного покоління поляків та росіян, було передовсім питання, хто володіє Україною». На думку Гавлічка, російсько-польський конфлікт через Україну – це «байка про двох вовків», якщо «з'являється ягня – то це українці». Див.: Karel Havlíček. Politické spisy, ред. Z. Tobolka (Прага, 1900–1903. – Т. I. – С. 70. Цит. у: Barbara K. Reinfeld. Karel Havlíček (1821–1856): A National Liberation Leader of the Czech Renassaince. – Boulder : East European Monographs, 1982. – С. 25. Про те, що чеський журналіст знав іще у 1840-х рр., англійські великі державні мужі не мали жодного уявлення у 1860-х.

Водночас відкритість діячів раннього українського руху до поляків мала свої межі. Як ми вже зазначили, поляки не сприймали українців як окрему націю і мріяли про відновлення Польщі в кордонах, які існували до поділів. Українці аж ніяк не могли з цим погодитися, навіть якщо вже й не мали жодних ілюзій стосовно того, чого чекати від Росії. І навіть тоді, коли Росія посіла панівні позиції (ті, які займала Польща на колишніх землях Речі Посполитої), в усіх практичних справах щоденного життя польське панування над українцями тривало й далі – подібно до того, як це було на землях, які захопила Австрія. Польські поміщики панували над українським селянством (це панування було залишком старого світу Аґрарії, що вже занепадав). Зрозуміло, що це спричинилося до українсько-польського конфлікту з сильно вираженим соціальним компонентом (селяни проти поміщиків). Усвідомлюючи небезпеки соціального та національного антагонізму, погоджуємося з польським істориком Яном Кєнєвичем, який – узагальнюючи ширше – стверджує таке:

> Видається, що початки польсько-українського конфлікту сягають східної межі Європи, і через взаємні обрáзи, які виникають після цього конфлікту, збагнути природу конфліктної ситуації дуже важко. Зокрема, обом сторонам дуже непросто побачити, що конфлікт відбувається У *тій самий* цивілізації. Специфіка цієї території спонукає обидві сторони конфлікту вважати, що цивілізаційний вибір обох сторін цілком протилежний... Поля-

У розлогому есеї «Польща», виданому після польського повстання 1863 р., лорд Салісбері доводив, що європейська громадськість, підтримуючи поляків, які боролись проти того, що їм помилково (на думку лорда) видавалося російським гнітом, була необ'єктивною. Салісбері вважає, що Європа зовсім не помічала того, що поляки не просто боролися за свободу свого народу, а й намагалися захопити всі російські землі й у такий спосіб знищити Росію як народ. Ці всі російські землі, звичайно, були саме тими землями, які тепер звуться Литва, Білорусь та Україна. Однак у цьому розлогому есеї немає й натяку на те, що автор вважає за можливе таке: якогось прекрасного дня ці східні землі (на які поляки не мали права) заявлять, що вони й не російські, й не польські. (Див.: Poland // Essays by the Late Marquess of Salisbury, K.G., Foreign Politics. – London : John Murray, 1905. – С. 3–60.

> ки заперечують, що українці – така сама цивілізація; українці вбачають у поляках чужих – і заперечують їхню європейськість [...] Таким чином, драматизм та емоційна напруга польсько-українського конфлікту – це також наслідок його внутрішньоєвропейського характеру[28].

Українсько-польська проблема в інтерпретації Кєнєвича підтверджує арґумент Лії Ґрінфельд, що націєтворення відбувається у спільному соціальному (та – додамо – культурному) просторі, й коригує спостереження Малії про польський та російський «ґрадієнт». Якщо Кєнєвич має рацію, слід визнати також, що український «ґрадієнт» був і в двох щойно згаданих.

А зараз звернімося до російського боку українського «ґрадієнту». Добре відомо, що у XIX ст. російський уряд та російські освічені верстви розглядали український феномен, або *українофільство,* переважно як реґіональний культурний феномен, що узгоджувалося із загальним ставленням до «малоросіян» як гілки великого російського народу, до якого належали також великороси й білоруси. Так тривало аж до 1860-х, коли під час польського повстання 1863 р. і під його впливом *українофільство*офіційно визнано спробою порушити цілісність Росії[29].

Проте дехто з росіян – ворогів царизму – набагато раніше усвідомив, що українофільство має політичний вимір, навіть якщо воно й маскувалося під культурництво: рух, що просто цікавився місцевою історією, фольклором, музикою та літературою. Серед цих росіян, що вбачали в українофільстві засіб для «підтримки» політичних цінностей, які придушував царський режим, був Кондратій Рилєєв (1795–1826), один з провідних декабристів та учасників декабристського повстання. Якийсь час Рилєєв жив в Україні й зацікавився українською історією та

---

[28] Jan Kieniewicz. Polska-Ukraina : dialog w sferze pogranicza. – «Przegląd Powszechny». – Nr 10, 1996. – С. 65–73, цит. на С. 67–68.

[29] Див. нещодавні російські дослідження цієї теми, які зосереджуються на реакції уряду та суспільства на український феномен у: Alexei Miller. The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century. – Budapest and New York : Central European University Press, 2003. У назві російського оригіналу краще передано, про що йдеться: «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб : «Алетейя», 2000.

етнографією, написавши навіть поему «Войнаровський»[30]. Еміґраційний історик, автор полемічної праці, що «викривала» націоналізм (вийшла у 1960-х) посилається на Рилєєва, щоби прийти до ширшого узагальнення про те, як «російський космополітичний реалізм на українському ґрунті перетворився на локальний автономізм». «Декабристи першими солідаризуються з українофільством і створюють традицію (у цьому аспекті) для розвитку подальшого революційного руху». Як свідчення цього, Ніколай Ульянов цитує українського вченого та громадського діяча Михайла Драгоманова (1841–1895), який пише, що «першу спробу в поезії пов'язати український лібералізм з українськими історичними традиціями здійснили не українці, а великорос Рилєєв»[31].

Якщо Ульянов, а до нього Драгоманов правильно витлумачили позицію Рилєєва, то можемо виснувати, що для декабристів (а можна піти ще далі і припустити, що для українофілів також) український проект був «мапою-дороговказом» до Європи, мапою, укладеною під час інтелектуальної зустрічі з поляками, мапою, що ставала альтернативою офіційній позиції щодо стосунків Росії з Європою.

«Європейська» тема поступово стає домінантною в українських дискусіях про природу відмінності України від Росії. Теза про те, що історичні зв'язки українців із Європою відрізняють їх від росіян, стає символом віри української національної ідеології. У своєму есеї «Українсько-російська полеміка про спадщину Київської Русі, 1840–1860-ті рр.» Ярослав Пеленський робить огляд творів чільних представників української позиції, цитуючи Миколу Костомарова, на думку якого «основні відмінності між українцями та росіянами ґрунтувалися більше на соціополітичних чинниках, аніж на етнічних, мовних чи релігійних». (Як і можна сподіватися від історика, Костомаров вважав, що ці відмінності були очевидні ще в Середньовіччі, а також припускав, що новгородці – тобто одна з гілок великоросів – мали з українцями більше спільного, ніж із рештою великоросів, котрі

---

[30] Войнаровський – небіж Мазепи (*ред.*).

[31] Николай Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. – Нью-Йорк, 1966. – С. 156. Цитата з Драгоманова на С. 146.

надавали перевагу «централізованому правлінню»). Пеленський зауважує, що у своїх історичних рефлексіях Костомаров використовує поняття «суспільство», яке в західній термінології відоме як відкрите суспільство, чи навіть громадянське суспільство. У такому сенсі Костомаров не лише заклав основи українсько-російського політичного діалогу – з української перспективи, а й започаткував модерний аналіз відмінностей між традиційними соціо-політичними системами двох країн[32].

Українські інтелектуали кінця XIX – початку XX ст., навіть якщо й розходилися у політичних поглядах на актуальні проблеми зі своїми попередниками 1840–1860-х рр., залишалися на сформульованих ними позиціях. Таким чином, чільний представник українського народництва, Драгоманов, якого ми вже згадували, наголошував, що «перевагу національних відмінностей між Україною та Москвою можна пояснити тим, що до XVIII ст. Україна була тісніше пов’язана із Західною Європою». Однак консервативний ідеолог В’ячеслав Липинський наполягає на тому, що «головна відмінність між Україною та Московією не мова, не плем’я, не віра... а інша політична система, що розвивалася століттями, інші методи організації правлячої еліти, інші відмінності між вищими та нижчими верствами, між державою та суспільством – між тими, хто керує, і тими, ким керують[33]».

У перших десятиліттях XX ст. складається ситуація, в якій арґументи істориків ідеї та національних мислителів можна перевірити на політичній практиці. У цьому короткому есеї ми зможемо лише згадати найважливіші факти російської історії того часу: підготовка до великої війни, сама війна, позбавлення царя престолу, утворення Тимчасового Уряду, його падіння, прихід більшовиків до влади, їхня перемога у громадянській війні. Однак, аби зрозуміти сенс того, що сталося, маємо звернутися до кількох авторитетних дослідників, що розглядають ці події у широкому історичному та порівняльному контексті.

[32] Jaroslav Pelenski. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus’, 1840s—1860s // Jaroslav Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus’. – Boulder, CO : East European Monographs, 1998. – С. 222.

[33] Вячеслава Липинського цитує Пеленський: Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus’... – С. 223.

Сучасний історик Домінік Лівен пропонує коротку формулу, що може бути епітафією до історичних подій, які досліджували Ґрінфельд та Малія: «Навіть у 1914 росіяни насправді ще не були нацією»[34]. На початку 1918 р. Томаш Масарик, спостерігаючи за тим, як розгортаються події в Росії, дійшов такого самого висновку. Масарик пише і про російських революціонерів, і про російські народні маси: «вони позбулися царя, але й досі не позбулися царизму»[35]. У 1935 р. Пьотр Струве, видатний історик, що обстоював ідею націєтворення у Росії за західним взірцем, та активний політичний діяч перед і після 1914 р., описував революцію 1917 р. як «політичне самогубство політичної нації» і назвав її «найбільш деструктивною подією у світовій історії»[36].

Такий розлогий «відступ» від Нейм'єрової Галичини 1848 р. створює широкий контекст, у якому можна простежити, як русини прямували до створення спільної нації з підросійськими українцями. І навпаки, цей відступ дає змогу побачити ще й картину провалу російського проекту в Галичині. Між 1848 і 1914 рр. були періоди, коли більшість національно свідомих русинів висловлювали бажання належати до нації, що складалась би з великоросів, білорусів і малоросів. Констатація їхньої невдачі ще не означає, що вона була історично неминучою. У контексті нашого дослідження можна сказати, що одна з можливих причин провалу російського проекту в Галичині – це те, що самодержавна царська держава намагалася перешкодити формуванню ліберальної, західної та «європейської» російської нації. Внутрішня політика Росії відбилась і на Австрії: поборники російської ідеї залежали тут від підтримки російських урядових кіл, а, отже, мусили утримуватися від критики російського самодержавства. Москвофілам доводилося підтримува-

[34] Lieven. Empire... – С. 384.

[35] Thomas G. Masaryk. The New Europe: The Slavstandpoint / W. Preston-Warren and William B. Weist (eds.). – Lewisburg, PA : Bucknell University Press, 1972. – С. 123.

[36] Пьотр Струве цит. за: Richard Pipes. Struve: Liberal on the Right, *1905-1944.* – Cambridge, MA and London : Harvard University Press, 1980. – С. 301.

ти ідею російської нації, яка залежала від царської держави й офіційної церкви, і такий національний проект ставав дедалі менш популярним і мало приваблював австрійських русинів, що звикли жити в конституційній і ліберальній державі. Те, що сталося або радше те, чого не сталося у Санкт-Петербурзі в 1825 р. чи в 1860-х, чи навіть у 1880-х рр., можливо, дуже вплинуло на наслідки боротьби двох національних проектів у Галичині. Чи відбулося б у Львові те, що відбулося, якби виборний парламент у Росії з'явився у 1860-х рр., а не після революції 1905 р., або якби росіяни *стали* нацією у 1914 р., а може, навіть *до* 1914 р.?

Це може видатися парадоксальним, але у 1914 р. «бездержавні» галицькі русини були нацією в тому розумінні, в якому росіяни у власній імперії нацією не були. Уже тоді для всіх було очевидно, що українці – австрійські піддані в Австро-Угорській монархії – мали більше особистих і політичних свобод, аніж українці, а також *росіяни* в Росії. Українська національна ідея та політичні ідеї українофілів відповідали «європейській» правовій і політичній системі та цінностям, про що свідчить приклад Австрії – українці хотіли більше «Європи»: подальших демократичних реформ, ширших національних прав, особливо ж – надання автономії українській частині Галичини, і, звичайно ж, не хотіли запровадження самодержавства, навіть якщо це й мало бути *російське* самодержавство.

Вибір української ідентичності означав, що галицькі русини проголосили себе не нацією самою по собі, а частиною значно більшої нації, основна частина якої мешкала в Росії. Таким чином, вони визнали інтелектуальну першість Сходу. Вони прийняли концепцію історії «східняків», ця історія стала і їхньою історичною спадщиною. Як показує Сергій Плохій, ідея української державності ґрунтувалася «на двох головних мітах: перший – Україна – єдина пряма спадкоємиця середньовічної Київської Русі, другий – про українське козацтво». Він стверджує, що саме «східняк» Михайло Грушевський відіграв особливу роль у перетворенні цих двох мітів у наріжні камені української історії. До цього можемо лише додати, що Грушевський, випускник Київського університету, написав свої голо-

вні праці тоді, коли був професором Львівського університету (1894–1914)[37].

Відкриті до ідей і погоджуючись на провідну роль Сходу (ще до Грушевського великий політичний вплив на галичан справив Драгоманов), галичани, що більше утверджувались у своєму реґіоні, то більше прагнули допомогти своїм співвітчизникам

---

[37] Serhij M. Plokhy. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // The Legacy of History in Russia and in the New States of Eurasia / S. Frederick Starr (ed.). – Armonk and London : M. E. Sharpe, 1994. – С. 150–151. Приймаючи «козацький міф» за складник своєї ідентичності, а отже, погоджуючись забути, як козаки ставились до уніатів, галицькі русини зробили те, про що говорить Ернест Ренан. А він показує, що в націєтворенні важливу роль відіграють не лише спільна пам'ять, а і взаємна згода забувати минуле: «... суть нації в тому, що всі індивіди мають між собою багато спільного, а також багато чого забули. Жоден француз не знає, чи він бургундець, алан, тайфал, чи вестгот, однак кожен француз має забути різанину у варфоломіївську ніч або різанину XIII ст. на півдні Франції (франц. *Midi*)». (Ernest Renan. What is a nation? // Nation and Narration / Homi K. Bhabha (ed.): – London and New York : Routledge, 1990. – С. 11). Бенедикт Андерсон звертає увагу на те, що, згідно з Ренановим формулюванням, «кожен французький громадянин» «*зобов'язаний забути*» Варфоломіївську ніч і коментує це так: «по суті, читачам Ренана пропонується «давно вже забути» те, що, згідно з його ж власними словами, вони мали би природно пам'ятати!» (Бенедикт Андерсон. Уявлені спільноти. – Київ: Критика 2001. – С. 246. Орінальна версія*:* Benedict Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (rev. ed.). – London and New York : Verso, 1991. – С. 200). Історія дає приклади того, як пам'ять про релігійні конфлікти має силу розділяти в добу націоналізму – інакше кажучи, як деякі люди відмовляються «забувати». А наслідком буває або ж глибока політична криза, на притлумнення якої потрібен час, або ж розпад на окремі нації за релігійною належністю. Про інший приклад кризи див. у Дейвіда Блекборна, який нагадує, що після 1871 р. боротьба культур (*Kulturkampf*) у Німеччині «була боротьбою цивілізацій у буквальному розумінні». (Blackbourn. The Long Nineteenth Century... – С. 261). Гестінґс згадує, що «Голландія виникає як окрема одиниця внаслідок релігійної боротьби». Він додає, що, «з'явившис, націоналізм переважно починається з релігії». (Hastings. The Construction of Nationhood... – С. 28).

у Російській Імперії. Особливо цінною їхня допомога була після революції 1905 р., коли східні українці нарешті мали змогу створити власну пресу, різноманітні культурні товариства, кооперативи тощо. Після початку війни у 1914 р. «українсько-українські» стосунки вийшли на якісно інший рівень, особливо ж після падіння царизму і трохи згодом – після проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. На короткий час, між березнем і листопадом 1917 р., видавалося, що російські демократичні сили та поборники української автономії зможуть знайти *modus vivendi*, який задовольнив би обидві партії. Якби це сталося (можемо поміркувати собі далі), українська частина Галичини після падіння Габсбурзької монархії (а це сталось би після перемоги союзників) приєдналась би до російської України. Можливо, вони разом стали б автономним членом демократичної багатонаціональної федерації з Росією, а може, здобули б незалежність як суверенна українська держава. Однак демократична Росія не встояла – вона вчинила «самогубство», як висловився Струве, й під час громадянської війни, що почалася після цього, й «червоні», й «білі» билися проти українців. Усе закінчилося тим, що червоні розбили й білих, й українців. До літа 1919 р. поляки захопили всю Галичину, і встановлений після війни 1920 р. кордон, що пролягав між Радянською Росією та Польщею, залишав Галичину на польському боці. Можна доводити, що на результати польсько-української війни за Галичину 1918–1919 рр. значною мірою вплинули петроградські події листопада 1917-й р.: «самогубство» Росії спричинилося до того, що українці не здобули незалежності й у такий спосіб перешкодило об'єднанню Галичини з російською Україною.

Тоді як для російських лібералів «1917 р.» означав розрив Росії з «Європою» і поворот до «Азії», для комуністів той самий рік означав, Росія бере на себе роль лідера в поході людства до нової комуністичної цивілізації, реалізації ще одного «розплідника», котра з'являється у «Комуністичному маніфесті». Замість того, щоб наздоганяти Європу, Росія стає взірцем, який Європа наслідуватиме. Те, що «Росія» розпалась як імперія і нація – в буржуазному розумінні – було більш ніж достатньо компенсовано створенням нової історичної спільноти, яку в останні деся-

тиліття існування радянської системи офіційні ідеологи назвуть «багатонаціональним радянським народом». В остаточному підсумку, проте, радянська система за сімдесят років повторила промахи своєї попередниці-імперії. Як вважає Йоган П. Арнасон, радянська «антипарадиґма модерності, очевидно, найважливіша з таких парадиґм» не спромоглася реалізувати великого марксистського проекту й натомість «відродила імперський лад у нових формах». Упродовж своєї історії вона також активізувала імперські «самонищівні сили»[38].

Останній акт «1848-го»: 1945–1991 рр.

Мусило минути понад 70 років, щоб «самонищівна динаміка» комунізму дійшла свого логічного завершення. Лише одночасно з розвалом радянської «контрпарадиґми модерності» колишні «русини» габсбурзької Галичини – на той час уже цілком певні, що вони є українцями, змогли вільно заявити про своє бажання жити разом зі своїми східними співвітчизниками у незалежній державі Україна. Саме це вони і зробили двічі у 1991 р. Спершу в березні на всенародному референдумі, на якому мало вирішитися майбутнє Радянського Союзу. Михаїл Горбачов організував цей референдум, щоби зберегти Радянський Союз як єдину державу, але три західноукраїнські області – радянська частина колишньої австрійської Галичини – переважною більшістю проголосували за незалежність України. (У березні 1991 р. можливість зробити такий вибір була тільки тут). Ці реґіони підтвердили свій вибір на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., на якому всі українці могли голосувати за або проти незалежності, себто відокремлення від СРСР. (За-

[38] Johann P. Arnason. The Future That Failed: Origin and Destinies of the Soviet Model. – London and New York : Routledge, 1993. – С. 87–88. Інакше кажучи, Радянський Союз повторює історію попередників – царського режиму, про що Симон Діксон пише: «Що більше росіяни намагалися модернізувати свою державу, то відсталішою ставала їхня імперія». (Simon Dixon. The Modernization of Russia 1676–1825. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – С. 256). Порівняно з Росією, Габсбурги досягли більших успіхів у модернізації, але їм також не вдалося створити одну національність у всій монархії.

галом за незалежність проголосувало більше, ніж дев'яносто відсотків).

Понад 70 років відділяє розпад Габсбурзької монархії від розвалу Радянського Союзу (а, отже, й Російської імперії). Те, що видавалося Нейм'єрові здійсненням руської програми 1848 р., насправді було результатом таємної угоди, укладеної в серпні 1939 р. між Радянським Союзом Сталіна та гітлерівською «Великою Німеччиною». Цю угоду в її головних пунктах було згодом ратифіковано військовими союзниками СРСР та зрештою підтверджено радянсько-польським договором про кордон (1945 р.). Жодна з тих угод не збігалася з бажаннями самих мешканців.

Нейм'єр мав рацію, стверджуючи, що «1945-й р.» розпочав нову добу європейської історії. Справді, доба після 1945 р. *була* новою епохою, й німецьке питання та все з ним пов'язане розгорталося за нових історичних умов. З одного боку, почався процес європейського об'єднання – з Об'єднання вугілля та сталі, потім – Спільного ринку, НАТО й нарешті Європейського Союзу. З іншого боку, існував радянський блок «Соціалістична співдружність». Однак після поразки «Великого німецького райху» залишилося не лише українське, а й інші успадковані від 1848 р. питання, і найважливішим серед них було німецьке. Як ми побачимо, історія України залишилася тісно пов'язаною з історією Німеччини аж до останніх десятиліть XX ст.

Повоєнна німецька історія добре відома. Німеччина зазнала значних територіальних втрат на користь Польщі, меншою мірою – на користь СРСР (Кеніґсберґ став Калінінґрадом). На руїнах *Grossdeutschland* спершу з'являється утворення, яке можна було би назвати *Kleindeutschland*, яким керували чотири великі держави разом, а потім навіть і ці рештки Німеччини було поділено на Німецьку Федеративну Республіку та контрольовану Радянським Союзом Німецьку Демократичну Республіку. Окрім того, було поділено Берлін, а Австрію після семи років перебування у складі гітлерівської Німеччини відновлено як самостійну державу.

Потрібно було майже п'ятдесят років, поки «німецьке питання» у новій версії не було розв'язане так, щоб усі були задоволені. Цього разу це розв'язання було безпосередньо пов'язане з

політичними змінами в СРСР і процесами внутрішньої лібералізації у східноєвропейських державах, які звільнялися з-під московського контролю. У 1990 р. НДР припинила своє існування, а її «землі» приєдналися до Федеративної Республіки. На відоме питання «Що таке Німеччина?» було знайдено відповідь, яку годі було передбачити у 1848 р., але яка, здається, нарешті могла задовольнити всіх. Польща та Чехословаччина, безумовно, були задоволені, адже Федеративна Республіка визнала кордони 1945 р., поклавши в такий спосіб край колишнім польсько-німецьким і чесько-німецьким конфліктам. Тоді як післявоєнну залежність східно- та центральноєвропейських держав від СРСР маскували ідеологією, закликаючи їх до спільної справи побудови соціалізму та комунізму й нагадуючи про те, що вони належать до «соціалістичного табору», часто чувся й інший, переконливіший арґумент: Радянський Союз принаймні захищав Польщу та Чехословаччину від загрози «західнонімецького реваншизму». Коли Федеративна Республіка ще до об'єднання Німеччини зреклася будь-яких «реваншистських» вимог, полякам (та й іншим) стало легше домагатися для себе демократії й незалежності від СРСР. Але кінець німецької загрози не гарантував збереження всіх держав, які ми правочинно можемо назвати наступниками Габсбурзької монархії. Невдовзі після об'єднання Німеччини розпалися Югославія й Чехословаччина, і в обох випадках можна побачити відлуння подій 1848 р.[39].

В українській історії, безумовно, можна побачити тяглість між подіями 1848 р. та подіями кінця XX ст. Україна здобу-

---

[39] Згідно з E. J. Hobsbawm. Nations and Nationalism since 1789. Programme, Myth, Reality. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – С. 164: «Спалах сепаратистських націоналізмів у Європі мав у XX ст. дуже конкретні історичні корені. Посіяне у Версалі та Брест-Литовську пожинаємо й далі. [...] Проблеми, які вибухнули у 1988–1992 рр., ті самі, що з'явились у 1918–1921рр.». Ця ж думка повторюється на с. 165: «Найпростіше явний вибух сепаратизму у 1988–1992 рр. можна пояснити «незакінченою справою» 1918–1921 рр.». На наш погляд, це «посіяне» революцією 1848 р. «пожиналося» у 1990-х. Дивовижний погляд на незалежність України див. у: Hobsbawm. Nations and Nationalism... – P. 166: «Україна [...] *не змирилася* з відокремленням, аж поки невдалий переворот у серпні 1991 не знищив СРСР». [Курсив мій. – *Р.Ш.*]

ла незалежність через рік після об'єднання Німеччини. Хоча Німеччина відіграла негативну роль в українській історії 1941–1945 рр., виявилося, що «переплетення» історій України та Німеччини наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було корисним для українців. Усі погоджуються, що розв'язання німецького питання стало можливим завдяки політиці перебудови та гласності в СРСР, головну роль у яких відіграв Михаїл Сєрґєєвич Горбачов. Менш зрозуміло – зацитуємо тут Філіпа Зелікова і Кондолізу Райс – «як оцінювати роль, яку відіграло об'єднання Німеччини у розвалі Радянського Союзу». Зеліков і Райс, однак, погоджуються, що політика Горбачова щодо Німеччини підважила його політичну позицію у країні, через що націоналісти у СРСР посміливішали, а це своєю чергою допомогло покласти кінець радянському контролю над Східною Європою. Радянський Союз розпався невдовзі після кінця Варшавського договору, а Російська Федерація опинилася «приблизно в межах Росії Петра І»[40].

Поряд із віднедавна незалежною Росією та ще тринадцятьма іншими пострадянськими державами була й незалежна Україна. Спостерігаючи за першими місяцями існування цієї держави деякі західні (й російські) аналітики та вчені передбачали, що Україна розвалиться так само, як Югославія. Вони вказували на декілька ліній розламу, які могли б дати тріщини: одна з них – колишній кордон між Австро-Угорщиною та Росією; ще одна – межа між переважно католицьким Заходом і православним Сходом (на цей аспект поділу України звертали увагу послідовники теорії «зіткнення цивілізацій»); і, нарешті, можливість розпаду на реґіони, де розмовляють українською і де – російською: це віддзеркалювало поширену інтерпретацію югославського конфлікту як такого, що ґрунтувався на «етнічності». (Деякі спостерігачі очікували, що Крим відколеться першим, а Донбас і Одещина будуть наступними).

---

[40] Philip Zelikow and Condoleezza Rice. Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft. – Cambridge, MA and London : Harvard University Press, 1997. – C. 369. В іншому місці вони пишуть, що радянські керівники були проти об'єднання Німеччини, яке, на їхню думку, «вирвало б серце з радянської системи безпеки» і знищило б усі здобутки Другої світової війни. (І вони, звісно, мали рацію).

Жоден із цих сценаріїв не став реальністю. Щоправда, Україна, яка стала незалежною у 1991 р., навряд чи була добре інтеґрованою країною. Окрім Галичини, сюди входять ще два реґіони, які Радянський Союз анексував після другої світової війни: т. зв. «Закарпатська Україна», яка двадцять років була частиною Чехословаччини (а перед тим – Угорщини), й північна частина австрійської провінції Буковини, яка між війнами перебувала у складі Румунії. Населення цих територій упродовж кількох поколінь жило під владою Габсбургів, потім ще двадцять років під владою їхніх наступників, які, незважаючи на свої численні недоліки, істотно відрізнялися від сталінського Радянського Союзу 1930-х рр. Хоча Львів, Ужгород і Чернівці опинились у тій самій радянській республіці, що Донецьк, Луганськ, Харків і Полтава, східна та західна частини України мали небагато спільного. Становлення українців як однієї нації, що вперше зазвучало у програмі 1848 р. як романтична концепція, було б складним, болісним і навіть за найліпших умов вимагало б надзвичайних зусиль, але після 1945 р. українці не могли цих ідей втілити в життя, позаяк усі вони стали об'єктами радянізації. Ще до того, як радянські війська знову зайняли всю Україну, коли ще тривала війна, в передчутті такої ситуації один західний спостерігач, Вільям Генрі Чемберлен визнав «міцні сентиментальні та культурні зв'язки між цими двома гілками українського народу» й запитував, чи українці східної Галичини та Буковини будуть радянізовані, і чи «вперта вірність націоналістичним і релігійним ідеалам» мешканців Західної України «перешкоджатиме радянській владі й, можливо, вплине на їхніх братів по крові, радянських українців»[41].

Минуло чимало років, перш ніж ми отримали відповідь на запитання Чемберлена. Західні реґіони України стали радянізованими більше, ніж, певно, їхні мешканці хотіли б визнати, але вони також «вплинули» на східну частину країни і, безперечно, «перешкоджали радянській владі» впродовж останніх років існування СРСР, проголосувавши за відокремлення. У 1989–1991 рр. принаймні Львів і Київ діяли на диво одностайно, а це, звичайно, дуже багато важило тоді, коли вирішувалося питання незалежності.

[41] William Henry Chamberlin. The Ukraine: A Submerged Nation. – New York : Macmillan, 1944. – C. 83–84.

До інших важливих чинників, які вплинули на події в Україні під час розпаду Радянського Союзу та об'єднання Німеччини, слід віднести зміну в польсько-українських стосунках. Задовго до 1991-го року демократичні сили в Польщі вирішили підтримати українські національні прагнення. Малоймовірно, що Сталін або його наступники могли собі уявити, що завдяки тому, що до УРСР перейшли ті польські території, які до 1939 р. заселяли українці, може бути покладено край давнім історичним тертям між цими двома націями і що колись може бути так, що поляки підтримають українців у їхньому протистоянні Москві. Польща була першою країною, яка визнала незалежність України – через день після першогрудневого референдуму 1991 р. Так само Польща підтримувала боротьбу за незалежність литовців і білорусів – попри спогади про колишню ворожість між цими «націями-спадкоємцями» Речі Посполитої. Багато років польські політики та письменники нарікали на фатальне геополітичне становище своєї країни: на початку 1990-х рр. вони побачили, що Польща опинилась у зовсім інших геополітичних обставинах, оскільки всі держави, які до того були сусідами Польщі, зникли. Для України зміна була не менш різкою: вона не лише стала незалежною, а й уперше за кілька століть почала межувати на заході із сусідом важливим і водночас дружнім. Історична трансформація україно-польських стосунків у добросусідські поставила українців щодо Росії в таке становище, якого вони ніколи досі не мали: вперше Україні, коли вона мала справу з Росією, не треба було боятися загрози з боку іншої держави.

Епілог – і пролог?

Підсумуймо у кількох словах арґумент про «європейський вимір» виникнення модерної України й пояснімо, чому в цьому есеї ми зосередилися на австрійських чи віденських зв'язках, а інші два складники так званого «європейського виміру» розглядалися не так докладно. Про зв'язки України з Росією всі знають – хто ж не чув про «триста років» перебування України під Росією? Про зв'язки з Польщею знають трохи менше. Тому в цьому есеї нам не доведеться показувати, що насправді лише не-

значна частина українських територій була зв'язана з Росією так довго. Уже зазначалося, що навіть після того, як більша частина України опинилася під Російською Імперією, поляки залишились і займали набагато більші території, ніж зазвичай вважають. Найраніше модерна українська ідентичність починає формуватись у складі Російської імперії, в історичному Гетьманаті, або «Малоросії», і цей процес тривав не лише в російському, а й у тому культурному та соціальному просторі, де домінували поляки. Проте, визнаючи роль Санкт-Петербурга та Варшави, ми наголошуємо, що на «віденські» зв'язки України з Європою варто звертати значно більшу увагу, ніж це роблять, і що спадщина 1848 р. – це не тільки історія, вона має особливе значення для сьогоднішньої України на початку XXI ст.

Габсбурзька монархія не була звичайним собі анахронічним продовженням ще старомоднішої «Священної Римської Імперії». Сьогодні, мабуть, викличе посмішку те, що австрійський Імператор називав себе ще й королем Угорщини, Чехії, Хорватії, ерцгерцогом і володарем Австрії «Горішньої» та «Долішньої», а також маркграфом Моравії й великим князем Краківським тощо. Чи багато українців пам'ятають сьогодні, що до кінця 1918 р. австрійський монарх величав себе також «Королем Галичини та Лодомерії», себто вважав себе спадкоємцем середньовічних галицьких і володимирських князів. Однак ці середньовічні титули у певний спосіб пов'язані із сучасними реаліями. Якщо подивитися на карту Європи 1840-х рр., побачимо, що Братислава та Прага, Будапешт і Загреб, Дубровнік і Краків, Любляна та Львів, Венеція й Тернопіль, Мілан і Чернівці – називаємо їх так, як вони звуться сьогодні (деякі з цих назв у 1848 р. ще не були придумані) управлялися з одного центру, хоча – мусимо це визнати – не однаково[42]. Мешканець Чернівців, якщо

[42] Справді, сьогодні, коли Брюссель – це столиця Європейського Союзу, куди, згідно з декларованим напрямком, Україна зрештою сподівається вступити, цікаво пригадати, що у 1772–1797 рр. і Львів, і Брюссель були під владою Відня: Брюссель як столиця австрійських Нідерландів, Львів як столиця австрійської Галичини. (Кінець цьому настав у 1797 р., коли Наполеон захопив перше місто, але, на жаль, не захопив останнього). Чи це справить враження на когось у Брюсселі – зовсім інше питання.

міг собі таке дозволити, безперешкодно їхав у Мілан чи Венецію, не перетинаючи міжнародного кордону. Якщо небагато австрійських русинів їздило слухати опери в театрі Ла Скала чи на узбережжя Далмації, ми, проте, знаємо, що один з них, Юрій Федькович (1834–1888) «написав першого вірша українською мовою», коли служив у війську в Північній Італії. «Доти він писав німецькою», – читаємо в «Encyclopedia of Ukraine»[43]. Чи матимемо рацію, припускаючи, що саме контакти з Італією надихнули зачинателя сучасної української літератури в австрійській Буковині перейти на мову Котляревського та Шевченка? Якщо це справді так, тоді біографія Федьковича стає ілюстрацією концепції Ґрінфелд і Малії про великі спільні соціокультурні простори, в яких розвивається модерна національна свідомість.

Повертаючись від географії до історії, пригадаймо, що у 1848 р., коли кріпацтво в монархії було скасоване остаточно, австрійські кріпаки-українці також стали вільними і що українці, включно зі звільненими селянами, у 1848 р. брали участь у виборах до конституційної асамблеї – Райхстагу. І, справді, серед обраних послів було кілька колишніх кріпаків. Вони голосували разом із поляками, румунами, чехами, словенцями, німцями та італійцями, для яких це також був перший такий досвід. Хай би як критично ставитися до тодішніх умов існування в Габсбурзькій монархії після 1848 р. й до її кінця, галицькі та буковинські українці жили у правовій державі (Габсбурзька монархія була правовою державою – *Rechtstaat*), могли вільно створювати всілякі товариства, включно з політичними партіями, займатися політикою у своїй місцевості, провінціях та державі, а їхня мова визнавалася державою в освітній, адміністративній та правовій сфері. Коротко кажучи, для цих українців Європа означала не тільки абстрактні та шляхетні ідеї. Вона була для них (хоча й, може, недосконалим на практиці) справжнім пережитим досвідом. Щоб з'ясувати цю думку, наведімо один приклад. Коли за реакційного царського режиму російське народництво дедалі більше схилялося до революційних настроїв і насильницьких методів, Драгоманов (що народився та здобув освіту в російській Україні), знайщов підтримку в Галичині, й саме там його

[43] Encyclopedia of Ukraine. – Toronto : University of Toronto Press, 1984. – Vol. I. – С. 871.

учні могли вільно застосовувати його «євро-народницькі ідеї» у громадській і політичній діяльності, створювати суспільні та культурні інституції, в яких ці ідеї ставали реальністю.

Безперечно, ми не маємо наміру стверджувати, що галицькі й буковинські русини з якогось погляду були кращими європейцями чи українцями, ніж їхні побратими в підросійській Україні. Навпаки, ми доводимо: перетворення «русинів на українців», формування їхньої національної ідентичності, що також означало самовизначення як європейської нації, було наслідком взаємодії (Полтава, Харків і Київ відіграли тут роль ініціаторів і, на якийсь час, лідерів) понад кордонами імперії. Діячі українського руху знали про це, бо ж бачили, що діялось у Галичині напередодні Першої світової, та вважали здобутки австрійських співвітчизників також і своїми. Вони пояснювали відмінності у становищі двох Україн тим, що одна з них була частиною європейської держави. Вони гадали, що й центральним землям їхньої країни велось би так само, коли не краще, якби дати їм такі ж можливості. Проте відомі події 1917 р. й усе, що трапилося згодом, призвели не лише до загибелі «європейської» Росії, а й до поразки демократичної України.

Чи варто наголошувати, що проблематика цього есею не є лише історичною? Антикомуністична революція 1989–1991 рр. і крах російської/совєтської імперії дали народам Центрально-Східної Європи змогу приєднатися до нової Європи, Європейського Союзу, який Західна Європа будувала ще від завершення Другої світової війни. Центрально-Східна Європа негайно використала цей шанс. Усі національності, про які писав Нейм'єр, і деякі інші, що не були у складі Габсбурзької монархії в 1848 р. (Болгарія та прибалтійські держави), мають приєднатися або вважаються кандидатами на вступ до Європейського Союзу. Українські лідери також заявляють про «європейську орієнтацію» України. А мешканцям зокрема (хоча не тільки) територій старої «Австрії» хотілося б, аби їхня батьківщина йшла до Європи тим шляхом, яким пішли сусіди України. Проте в нинішній Україні цей погляд не є ані єдиним, ані панівним. Бо дехто ще виступає проти зв'язків України з Європою, а інші наполягають, що на відміну від поляків чи литовців, українці мають іти до Європи з Росією. І в цих дискусіях беруть участь не тільки полі-

тики, політологи та дослідники міжнародних відносин. Варшавська дослідниця Оля Гнатюк показує у своїй найновішій книзі «Прощання з Імперією: українські дискусії про ідентичність», що й культурна еліта, зокрема, письменники та літературознавці, беруть участь у запеклих дискусіях про українську ідентичність, одна з центральних тем у яких – пострадянська Україна та Європа. Оля Гнатюк слушно вказує, що українці намагаються віднайти свій шлях у постімперському світі[44].

Можливо, прихильники вибору «До Європи – з Росією» не вважають, що вихід України з імперії обернеться тільки на краще. Вони не пояснюють, чому саме Україна мусить спершу приєднатися до Росії, а лише тоді разом із нею йти до Європи. А чому би не йти до Європи безпосередньо, як усі інші народи? Ті, хто знає історію й України, й Росії, легко може впізнати в цьому гаслі щось, що Україна вже пережила триста років тому, коли Петро І відчинив славнозвісне «вікно у Європу», збудувавши Санкт-Петербург. Вони також знають, що російські стосунки любові-ненависті з Європою завершилися катастрофою 1917 р. Отож, можна поцікавитися, чи заклик до міцніших зв’язків України з Росією мотивований бажанням допомогти обом народам приєднатися до Європи, чи йдеться про щось зовсім інше, а саме – про відродження колишньої імперської моделі українсько-російських взаємин. Інакше кажучи, про позбавлення України незалежності.

Відповідь на ці запитання значною мірою залежить від того, який діагноз ми поставимо теперішній ситуації в Росії. Джеффрі Госкінґ вважає, що коли «Британія *мала* імперію, [...] то Росія *була* імперією – і? можливо, дотепер нею залишається». Для англійців поняття «імперія» та «батьківщина» були далекі одне від одного (винятком тут є Ірландія), отож, на думку Госкінґа, коли імперія розпалася, вони змогли відмежуватися від неї «без зайвих нарікань». Однак для росіян «російська імперія була також батьківщиною, і «тубільці» неймовірно перемішувалися з росіянами на своїх же ринках, вулицях і школах, що триває й дотепер»[45]. У 1991 р. здавалося, що росіяни візьмуть приклад з

[44] Оля Гнатюк. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ, Критика, 2005 (пер. з польської).

[45] Geoffrey Hosking. The Freudian Frontier. – The Times Literary Supplement. – 10.03.1995. – С. 27.

англійців та змиряться («без зайвих нарікань») із розпадом власної імперії. Тодішні лідери Російської Федерації відіграли вирішальну роль у мирному розпаді Радянського Союзу та здобутті Україною незалежності. Здавалося, що постсовєтські росіяни стануть нацією в тому сенсі, в якому вони нею не були у 1914 р. Навіть більше, Росія як вільний народ і демократична держава визнала національну незалежність України. Це було 12 років тому. Однак чи можна сьогодні з певністю стверджувати, що російський народ достатньо незалежний від держави й відповідає Госкінґовому визначенню нації? Чи можна сьогодні мати певність, що російські лідери – і російський народ – не хочуть відродження імперії в тій чи іншій формі, що вони відмовилися не лише від цього, а й від авторитарної форми правління в Росії? Очевидно, що німці дуже «нарікали» – більше, ніж півтора століття, доки відмовилися від своїх імперських амбіцій і стали «нормальною» європейською нацією. А чи позбулися росіяни імперського світогляду й чи вони тепер погоджуються, що Росія має бути «нормальною» національною державою і що їй зовсім не треба бути імперією? І останнє: чи російська держава та суспільство хочуть, щоб *Росія* приєдналася до Європи?

Зараз давати більш-менш певну відповідь на ці запитання щодо Росії надто рано. Історія Росії має власну динаміку, власні виміри – чого і слід чекати від країни, що розкинулася від Прибалтики до Тихого океану. Наразі попри те, що Росія робить чи каже, українські культурні еліти та політичний клас усе ж мусять пам’ятати про минулі безпосередні культурні й політичні зв’язки України з Європою. Чи було б наївним сподіватися, що коли українські інтелектуали й ті, хто робить політику, рефлексують над реальним європейським досвідом України, погодяться, що майбутнє України мусить бути в Європі?

ДО ДИСКУСІЇ ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1918 р.

(1992)

У статті «Міжнародний контекст відновлення незалежності Польщі у 1918 р.» професор Генрик Батовський зробив трохи несподіване розрізнення. На початку статті він описав міжнародне становище, тобто роль Німеччини, Росії, Австро-Угорщини та західних союзників як чинників, що привели до появи Польщі як незалежної держави. Потім він відділив ці процеси від міжнаціонального виміру польського державотворення. (Батовський розрізняє «międzynarodowe» і «między-narodowe», тобто міжнародні – між країнами; та міжнаціональні – між близькими народами – умови відновлення Польщею незалежності). Відносини Польщі з Україною та Литвою, а також польсько-чеський конфлікт у районі Цешина/Тешина Батовський зараховує до другої категорії. У відповідь на запитання з зали Батовський додав, що єврейсько-польські стосунки на той час не сприймалися як міжнаціональна проблема порівнювального зі згаданими масштабу. Втім, він зазначив, що ситуація змінилася під час мирних переговорів, коли єврейське питання стало одним з тих, з якими мали справу на конференції у Парижі[1].

Проведене професором Батовським розрізнення дає змогу поглянути знов на польсько-українські взаємини понад вісім десятиліть (і кілька інших проблем подібної природи та походження)[2].

---

[1] Batowski Henryk. Międzynarodowe warunki odzyskania niepodległości Polski w 1918 roku (виступ на конференції «Значення польської історії», Варшава, 4–11 листопада 1988 р.).

[2] Схоже, існує лише одна книжка, цілковито присвячена цій темі: Poland and Ukraine: Past and Present / Peter J. Potichnyj (ed.). – Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

Твердження про те, що польська політична нація пережила поділи, на сьогодні стало загальним[3]. Цю націю окреслювали чинники не лише територіальні, а й історичні та політичні; хоча польська мова й була офіційною мовою цієї держави, проте сама мова не вважалася визначальним компонентом польської ідентичності, тому національна єдність зовсім не суперечила культурному та мовному розмаїттю.

Не менш поширеним є погляд на історію XIX ст. як на процес перетворення політичної чи історичної нації на модерну, тобто етнічну чи лінгвістичну. Внаслідок цієї трансформації постали повноправні литовська, українська, білоруська, єврейська нації. Звісно, литовці, євреї, українці та білоруси (як і німці) здавна населяли історично польські землі, проте доки вони самі не почали окреслювати свою спільноту в національних категоріях і доки до них у цьому не долучилися сусіди, національні чи лінгвістичні особливості вважалися вторинними стосовно на позір

[3] В есеї такого формату неможливо підтвердити повними цитатами всі наведені факти та погляди на польську історію XIX ст. Втім, авторові би хотілося зауважити, що він багато чим завдячує не лише загальним працям з новітньої польської історії, які нема потреби тут згадувати, а й чудовій серії «Polska myśl polityczna XIX i XX wieku» (редактором 1–2 та 4–5 томів був покійний професор Генрик Зєлінський, а шостого, останнього на сьогодні, Войцех Кресінський): Polska i jej sąsiedzi / Henryk Zieliński (ed.). – Wrocław : Ossolineum, 1975; Twóry polskiej myśli politycznej / Henryk Zieliński (ed.). – Wrocław : Ossolineum, 1980; W kręgu tworców polskiej myśli politycznej / Henryk Zieliński (ed.). – Wrocław : Ossolineum, 1983; Między Polską etniczną a historyczną / Wojciech Wrzesiński (red.). – Wrocław : Ossolineum, 1988. (Третій том у цій серії є текстом одного автора: Chojnowski Andrzej. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław : Ossolineum, 1979.) Звісно, ці праці не витісняють зі списку обов'язкової літератури текст Вільгельма Фельдмана: Feldman Wilhelm. Dzieje polskiej myśli politycznej: 1864–1914. – Wyd. II – Warszawa : Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, 1933.

Трансформації польської національної ідентичності в ширшому контексті «криз політичного розвитку» проаналізовано у: Szporluk Roman. Poland // Crises of Political Development in Europe and the United States / Raymond Grew (ed.). – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1978. – С. 383–418.

важливіших релігійної чи соціальної (класової) ідентичності. Раніше чи пізніше не лише євреї, а й українці, литовці чи білоруси могли перефразувати твердження Теодора Герцля: «Я не вважаю єврейське питання соціальним чи релігійним … Це – національна проблема… Ми є нація»[4].

Загалом історію Польщі після 1795 р. можна сприймати як послідовність таких фаз чи етапів:

1. Етап після поділів. Польська політична нація виживає. Населення Польщі складається з багатьох релігійних, етнічних, лінгвістичних, соціальних, майнових, класових і реґіональних груп. Ті, хто мають політичну та національну свідомість, незалежно від етнічного/релігійного походження, належать до польської політичної нації.

2. Починається перегляд визначення польської політичної нації та перехід до визнання її «триєдиної» природи: приблизно з 1863–1864 рр. серед політично активних поляків набуває популярності думка, що майбутнє польської нації та незалежної польської держави мусить спиратися на *три* рівні нації, одна з яких буде (етнічно) польською, а дві інші – це литовці й українці.

3. Від «триєдиної» формули поступово відмовляються на користь вужчої польської етнічної та політичної ідентичності, натомість дві інші нації (а також білорусів) починають розглядати як претендентів на членство у ширшій федеративній структурі, де Польща, ймовірно, відіграватиме роль старшої сестри, а не

[4] Герцль Т. Еврейское государство. Опытъ современнаго решения еврейскаго вопроса / пер. с нем. – Спб.: Типография М. Стасюлевича, 1896. – С. 9. Соціальні зміни, пов’язані з формуванням модерних націй у Центральній та Східній Європі описав Мирослав Грох: Hroch Miroslav. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / trans. by Ben Fowkes. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. Див. також: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – С. 479 і Stokes Gale. Class and Nation: Competing Explanatory Systems, Hroch Miroslav. How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism?, Gellner Ernest. The Dramatis Personae of History, Szporluk Roman. In Search of the Drama of History: Or, National Roads to Modernity // East European Politics and Societies. – Vol. 4. – N 1 (Winter 1990). – С. 98–100, 101–115, 116–133, 134–150 відповідно.

частини багатоетнічної нації. За того ж третього етапу дедалі чіткіше усвідомлюється, що євреї, чи бодай значна їх частина, також переходять до самовизначення у національних поняттях, відмовляючись від релігійних чи соціальних ідентичностей членів давньої державної структури Речі Посполитої.

На детальніше окреслення історичних особливостей кожного етапу цієї логічної схеми пішло б забагато часу. «Самоподіл» давньої польської нації та суспільства відбувся значно пізніше за поділ польської держави зовнішніми силами наприкінці XVIII ст. (Важливим питанням для дослідника є те, яку роль поділи відіграли держави, які правили польськими землями під час зародження й розгортання цього процесу).

«Самоподіл» мав кілька наслідків. По-перше, для польської нації він передбачав територіальні втрати на сході. Він навіть загрожував значними втратами в самому серці країни, на етнічно польській території. Йшлося не про втрату певних складових нації: втрачали євреїв, яких доти сприймали як потенційних поляків, що просто ще не встигли націоналізуватися, пройшовши мовну, культурну, суспільну асиміляцію та інтеграцію. Втім, у Гердеровому дусі це перетворення також допускало, що до польської нації зможе увійти й етнічно слов'янське населення Пруссії – земель, які не належали польській державі і до поділів.

Після того, як мовні й етнічні відмінності набули політичного значення, почало змінюватися й уявлення про те, що означає бути поляком. Відповідно стосунки між різними групами населення колишньої Речі Посполитої з внутрішньої проблеми перетворювалися на міжнаціональну, а згодом і на міжнародну. Таким чином, ми підходимо до четвертого етапу, який припадає, умовно кажучи, на 1914–1923 рр.:

4. Частина цих націй-«відступниць» спробувала утворити власні незалежні держави чи бодай домогтися визнання, що в межах відновленої польської держави вони – *національні* меншини, польські громадяни, проте не поляки за національністю.

Саме на четвертому етапі Польща знову здобула незалежність – чи, якщо наше прочитання є історично виправданим, постала **нова** польська держава.

У межах запропонованої тут схеми ключовими для розуміння українсько-польських стосунків наприкінці Першої світової війни видаються дві засадничі проблеми. Йдеться про те:

1. У якому стані перебував український народ чи «українська нація у процесі творення» на той час, себто напередодні та протягом 1918–1921 рр.? На якому з окреслених вище чотирьох етапів українці почали займатися стосунками українців з польською нацією?

2. Як у той час польські очільники сприймали стан *власної* нації? Вважали вони її історичною, етнічною чи/або історико-етнічною нацією?

Добре відомо, що й самі поляки не одразу визначилися, як їм ставитися до цих «відступників» від історичної польської нації. «Що таке Польща?», «Хто такі поляки?» і тому подібні запитання тими днями не були суто академічною проблемою. Не було суто інтелектуальною проблемою й вужче питання природи українського феномена.

Щоб дати відповідь на перше запитання, варто бодай схематично окреслити засадничі етапи українського національного пробудження у XIX ст.[5].

Усупереч поширеній думці, український національний рух почався не на підавстрійській Галичині: вперше український голос пролунав на східних окраїнах України, на території давньої Гетьманщини, тобто землях, які відійшли від Речі Посполитої до Росії за умовами перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Цей націоналізм спершу покликався на українські історичні права й лише згодом почав обґрунтовувати окрему українську ідентичність етнічними чи мовними «маркерами». Вдаючися до неминучого, проте близького до правди спрощення, можна сказати, що історичні й політичні аргументи перших українських

[5] Щоправда, варто зауважити, що аналогічний процес етнічного відомкремлення проходили не лише українці: скажімо, можна згадати випадок словаків, які відмежовувалися від історичної угорської нації, ще перебуваючи під її пануванням. Див.: Brock Peter. The Slovak National Awakening: An Essay in the Intellectual History of East Central Europe. – Toronto, Buffalo : University of Toronto Press, 1976.

націоналістів були закорінені в українському досвіді взаємодії з Польщею до розриву з Річчю Посполитою у 1648 р. Отже, вони належали до інтелектуальної та політичної традиції, яка разюче різнилася від традицій російської російського самодержав’я.

У Російській імперії українському національному руху не дали пройти всі «нормальні» етапи чи фази, знайомі нам з історії інших національних рухів Центральної та Східної Європи. Частково це пояснюється прямим втручанням імперської влади, яка не збиралася дозволяти українській мові розвинутися до рівня унормованої писемної мови (вживаної у пресі, книгодрукуванні, освіті, громадському та соціальному житті), не кажучи вже про те, щоб дозволити «Малоросії» розвинутися в «Україну». Українська мова була цілковито чи майже цілковито заборонена у громадському житті протягом кількох ключових десятиліть до революції 1905 р. й зазнавала утисків аж до березня 1917 р.

Переслідування мови та інші репресивні заходи не спромоглися спинити розвитку українського політичного руху в Росії, проте вони призвели до того, що в містах український елемент був однозначно слабким, і це справило вирішальний вплив на події 1917–1920 рр. Українська культура, а особливо освіта і преса, були недорозвинені. На 1917 р. більшість етнічних українців були неписьменні й перебували на дуже низькому рівні національної чи загалом політичної свідомості.

Якщо ці українські селяни й замислювалися про Польщу чи українсько-польські відносини, логічно було би припустити, що вони сприймали їх передовсім як соціальне протистояння між селянином і землевласником, адже до 1914 р. на Правобережжі польських землевласників усе ще було більше, ніж російських чи українських; селяни могли розуміти ці стосунки і як антагонізм між католиками та православними. (*Mutatis mutandis*, більшість поляків на українських землях описали б цю проблему так само).

У підавстрійській Україні становище було іншим. Протягом тривалого часу – аж до 1772 р. українсько-польські відносини не сприймалися як міжнаціональна проблема в тому значенні, яке окреслив Батовський. Очевидно, були релігійні, соціальні та освітні проблеми, проте до 1848 р. вони не переходили у між-

національну площину з територіальним конфліктом між двома рівноправними одиницями.

Втім, релігійні й передовсім соціальні конфлікти (польські землевласники проти селян-українців/русинів) аж до 1914 р. лишалися ключем до протистояння між цими двома спільнотами.

Проте, оскільки австрійська політика щодо українців відрізнялася від російської, українське національне пробудження в Галичині розвивалося за «нормальною» траєкторією, не схожою на ситуацію на сході. Звісно, ці перетворення багато чим завдячували східним українцям: чи варто згадувати про рецепцію Шевченка на Галичині? Свою частину внесла і пряма участь східних українців у культурному та політичному житті Галичини (варто згадати Драгоманова і, що ще важливіше, Грушевського). Щоправда, глибша проблема української єдності, яка піднялася би понад політичні кордони, лишалася нерозв'язаною. Власне, станом на 1914 р. це, а також певні інші засадничі питання, залишалися для українців нез'ясованими. Деякі з цих проблем варто окреслити, оскільки саме в них криється пояснення особливостей українсько-польських відносин у 1918 р. і пізніше.

З причин, які в заданому форматі неможливо описати задовільно, початкову «історичну» й політичну легітимацію української нації в межах самого українського табору замінило народницьке (популістське) окреслення нації. Існує багато визначень «популізму», чи пак «народництва», проте для нас найважливішим його аспектом є переконання в тому, що відповідь на запитання «Що таке Україна?», «Які землі належать Україні, а які – ні?» і «Хто такі українці?» – криється в етнографії. Це означало, що Україна, яка існувала в уяві національно-свідомих українців (а вона-бо тоді існувала лише в їхній уяві) була територією, де етнографічно визначені українці складали більшість населення. Я схиляюся до того, щоб назвати це переконання та ґрунтовані на ньому висновки «етнографічним детермінізмом». Ті, хто пристав до таких поглядів на початку XX ст., окреслювали кордони України за результатами перепису населення Російської імперії 1897 р. Саме там слід шукати першу модерну ментальну мапу України, яка через двадцять років спробує увійти до політичного світу.

Для «етнографічних детерміністів» результати перепису населення стали цінним матеріалом, на який можна було спиратися під час планування освітньої та політичної діяльності, адже він свідчив про потенційно широку підтримку. (Зрештою, для українського націоналіста, який хотів дізнатися, де його почують українською, така статистика була корисна). Українські патріоти, спираючись на ці дані, відповідали на запитання про територію України так, немовби та вже була соціальною й культурною реальністю, яку за сприятливих обставин справді можна було би спробувати перетворити на автономну чи незалежну державу.

Носії цих поглядів ігнорували етнічний склад і політичну картину міст України й, імовірно, недооцінювали їхньої економічної та соціальної ролі та потужності. У будь-якому разі вони не були готові до труднощів, які постали внаслідок цього у 1917–1920 рр.; важило те, що міста перебували на переважно українських землях. Якщо українські політичні діячі справді ігнорували цей факт, то таку позицію можна пояснити хіба тим, що в Росії до 1914 р. більшість із них стояла на загальних антикапіталістичних позиціях. (Не випадково на виборах до Всеросійських установчих зборів у 1917 р. більшість українців проголосувала за українські соціалістичні партії).

Проблематична «детерміністська» редукція уявлення про політику та суспільство до етнографії та демографії ускладнювалася ще й панівним політичним утопізмом доби Російської революції 1917 р.: українці цим грішили аж ніяк не менше, ніж інші. Усі пам'ятають зізнання Троцького, що коли його призначили комісаром закордонних справ Радянської Республіки, він збирався, за власним висловом, «причинити крамничку» за якісь кілька тижнів: після світової революції міжнародна політика, війни та інший спадок капіталізму мали відійти в минуле. Троцький недовго втішався ілюзіями. Натомість українські народники трималися за власні ілюзії міцно й роздмухували в них життя значно довше. Скажімо, українські націоналісти в Російській імперії лише з часом, і то вкрай неохоче, дійшли думки, що нація може сягнути повного самовираження лише у власній суверенній державі; вони надавали перевагу федерації. Укра-

їнським популістам складно було зрозуміти, що в новому світі наслідки територіальних суперечок і міжнародних конфліктів визначатиме що завгодно, крім останнього перепису населення. Зрештою, цю ідею підтримував сам президент Вілсон, чи не так?

Попередні спостереження видаються трохи перебільшеними і тому, можливо, не зовсім справедливими, проте наступна заувага про рівень «трансреґіональної» єдності в українському національному таборі напередодні Першої світової війни є менш дискусійною. В 1914 р. не існувало жодної української політичної організації, яка діяла б і в Російській, і в Австро-Угорській імперії, і чия політична програма охоплювала б усі емлі, які українці хотіли включити до своєї майбутньої держави[6]. Наскільки мені відомо, перша така «всеукраїнська» організація, до якої увійшли особи з різних регіонів, постала лише після Першої світової війни[7].

---

[6] Відсутність практичної політичної єдності між підросійськими та підавстрійськими українцями відображається й у тому, що українським історикам не вдається в історіографічних працях концептуалізувати дві течії української історії та дві гілки українських рухів як єдиний процес. Упадає у вічі, що навіть Іван Лисяк-Рудницький у статті «Інтелектуальні початки нової України» на першій сторінці наводить примітку «У цій статті розглянемо лише проблеми, пов’язані з тією частиною України, яка колись перебувала під російською владою» (Rudnytsky Ivan L.The Intellectual Origins of Modern Ukraine // Essays in Modern Ukrainian History. – С. 123–141). В українському виданні цієї статті ця примітка відсутня: див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе / за ред. Франка Сисина. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 173–191.

[7] Згадаймо кілька «обов’язкових» праць – із тією ж заувагою, що й у примітці 2: Luckyj George S.N. Between Gogol and Sevcenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798–1847. – Munich : Wilhelm Fink, 1971; Kozik Jan. The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815–1849 / ed. by Lawrence D. Orton, trans. Andrew Gorski and Lawrence D. Orton. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986; Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia / Markovits Andrei S. and Sysyn Frank E. (eds.). – Cambridge, Mass. : Ukrainian Research Institute, distr. Harvard University Press, 1982;, Himka John-Paul. Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian

Варто також додати кілька слів про українське питання як фактор на міжнародній політичній арені (у тому значенні, яке у слово «міжнародний» вкладав Батовський). Царська Росія до останнього подиху категорично відмовлялася визнати українців окремою нацією. Відповідно після початку війни вона не лише нічого не обіцяла українцям на своїх територіях, а й однією із цілей у війні вважала захоплення підавстрійських українських земель і викорінення тамтешнього українського націоналізму так само нещадно, як і на власних землях. Українці могли висловити свої політичні цілі та пов'язані з війною сподівання лише на території Австро-Угорщини чи, ширше, на землях Центральних держав. У західних країнах їх не представляли «Національні комітети» чи інші організовані політичні (або військові) об'єднання. Українці не могли кинути своє життя на карту, бо вони мали лише один туз.

Ситуація поляків була зовсім іншою. Польські комітети та військові угруповання виступали у Першій світовій війні по обидва боки фронту. Хоч би хто переміг, Польща була б серед переможців. Лідери й організації, діяльність і програми яких були скеровані на всі чи на значну частину польських земель, з'явилися у Польщі задовго до 1914 р. У 1914 р. до польської нації увійшли вже всі класи. Польська політична думка не спиралася на «етнографічний детермінізм» (поляки використовували цей аргумент, якщо статистика була на їхньому боці, проте не підносили етнічну демографію до рівня політичного принципу). До того ж, вони не ставили під сумнів необхідність незалежності для свободи нації.

Звісно, це не означає, що всі поляки сходилися в поглядах на те, чим є Польща і ким є поляки. Їхні очільники не мали єдності щодо цілої низки засадничих проблем і, зокрема, стосовно польсько-українських відносин. Скажімо, вони не дійшли спільної думки щодо питання, чи визнавати окремішність україн-

---

Radicalism, 1860–1890. – Cambridge, Mass. : Ukrainian Research Institute, distr. Harvard University Press, 1983; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе (у 2 томах) / за ред. Франка Сисина. – К.: Основи, 1994, Himka John-Paul. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.

ської нації, а чи українців варто сприймати як етнічний масив, який можна перетворити на поляків за відповідного польського нагляду. (Не менш фундаментальними були й польські дискусії про природу і статус єврейського населення Польщі).

Два головні тогочасні польські лідери, Юзеф Пілсудський та Роман Дмовський, розходилися у поглядах на її місце в міжнародній політиці та європейській владній структурі, що призвело до внутрішнього розколу у польському таборі стосовно питання про народи історичної Польщі: чи стосунки поляків з ними мали стати міжнаціональними, міжнародними чи міждержавними? Ставлення до української державності прямо залежало від того, яку країну кожен вважав найбільшою загрозою для виживання Польщі: Росію чи Німеччину[8]. Ті, хто вважали, що Польща може стати великою державою, а не європейською нацією середніх розмірів, непорівнюваною за масштабом із західними чи східними сусідами, припускали, що Польща може

[8] Я побіжно описував російські погляди на українську проблему у: Szporluk Roman. The Ukraine and Russia // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future / Robert Conquest (ed.). – Stanford : Hoover Institution Press, 1986. – С. 151–182. Вітольд Дворчинський наводить таку загадкову, проте інтригуючу цитату з інтерв'ю Пілсудського французькому журналісту (березень 1919 р.): «Я певен, що російські совєти [радянська Росія] спробують напасти на Польщу. Незважаючи на те, яким є її уряд…» (Закон 31 липня 1981 р. Про контроль над публікаціями і виступами – параграф 2, пункт 3. – Journal of Laws. – N . 20, випуск 90; поправка 1983 р.: Journal of Laws. – N 44, випуск 204). Дворчинський веде далі: «Отже, схоже, що Пілсудський боявся не відновлення царської Росії, як припускав професор Анджей Ґарліцький […] а [боявся] Росії загалом, незалежно від форми правління» (Dworczyński Witold. Rosja Radziecka w poglądach Józefa Piłsudskiego. – Tygodnik Powszechny. – 7 August 1988 /– Vol. 42. – N 32. Ришард Враґа наводить і решту цитати, вилучену краківським цензором: «Росія – завзято імперіалістська (*zaciekle imperialistyczna*), хай би якою була її форма правління. Це – визначальна характеристика її політичного характеру… Напад на Польщу залежить насамперед від українського питання… Якщо вони вирішать українське питання собі на користь, то опісля нападуть і на Польщу…» (Wraga Ryszard. Piłsudski a Rosja. – Kultura. – 1947. – Vol. 1. – N 2/3, – С. 52–53). Дмовський дотримувався інших поглядів на російсько-польські стосунки.

запропонувати нову системи міжнародних відносин у Східній Європі. Дмовський не погоджувався з Пілсудським щодо українського питання, бо, на відміну від нього сумнівався, чи Польща зуміє протиставитися Росії в боротьбі за контроль над Україною, яка від часів Петра I була для Росії ключовою проблемою як основа її місця в Європі.

Однак пояснення подій 1918 р. та їхніх наслідків лише окресленими вище чинниками відгонило б історичним та соціологічним детермінізмом, щоб не сказати фаталізмом. Зрештою, ані поляки, ані українці не визначали ходу подій на східному фронті; через це на час Лютневої революції 1917 р. у Петрограді Варшава та Люблін (проте не Київ чи Вінниця, Полтава чи Одеса) були окуповані Німеччиною й Австрією. Безперечно, ця відмінність стала дуже важливою для польської й української історії, а особливо для польсько-українських стосунків.

Підросійська Польща (і меншою мірою прибалтійські провінції Російської імперії) здобула певний досвід національного самовираження, коли у 1915 р. було витіснено царські війська. 1915–1918 рр. були добрими роками для польського місцевого самоврядування, судової системи та поліції, а також освіти (зокрема університетської). Проголошенню Центральними державами постання незалежної польської держави у листопаді 1916 р. на підросійських польських землях передував свідомий процес сучасного державотворення (який тривав після повернення незалежності). Нічого з цього не було доступним для підросійських українців: у березні 1917 р. навіть частина австрійської Східної Галичини і Північної Буковини перебувала у *російських* руках.

Після лютого 1917 р. у підросійській Україні почало розгортатися національне відродження, проте це був дуже складний процес. Часом «нормальні» стадії національного розвитку відбувалися у зворотному порядку. Українці створювали військові підрозділи раніше, ніж встигали повчитися в українській школі. Вони створили національний уряд до того, як захопили владу над адміністрацією своїх сіл і міст, зокрема й міста, яке вони проголосили своєю столицею. І таких парадоксів було багато. Лютнева революція 1917 р. поклала початок кризі ідентичності українських мас, вона витягла на поверхню всі нерозв’язані

проблеми українського національного розвитку: більшовицька Жовтнева революція лише посилила ці явища. За таких обставин багато у кого виникла спокуса сказати протилежне до тези Герцля. Багато хто стверджував, що «українське питання не є національним чи політичним; ідеться про класове чи селянське питання, яке можна розв'язати земельними реформами, а не створенням незалежної держави».

Хоча українське питання не вдалося звести лише до соціального виміру, у 1917–1918 рр. дилема «соціальне проти національного» вже відігравала ключову роль у польсько-українських відносинах на українських землях. Під час кампанії 1920 р. її вага лише зросла[9].

Не покращували становища і згадувані ідеологічні упередження та погляди, які сформувалися задовго до 1917 р. Вони відігравали певну роль в українській внутрішній політиці й після 1917 р. і впливали не лише на те, як українські лідери сприймали «капіталістів» і «землевласників» інших національностей, а й на їхнє ставлення до української «буржуазії». Вони також прямо впливали на те, які саме землі українські лідери вважали українськими. Звісно, це суто теоретичне питання, яке до того ж не стосується українсько-польських відносин, проте часом замислюєшся, чи не повелося б київським українським державотворцям краще, якби вони від початку зосередилися на питомо українських землях і приділяли менше уваги східним і південним територіям, де селянство було переважно українське, проте українська присутність у містах і промисловості була мінімальною? (І чи не уможливила б така стриманість укладення договору з росіянами – більшовиками чи білими?)

Поза сумнівами, лише ідеологічним фанатизмом і етнографічним детермінізмом можна пояснити прагнення української делегації у Брест-Литовську вибити для України Холмську губернію, коли майбутнє столиці, Києва, було під питанням. Ледве чи вдасться встановити напевно, чи гнучкіша позиція у польсько-українських територіальних суперечках у лютому

[9] Wandycz Piotr S. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20 // Wandycz Piotr S. Polska a zagranica. – Paris : Instytut Literacki, 1986. – С. 18–39.

1918 р. зменшила б польську безкомпромісність щодо Галичини у листопаді 1918 р. Втім, немає сумнівів, що Холмське питання отруїло стосунки між двома націями і, зрештою, зашкодило українській стороні.

Навряд чи українці могли якось вплинути на позицію Дмовського щодо Східної Галичини, вповні розкриту у книзі «Polityka polska i odbudowanie państwa»[10]. (Ще промовистіше про його ставлення до історичного польського етнічного спадку свідчить його трактування Литви).

Трошки аргументованішою є теза, що Пілсудський не вважав за необхідне анексувати всю Східну Галичину, хоча Львів, схоже, він таки хотів залишити Польщі. Позаяк Варшавою керував Пілсудський, а не Дмовський, тому існувала теоретична можливість компромісу, яка гарантувала б українцям бодай частину Східної Галичини[11].

Оскільки укладення угоди залежало від того, чи готові були українці йти на компроміси, такому розв'язанню стала на заваді відсутність єдиного українського національного уряду, який керував би і західним, тобто польським, і східним, себто російським, «фронтами»[12]. Великою історичною бідою українців було те, що та частина їхньої етнічної території, яка найдалі просунулася у соціальному, політичному та культурному розвитку, а отже, мала найкращі шанси на успішне самоврядування й могла підтримати українців, яким пощастило менше, у відкиданні російських територіальних зазіхань, не мала змоги долучитися до української боротьби проти Росії. (Звісно, користь від аналогій і порівнянь доволі обмежена, проте чи вижила б Фінляндія як незалежна від Росії держава у 1917–1918 рр., якби Швеція вила повернути землі, втрачені лише у 1809 р., або хоч намагалася лише

[10] Dmowski Roman. Polityka polska i odbudowanie państwa. – Wyd. II – Warszawa : Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1926. – С. 398.

[11] Wandycz. Z zagadnień. – С. 20.

[12] Лисяк-Рудницький стверджує, що «відкинення пропозицій Бартелемі [28 лютого 1919 р.] про перемір'я з західноукраїнським урядом було поспішним, якщо не прямо самогубним, вчинком (Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе / за ред. Франка Сисина. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 103). Чи вчинив би київський уряд «розважливіше»?

уточнити фінсько-шведський кордон?) Це передусім стосується кампанії 1920 р., проте, якби події навесні 1919 р. розгорталися інакше, та кампанія могла б і не знадобитися[13].

Події 1918–1923 рр. не принесли стабільного розв'язання польсько-українських відносин; у 1938 р. вони були не кращі, ніж у 1918 р. Під час Другої світової війни конфлікт між цими народами повторився. Однак усупереч відомій тезі Маркса, те, що колись було трагедією, повторилося не як фарс, а як іще більша трагедія.

[13] Після того, як Польща окупувала Східну Галичину, Петлюра чи Пілсудський вже не зуміли б нічого змінити. Як писав у листі до Євстахія Сапєги від 25 вересня 1919 р. Владислав Скшиньський, «Ми не можемо вести переговори з Петлюрою, який не віддає Східну Галичину, а Петлюра, який її віддає, втрачає довіру трьох чвертей власного війська»/ (Цит. за: Tomaszewski Jerzy. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Między Polską etniczną a historyczną / Wrzesiński (ed.). – С. 110).

КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНИ: ВІД ПРОСТОРУ ІДЕНТИЧНОСТІ ДО ПРОСТОРУ РІШЕНЬ

(2008)

Майже сорок років тому Франк Сисин видав статтю «Нестор Махно й українська революція», у якій доводив, що у 1917–1918 рр. відбулася «революція у сприйнятті», важливіша за політичні події, які ми зазвичай пов’язуємо з тим періодом:

> Революція полягала у тому, що було визнано існування територіальної одиниці з доволі чітко окресленими кордонами під назвою «Україна», мешканці якої вважали себе «українцями». Це була справжня революція у сприйнятті, яка спричинила загальне визнання окремішності української нації. Навіть росіяни та поляки, які доти вважали українців лише частиною своїх націй, зрештою прийняли цей погляд.
>
> Сисин веде далі: попри те, що рівень національної свідомості українського населення до 1917 р. був сумнівним, а «існування української нації ставили під сумнів не лише росіяни, а й «малороси» – «українці, які вважали себе малоросійською гілкою «загальноросійської нації», у 1920-і рр. поняття «Україна» й «українці» стали майже загальновизнаними»[1].

[1] Sysyn Frank. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917 –1921: A Study in Revolution / Taras Hunczak, ed. – Cambridge, Mass. : Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. – С. 271–304, цит.: С. 277–278. Іван Лисяк-Рудницький також вказував, що до 1917 р. в українському суспільстві точилася боротьба лише між двома інтелектуально-політичними течіями: одна, «малоросійська», виступала за «поглиблення та закріплення єдности з Москвою», а «свідоме українство», за його словами, «прагнуло до збереження та віднови української самобутности». Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе /за ред. Франка Сисина. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 190. Проте Лисяк-Рудницький також дово-

Сисинове нагадування, що на 1918 р. в Україні мешкали не лише українці та росіяни, а й «малороси», схоже, засвідчує, що перехід від історичної «Малоросії» до сучасної України був складним і тривалим. Історична Малоросія – утворення, яке сучасні історики зазвичай називають «Гетьманатом» – перестала існувати у 1780-і рр. Проте навіть тоді, коли Російська імперія знищувала давні інститути й уряди, у певних представників еліти Гетьманату вже зародилася мрія про Україну, до якої увійшли б не лише землі Малоросії, а й інші території. Науковці зазвичай сходяться на тому, що ідея більшої за Малоросію сучасної України належить або останньому поколінню автономної Малоросії, або їхнім прямим нащадкам. Чи не можемо ми уточнити, коли й де зародилася ця ідея?

Виникнення модерних європейських націй було складним, багатовимірним процесом – і не лише у «Центральній» чи «Східній» Європі. Теза, висунута Крістофером Даґеном щодо Італії в книжці «Сила долі: історії Італії з 1796 р.», стосується й інших прикладів, зокрема українського: «Випущена у 1790-і рр. з пляшки концепція, що «народ» складає націю, територія якої мусить збігатися з територією держави, виявилася потужним джином. Стосовно Італії імператив єдності міг давати свободу, проте міг нести й руйнування чи насильство»[2]. Історію інших країн, зокрема й України, можна розглядати крізь таку ж призму. За словами Адріана Літлтона, також історика Італії, Даґен «досліджує історію національної ідеї, деіснування Італії сприймає не як даність, а як проблему»[3].

Однак привертання уваги до певних закономірностей чи подібностей у формуванні модерних націй не передбачає за-

див, що українська національна свідомість існувала й до 1917 р. – «у зародковому стані, в постаті «південноросійського» регіонального або «територіального патріотизму»: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе /за ред. Франка Сисина. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 147.

[2] Duggan Christopher. The Force of Destiny: A History of Italy since 1796. – London: Allen Lane, 2006. – C. XX. Заголовок книжки Даґена запозичений від Верді (опера «Сила долі», *La Forza del Distino*),.

[3] Lyttelton Adrian. Citizens of the Sponge. – Times Literary Supplement, June 6, 2008. – C. 7 (рецензія на: Duggan Christopher. The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796).

перечення чи применшення важливості особливостей кожного конкретного прикладу, зокрема й українського. Наш нарис спиратиметься на вимушено неповну вибірку праць істориків модерної України; ми спробуємо співвіднести їхній доробок із концепціями дослідників націй і націоналізму, сподіваючись, що це спонукало б інших науковців увести український приклад до порівняльного міжнародного контексту. Окрім усього іншого, націєтворення пов'язане з постанням сучасної стандартизованої мови та літератури, проте до мови я звернуся лише побіжно, а література лишиться поза цією статтею[4]. Натомість я звернуся до таких двох проблем: по-перше, до політичного значення домодерної історії нації за модерної доби, а, по-друге, до розвитку нового «простору ідентичності», тобто до «картографування» національної території.

Загальновизнано, що національні «пробудження» чи «відродження» неодмінно включають творення національної історії. Аби довести, що їхній народ справді є нацією, «будителі» відчувають обов'язок утвердити *національне* минуле. Вони демонстративно відкидають статус «неісторичної» нації. Утім, і мапа, і писання історії є передчуттям майбутніх політичних реалій. Історія нації, що пробуджується, за самою своєю природою є критикою нинішнього браку незалежності. Можна піти далі і припустити, що в такому разі історик є не лише, за словами лорда Актона, «політиком, погляд якого звернений у минуле»[5], а й політиком, погляд якого звернений у *майбутнє*.

Щоб розвинути й підтвердити тезу, що писання історії часом відіграє революційну чи підривну роль, звернімося до Франка Герна:

> Передумовою революції є наявність набору критичних категорій, завдяки яким народ може дискредитувати чинний режим, легітимізувати опір та опозицію до існуючої влади й передбачувати майбутній альтернативний лад.

---

[4] Зв'язок літератури та українського модерного націєтворення я обговорюю у «Видавай або пропадай: тексти і народи».

[5] Acton John Emerich Edward Dalberg, First Baron Acton. Inaugural Lecture on the Study of History // Essays on Freedom and Power. – London : Thames and Hudson, 1956. – С. 46.

> …Минуле, яке пам'ятають революціонери, не є об'єктивним описом історичних фактов, а радше їхньою творчою реконструкцією…
>
> Тож образи майбутнього викликають не заперечення теперішнього, а його реструктурування відповідно до організаційних принципів, заданих ідеалізованим образом минулого. Отже, майбутнє суспільство, яке «має бути», становить синтез міфічного минулого з тими елементами нинішнього суспільства, які необхідні для створення «доброго життя»[6].

Найвідоміше у Центрально-Східній Європі визнання, що національна історія є способом переосмислити *status quo* й уможливити бодай ідею іншого майбутнього, належить перу «батька чеської нації» Франтішека Палацького (який заслужив цей титул, довівши у своєму фундаментальному історичному нарисі, що чеська нація існувала щонайменше за тисячу років до нього). У 1867 р., коли Габсбурзька монархія перетворювалася на Австро-Угорську імперію, а чехи були вкрай розчаровані тим, що Відень не надав їм ширшої автономії, Палацький сказав: «Ми були до Австрії – і ми будемо після Австрії». Усі розуміли, про що саме Палацькому йшлося. Понад 30 років потому, у 1899 р., майбутній засновник Чехословаччини Томаш Масарик писав іншому чеському політикові: «А головне: тебе непокоїть Австрія! А мене – ні. Палацький писав: «Ми були до Австрії – ми будемо й після Австрії». Для нього це було лише гасло – а я хочу, щоб це стало правдою. (І таке трапляється)»[7].

---

[6] Hearn Frank. Remembrance and Critique: The Uses of the Past for Discrediting the Present and Anticipating the Future. – Politics and Society 1975. – V 5. – N 2. – С. 202–227, цит. С. 201. Проте не лише націоналісти підтримували свою політичну програму посиланням на давнє минуле: Карл Маркс визнавав, що «"пробудження загиблих" у революціях прославляло нову боротьбу, а не пародіювало стару». Цит. за: *Harvey David.* The Condition of Postmodernity. – Oxford : Blackwell, 1992. – С. 108.

[7] Цит. за: Szporluk Roman. The Political Thought of Thomas G. Masaryk. – Boulder, Colo. : East European Monographs, 1981. – С. 110. З Масариком порівняно й Михайла Грушевського, цього «українського Палацького». Див.: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с.

Отже, яку роль писання історії відіграло у тій «революції сприйняття», яка, на думку Сисина, відбулась у 1917 – 1918 рр.? Чи українські автори, які начебто описували те, що відбулося, насправді критикували теперішнє та мріяли про інше майбутнє?

В одному зі своїх нарисів, присвячених українському «національному відродженню» початку XIX ст., Сисин нагадав нам, що тексти про минуле виконували політичну функцію, підтримуючи національних «будителів»:

> У 1840–1850- ті було надруковано козацькі літописи/історії кінця XVIII ст. […] На відміну від численних джерел XVII ст. від московського уряду чи польської шляхти, що їх друкували у XIX ст., українських джерел збереглося небагато […] Діячам українського відродження хотілося почути звіти про минуле власною мовою, й вони знайшли це в «Історії русів» та раніших козацьких літописах. Те, що вони віднаходили тексти, які збереглися, переходячи з рук у руки, лише додавало цим джерелам авторитету серед романтиків. Принаймні діячі-популісти могли прочитувати їх як відповідники народного голосу, що чувся в історичних піснях і думах[8].

Для того, щоб «реструктурувати теперішнє» та сформулювати, «яким суспільство має бути», українські «відроджувачі» та «будителі» повинні були спершу подолати спадок світу «Теології», «Монархії» та «Аґрарії». Бенедикт Андерсон пов'язує розвиток модерних націй із занепадом того, що ми називаємо світом «Теології» та «Монархії»: «[треба] спробувати збагнути націоналізм, зіставляючи його з […] масштабними культурними системами, які йому передували, і з яких – та всупереч яким – він і народився. […] Ідеться про культурні системи […] *релігійної спільноти* та *династичної держави*. Обидві за часів розквіту сприймалися як самозрозумілі й очевидні, подібно до того, як національність сьогодні»[9]. Андерсон наголошує на глибокій

[8] Sysyn Frank E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity. – Harvard Ukrainian Studies. 1900. – Vol. 14. – N. 3–4. – С. 605.

[9] Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – С. 29.

різниці між світосприйняттям людей у домодерному часі та в Новому часі: «Нині, мабуть, нелегко уявити себе у світі, в якому династична держава була для переважної більшості єдиною мислимою «політичною» системою. Адже за своєю фундаментальною суттю «серйозна» монархія докорінно відрізняється від усіх сучасних концепцій політичного життя. Монархія все зосереджує навколо верховного центру. Свою легітимність вона одержує від божества, а не від населення, яке, зрештою складається з підлеглих, а не з громадян»[10]. Поняття Монархії й Теології я запозичую в Андерсона, а Аґрарії – в Ернеста Ґелнера, який пов'язав зростання важливості націй та зародження націоналізму з переходом від «Аґрарії», за якої переважна більшість населення мешкала на селі і працювала в сільському господарстві, до «Індустрії»[11].

Подолання «Теології» в українському варіанті означало згладження великого поділу між православними й уніатами. Сисин вказує, що у XVIII ст. греко-католицьку церкву було «значною мірою латинізовано й полонізовано», й вона «стала, як сподівалися певні діячі у XVI ст., інструментом прив'язування українців і білорусів до Речі Посполитої»[12].

Однак у Речі Посполитій греко-католицька церква була не лише одним зі стовпів, на яких тримався давній світ «Теології». Наприкінці XVIII ст., тобто на початку Нового часу, коли у Франції й Америці відбулися революції, а в Німеччині й Італії зародилися модерні національні рухи, греко-католицька церква почала брати активну участь у польському реформістському русі, за реформи намагаючись перетворити суспільство домодерної доби, в якому правила шляхта, на модерну *польську* націю. Оскільки реформатори хотіли, щоб до нової польської на-

---

[10] Андерсон Б. Уявлені спільноти. – С. 36.

[11] Gellner Ernest. Thought and Change. – (London : Weidenfeld and Nicolson, 1964. – С. 171. Ґелнерову теорію націоналізму й те, наскільки вона застосовна до Східної Європи, я аналізував у двох статтях, поміщених у цій книжці.

[12] Sysyn Frank E. The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The Sixteenth and Seventeenth Centuries. // Serhiy,Plokhy, Frank E. Sysyn. Religion and Nation in Modern Ukraine. – Edmonton and Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. – С. 18–19. .

ції увійшли люди з усіх соціальних прошарків і конфесій, вони докладали зусиль, аби залучити уніатів. Зі свого боку, уніатські єпископи та нижче духовенство підтримали польських реформаторів. Їхню підтримку було визнано й винагороджено: незабаром по смерті глави уніатської церкви у Речі Посполитій Ясона Смоґожевського «у звіті депутації (спеціального комітету у Сеймі) прославляли як польського національного героя, котрий демонструє досконале поєднання «патріотичної відданості та релігійної ревності»[13].

Підручники та інші нариси з української історії зазвичай згадують, що після 1772 р. у Відні було відкрито греко-католицьку церкву. Втім, вони зазвичай замовчують, що 1781 року у присутності короля, який був одним із бенефакторів, будівництво уніатської церкви почалося й у Варшаві[14]. Пояснення просте: уніати у межах давніх кордонів Речі Посполитої були поляками. (У Києві церкву цієї конфесії збудовано більш ніж на двісті років пізніше, ніж у Відні та Варшаві). Зайве повторювати, що не всі етнічні українці чи білоруси Речі Посполитої прийняли унію з Римом, а на Правобережжі розгорнувся кривавий конфлікт – релігійна війна між носіями тієї самої мови і, як ми бачимо зараз, тієї самої національності.

Незважаючи на те, що православні українці та білоруси Речі Посполитої, не прийняли унію, вважався сумісним з польським патріотизмом, на територіях, здобутих у 1772 р. Віднем, уніати (яких тоді стали називати греко-католиками) стали найвідданішими підданими «Монархії». Їхня відданість посилилася після того, як цісар започаткував власну «революцію згори» й запропонував їм відповідне місце та краще життя за нового ладу[15]. им

[13] Wolff Larry The Uniate Church and Partitions of Poland: Religious Survival in an Age of Enlightened Absolutism. – Harvard Ukrainian Studies. – 2002–2003. – Vol. 26. – N 1–4. – С. 184.

[14] Wolff Larry. The Uniate Church and the Partitions of Poland. – C. 180. Серед польських патріотів, які підтримали повстання Тадеуша Костюшка у 1794 р., варто згадати уніатського холмського єпископа Порфирійя Важинського.

[15] Wolff Larry. Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland. – Slavic Review. – Vol. 63. – N 4 Winter 2004. – C. 818–840. «1780-і стали переворотом для всієї території Габ-

часом ті галицькі греко-католики, які були готові прийняти концепцію модерної нації, продовжували долучатися до *польської* справи не лише після 1772 р., а й багато років після 1795 р.

Хоча уніати, відтепер греко-католики, не надто переймалися Гетьманатом чи Малоросією, деяким полякам ці землі були небайдужі. Після 1795 р. деякі борці за польську незалежність не лише визнавали існування так званої козацької країни, а і вважали козацьку націю союзником у боротьбі проти царя. Серед них варто згадати Юзефа Павліковського, близького союзника Тадеуша Костюшка. У 1800 р. Павліковський видав брошуру під назвою «Чи можуть поляки самостійно вибороти незалежність?». У його ментальній мапі зе́млі, які лежали на захід від польського кордону до поділів, були польськими; за його словами, всі знають, що Смоленськ і Київ (утрачений поляками у 1667 р.) є «давніми польськими володіннями». Проте він визнавав, що для того, аби польська боротьба за незалежність завершилася успішно, слід було створити ширшу міжнародну коаліцію поневолених народів – інакше кажучи, тих, які у XX ст. англійською назвали «captive nations». Серед можливих союзників Польщі Павліковський згадує козацьку націю за Дніпром, тобто Малоросію[16].

сбурзької монархії через кампанію Йосифа за революційний просвічений абсолютизм, який потім назвуть йосифізмом: він спонукав адміністративний централізм під контролем Відня, державний контроль над релігійним життям, визнання релігійної терпимості, послаблення цензури, часткове обмеження кріпацтва через правовий захист селян і наступ на привілеї дворянства» (там само. – С. 822).

[16] Pawlikowski Józef. Can the Poles Attain Their Independence? // The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859–1870 / Bela K. Kiraly, ed. – New York : Brooklyn College Press, distr. by Columbia University Press, 1984. – С. 593. Польський оригінал: Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość / ed. Emanuel Halicz. – Warsaw: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – С. 89. Анджей Новак твердить, що ідея міжнаціонального союзу перетривала у польській політичній традиції в еміграції, де серед її важливих прихильників варто згадати князя Адама Чарторийського (1770–1861): Nowak Andrzej. Jak rozbić Rosyjskie Imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921). – Kraków : Arcana, 1999. (Друге доповнене видання). .

«Територія в історії не є лише фоном», – писав Чарльз С. Маєр. Українського прикладу це узагальнення також стосується. Як зауважує Сисин та інші історики, щоб українці після Першої світової війни зуміли стати модерною нацією, їм слід було сформувати те, що творить власний «простір ідентичності – одиницю, яка творить географію приналежності». Для цього вони повинні були окреслити мапу своєї уявної батьківщини – місця, де жили б українці, згуртовані критеріями на зразок спільної мови й історії. Їхня нова історія мала пояснити, чому, попри всі трагічні конфлікти в минулому, бути українцем було важливіше, ніж католиком чи православним. Лише після того як рішили стати українцями, вони могли взятися за завдання перетворити український простір тотожності у те, що Маєр називає «простором рішень» – «територією», яка забезпечує фізичну, економічну та культурну безпеку, тобто самостійну державу»[17].

Немає жодних свідчень про те, що православна еліта Малоросії зацікавилася першим поділом Польщі попри те, що через нього етнічні українці історичної Русі опинилися під Віднем, і те, що православна еліта стала вважати уніатів Речі Посполитої своїми співвітчизниками. Ми також не знаємо, чи нові піддані Відня, львівські греко-католики та їхні побратими по вірі з Поділля чи Волині, які лишилися підданими Речі Посполитої, – цікавилися чи переймалися поваленням Гетьманату або знищенням Січі. Українцям по обидва боки кордону лише кількома поколіннями потому вдалося включити ці події до *спільної* національної історії й розмістити Київ, Харків і Львів в одному «просторі ідентичності» на ментальній мапі.

Мапу зазвичай інтерпретують як «наукову абстракцію реальності», за словами Тонгчая Вінічакула. Проте він додає, що за створенні Сіаму «мапа визначала майбутню просторову реальність, а не навпаки. […] замість того, щоб наслідувати модель чогось, що вона мала б репрезентувати, мапа сама була такою

---

[17] Maier Charles S. Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. – American Historical Review. – 2000. – N 105. – C. 816.

моделлю…»[18]. Отже, можемо додати до аргументу Герна, що мапи часом виконують ту ж функцію, яку виконує писання історії: вони створюють картину майбутнього, оприявнюють країну задовго до того, як вона з'явиться на політичній мапі. Спираючись на таке розуміння картографії, Бенедикт Андерсон, який цитував Тонгчая в «Уявлених спільнотах», писав про «перепис населення, карту й музей як інституції влади[19].

Коли вигнанець-борець за польську незалежність шукав союзників проти Росії, Козацька держава – але ще не Україна! – була на його мапі. Проте чи були наприкінці XVIII ст. люди – байдуже, українці чи представники інших націй, які б уже уявляли мапу *сучасної* України, першу мапу українського простору ідентичності, що стала б моделлю для тих, хто згодом намагався створити модерну українську націю із власним «простором прийняття рішень», себто державою?

Хто ж першим здолав географічні кордони Малоросії та, бодай у підтексті, надав політичного значення етнолінгвістичній групі, тим самим накресливши нову мапу України й підпорядкувавши релігійну мапу новій етнополітичній одиниці? Сучасні дослідники постання модерної України досі не зійшлися на спільній думці з цього приводу. Особисто мені видається, що першу ментальну мапу, подібну до сучасної України, віднаходимо у «Топографическом описании Харьковскаго наместничества», виданому в Москві у 1788 р. (Наскільки репрезентативною щодо тогочасних поглядів є ця книжка, можуть сказати фахівці

[18] Winichakul Thongchai. Siam Mapped: A History of the Geo-Body of Siam. – С. 310, цит. за: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – С. 215.

[19] Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – С. 199. Дослідження функціонування мов як «інститутів влади» стосовно України та її сусідів див. у: Seegel Steven J. Beauplan's Prism: Represented Contact Zones and Nineteenth-Century Mapping Practices in Ukraine // Rebounding Identities: The Politics of Identity in Russia and Ukraine / ed. Dominique Arel and Blair A. Ruble. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2006. – С. 151–180.

з того періоду). В «Описании...» є й розділ, присвячений історії: науковці традиційно приписують його Івану Переверзєву. Особливо цікаво, які саме історичні відомості автор вважав за необхідне подати у книзі про Харківське намісництво[20].

По-перше, «Описание...» ввело історію Харківщини до контексту «Південноросійської» історії (що в цьому разі було синонімом до історії Київської Русі). При цьому «непівденні» частини Київської Русі – нинішні території Росії та Білорусі – виключено з огляду. (Між іншим, жоден зі згаданих у цій статті діячів XVIII ст. – ані з Малоросії, ані з Речі Посполитої – не цікавився ідентичністю білорусів). Читач дізнавався, що Південна Росія складається з «области одного Славено-Российского племени», і що на час написання тексту ці землі належали трьом державам – Росії, Польщі й «Австрійському Дому», тобто Австрійській імперії.

«Колишнім Київським князівством або Південною Росією ми називаємо області одного Славено-Російського племені, які зараз належать трьом державам:

1) Росії – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське, Катеринославське намісництва, частина Курського та частина Воронезького;

2) Польщі – Волинь, Поділля та Польська Україна [*sic*];

3) Австрійському Дому – князівства Галіції та Лодомерії в Чермній або Червоній Русі, які відійшли до Угорщини у 1772 р.»[21].

На думку автора, мешканці Півдня, яких він називає «русинами» (на початку розділу він згадує, що цю назву впровадили поляки), з 1340 до 1650 р. «служили Польщі», й тому трохи

---

[20] У цьому контексті див.: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / ред. В. О. Пірко й О. І. Гуржій. – Київ: Наукова думка, 1991. Це – передрук трьох «Описів» Харківського намісництва (1785, 1787 і 1788 рр.). Процитовані тут уривки вперше надруковано у виданні 1788 р. Про Переверзєва див. у: Пірко В. О. Іван Опанасович Переверзєв і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва». – Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2001.– № 3. – С. 39–51.

[21] Описи Харківського намісництва. – С. 17. Схоже, автор вважав, що Галіція та Лодомерія увійшли до Угорщини (що було офіційним поясненням участі Відня у поділі 1772 р.), а не опинилися під Віднем безпосередньо.

відрізняються від мешканців Півночі: «Це доленосне відділення Південної Русі від Північної, або Великоросії, так змінило її мешканців, ніби з'явилася якась іноплемінна нація; з неї постав малоросійський, український діалект як удільна мова славенського племені»[22].

Попри всі відмінності, автор пише, що мешканців Південної Росії об'єднує пошана до Києва.

> Мешканці Південної Росії, яких між собою розділяє відстань, різні уряди, відмінності в адміністративних системах і громадських традиціях, мова, а подекуди й релігії (Унія), привертають увагу освіченого спостерігача. Коли вони збираються на поклоніння до Києва зі Сходу (з Волги та Дону) і Заходу (Галіції та Лодомерії), а також із ближчих до Києва місць, вони сприймають одне одного не як людей, які говорять різними мовами, а як членів одного племені, нехай дехто й різниться мовою та поведінкою, що дивує обидві сторони. Втім, ці розпорошені одноземці досі зберігають синівську повагу до матері їхніх давніх осель, міста Києва[23].

Харківщина, відома як «Слобідська Україна», здавна підтримувала близькі зв'язки з Києвом та Гетьманатом у царині освіти та церковних справ; люди регулярно мандрували в обох напрямах. Отже, хоча вона й не належала до малоросійського «простору прийняття рішень», однак увійшла до нового *україн-*

---

[22] Там само. – С. 19.

[23] Там само. – С. 18. Оскільки автор називає «Південною Росією» землі, які сучасний читач пов'язує з українськими територіями, зазначимо, що, на думку Кравченка, на той час прикметник «російський» часто був синонімом до «східнослов'янського» (Кравченко В. В. Нариси з історії та історіографії епохи національного Відродження. – Харків: Основа, 1996. – С. 35–36). Проте «карта» Південної Росії Переверзєва перемогла не одразу. В аналізі поглядів на українську історію/географію українських «побратимів» і російських «мандрівників» початку XIX ст. Олексій Толочко нагадує: «Території, які ми зараз називаємо Україною, на початку XIX ст. так ще не називали» (Fellows and Travelers: Thinking about Ukrainian History in the Early Nineteenth Century // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian historiography / Georgii Kasianov and Philipp Ther, eds. – Budapest : Central European University Press, 2008. – С. 165.

ського «простору ідентичності». Харківське намісництво стало частиною «Південної Росії», до якої, за «Описанием...», входили землі, які перебували під польською, габсбурзькою та російською владою. Цей факт спокушує сказати, що Харківщина стала першим краєм, який Україна «анексувала» так успішно, що в майбутньому її навіть називатимуть частиною історичної Малоросії. (Найвідомішим прикладом цієї помилки є «Ukraina irredenta» Юліана Бачинського, видана у 1895 р.).

Висновки

Цей опис географії та історії Харківщини революційний одразу на кількох рівнях. По-перше, він стверджує, що Південна Росія відрізняється від Північної, тобто Великоросії, оскільки мала інше минуле (три століття з Польщею), й тому розвинула власну слов'янську мову. По-друге, він вказує, що Південна Росія складається з території давнього Київського князівства, а, отже, вона більша, ніж Малоросія, бо до неї входить Харківщина та підавстрійські чи підпольські землі. Однак автор чітко вказує, що населення Південної Росії складає єдину націю, попри розбіжності у мові чи поділ на православних та уніатів (що особливо вражає у тексті 1780-х рр.).

Ці ідеї суттєво випередили свій час. Навряд чи у Львові 1780-х рр. (чи навіть до 1830-х рр.) знайшовся б хтось, хто включив би Львів до одного простору ідентичності з Харковом або Черніговом, виключивши з цього простору Варшаву чи Відень. Утім, це були не лише утопічні міркування: у 1918–1919 рр. греко-католики, які стали українцями, виступили проти Польщі, стверджуючи, цілком у дусі харківського «Описания», що Київ справді є їхньою столицею. (Марк фон Гаген указав, що, атакуючи Галичину у 1914 р. й розпочавши війну з українським «сепаратизмом» через переслідування греко-католиків, Російська імперія засвідчувала свою відданість світові Теології[24]).

[24] Hagen Mark von. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle : University of Washington Press, 2007.

Подолання спадку старого світу «Аґрарії» далося будівникам української нації складніше, ніж міжконфесійна інтеграція. На зламі століть абсолютну більшість українців у Російській імперії складали неписьменні селяни[25]. До 1917 р. стан речей не встиг суттєво покращитися, що й мало свої наслідки, як указує Сисин та інші автори у збірці «The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution».

Попри це, підтвердження тези Сисина про «революцію у сприйнятті» віднаходимо у Леніновому підході до української проблеми під час революції та громадянської війни. Немає жодних сумнівів у тому, що він сприймав український націоналізм всерйоз; аби боротися проти незалежної України, йому треба було створити власну альтернативну Україну – Українську РСР. Він включив до неї території, які Тимчасовий уряд демократичної Росії не визнавав українськими – зокрема Харківщину, Одеську область і Донбас, які були українськими за етнічним критерієм, проте до історичної Малоросії не належали[26]. У 1970-х рр. Іван Лисяк-Рудницький писав, що номінальна державність Української РСР є «абсолютним міфом, створеним задля вигоди правителів», проте цей міф набрав сили, коли «увійшов у свідомість народу». Отже, Лисяк-Рудницький поділяв

[25] Bohdan Krawchenko. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – New York : St. Martin’s Press, 1985. – С. 23: «За переписом 1897 р., читати вміли 18% українського населення, що на 5% менше, ніж у європейській частині Росії. 13% українців були письменні. У селах неграмотність домінувала – від 91 до 96% залежно від області».

[26] Bilinsky Yaroslav The Communist Take-Over of the Ukraine. // Hunczak. Ukraine. – С. 102–127. Про погляди Леніна на Україну у зв’язку з його концепцією російської нації див.: Szporluk Roman. Lenin, ‘Great Russia’, and Ukraine // Rus’ Writ Large: Languages, Histories, Cultures: Essays Presented in Honor of Michael S. Flier on His Sixty-Fifth Birthday / ed. Harvey Goldblatt and Nancy Shields Kollmann. –, Harvard Ukrainian Studies. – 2006. – V. – 28. – N 1–4. – С. 245–260. Ширший огляд див. у: Eley Geoff. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – 2nd ed. / ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj. – Edmonton Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990, – С. 205–246.

думку Сисина про те, що українська революція була успішною. Він писав, немов у воду дивився: «Хитрі маніпулятори можуть одного дня опинитися у становищі чарівника, нездатного впоратися з духом, якого сам викликав»[27].

[27] Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе / за ред. Франка Сисина. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 460–461. У тій же статті Лисяк-Рудницький зазначає, що Сталін, «який вчинив невимовні злочини проти українського народу», єдиний серед політичних лідерів під час Другої світової війни «виявив найбільше зрозуміння потенціалу української проблеми. Саме заради України, а не Росії, Сталін домігся приєднання величезних територій на захід від кордону, що існував до 1939 р., таким чином розширивши СРСР до Центральної Європи та Наддунайської долини» (там само. – С. 462). Напевно, автор «Описания...» його зрозумів би. Павліковський був би шокований, проте, мабуть, згодом і він також би визнав, що події 1991 р. були б неможливі без подій 1939–1945 рр.

ВИДАВАЙ АБО ПРОПАДАЙ: ТЕКСТИ ТА НАРОДИ

(2009)

Декому може видатися недоречною думка, що тексти до певної міри створюють народи.

Адріан Гестінґс

Німецький письменник і мислитель Йоган Ґотфрід Гердер (1744–1803) писав, що «поет – це творець народу; він дав йому світ для роздумів і володіє його душею»[1]. Ця думка, яку потім розвивали й аналізували безліч інших авторів, стала наріжним каменем сучасного націоналізму. На зміну давньому світові «Монархії», «Теології» й «Аґрарії» прийшла інша візія майбутнього, що спиралася на нове розуміння народу (*Volk*), мови та національної культури.

У важливій праці «Уявлені спільноти» Бенедикт Андерсон зауважив, що з розквітом філологічних досліджень «старі сакральні мови – латина, грецька і староєврейська – були змушені ділити свій онтологічний статус із різношерстою плебейською юрбою розмовних суперниць... Якщо всі мови відтепер мали спільний світський статус, усі вони, у принципі, заслуговували на те, щоб їх вивчали й ними захоплювалися. Тільки хто мав це робити? За логікою, якщо вже жодна з них не належала Богу, нові їхні власники: носії цих мов, а, отже, й читачі». Першорядною проблемою стало перетворення народної мови на писану,

[1] Ця фраза Гердера вперше згадується у «Віко та Гердер» Ісаї Берліна. Її процитовано у: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – С. 166. Гердер також казав: «Ми живемо у світі, який створюємо собі самі».

аби вона змогла вийти на ринок, який Андерсон називає «капіталістичним друкарством»[2].

Його підтримує Адріан Гестінґс, указуючи, що «етноси природно перетворюються на націю чи інтеґральний елемент нації, коли їхній розмовний діалект переходить від усного до писемного вжитку […] Варто розмовному діалекту певного етносу перетворитися на мову широкого жвавого літературного процесу, Рубікон на шляху до нації перейдено. Якщо ж цього не станеться – а більшість діалектів цю перешкоду не долають – перетворення на націю майже напевне не відбудеться»[3].

Михайло Грушевський визнавав важливість етнографії й романтичного концепту «народності», підтверджуючи «невід'ємне право українства бути об'єктом уваги та досліджень, і не лише українцями, а й усіма освіченими людьми, які визнають цінність і важливість народності». Отже, етнографія легітимізувала право українців на розвиток національної культури[4].

Чи можна застосувати тезу Гестінґса про тексти та народи й до українського прикладу? Чи «створили» «тексти» сучасну українську націю і якщо так, то які саме, ким написані й коли? Чи долучилися «тексти» до створення сучасної України і якщо так, то наскільки?

---

[2] Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – С. 95.

[3] Hastings Adrian. The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – С. 12. Див. також: «…етноси природно перетворюються на нації чи невід'ємні елементи націй, коли їхні розмовні діалекти переходять від усного до писемного вжитку» (там само). «Коли література, писана діалектом, стає популярною […] вона поступово перетворює носіїв діалекту з етносу на націю» (там само. – С. 20).

[4] Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем / ред. Ф.К. Волков и др. – СПб.: Общественная Польза, 1914. – Т.1, п. 1. – С. 15. ІІ. Колесник (в: Українська культура та історіографія: історія ментальностей» // Український історичний журнал. 2002. – №1. – С. 35) схвально процитував заувагу Грушевського про те, що протягом майже цілого XIX ст. етнографія була «бойовою наукою».

Усі сходяться на тому, що сучасна українська література починається з видання «Енеїди» Івана Котляревського у 1798 р. Згадавши румунський, російський, чеський, угорський і болгарський приклади, Бенедикт Андерсон звертається й до української історії: «у XVIII ст. українську (малоросійську) мову зневажливо толерували як мову гречкосіїв. Але 1798 року Іван Котляревський написав свою «Енеїду», надзвичайно популярну сатиричну поему з українського побуту»[5].

У цьому нарисі автор розглядає «Енеїду» в політичному контексті, а не на тлі історії літератури і припускає, що до аналізу життя і творчості Котляревського варто залучати не лише українську історію, а й східноєвропейську чи європейську історію загалом.

Варто враховувати загальну інтелектуальну атмосферу доби, тогочасну віру в те, що націю визначає її мова, а держава мусить бути національною. Розвиток нової української літератури був симптомом постання модерної української ідентичності, а, отже, позначав розрив зі старою Україною, відомою як Малоросія. Рішення творити літературу мовою, яка відрізнялася від офіційно визнаної й підтримуваної державою, було політичним. Це був перший крок на шляху до порушення *status quo* – навіть якщо ті, хто цей крок зробив, не розуміли його політичної ваги.

Історики модерної Європи сходяться на тому, що «нація – це *інтерактивний* процес, у якому беруть участь етнос, держава і суспільство» (цитую тут показового Джорджа Шепфліна). Шепфлін наголошує, що так звані «великі громадянські нації Заходу […] мають і етнічні ідентичності, просто вони окреслені державою та громадянством (громадянським суспільством)». Особливості взаємодії між цими трьома складовими у різних випадках є різними, проте всі вони «впливають на формування ідентичності»[6]. Невід'ємним компонентом Шепфлінової концепції етнічної ідентичності є модерна культура. У формуванні націй Центральної та Східної Європи «культура» передувала

[5] Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Київ: Критика, 2001. – С. 98.

[6] Schoepflin George. Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe. – London : Hurst, 2000. – С. 4–5.

«політиці» та «суспільству». Скажімо, за мовним критерієм Німеччина «з'явилася на мапах» ще до того, як стала важливою економічною одиницею чи об'єднаною державою[7].

Котляревський і його доба

Саме за доби Котляревського (1769–1838) українці почали відкидати тезу, що вони говорять діалектом російської (чи польської), й визначати себе як народність за мовним критерієм. Згідно з модерним концептом національності саме тоді Україна «постала на мапах». Взаємовпливи етносу, держави і суспільства стали одним із ключових сюжетів української історії за молодості Котляревського, яка збіглася з культурними, політичними та геополітичними революціями не лише в його рідній «Малоросії», а й у Європі загалом. Ідея модерної України народилася за особливих геополітичних/інтелектуальних обставин. Біографи Котляревського ці історичні загальники зазвичай не згадують (можливо, письменники припускають, що українські читачі з ними вже знайомі?), проте вони вплинули на його уявлення про літературу та народність, а нам допомагають глибше зрозуміти, в якому світі він жив.

Іван Котляревський народився у Полтаві 1769 року. Його дитинство припадає на останні роки існування Малоросії та розпад Речі Посполитої. За його дитинства і юності було знищено українські автономні державні інститути, а «Малоросію» цілковито інтегровано до імперської адміністративної системи. Малоросійська козацька еліта погодилась із включенням своєї батьківщини до імперії, яка обіцяла їм великі вигоди. Після того, як їхній статус було прирівняно до статусу російського дворянства, вони прийняли кріпосне право, на яке спиралася держава[8].

[7] Про те, що у деяких Центрально- та Східноєвропейських випадках «культура» передувала «політиці» й «економіці», див. есей «У пошуках ключа до історії».

[8] LeDonne John P. Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796. – Princeton : Princeton University Press, 1984. – С. 344: «Легітимність Катерини II трималася на прийнятті кріпацтва й успішній територіальній експансії, які принесли славу і багатство панівним класам».

Однак частина «малоросів» виступала за відновлення автономії. Дехто навіть сподівався на міжнародне втручання: а раптом сили, які відновлять Польщу, допоможуть урятувати й Малоросію? Проте зараз ми розуміємо, що відновлення Польщі (до якої тоді входило й Правобережжя України) виключало можливість всеукраїнського політичного проекту, якого на той час, власне, й не існувало.

Ставши представниками панівного суспільного класу імперії, малоруські й козацькі еліти отримали, за словами Зенона Когута, «російський культурний складник у малоросійській ідентичності». Цей «культурний складник» гарантував їхню лояльність імперії, навіть якщо вони лишалися відданими пам'яті про давню Україну і традиційному способу життя. Малоросійське дворянство не було готове прийняти модерну концепцію української нації, оскільки вона спонукала використати «політичні й історичні традиції» для непрямої критики *status quo*. Йому було ще важче прийняти нову українську ідентичність, бо вона спиралася на мову й культуру їхніх кріпаків»[9].

Марк Раєфф зазначав, що у середині XVIII ст. «речник української регіональної автономії» Григорій Полетика представляв «старосвітський автономізм чи партикуляризм (за німецькою термінологією, *Landespatriotismus*), який дбав лише про панівний прошарок, не лишаючи місця для простолюду. У цьому немає нічого дивного в контексті «домодерного» світу, де селяни не виходили поза царину вузького локального соціуму й економіки»[10]. Тези Когута та Раєффа підтверджує Степан Величенко, нагадуючи, що «козацька держава не охоплювала всієї території сучасної України». Аналізуючи історичні праці тієї

---

[9] Когут З. Розвиток малоросійської свідомости і українське національне будівництво // Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / пер. з англ. Софії Грачової за участи Олега Бобровського та за ред. Тараса Курила. – К.: Критика, 2004. – С. 101.

[10] Raeff Marc. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century. Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin (eds.). – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – С. 76.

доби, він наголошує, що малоросійські «автори зосереджували увагу на історії своїх земель». Оскільки вони писали історію лише частини України й «зосереджувалися» на історії власних, себто козацьких володінь, «всеукраїнський елемент у їхніх наративах було втрачено», а Правобережжя й Галичина незабаром «зникли з малоруської історіографії». Величенко зауважує, що «за доби, коли «батьківщина», «аристократія» й «нація» були майже синонімами», «козацька історіографія була національною», однак ідеться не про українську національну історіографію в сучасному розумінні цього поняття[11].

«Розмову Великоросії з Малоросією» Семена Дівовича, написану на початку 1760-х рр., часто подають як приклад української національної позиції; натомість мені здається, що тут ідеться про чітку *малоросійську* позицію[12]. У «Розмові...» Малоросія нагадує, що вона є рівною Великоросії, хоча монарх у них один, і підкорення йому було вільним вибором. Однак Малоросія не нагадує, що одразу після цього вибору цар уклав угоду з Польщею, якою поділив Малоросію між Москвою та Варшавою,

[11] Velychenko Stephen. National History as Cultural Process. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – С. 150.

[12] Скажімо, у 1997 р. я охарактеризував «Розмову Великоросії з Малоросією» Семена Дівовича як «один з найраніших проявів української позиції». (Див.: Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Szporluk Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – С. 368–369). Натомість зараз для мене очевидно, що йдеться про малоросійську позицію: аргументи Дівовича вдасться використати на захист української позиції лише після постання українського національного міфу. Вперше текст Дівовича було видано у: Разговор Великороссии с Малороссией / ред. Н. Петров. – Киевская Старина. – 1882. – № 1. – С. 313–365, а «Дополнение разговора Великороссии с Малороссией» – у ж. Киевская Старина. – 1882. – № 3. – С. 137–148. Короткий фрагмент англійською можна прочитати у: A Talk between Great Russia and Little Russia //Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj (eds.). – Toronto, Buffalo – London : University of Toronto Press, 1996. – С. 69–70. Детальніше працю Дівовича проаналізовано у: Plokhy Serhii. Ukraine and Russia: Representations of the Past. – Toronto, Buffalo – London : University of Toronto Press, 2008. – С. 5–6 і 36–40.

а також не пропонує об'єднати ці дві частини навіть під правлінням спільного з Великоросією володаря.

«Малоросія» Дівовича – це лише Лівобережжя. Жодна з Росій – Мала чи Велика - навіть не згадує Польщу. Для того, щоби створити всеукраїнський проект, який уявно нівелював би тогочасні державні кордони й конфесійні поділи, потрібна була інтелектуальна революція. У старому світі Монархії, Теології й Аґрарії ідентичність індивідів і народів залежала від того, хто ними правив, яку релігію вони сповідували та яке місце вони посідали у суспільній і класовій системі. Письменники на кшталт Полетики чи Дівовича, які обстоювали автономію Малоросії в останні роки її існування, чи навіть ті, хто сподівався на її відновлення й докладав до цього певних зусиль, інтелектуально належали до старого порядку. Лише розвиток філології й етнографії дав змогу підважити давній лад тезою, що саме культура й мова, передовсім простолюду, є найважливішим маркером ідентичності.

Першу «ментальну мапу» модерної України віднаходимо в «Топографическом описании Харьковского наместничества», виданому в Москві у 1788 р. За «Топографічним описом», «Південну Росію» населяв народ із власною мовою та історією, який на час публікації жив також у Польщі, під Австрією і в Угорщині. Попри державні та релігійні поділи, це – єдиний народ. Його об'єднує мова та специфічна відданість місту Києву[13]. Це окреслення України як нації, згуртованої мовою, збіглося з політичною революцією у Франції та геополітичною революцією у Центральній та Східній Європі.

Та повернімося до біографії Котляревського. Закінчивши навчання у Полтавській семінарії, він сім років учителював по дворянських хуторах. Йому виповнилося двадцять у 1789 р.,

[13] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст./ ред. В. О. Пірко і О. І. Гуржій. – Київ: Наукова думка, 1991 – передрук трьох «описів» 1785, 1787 та 1788 рр., вперше виданих російською у Москві. Я казав, що «Описание...» 1788 р. є першою ментальною мапою сучасної України (хоча там її і названо «Південною Росією») у: Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space. – Journal of Ukrainian Studies. – 2008–2009. – Vols. 33–34. – С. 441–452. Дивись «Картування України» у цій книжці.

коли свій двадцятий день народження в Парижі святкував Наполеон Бонапарт, який народився на Корсиці. На момент прийняття Варшавським сеймом Конституції 3 травня 1791 р. Котляревському було двадцять два роки. Коли йому виповнилося двадцять три, польські магнати організували на Правобережжі Торговельну конфедерацію й повстали проти Конституції, а його двадцятип'ятиріччя припало на модерну національну революцію – повстання Костюшка 1794 р. Котляревському не було і тридцяти, коли через другий і третій поділи Польщі Правобережжя об'єднали з Лівобережжям: з 1667 р. вони були розірвані між Варшавою та Москвою. Території, які до 1648 р. входили до Речі Посполитої, знову опинилися в межах однієї держави – цього разу керованої із Санкт-Петербурга. Щоправда, про об'єднання Правобережжя з Гетьманатом не йшлося, бо на той час імперський уряд Гетьманат вже знищив. Утім, Котляревський його ще застав, тож міг дещо пам'ятати. Освічені малороси напевне знали, що після подій 1772 р., які майбутні історики назвуть першим поділом Польщі, Відень здобув владу над частиною історичної Русі. Австрійці назвали землі, відомі полякам як *województwo Ruskie* (воєводство Руське), Галичиною. На час поділу Котляревському було лише три роки, проте він, напевно, пізніше не раз про це чув.

У 1796–1808 рр. Котляревський служив у російській армії; Росія тоді вела війни на західному і південному кордонах. Після завершення військової кар'єри він повернувся до Полтави, де працював зокрема й директором театру. Коли у 1812 р. Наполеон вторгся у Росію? Котляревський повернувся на службу. Біографи пишуть, що він створив козацький полк для боротьби з французами – а це значить також із поляками, які складали суттєву частину армії Наполеона. Котляревський, напевне, знав, що поляки намагаються відновити Польщу, себто повернути собі Правобережжя.

Після 1795 р. поляки знову стали помітною групою у Києві (який уже не був російським прикордонним містом); з часом їхня східна активність сягнула навіть Харкова – особливо після 1804 р., коли там було засновано університет. З посиленням «польського впливу» для України відкрилося польське вікно у Європу.

Польща була присутня в житті Котляревського аж до смерті. За його життя відбулося антиросійське повстання у Варшаві в листопаді 1830 р. та Польсько-російська війна 1831 року. У цій війні поляки боролися за незалежну державу, до якої увійшло б усе Правобережжя, втрачене у 1793–1795 рр. Помер Котляревський у своїй рідній Полтаві 1838 року. Перелік історичних подій, які припали на час життя Котляревського, пояснює, чому Польща була такою важливою темою в його розмові (1837) з Ізмаїлом Срезневським (1812–1880), згодом відомим філологом. За спогадами Срезневського, Котляревський поділяв думку, що історія України «належить до найважливіших епізодів російської історії та що цей епізод варто опрацювати з особливою ретельністю, адже саме Україна визначає долю Польщі та Росії»[14].

Цікаво було б довідатися більше про те, щó Котляревський думав про місце Польщі в українській історії та про важливість польської проблеми для України за його доби. Безперечно, він пам’ятав, що українські кріпаки лишалися власністю польської шляхти навіть після поділів 1793–1795 рр., а імперський уряд підтримував поляків у селянських повстаннях. Він також знав, що поляки хотіли, аби Правобережжя увійшло до відновленої Польщі. Шляхта лишалася панівним суспільним та економічним класом, а Україна постійно перебувала у польській громадській, культурній і політичній орбіті. У той час, коли селяни боролися проти своїх панів, модерний польський націоналізм пропагував ідею нової польської нації, до якої ввійшли б усі соціальні класи, етнічні групи та релігійні конфесії, включно з греко-католиками і православними українцями. Одне слово, Котляревський був свідком перетворення «Малоросії» з провінції Російської імперії на поле бою між Росією та європейською Польщею.

[14] Мороз М. О. Життєпис І. П. Котляревського //Котляревський І. П. – Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1969. – Т. 2. – С. 232. Вчені зазначають, що до 1795 р. Котляревський вивчав польську (Твори. – Т. 2. – С. 167), тож в «Енеїді» трапляються полонізми та посилання на різні польські реалії, скажімо, повстання Костюшка 1794 р. у: Т.1. – С. 43 і 305. (Також у: Т.1. – С. 146 і 323, Т.2. – С. 125 і 319).

Енеїда

Котляревський розпочав працю над «Енеїдою» на початку 1790-х рр., коли йому не було ще й тридцяти. Перші три частини було видано 1798 року в Санкт-Петербурзі, четверта частина з'явилася друком 1809 р., а п'ята і шоста – у 1820 р. Перше видання «Енеїди» побачило світ усього через три роки після третього поділу Польщі (1795 р.), хоча повний текст уперше видано у Харкові лише у 1842 р., себто чотирма роками по смерті автора. Котляревський також написав дві п'єси (1819 р.), які увійдуть до канону української драматургії, – «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника». Обидві вперше поставлено у Полтаві[15].

«Енеїда», взорована на «Енеїду» Вергілія, належить до жанру бурлескного епосу, популярного в Європі у XVIII ст. Історики літератури вказують, що, скажімо, водночас з поемою Котляревського вийшла й російська травестована «Энеида» Ніколая Осіпова (1791–1796), яку описували як «жахливо довгу й надзвичайно нудну»[16]. Та нам байдуже, чи Котляревський не імітував, бува, версію Осіпова; власне, нам навіть байдуже, читав він Вергілія у перекладі чи в оригіналі. Хоча Котляревський дотримувався Вергілієвого сюжету й покладався на твір Осіпова, важить те, що він увів до поеми українські мотиви. Енея він описує як козака: Марко Павлишин зауважує, що, оскільки «в оригіналі троянці будують кораблі й пливуть морем, український читач може асоціювати їх із морськими походами козаків, себто запорожців»[17].

Хоча ці козаки керуються не надто високими цілями, вони, за законами жартівливих епосів, цілком симпатичні й наділені чеснотами, які потім асоціюватимуться з міфічним козацьким минулим – відвагою, індивідуалізмом, волелюбністю. Як вказав Павлишин: «Читача закликають ідентифікуватися зі згуртова-

[15] Мороз М. Ю. Життєпис... // Твори. – Т. 2. – С. 193–94.

[16] Brown William Edward. A History of 18th Century Russian Literature. – Ann Arbor : Ardis, 1980. – С. 290–291.

[17] Павлишин Марко. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // «Сучасність». – 1994. – № 4, С. 159–168. Українське видання: Марко Павлишин. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // Канон та іконостас. Літературно-критичні статті. Київ: «Час», 1997. – С. 294–307.

ним спільними звичаями й історичною традицією товариством, яке долає класові поділи. Імпліцитно в «Енеїді» йдеться саме про формування спільноти, яку можна назвати і нацією»[18].

Григорій Грабович доводить, що мова «Енеїди» «завдяки своїй витончености, широкому спектру комічних ефектів і винятковому лексичному й семантичному багатству […] зробилася чимось набагато більшим, ніж простий засіб. [Вона], як ми бачимо з численних каталогів (страв, ігор, імен, професій тощо), стала вербальною метафорою всього українського характеру. Доволі банальне твердження, що мова є героєм твору, в даному разі якнайдоречніше»[19].

Описуючи козацький світ за доби, коли Гетьманату вже не існувало, Котляревський творив новий міф про минуле, який посприяв формуванню модерної української самосвідомості. І справді, «найважливішою цінністю в «Енеїді», котра не підлягає будь-якому гумористичному або зниженому трактуванню, є батьківщина та її найбільш очевидний реальний корелят – козаччина»[20].

«Енеїда» пропонує візію української нації, до якої входять різні соціальні групи, а не лише привілейовані класи. Для Котляревського січові козаки та вищі прошарки Гетьманату – представники однієї нації. При цьому він оминає увагою й історичні конфлікти між ними, й те, що вони ніколи не зараховували себе до однієї групи. Павлишин нагадує, що гетьманська держава, яка історично запам'яталась як джерело тимчасових привілеїв для тодішньої знаті, не завжди була у мирі із Січчю. Запорожці критикували малоросійську еліту за те, що та не підтримувала селян і бідних козаків, а малороси вважали запорожців нелояльними до Москви та загрозою для знаті.

Проте читач Котляревського отримував не лише візію нації, котра охоплює всі соціальні класи і володіє територіями давнього Гетьманату й Січі. Для політичного історика України

[18] Тамо само (курсив мій) .

[19] Грабович Г. Семантика котляревщини // До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / за ред. Володимира Плачинди, Вадима Дивнича. – К: Критика, 2003. – С. 295.

[20] Там само. – С. 448–449.

не менш важливим, аніж погляди на соціальний склад нації, є ширший міжнародний контекст, на тлі якого розгортаються пригоди героїв Котляревського. У новому розширеному виданні «Енеїди» (1809 р.) українців згадано серед інших європейських націй.

Котляревський пише не лише про «хохлів»-«троянців». Першими він згадує поляків з «nie pozwalam» і «москалів» (себто росіян). За ними йдуть «цесарці» (себто піддані Священної Римської імперії) та «прусси». Втім, на поляках і представниках трьох потуг, які поділили Річ Посполиту, список не вривається: згадано також італійців, французів, швейцарців, данців, «чухонців», євреїв, іспанців, португальців, шведів, голландців і турків. Прибувши на острів Ея, – «Заклятий острів перед нами» – троянці та представники інших націй опиняються в небезпеці. Їх можуть перетворити на різних тварин відповідно до національних характерів, і українці тоді можуть стати:

По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом[21]…

Отже, Котляревський не вважав, що малороси та великороси входять до більшої спільноти – всеросійської нації: їх згадано окремо серед *європейських* народів. Тамара Гундорова припускає, що Котляревський у такий спосіб позначає народження «епохи модерності з її ідеологією трансґресій – культурних, національних, політичних, мовних»[22].

Як ми вже згадували вище, «модерна епоха» почалася з філологічної революції. За життя Котляревського в Європі сформувалася нова концепція нації: важливо не лише те, що відтоді саме мова визначала національність, а й те, що розмовна мова простих селян стала вважатися найавтентичнішою. Її носії були такими ж повноправними представниками нації, як і вищі класи.

[21] Котляревський. Твори. – Т. 1. – С. 146 –147.

[22] Гундорова Тамара. Перевернений Рим, або «Енеїда» Котляревського як національний наратив. – Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 132.

Котляревський і народження української інтелігенції

Гердер писав, що «поет творить народ». Гестінґс писав, що «тексти створюють народи». Проте ані Гердер, ані Гестінґс не пояснювали, як саме це відбувається. Що діється між написанням тексту та народженням нації? Хто вони – перші представники нації, яку створив текст чи поет? Перші читачі? З чого почати? Чи хтось колись казав: «Ми написали текст, створімо-но тепер і народ»? Хто вони – «творці» модерної української нації?

Вважаю, що першими українцями модерної доби були Котляревський, його друзі, побратими та читачі. Саме їм видавці «Енеїди» присвятили книгу: «любителям малороссийского слова усерднейше посвящается»[23].

Серед істориків літератури досі точаться дискусії про те, чи збирався Котляревський видавати свої твори. Однак його друзі розуміли, що для того, аби їхнє *слово* заціліло, воно мусить вийти друком. Їхня батьківщина на той час щойно втратила давню юридичну й політичну форму, тож для того, щоб залишитися при житті, вони звернулися до культури, – а заодно уявили нову націю й нову країну.

Котляревський мав впливових багатих друзів, які зуміли видати у Санкт-Петербурзі «Енеїду» менше ніж через два роки по смерті Катерини II. Хай би якою була воля автора, для публікації потрібно було здобути дозвіл цензора, знайти кошти й заплатити видавцям, а також зробити книжку доступною для тих, хто б хотів її придбати та прочитати. Цікаво, ким були ці люди, які працювали на українську літературу й українську націю – чим вони заробляли собі на життя, якою була їхня основна робота?

Серед тих, кому ми завдячуємо появою «Енеїди», було двоє лікарів (також державні службовці) та представник урядових еліт Російської імперії. Ключовими постатями зазвичай вважають Максима Парпуру та Йосифа Каменецького. Кошти на видання надав Парпура, який народився 1763 року в Конотопі (Ніжинський повіт), а помер у 1828 р. у Харківській губернії. Він вивчав медицину в Київській академії та в Петербурзі, а працював у Петербурзькій медичній колегії. Володів також землею в

[23] Мороз М. Ю. – Життєпис... // Твори. – Т. 2. – С. 169 і 256.

Україні. Він входив до кола місцевих доброчинців, які підтримували Харківський університет після його заснування у 1804 р. Йосиф Каменецький (1754–1823) походив з Чернігівської губернії. Він закінчив Чернігівську семінарію, а потім вивчав медицину в Санкт-Петербурзі. Як і Парпура, працював у Медичній колегії. Він відредагував рукопис «Енеїди», а також перечитував верстку. Саме він уклав українсько-російський словник, доданий до книжки й розширений у другому виданні. І Парпура, і Каменецький могли пам'ятати ліквідацію Січі у 1775 р. Ці діти Малоросії були і свідками її знищення.

Тих двох представників прошарку, який ми зараз назвали б середнім класом, під час публікації «Енеїди» підтримав і високий чиновник імперської ієрархії, що, як і вони, походив з «Малоросії». Дмитро Трощинський народився у Глухові у 1749 р., закінчив Київську академію і після тривалої кар'єри на імперській службі піднявся за Олександра I до посади міністра уділів. Навіть служачи імперії, він, за інформацією певних джерел, «наприкінці XVIII – на початку XIX ст. очолював таємний гурток українських автономістів». Перебуваючи поза службою в Санкт-Петербурзі (себто з 1806 до 1814 р. і від 1821 р. до смерті у 1829 р.), Трощинський жив у своєму маєтку в Кибинцях (Миргородський повіт Полтавської губернії), який «сучасники називали *sui generis* осердям ліберального руху». Трощинський «глибоко цікавився країнською літературою, особливо творами Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, В. П. Гоголя-Яновського»[24].

[24] Zhukovsky Arkadii Troshchynsky, Dmytro // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto : University of Toronto Press, 1993 . – Vol. V . – C. 289. Олексій Толочко стверджує, що Семен Кочубей «прославився передовсім як видавець знаменитої «Енеїди» Івана Котляревського», див.: Tolochko Oleksiy. Fellows and Travelers: Thinking about Ukrainian History in the Early Nineteenth Century // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian historiography / Georgiy Kasianov and Philipp Ther (eds.). – Budapest : Central European University Press, 2008 . – C. 155). Звертаючись до кар'єри Трощинського та інших уродженців Малоросії, які пробилися до найвищих ешелонів імперської еліти Санкт-Петербургу (а таких було чимало), історик XX ст. незмінно згадує коментар, який майже сорок років тому зробив Ярослав Пеленський про паралелі

Двох петербурзьких медиків і відставного імперського міністра згуртовувала їхня відданість мові і культурі. Вони стали українською інтелігенцією.

Ця українська інтелігенція сформувалася у той час, коли Котляревський писав «Енеїду». Примірники рукопису ходили по руках авторових друзів (тоді теж існував «саміздат»), потім – по друзях і знайомих їхніх друзів; нарешті надрукований текст став доступним для всіх потенційних покупців і читачів. Його прочитали столичні та провінційні чиновники, вчителі та лікарі (зрештою і представники державного апарату). Їх об'єднувало рішення читати й, можливо, підтримувати українську літературу. Чи для цих читачів важливою була сама мова, чи вони сприймали її як маркер своєї національності, яку хотіли зберегти?

Зародження інтелігенції (інтелігенції «вихідного дня» в українському випадку) є симптомом глобальніших змін у Східній Європі. Як засвідчує західноєвропейський приклад, націєтворення нерозривно пов'язане з розвитком інтелігенції. Те ж відбулося і в Україні: представники традиційних соціальних груп набували нової ідентичності. Над публікацією «Енеїди» працювало перше покоління української інтелігенції – нова категорія, новий прошарок, новий клас, породжений модернізацією. Йшлося вже не про соціоекономічну чи юридичну категорію на кштал поміщиків-землевласників, середнього класу чи селянства. До нового прошарку входили вчителі, письменники, вчені, лікарі, правники, чиновники і знать. Націю творила спільнота читачів, авторів і відвідувачів театральних вистав, концертів та інших культурних подій.

Григорій Грабович припускає, що рішення Котляревського аписати «Енеїду» (й пізніші україномовні твори) розмовною

між кар'єрами й політичною діяльністю першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста та гетьманами XVIII ст., які «намагалися зберегти добрі стосунки з метрополією […] та прагнули захистити інститути, інтереси й автономію українського Гетьманату… Недарма київська українська інтелігенція називала Шелеста «малоросійським політиком». Див.: Pelenski Jaroslaw. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Ukraine in the Seventies / Peter J. Potichnyj (ed.). – Oakville, Ontario : Mosaic Press, 1975. – С. 299.

українською «певною мірою [зробило їх] недоступними для загального всеросійського читача і так чи інакше упривіле[ювало] україномовного, тобто українського читача»[25]. В дійсності україномовні читачі входили до категорії «російський читач», бо до публікації «Енеїди» їх і не існувало, бо не було літератури, яку вони могли би прочитати сучасною українською. Отже, читання «Енеїди» перетворювало осіб, які вже раніше читали російською, на почасти українських читачів: інакше кажучи, воно *створювало* українського читача.

Видавці додали до «Енеїди» українсько-російський словник. Дослідники націоналізму сходяться на думці, що двомовні словники мають не лише культурне, а й політичне значення. Скажімо, Бенедикт Андерсон, який створив термін «лексикографічна революція», писав: «Двомовні словники унаочнювали наближення мовного егалітаризму – хоч би якими були зовнішні політичні реалії, мови, спаровані під обкладинкою чесько-німецького/німецько-чеського словника, мали рівний статус»[26].

З історичної перспективи цілком правильною видається думка, що створення словника й пізніша публікація української граматики урівнювали, бодай теоретично, статус української та російської мов, так само, як чесько-німецький словник утверджував статус чеської як європейської мови, рівної з німецькою. Такий словник пасує до «Енеїди», де українців згадано як імпліцитно рівних до росіян, поляків, італійців та інших. Утім, враховуючи українські реалії кінця XVIII – початку XIX ст., логічним видається припущення, що першими користувачами словника стали самі українці, які виросли, читаючи або тогочасною російською, або українським варіантом церковнослов'янської. Їх слід було переконати, що мова, якою вони розмовляють, не є діалектом іншої мови (передовсім російської). Словник був по-

[25] Грабович Г. Семантика котляревщини // До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / за ред. Володимира Плачинди, Вадима Дивнича. – К.: Критика, 2003. – С. 295.

[26] Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Київ: Критика, 2001). – С. 95. У новому виданні українсько-російський словник розширено. (Твори. – Т. 2. – С. 181).

трібен, щоб допомогти українським читачам вивчити мову, яка тоді саме формувалась і яку зараз ми називаємо сучасною чи стандартною українською.

Важливість «Енеїди» полягає не в тому, що це комічний твір: важить її культурна й політична ідея, а також те, що написано її розмовною мовою. Котляревський зміг вдатися до розмовної мови, оскільки йшлося про комічну травестію. Однак мова, якою він писав, була не лише мовою селян: це поширена помилка. Його українські герої належали до різних соціальних груп, зокрема й до вищого прошарку – старшини давнього Гетьманату. Словник допомагав читачам зрозуміти мову інших верств, зокрема й неписьменних селян. Проте його текст водночас знайомив читачів скромнішого соціального походження з мовою верхів, сповненою польських і латинських фраз. Так вони дізнавалися, що з людьми із соціально та економічно привілейованих груп їх об’єднує мова.

Хоча поема Котляревського, доповнена словником, *створила* українського читача, ще понад століття потому українцям у містах доводилося поза домом переходити на іншу мову. У Російській імперії вони мусили бути бодай двомовними, у підавстрійській Галичині – знати польську й німецьку, а на Закарпатті – угорську. Інтелігенти, які вирішували писати і/чи читати українською, стали першими сучасними українцями, проте, повторімося, вони були українцями лише частину свого часу, «українцями вихідного дня». У цьому вони не були винятковими: чеські будителі також мусили частину часу бути німцями, словацькі – угорцями тощо.

Культура і політика, культура як політика

Оскільки ми знаємо, що сталося згодом, вважаємо за доцільне розглядати опис «Південної Росії» Переверзєва й «Енеїду» Котляревського в політичному контексті, навіть якщо самі автори, можливо, й не здогадувалися про політичне значення власних праць, а сучасники зараховували їх, відповідно, до етнографії та красного письменства. Важить те, що в майбут-

ньому їхня «культурна» діяльність прочитуватиметься як політична[27].

За того етапу формування модерних східноєвропейських націй рішення освічених людей, що в публічній сфері послуговувалися однією мовою, обрати іншу мову як свою «національну», було відступом чи «розколом». Вони відходили від усталеної панівної мови та культури, а це приховано сприяло глибшому відходу від держави, якій та культура належала. Ми не знаємо, чи зауважували читачі Котляревського приховане повідомлення, чи вони читали між рядками, щó сáме вони обговорювали зі своїми друзями. Аби зрозуміти, щó на той час означало бути «шанувальником малоросійської мови», слід описати, в якій культурній, інтелектуальній та політичній атмосфері вони жили. Аби вповні зрозуміти долю Котляревського та значення «Енеїди», треба пам'ятати, що на той час в Європі відбувалась інтелектуальна революція: зароджувалося сучасне уявлення про нації.

Нагадаймо, що зародження сучасної української літератури збіглося в часі з геополітичною революцією на українських землях (поділами Польщі), культурною та політичною революцією в Європі. За молодості Котляревського нові уявлення про народ прокотилися Західною Європою, Німеччиною, Польщею і сягнули врешті України. Нова концепція польської нації сформувалася в останні десятиліття XVIII ст. Котляревський був сучасником Гердера, і його читачі поділяли уявлення останнього про роль поезії в націєтворенні. «Енеїда» вийшла друком за рік по тому, як Ґете і Шіллер поставили своє славетне питання «Що

[27] Аби краще зрозуміти, яку роль українська національна інтелігенція відігравала в Російській імперії, незайвим буде прочитати нарис Яна Кубіка про Польщу за комунізму. На його думку, тоді в Польщі постав новий «культурно-політичний клас», який не зважав на соціально-економічні чи професійні відмінності й протиставив «владу символів» комуністичним «символам влади». Історія української інтелігенції цілком підтверджує Кубікове припущення: крім державної влади та сили соціально й економічно привілейованих груп, існує ще й сила, «реалізована в культурі, поза політикою у традиційному значенні цього слова». Див.: Kubik Jan. The Power of Symbols against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland. – University Park, PA : Pennsylvania State University Press, 1994. – С. 5 і С. 235–238.

таке Німеччина?» (бо Німеччина вчених і письменних відрізнялася від Німеччини політиків)[28].

Якщо навіть Ґете і Шіллер «не знали», чим є Німеччина, ми не повинні дивуватися, що, хоча частина сучасників Котляревського вже уявляла Україну в кордонах, окреслених мовою, решта могла й далі вважати своєю батьківщиною Малоросію. Історія Малоросії, яка на той час уже перестала існувати як політична одиниця, писалася саме тоді: виходили друком щоденники й офіційні документи, зокрема й фальсифіковані «відкривачами».

Маємо відповідь на певні часто повторювані запитання. Чому філологічну й літературну концепцію України вперше сформулювали саме на Сході, який належав Російській імперії, а не на Правобережжі, де селяни також говорили різними діалектами української мови? І чому Львів, який став центром Галичини у 1772 р., яка з кінця XIX ст. пишалася званням «українського П'ємонту», не дав Україні свого Котляревського раніше, ніж Полтава?[29]

Уже цитований Шепфлін казав, що нація – це *взаємодія* між етнічною групою, державою та громадянством. Це пояснює, чому Полтава та Харків випередили Львів у формуванні нації. На Галичині, де селяни говорили українською, не існувало світської русинської інтелігенції, а отже, не було й відчуття «громадянства», яке було в Малоросії. Під Польщею, а після 1772 р. і під Австрією, ті, кого ми зараз називаємо етнічними українцями, зазвичай ідентифікували себе не за національністю (русини), а за вірою (уніати чи греко-католики під Австрією). До того ж польські націоналісти були готові прийняти уніатів як своїх, не вимагаючи змінити обрядовість, тож чимало з них зрештою приєдналися до польської боротьби за незалежність. Україна під Польщею втратила не лише давні форми

[28] Див.: есей «Західний вимір» – С. 314–356.

[29] Danylenko Andrii. The Formation of New Standard Ukrainian: From the History of an Undeclared Contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th c. – Die Welt der Slaven. – 2008. – LIII. – N 1. – С. 82–115. Минуло майже сорок років, перш ніж галицькі уніати/русини завдяки «Русалці Дністровій» прийняли Котляревського як і **свого** національного письменника.

правління, а й активну пам’ять про власну державу, тож анексію Галичини Австрією не сприйняла як звільнення від чотирьохсотлітнього польського панування. У 1772 р. ніхто не закликав відновити Галицько-Волинське князівство під Габсбургами й ніхто не заперечував, коли *województwo Ruskie*, що його назва нагадувала про стародавню державу, об’єднали з етнічно польськими землями, які на заході сягали аж по Сілезію, і сформували абсолютно неісторичну одиницю, яку у Відні вирішили назвати «Галичиною»[30].

Отже, самою філологією не пояснити, чому у Львові не було свого Котляревського, й чому саме батьківщина Котляревського стала справжнім «українським П’ємонтом»: потрібно проаналізувати також суспільні й історичні феномени. Котляревський та його друзі не жили в культурному та соціальному вакуумі: їх згуртовувало зацікавлення малоросійською історією. Вони стали свідками того, як змінилася Малоросія, коли кордони імперії було відсунуто далі на захід. Як ми вже згадували в огляді біографії Котляревського, через ці зміни освічені представники давньої Малоросії знову зустрілися з Польщею. Ці геополітичні зміни, що збіглися з зародженням ідеї українського простору, закоріненого у філології, мали посприяти явищу, яке можемо схарактеризувати як націоналізацію *історичного часу*. Прийнявши українську національну ідентичність, історики звернулися до політичних одиниць, що функціонували на теренах, які за модерних часів за лінгвістичним критерієм окреслили як українські. Йшлося про те, щоб визначити, які з них можна вважати складовими історії української *нації*[31]. Україна в цьому не

[30] Wolff Larry. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culbine. – Stanford University Press, 2010.

[31] Прихильники Гердерової тези про те, що постання модерного уявлення про націю стало інтелектуальною та політичною революцією, не мусять водночас твердити, наче до Гердера не існувало домодерних націй з елементами сучасної державності. Скажімо, Рошвалд доводив, що у давньому Ізраїлі та Греції існували не лише нації, а й націоналізм (Roshwald Aviel. The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006), а Сергій Плохій досліджував домодерні форми національності в українській історії. Носії цих домодерних форм, схоже, не вважали білорусів

була винятком: зародження націоналізму спричинило схожу «націоналізацію донаціонального минулого» в Чехії, Польщі, Німеччині, Франції тощо[32]. В українському прикладі ця реконструкція історії породила український національний міф, згідно з яким модерна українська нація, що складалася переважно з селянства, стала спадкоємицею політичних і військових здобутків козацької доби. Дослідники сходяться на тому, що популістський та історико-політичний елементи українського міфу були наявні вже в Котляревського[33].

окремою нацією. Див.: Plokhy Serhii. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006.

[32] Про «націоналізацію» домодерної історії в Польщі див.: Kizwalter Tomasz. O nowoczesnosci narodu: Przypadek Polski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999. Він попереджає: «Загальнопоширеною є думка, що нації існували з прадавніх часів, і, власне, ця певність є важливою складовою сучасної національної свідомості, проте [не слід забувати], що це мало пояснює те, як нації формувалися насправді» (там само. – С. 89). Єжи Шацький набагато раніше констатував, що наприкінці XVIII ст. «було сформульовано концепт нації, яка відрізнялася від батьківщини, країни, держави», бо модерне уявлення про національність спиралося на нові критерії, зокрема «національні пам'ятки, народну історію та свою культуру, відмінну від інших». Див.: Szacki Jerzy. Ojczyzna, naród, rewolucja. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962. – С. 46. Про націоналістичне використання минулого писав Суні: «Історія як дисципліна допомагає нам зрозуміти не лише нації та націоналізм, а й те, які інтелектуальні процеси спричинили зародження націй. Історики беруть активну участь у вигадуванні політичних спільнот, які ми називаємо націями, розвиваючи наративи, що стануть національною історію. Історики посприяли появі національної свідомості й націоналізму, оскільки «відкривали» чи «відроджували» «національне» минуле. Отже, історія як дисципліна сприяла появі націй, а нації визначали, в яких категоріях слід мислити історію і яким цілям вона має слугувати». Див.: Suny Ronald Grigor. History and the Making of Nations. – Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. 22. – С. 569.

[33] Серґей Єкельчик погоджується з Павлишиним: «Енеїда» поєднувала «історичні мотиви (козаки як втілення українського минулого) із сучасними образами («природний», «позачасовий» селянський світ), формуючи спільне універсальне уявлення про українськість із власним минулим, теперішнім і майбутнім». Див.: Yekelchyk Serhy. The Body

***

На жаль, нам не вистачить місця для того, щоби бодай побіжно окреслити подальший шлях українських «текстів». Натомість ми вкажемо на два приклади того, яку загрозу українські «тексти» становили для інших. Перший пов'язаний із впливовим російським критиком Віссаріоном Бєлінським (1811–1848), який стверджував, що викрив революційні політичні ідеї в тогочасних українських творах – передовсім Тараса Шевченка. Бєлінський, схоже, розумів, що український літературний «сепаратизм» передбачав і сепаратизм політичний – прагнення створити українське суспільство та незалежну українську націю, засновану на українській літературі й нею визначену[34].

---

and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century. – Australian Slavonic and East European Studies. – 1993. – Vol. 7. – No. 2. – С. 36–37. Сергій Плохій нагадує, що українська національна ідея спиралася на «міф» про Україну як єдину пряму спадкоємицю середньовічної Київської Русі. Див.: Plokhy Serhii M. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / S. Frederick Starr (ed.). – Armonk : M. E. Sharpe, 1994. – С. 150–151.

[34] Як зауважувала Андреа Резерфорд (див.: Rutherford Andrea Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question. – The Russian Review. – October 1995. – Vol. 54. – С. 500–515), Бєлінський не бачив сенсу в «малоросійській» літературі, адже вона, на його думку, зводилася до вимушено вузьких описів життя простих неосвічених людей, майже варварів, а російська література зверталася до універсальних загальнолюдських проблем. Малоросів слід було цивілізувати, перетворивши їх на великоросів. Бєлінський, схоже, не враховував, що українці, перш ніж прийняли царську владу, не лише контактували з Європою через Польщу, а й самі бували на Заході, подорожуючи далеко поза кордонами. Бєлінський також не зауважив, що поділи Польщі, які знов об'єднали Правобережжя з Гетьманатом, відкрили Україні прямий «шлях до Європи» в обхід Санкт-Петербурга. Втім, багато інших освічених росіян також не зауважили, що Польща після 1795 р. стала шляхом до Європи. Пол Бушковіч констатує: «Для російського письменника та читача Україна зводилася до Малоросії, давнього Гетьманату та Слобідської (згодом Харківської) губернії». Див.: Bushkovitch

У другому прикладі царський уряд фактично підтвердив погляди Бєлінського, заборонивши у 1876 р. україномовні видання. На думку Григорія Грабовича, «вирішивши заборонити (якщо не законним шляхом, то принаймні на практиці) українське письменство, російський уряд у такий спосіб цілковито позбавив його статусу провінційного, перекласифікувавши на «підривне», «сепаратистське» й протонаціоналістичне»»[35]. (Грабович погоджується з припущенням Бєлінського, що всі ці мотиви вже були в Шевченка[36].) Відомий крилатий вислів стверджує, що мова – це діалект, носіїв якого підтримує поліція й армія. Царський уряд засвідчив, що діалект (саме так росіяни офіційно класифікували українську мову) також стає мовою, коли поліція й армія його *забороняють.*

Не всі «тексти» створюють «народи». Потрібен сприятливий збіг обставин, проте тексти мусять насамперед запропонувати людям щось, чого їм не дають інші національні проекти. Політичні історики нагадують читачам, що «кордони визначають силою, а підтримують постійними засвідченнями готовності їх збройно захищати», й наполягають, що «роботу політиків і солдатів» не виконають «мовознавці та збирачі фольклору»[37]. Вони при цьому забувають, що кордони, утверджені збройно, спочатку проводять лінгвісти, етнографи, збирачі фольклору та поети.

Paul. The Ukraine in Russian Culture, 1790–1860: The Evidence of the Journals. – Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1991. – Vol. 39. – N 3. – C. 343–344.

[35] Грабович Г. Українсько-російські літературні взаємини у XIX столітті // До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / за ред. Володимира Плачинди, Вадима Дивнича. – К. : Критика, 2003. – С. 198.

[36] Див.: Грабович Г. Українсько-російські літературні взаємини у XIX столітті // До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка / за ред. Володимира Плачинди, Вадима Дивнича. – К.: Критика, 2003. – С. 200.

[37] Kedourie Elie. Nationalism. – London : Praeger, 1960. – C. 125, цит. за: Barry Brian. Self-Government Revisited // The Nature of Political Theory / David Miller and Larry Siedentop (eds.). – Oxford : Clarendon Press, 1983. – C. 129–130.

УКРАЇНА: ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ОКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

(1997)

Сучасний стан України та її перспективи на майбутнє цікавлять багатьох із тих, хто живе поза її межами. Це одна з найбільших європейських країн, територія якої майже дорівнює території Франції, за кількістю населення вона лише трохи поступається Італії. Для того, щоб розуміти цю країну, необхідно орієнтуватися в широкому колі проблем, і не лише тих, що залишились їй у спадок від радянського періоду, а й тих, коріння яких сягає значно давніших часів, зокрема у такій сфері, як взаємини з Польщею та Росією. Історія відносин між Україною та Росією дає найбільше простору для неадекватних інтерпретацій, а схильність до звичних кліше досить часто призводить до формування хибної політики. Наведемо приклад: недавній автор американського квартальника «Foreign Policy» пише про майбутнє «повернення» України «до складу великої російської держави», – за умови, що до 1991 р. Росія володіла Україною впродовж щонайменше «трьох з половиною століть»[1].

Уявлення про те, що статус України як частини Росії є нормою, не лише помилкове з історичного погляду, воно також дає

[1] Rumer E.B. Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia? // Foreign Policy. – 1994. – Vol. 96. – C. 129–144. Див. узагальнювальні праці останніх років: Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto: Univ. of Toronto Press, 1988 (українське видання – К.: Либідь, 1991) та Magocsi P.R. A History of Ukraine. – Seattle, Wash.: Univ. of Washington Press, 1996. Про сучасні дискусії див.: von Hagen M. Does Ukraine Have a History? та Grabowicz G. G. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – N 3. – C. 658–673 та 674–690 відповідно; а також коментарі А. Каппелера, Я. Ісаєвича, С. Плохія та Ю. Сльозкіна (Ibid. – C. 691–719).

підстави вбачати в сучасній незалежності України аномалію. У цій статті ми спробуємо подолати цей стереотип, розглянувши формування сучасної української нації та держави в ширшому контексті становлення модерних націй у Росії та Польщі. Такий підхід дає нам змогу звернути увагу на той аспект націоналізму, який дослідники часто перекручують чи не помічають – його інтернаціональний, міжнародний зміст, те, що націоналісти змагаються за визнання у світовій спільноті.

Факт виникнення нації на місці провінції чи окраїни, як це відбувалося з Україною в її взаєминах з Росією та Польщею, може бути визначений за таким показником, як ступінь самоусвідомлення цієї нації на ширшому міжнародному тлі, міра виходу її за рамки спільності, частиною якої вона вважалася раніше. Змагання за незалежність не викликане прагненням відокремитися від ширшого світу; навпаки – воно мотивоване бажанням брати *безпосередню* участь у світових справах, не через столицю іншої держави, а завдяки створенню столиці власної. Для того, щоб посісти у світі власне місце, навіть у таких галузях, як спорт, музика чи наука, потрібна політична незалежність.

Отже, творення сучасної України треба розглядати в міжнародному, *інтер*-національному контексті. Перші будівничі російської нації воліли бачити українців росіянами; будівничі Польщі хотіли, щоб «їхні» українці були поляками. Національна свідомість сучасних українців формувалася тими, хто не бажав бути ані поляком, ані росіянином. Проте, якщо українці стверджували свою окремішність, «виходячи зі складу» Росії та Польщі, то росіяни й поляки, своєю чергою, формували власну національну (модерну) ідентичність, протиставляючись уже Заходові і взаємодіючи з ним[2]. Отже, ті центри, історія яких

[2] Усупереч поширеному поглядові, поляки в ранньомодерну епоху, хоч і мали спільну із Заходом релігію, вважали себе окремою політичною та культурною спільнотою, вищою за західну. Отже, їхнє самовизначення також будувалося на порівнянні із Заходом, хоч і в зовсім інший спосіб, ніж це робили росіяни, протиставляючись «Європі» (Walicki A. Poland Between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland, the August Zaleski Lectures, Harvard Univ., 18–22 April, 1994. – Cambridge, MA.: Ukrainian Research Institute, 1994).

безпосередньо була пов'язана з Україною, – Санкт-Петербург, Варшава, Стамбул, – зіткнулися з тим, що їхня вищість щодо їхніх «Україн» поєднувалася з власною нерівноправністю, відсталістю щодо Заходу, Європи, «цивілізації», стосовно яких *вони самі* були окраїнами, або ж «Українами»[3]. Отже, український проект націотворення був спробою перетворення окраїн кількох націй (останні своєю чергою були окраїнами Заходу) в суверенну спільноту, здатну безпосередньо спілкуватися з ширшим світом, з тим, що в ХІХ, а ще більше у ХХ ст. вважалося осередям сучасної цивілізації в політиці, економіці, науці та культурі.

Найважливіші факти історичної географії

Повернімося до питання: чи була все-таки Україна частиною Росії впродовж трьох з половиною століть? Лише невелика її частина. До 1648 р. практично всі українці перебували у складі Речі Посполитої, кордони якої сягали земель на схід від Дніпра. Лише після 1667 р. частина цього величезного простору (сучасні території Чернігівської та Полтавської областей і Київ) перейшла під владу московського царя. Після 1667 р. Варшава володіла значно більшими українськими територіями, ніж Москва. Землі на захід від Дніпра залишалися у складі Речі Посполитої аж до поділів. Польська шляхта зберігала панівні позиції в цьому регіоні до 1830, якщо не до 1863 р., а значний польський вплив у соціальній та культурній сферах залишався відчутним аж до революції 1917 р.[4].

---

[3] Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. – Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, 1994. Український переклад: Вульф Л., Винайдення Східної Європи, Київ, «Критика», 2009.

[4] Beauvois D. The Noble, the Serf and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831–1863). – Chur, Switzerland : Harwood Academic Publishers, 1991 (переклад з французької; див. також українське видання – Бовуа Д., Шляхтич, кріпак і ревізор, Київ, 1996) та La Bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques. Lille : Presses Universitaires de Lille, 1993: Українське видання: Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах, Київ, «Критика», 1998.

У XIX ст., незалежно від того, під чиєю владою жили українці – Габсбургів чи Романових – польський вплив був вельми відчутним, навіть на Лівобережній Україні, де поляки втратили свій панівний статус ще в XVII ст. Зрозуміти сучасну Україну, якщо вважати її лише колишньою провінцією Росії, неможливо. Українсько-польський зв'язок був надзвичайно важливим і відчутним аж до 1939–1945 рр. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, «уся історія українського національного відродження в Галичині, починаючи з 1848 р. і до Першої світової війни, та й після неї, визначалася щодалі гострішою боротьбою проти польського домінування в провінції»[5]. Панування польських землевласників у Галичині та на Волині тривало до 1939 року.

Що ж до Південної України (включаючи Крим), яку Росія завоювала наприкінці XVIII ст. в Османської Порти, то в цьому разі можна говорити про кілька століть тривалого впливу ісламських володарів. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Закарпаття безперервно перебувало у складі Угорщини від середніх віків до 1919 р., коли воно було анексоване новоутвореною Чехословаччиною. З 1939 до 1944 рр. воно знову опинилося під Угорщиною, і лише після цього, вперше у своїй історії, – перейшло під владу Москви.

Район Чернівців (Північна Буковина), перебував у складі Румунії з 1918 р. і перейшов під радянську владу лише 1940 р., формально ж він став частиною СРСР після 1944 р. Що ж до сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської облас-

---

[5] Rudnytsky I. L. Franciszek Duchiński and his Impact on Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History. – Cambridge, MA. : Harvard Univ., Ukrainian Research Institute, 1987. – С. 194 (Український переклад: Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку, в кн.: Лисяк-Рудницький І., Історичні есе, т.1, Київ, «Основи», 1994). Посилання на новіші праці з історії польсько-українських стосунків див.: Szporluk R. After Empire: What? // Daedalus. – 1994. – Vol. 123. – N 3. – С. 21–39; див. також Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: The Case of Ukraine // R. Szporluk (ed.) National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. – Annonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. – С. 103–128. Інше видання: Potichnyj PJ. (ed.) Poland and Ukraine: Past and Present. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

тей, то ці території були частиною Польщі від середини XIV ст., 1772 р. були анексовані Австрією і як «Східна Галичина» залишалися під владою Габсбургів до 1918 р. Після короткої «перерви на незалежність» 1918–1919 рр. цей регіон був завойований нововідтвореною Польщею й увійшов до складу СРСР 1939 р., коли польська держава була знищена арміями нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Після нападу Гітлера на Радянський Союз Галичина була окупована нацистами і повернулася під владу Радянського Союзу 1944 р. Лише відтоді й до 1991 р. вона безперервно залишалася частиною України та Радянського Союзу.

Отже, цілком очевидно, що Україну не варто розглядати лише як колишню частину Росії чи радянського простору; вона тісно пов'язана не лише з Росією, а й із країнами Центральної Європи та Чорноморського регіону. Лише наприкінці XIX ст. народ, який нині відомий як «українці», взяв собі цю назву та почав уживати слово «Україна» щодо своєї батьківщини. До цього часу українців називали русинами в Австрії, руснаками в Угорщині, малоросами (або ж козаками) в Російській імперії. Однак цього разу назва «Україна», яку почали використовувати стосовно всіх земель, поділених між різними державами та заселених народом, що обрав спільну назву «українці», не мала нічого спільного з поняттям «окраїна» (буквального значення слова «Україна», спільного для російського та польського мовного вжитку впродовж століть). «Україна» охоплювала величезну територію – від земель донських козаків на сході до північних регіонів Угорщини на заході, від гирла Дунаю на півдні до північних кордонів сучасної Сумщини та Харківщини. Навіть побіжного погляду на карту Європи вистачить, аби зрозуміти, що така величезна територія не могла бути «окраїною» чи «прикордонням». Перші винахідники» цієї нової великої країни (а вона існувала тоді лише в їхній уяві) цілком свідомо, навмисно обрали для неї назву, яка раніше позбавляла їхній народ права називатися нацією.

Збирання докупи всіх «Україн тривало аж до 1954 р., коли була приєднана колишня «окраїна/Україна» Османської імперії – Крим. Саме відтоді Україна існує як єдина спільність із власним центром.

Поряд із наведеними фактами, які зазвичай або забувають, або яких просто не знають, пригадаймо один досить популярний стереотип. Багато хто вважає, що українська національна ідея була вперше сформульована в Галичині за часів Габсбургів і згодом поступово експортована на Схід, у підросійську Україну. Цілком очевидно, що вплив Австрії справді був значним – «русини» не лише мали унікальну можливість скористатися перевагами модерного уряду й закону, а й на міжнародному рівні визнавалися частиною спільноти слов'янських народів. Утім, думка про те, що вони є частиною більшої української нації, вперше була сформульована на сході, в Росії, а не в Австрії. Саме до цієї України після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини. Вони ніколи не вважали себе ядром України, хоча за сприятливіших обставин їм удавалося відігравати провідну роль в українському національному русі XX ст.

ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ: ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Що таке нація?

Для того, щоб краще збагнути проблеми, пов'язані з формуванням української нації, варто звернутися до теоретичних та історичних досліджень із націоналізму, які починаються з таких засадничих запитань, як «Що таке нація?» і «Як вона формується?». І в цьому разі найпридатнішим може бути блискуче визначення Бенедикта Андерсона. Він вважає, що нація – це «уявлена спільнота» (наголосимо, не *уявна*), яка засадниче є територіально визначеною та суверенною[6]. Націоналізм виконує потрійне завдання: він «націоналізує» народи, відокремлюючи їх від інших та постачаючи їм ідею національного самовизначення; він створює національну історію, приписуючи національні ідеї людям, які жили в донаціональну епоху; нарешті, він націоналізує

[6] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London; New York : Verso, 1991. – C. 6. Український переклад: Андерсон Бенедикт, Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму, Київ, «Критика», 2001.

територію, окреслюючи її як власність нації, як її життєвий простір. Що ж до типології націй, то досить цікавий набір дефініцій запропонувала Лія Ґрінфельд у книзі «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності». Вона вважає, що всі сучасні нації, крім англійської (яка була першою модерною нацією взагалі), утворились у процесі протистояння, конфронтації з іншими націями. Наприклад, російська модерна національна ідея сформувалася тоді, коли став відчутним вплив Заходу на російську свідомість і державну політику. «Захід був інтегральною, невід'ємною частиною російської *національної* свідомості. Зрештою, якщо б не було Заходу, не мало б сенсу і бути нацією»[7].

У такому розумінні нації – це суто модерний феномен. Націю можна визначити як «територіальну спільноту» – саме таке визначення домінувало в Західній Європі; або як «культурно-мовну спільноту» – такий підхід переважав у Східній та Центральній Європі. У межах сучасного розуміння нації такі категорії, як клас, економічні умови, соціальний статус, релігія, підпорядковані поняттю нації. Ототожнення суверенності з нацією надало націоналізмові його революційного характеру, руйнівного для старої монархічної влади, освяченої релігією. Неможливо уявити модерні нації поза ідеєю суверенітету народу. Творення національної ідентичності включає уявлення про статус і майбутнє того, що к процесі становлення нації перетворюється на субнаціональні ідентичності. Те, що є субнаціональним для однієї нації та націоналізму, може бути національним чи протонаціональним для інших. Те, що для націоналіста однієї нації є повноцінною мовою, здається регіональним діалектом в очах прихильника іншої. Отже, в сучасних національних державах спільним є те, що здебільшого одна мова вважається національною (чи «літературного»), саме вона є мовою шкільного навчання та громадського вжитку.

У процесі становлення сучасних європейських націй склалося декілька варіантів підходу до внутрішніх культурно-мовно-

[7] Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. – Cambridge, MA. : Harvard Univ. Press, 1992. – С. 254. Докладний аналіз місця «Європи» в російській думці та політиці див: Neumann I. B. Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations. – London; New York : Routledge, 1996.

етнічних відмінностей. Зокрема, у Франції існувала тенденція впроваджувати одну мову як офіційну та «національну», інші мови переводилися (в разі необхідності – примусово) на статус місцевих діалектів. У Німеччині, з її політичною фрагментованістю на початку новітньої ери, такий шлях був неприйнятним. Тому її керівництво толерантно ставилося до мовного розмаїття, хоча й у межах широкого визначення «німецької» мови, інститутів і традицій. У Британії бачимо ще один варіант. На думку Лінди Коллі, британська нація була створена з уже сформованих національних спільнот – англійської, шотландської та валійської. Їхнє національне «я» та інституції залишилися незайманими. Англія, Шотландія та Велс не припинили свого існування. Було створено нову форму єдності, засновану на солідарності проти спільного «чужого»[8].

Періодизація

Підхід, що пропонується в цій статті, відрізняється від вельми популярної колись схеми формування так званих малих націй, запропонованої видатним дослідником історії націєтворення Мирославом Грохом[9]. У цій схемі становлення модерної нації розглядається як внутрішній процес, викликаний соціально-

---

[8] Оскільки для британців цим «іншим» був католицизм, зокрема в політичній сфері – католицька Франція, ірландці не отримали перепустки до цієї спільності (Colley L. Britons: Forging the Nation, 1707–1837. – New Haven, Conn: Yale Univ. Press, 1992. – С. 5–6). Коллі посилається на аргументацію Пітера Салінза, який твердить, що національна ідентичність «подібно до етнічної чи громадянської ідентичності, є випадковою та відносною: вона визначається соціальними або територіальними кордонами, накресленими для того, щоб відокремити колективне «ми» та його підсвідоме заперечення «інших» (Ibid. Цит. за: Sahlins P. Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees. – Berkeley; Los Angeles, CA: Univ. of California Press, 1989. – С. 271).

[9] Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / transl. by B. Fowkes – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1985; див. також: Gellner E. Encounters with Nationalism. – Oxford; Cambridge, MA. : Blackwell, 1994. – С. 182–200 (у цьому есеї можна знайти спостереження щодо концепції Гроха).

економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Певна етнічна група чи «малá нація», наявність якої є передумовою націєтворення, проходить через три стадії: наукову, культурницьку та політичну (яка є фінальною). Сам процес формування нації є наслідком або проявом розвитку капіталістичного суспільства як такого. На першій стадії головними дійовими особами є науковці, які нагромаджують і впорядковують матеріал, необхідний для творення національної історії, та, зрештою, пишуть цю історію. Згодом починається друга стадія, «культурницька»; надбання попереднього періоду стають засобом патріотичної агітації в масах, популяризації ідеї внутрішньої культурної єдності. Нарешті, приходить третя, політична стадія, коли національна ідея набуває політичного значення.

У цій статті я розглядаю процес націєтворення та націоналізм як політичні явища від самого початку, *ab initio,* навіть якщо ті, хто безпосередньо бере участь у національному русі, заперечують будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності або твердять, що їхньою єдиною метою є дослідження народної культури чи місцевої історії. В основі цього підходу – бачення влади не в її класичному розумінні (влади як монополії на легітимний примус). Є інші різновиди влади, наприклад, економічна, соціальна чи культурна – спроможність, здатність продукувати та поширювати символи, цінності та ідеї. Крім відносин панування та примусу, є також відносини виробництва й обміну матеріальних благ (без сумніву, надзвичайно важливі) та не менш важливі відносини у сфері інформації, спілкування, відносини виробництва та обміну символів, ідей і цінностей. Отже, якщо розглядати «будителів нації» в такому аспекті, саме як творців структур такої влади та цінностей, які освячують цю владу, стає цілком зрозумілим, що їхня діяльність мала принаймні потенційний політичний зміст; її наслідком була дестабілізація панівної ідеології, в якій найбільше значення для суспільної влади мали символи та цінності, а не ідентичність[10].

[10] Як вважає Прассенжет Дуара, «потенційно нація вже є сформованою, якщо уявлення про межі спільноти є трансформованими [...] коли групі вдається впровадити свій варіант історичного міфу, апології чи контрапології, тяглості чи перервності у власному та спорідненому з ним культурному середовищі...» Водночас Дуара зауважує, що «з

Побудова однієї нації як демонтаж іншої

Звернімо увагу на ще один аспект національного відродження так званих «малих націй», якого бракує схемі Гроха, а саме: цей процес є, крім іншого, свідченням, виявом *розпаду* іншої, вже наявної нації. Формування нації є не лише інтернаціональним процесом у тому розумінні, яке запропонувала Лія Ґрінфельд (тобто таким, що стосується суверенних держав); це також внутрішньодержавний процес, в якому стара («велика») нація розпадається та перетворюється на дві чи кілька нових. У цьому варіанті епітет «нова» цілком природно стосується й тієї нації, яка зберігає за собою ім'я «старої», «великої» чи «історичної». Зберігаючи традиційну назву, ця нація за багатьма визначальними показниками є новою спільнотою, такою ж, як будь-яка інша нова нація. Такий підхід дає нам змогу розглядати творення України, Словаччини або Чехії (Богемії) як один із аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних націй. Отже, так звані історичні нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «неісторичних», у новітню епоху націєтворення також переживають глибокі трансформації[11]. Їхнє перевтілення відбувається

історичного погляду унікальним та новим у націоналізмі є не стільки епістеміологічні категорії, такі як тип ідентичності чи форми свідомості», скільки «глобальна інституційна революція [...] яка породжує власні, надзвичайно привабливі варіанти організації національної держави». (Duara P. Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modem China. – Chicago; London : Univ. of Chicago Press, 1995. – С. 65–66). Загальне тлумачення націоналізму в Дуари наближене до підходу Ґрінфельд та мого власного розуміння проблеми: «Що є справді новим у модерному націоналізмі – це наявність світової системи національних держав» (Ibid. – С. 8–9.); див. також: Bourdieu P. Language and Symbolic Power / Ed. J. B. Thompson; transl. G. Raymond and M. Adamson. – Cambridge, MA. : Harvard Univ. Press, 1991. Хоча проблема становлення нації не є центральною для Бурдьє, він висвітлює «інтелектуальне забезпечення» цього процесу.

[11] Див., наприклад: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – С. 38. Не варто нагадувати, мабуть, що існує величезний масив літератури з цього питання.

у двох напрямках: по-перше, від них відокремлюються народи, які самі перетворюються на нації, по-друге, вони розширюються завдяки включенню до складу нації тих соціальних верств, які раніше, за домодерних часів, перебували поза її межами.

У ході формування нової нації лідерство перебирає певний суспільний клас чи соціальна верства з чітко визначеними етнічно-мовними ознаками, які згодом перетворюються на риси та ознаки всіх інших верств суспільства. У цьому процесі її етнічні риси стають основою національної мови та культури. Відповідно процес національної дезінтеграції спочатку виглядає як спроба розв'язати проблеми економічного характеру чи культурної інтеграції: наприклад, свого часу єврейське національне відродження (тобто творення модерної єврейської нації) вважалося лише «внутрішньою» соціально-релігійною проблемою в рамках польського національного відродження. Отже, слова Теодора Герцля щодо єврейської національної ідентичності можуть бути узагальненням та ілюстрацією більшості інших подібних висловлювань діячів національних відроджень: «Я не вважаю єврейське питання суто релігійним чи соціальним [...] – це проблема національна. Ми – нація»[12].

ТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Малоросія, Великоросія, Росія

Україна є конкретним прикладом того, як процеси творення, розпаду та відтворення (трансформації) націй стають різними проявами єдиного феномена. Коли освічені еліти Російської імперії почали усвідомлювати себе «росіянами» в модерному, сучасному розумінні, це було їхньою реакцією на вплив Заходу

[12] Щодо проблеми розпаду історичної польської нації в контексті зародження української та інших націй з колишніх народів Речі Посполитої див. у моїй статті: Польсько-українські взаємини у 1918 р. в цій книжці. Герцль, цит. за: Chojnowski A. Problem narodowosciowy na ziemiach polskich... // A. Garlicki (ed.) Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa : Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1986. – С. 180.

(Європи). Деякі інші підлеглі царя, які вважалися гідними кандидатами на вступ до товариства «росіян», відхилили запрошення до участі в націєтворенні; натомість вони заявили, що коли настав час визначитися в національному плані, вони зроблять це як члени іншої нації.

Відповідні свідчення можна знайти в поемі Семена Діговича «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762), яку, мабуть, слід вважати одним із перших формулювань української позиції. «Малоросія» терпляче пояснює, що хоча вона має спільного сюзерена з «Великоросією», її не можна вважати підлеглою останньої, й у неї є власна, окрема історія та характерні ознаки, які не можна вважати лише відгалуженнями великоросьских. Навіть більше, «Малоросія» має рівні права з «Великоросією»[13].

Отже, цілком очевидно, що не варто говорити про «Україну» як частину «Росії» в XVII ст.: тоді ідеї російської державності (та нації) як чогось окремого від особи монарха та його володінь, не тотожного їм, ще не існувало. Ця ідея виникла, на думку Лії Ґрінфельд, лише за часів Петра І й остаточно сформувалася за Катерини ІІ. Отже, коли цар, володар Великоросії, став також сувереном Малоросії, північно-східних територій України, Малоросія не перетворилася на частину Росії в сучасному розумінні, як національна спільність. Ця Малоросія, яка була чимось на зразок домодерної, історичної українсько-козацької нації, утримувала власну систему самоуправління, судочинства, суспільних інституцій принаймні ще сто років після переходу під скіпетр російського царя. Проект побудови російської нації вимагав ліквідації окремої малоросійської свідомості: проте саме в останні десятиліття автономного існування Малоросії почала формуватися та мова захисту її прав, яка свідчила про зародження модерної концепції нації.

[13] Kohut Z. E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, MA. : Ukrainian Research Institute, 1988. – С. 63 (українське видання – К.: Основи, 1996). Фрагмент з поеми Діговича подано в кн.: Lindheim R. and Luckyj G.S.N. (eds.) Towards an Intellectual History of Ukraine. – Toronto : Univ. of Toronto Press, 1996. – С. 69–70.

Російський проект

У політиці розбудови російської національної держави, яка розпочалася ще до того, як українці створили власну національну ідею, можна знайти певні спрямування, які безпосередньо стосувалися тих, кого ми могли б назвати українськими підданими імперії («українськими» в домодерному, донаціональному значенні цього слова). За часів правління Катерини II (1762–1796) у Санкт-Петербурзі вважали, що ліквідація традиційних малоросійських інститутів є лише одним з елементів широкомасштабного проекту націє- та державотворення, який потребує цілої низки різноманітних заходів, спрямованих на досягнення однієї мети: цілковитого поглинання Малоросії Російською державою та суспільством. Ґрінфельд звертає нашу увагу на таку цікаву обставину: «Можливо, не менш ніж половину загалу перших російських націоналістів становили українці. Ймовірно, сам по собі цей факт не мав би особливого значення, але в Росії, яка впевнено перетворювалася на зразковий приклад *етнічної* нації, така роль етнічних неросіян справді додає чималу частку іронії до цієї історії... У Санкт-Петербурзі та Москві малоросійська молодь, якій явно бракувало самоповаги, практично йшла в перших рядах новонародженої російської інтелігенції, закладаючи основи великоросійської національної свідомості»[14].

Не піддаючи сумніву факти, на яких побудовані висновки Ґрінфельд, треба все ж таки пам'ятати, що нація, яку допомагали будувати українці, не була етнічною російською нацією: імперський проект побудови нації не визначав великоросійську ідентичність як таку, що базується на великоросійському етнічному складникові. Саме піднесення України в пізніші часи стало поштовхом до етнізації та «зменшення розміру» російської ідентичності, внаслідок чого, власне, слово «росіянин» стало синонімом «великороса».

---

[14] Greenfeld L. Op. cit. – С. 238–239; виділення за оригіналом. Ґрінфельд зауважує: «Кількість українців серед інтелектуалів, вихідців з недворянських верств, є надзвичайною; немає жодних сумнівів у тому, що вони відігравали величезну роль у діяльності інтелігенції вісімнадцятого століття» (Ibid. – С. 531, п. 90).

Отже, російський імперський уряд і суспільство мали підстави очікувати, що Малоросія (яка після відокремлення від Польщі в середині XVII ст. вже перебувала під царями понад сто років) разом із територіями, здобутими у 1793–1795 рр., приєднається до великоросів у будівництві нової, «європейської» Росії. Багато уродженців Малоросії (тобто українці за сучасними критеріями), особливо у XVIII ст., фактично брали участь у різноманітних заходах, які ми можемо об'єднати спільним терміном – «націєтворення в Росії».

Те саме можна сказати й про XIX ст., хоча мусимо зауважити, що російське націєтворення мало різний зміст за різних часів. У XVIII та першій половині XIX ст. концепція російської нації була достатньо відкритою: Росію ще не трактували як країну великоросів. Важливо пам'ятати, що невід'ємним складником формування російської національної ідентичності було створення національної історії, побудованої на ідеї царської держави з тисячолітньою історичною тяглістю від Києва до Володимира, Суздаля, Москви і, зрештою, до Петербурга. Фактично ця конструкція вперше з'явилася у зв'язку з приєднанням України до Росії після 1654 р.; її засаднича ідея полягала в тому, щоб тогочасні росіяни мали державу з безперервною історією від часів Київської Русі. Наслідком стало заперечення права українців на історію власної державності та на вимоги незалежної державності у майбутньому.

Таке розуміння історії, хоч і вельми вигідне, зрозуміло, було далеким від дійсності. За кілька століть до приєднання України офіційна Московія мала досить туманне уявлення (якщо оно взагалі було) про свій спадковий зв'язок із Києвом[15]. І про

---

[15] Едвард Л. Кінан доводить, що Московія не мала уявлення, що вона є спадкоємицею Києва: «Ці люди навіть і не думали про Київ» (Keenan E. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // S.F. Starr (ed.) The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. – Armonk; New York; London : M. E. Sharpe, 1994. – C. 19–40, 23. На думку Кінана, сучасні вчені та ширший загал піддаються впливам певних міфів ранньої «російської» історії, не усвідомлюючи того, що вони є продуктом значно пізнішої епохи, часів становлення російської нації. Ідея історичного зв'язку між Московією та Києвом («київський міф»), інтерпретація монгольського періоду (міф про «татаро-монгольське

це московити довідалися саме від новоприбульців з півдня. Ідея, згідно з якою саме ці прибульці та московити були справжніми «руськими», відігравала надзвичайно важливу інтеграційну роль у XVIII ст. й у пізніші роки. Росіяни й надалі всіляко удосконалювали свою «національну» історію, приписуючи Великому князівству Московському роль єдиного, легітимного та прямого спадкоємця Києва, – спочатку спираючись на аргументацію релігійного та династичного характеру; згодом, в епоху етнічного націоналізму, доводячи наявність спільної етнічної ідентичності у модерної російської нації (та її імперії) й Київської Русі та заперечуючи легітимність претензій на київську спадщину всіх інших спільнот, що також діяли на «післякиївському» просторі. (Це, зокрема, робило польську та литовську присутність на цих територіях нелегітимною). Коли в Європі XIX ст. набрав сили етнічний націоналізм, цю схему було радикалізовано: називатися справжніми росіянами могли лише великороси, тоді як українцям і білорусам пропонувалася роль або молодшого брата в російській родині, або «також росіян», але зіпсованих іноземними впливами.

На початковому етапі націєтворення співвідношення «малоросів» та «великоросів» і «росіян узагалі» залишалося нез'ясованим. Чимало «малоросів» і дехто з «великоросів» вважали набагато важливішим те, що російська *народність* є частиною слов'янської родини, отже, культурний здобуток Малоросії, її пісні, фольклор, навіть історичний досвід можуть стати й частиною «всеросійської» ідентичності, конкретний зміст якої так ніколи й не було визначено. У той час, як імперський уряд впроваджував ідею «офіційної народності», деякі росіяни знаходили в українській історії матеріал для ліберальнішої, антисамодержавницької концепції загальноруської російської нації (згадаймо хоча б зацікавлення деяких декабристів історією України).

ярмо») або популярний міф про так звані візантійські та грецькі впливи «належать до найбільших містифікацій у всій європейській культурній історії» (Ibid. – С. 27, 37); Keenan E. Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians // P. J. Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – С. 20–38.

Те, що імперське розуміння російської нації як ідеологема ґрунтувалося на протиставленні Заходові, серйозно позначилося на внутрішньому статусі малоросійської історії та суспільства. Держава згори стверджувала своє бачення російської нації, в якому Росія ототожнювалась із самодержавством; освічене суспільство, тобто громадянське суспільство, що народжувалося, не мало можливості створити власну, альтернативну модель. Отже, бачення місця російської нації в міжнародному контексті будувалося на постійному порівнянні із Заходом; при цьому фактична й часом неусвідомлена адаптація одних елементів західної моделі супроводжувалася свідомим запереченням інших.

Український проект

Якщо вихідці з Малоросії відігравали таку визначну роль у російському націєтворчому проекті, чому деякі з них відмовилися приєднатися до того, що вже існувало, обравши інший шлях і проголосивши себе українцями? Якщо «російський проект» був ознакою «європеїзації Росії», чи не ставало українство реакційним рухом, відмовою сприйняти Європу? А може, український рух був результатом того, що шлях до Європи, який торує Санкт-Петербург, не надається для України?

Ми схиляємося саме до останнього варіанта. Відчуваючи, що й Росія, й Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях до «Європи», а не просити на це дозволу в Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії.

Момент появи перших ознак модерної української національної свідомості можна визначити досить точно: кінець XVIII ст. Тих, кого ми могли б назвати першими українськими націоналістами, єднали певні спільні риси: вони належали до вищих соціальних верств суспільства, були добре освіченими людьми, непогано знали світ поза межами власної батьківщини. Залишаючись людьми релігійними, вони водночас були носіями елементів секуляризованого, світського світогляду, який давав їм змогу дивитися на державу та державну владу не так, як її сприймали прихильники божественного права монархів. Вони

були свідомими того, що принаймні деякі народи самі обирали форму правління.

Поодинокі особистості з ширшим поглядом на власну батьківщину та світ загалом були здатні зрозуміти, що відбувається масштабний процес зміни поглядів на суспільство та державу й, відповідно, – зрушень у внутрішній структурі цих явищ. Роль монарха у визначенні долі своїх підданих ставала меншою, натомість дедалі більше зростала роль народу. Проте як можна було визначити цей «народ»? Якими були критерії для визначення спільноти, що мала повноваження обирати собі правителів, відповідальних перед народом?

Перше визначення України базувалося на суто історичних аргументах. За часів Катерини ІІ Малоросія ще пам'ятала, що вона була дитиною (дехто сказав би – прийомною) Речі Посполитої і пишалася цим; патріоти цієї України боронили свої права перед імперією, посилаючись саме на історичну тяглість, зв'язок із Річчю Посполитою. Такими, зокрема, були погляди Григорія Полетики, який «створив образ України – шляхетської демократії на зразок Речі Посполитої»[16]. У XIX ст. історик України (народник) Олександр Лазаревський критикував Івана Мазепу, провідника невдалої спроби досягти незалежності України на початку XVIII ст., за спотворення буцімто демократичного суспільного устрою України: «Немає сумнівів, – писав Лазаревський, – що якби не було стримуючої влади російського уряду, Мазепа перетворив би Малоросію на малу Польщу з усім її розкішним життям для *панів* та всіма можливими негараздами для *мужиків*»[17].

Відкидаючи суспільний лад старої Польщі та ідеї її наслідувачів, Лазаревський, не усвідомлюючи цього, фактично визнавав наявність політичних зв'язків України з неросійським сві-

---

[16] Poletyka Hryhorii // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D. Husar Struk. – Toronto: Univ. of Toronto Press, 1993. – Vol. 4. – C. 94.

[17] Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – C. 9. Сондерс посилається на кн.: Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. Д. Міллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах. – Харьков, 1898. – С. 15.

том. Творення української національної історії, яка «виходила зі складу» імперської версії «російської» історії, передбачало претензії на тяглість політичної традиції між Малоросією (як спадкоємицею козацької доби, пов'язаної з Річчю Посполитою) та Київською Руссю.

Згодом, коли історична малоросійська нація внаслідок внутрішніх і зовнішніх чинників припинила існування, українці в пошуках спільних ознак власного «ми» та відокремлення «інших» звернулися до етнографії. Етнографічний чинник уможливив окреслення меж України територією, де більша частина населення, селянство, розмовляла українськими діалектами.

Незалежно від характеру аргументів – чи були вони історичними, чи етнографічними або філологічними – твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше, вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство – збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою.

Розбудова України вимагала діяльності «класифікаторів», тих, хто давав назви певним явищам, формулював концепції, отже, мали з'явитися ті, хто взяв би на себе створення системи відповідних понять, уявлень, структурування національної ідентичності. Ці особистості, переважно представники російськомовної інтелігенції українського, російського або змішаного походження, стали провідниками селянської нації. Багато в чому ці інтелектуали відчували себе українцями та росіянами водночас, що цілком відповідало тодішній українській соціально-політичній ситуації. Масовою основою будь-якого українського руху, якщо б він і з'явився, могло стати лише кріпосне селянство, відповідно цей рух опинився б поза межами суспільно-культурного життя імперії.

Боротьба за Малоросію відбувалася переважно на сторінках літературних творів, історичних, філологічних та інших досліджень, у театрі. На цій початковій стадії, наприкінці XVIII ст., мова як така ще не вважалася визначальною ознакою нації; ця роль відводилася культурі, особливо політико-історичній

ідентичності, саме вона була невід'ємною ознакою національності.

Уперше на мову звернули увагу в культурно найбільш «вестернізованому» реґіоні України – в Полтавській та Харківській губерніях. Цікавими є спостереження Марка Раєффа щодо ролі освітніх закладів у цьому процесі: він вказує на відмінності у ролях Києва та Харкова. Київ, як давнішній інтелектуальний центр, відігравав важливу роль у період культурного переходу від Московії до імперії. Харків, який на початку XIX ст. перетворився на провідний культурний центр українських земель, не лише сприяв русифікації еліт, а і став центром поширення ідей ідеалізму та романтизму, які, на думку Раєфа, були «необхідними передумовами модерного націоналізму»[18].

Новий націоналізм відрізнявся не лише тим, що вже не наголошував на реґіональній чи історичній ідентичності, як це було раніше, – він підважував основи держави та імперської будови. Традиційна українська еліта, майже цілковито зрусифікована, перебувала на периферії цих зрушень. Першими та найенергійнішими пропагандистами нового варіанта національної ідентичності були інтелектуали, вчені, які систематично й наполегливо працювали над її науковим та філософським обґрунтуванням. Як зазначив Раєфф, «старий реґіоналізм помер. Під впливом романтизму, ідеалістичної філософії та внаслідок категоричної відмови уряду дозволити існування громадянського суспільства формувався новий націоналізм, що ґрунтувався на історичній антропології, філології та народній культурі (або ж на тому, що вважалося народною культурою)»[19].

Зрозуміти обставини, за яких формувалася й формулювалася українська ідея, допоможуть міркування Бенедикта Андерсона щодо розвитку філології. Ось що пише Андерсон про революцію в мові та філологічних дослідженнях наприкінці

---

[18] Raeff M. Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century // P. J. Potichnyj et al (eds.) Ukraine and Russia... – C. 82.

[19] Ibid. – C. 80. Цей випадок є ілюстрацією думки Бурдьє про те, що «передумовою політичного перевороту є переворот інтелектуальний, світоглядний». (Bourdieu P. Op. cit. – C. 127–128).

XVIII ст.: «Досягнення семітології спростували ідею про унікальну давність чи божественну природу івриту... Мова була вже не стільки засобом контакту людини із зовнішньою силою, скільки внутрішнім полем, яке об'єднувало тих, хто нею користувався». Філологія виникла завдяки цим відкриттям... Відтоді старим священним мовам – латині, грецькій та івритові – довелося змішатися на рівних онтологічних підставах із різнобарвним плебейським натовпом народних мов, виведених на ринок друкарським капіталізмом. Якщо всі мови мали однаковий світський статус, то всі вони, у принципі, були рівними й однаково заслуговували на те, щоб ними захоплювалися та вивчали їх. Але хто мав це робити? Оскільки жодна з них уже не належала Богові, це мали робити їхні носії, ті, хто розмовляв та читав ними»[20]. Розбудова модерної України також вимагала іншого філософського оформлення, яке б не ґрунтувалось ані на теологічних, ані на монархічних принципах. Якщо брати до уваги такі чинники, як культурне панування греко-католицького духівництва в західних регіонах України (яке зберігалося впродовж XIX ст.) та наявність польської літературної мови й світської літератури вже у XVI ст., стає зрозумілою уповільненість процесу націєтворення в українців Галичини та інших регіонів Австрії і надзвичайна привабливість польського націєтворчого проекту для «русинів» – явищ, не надто помітних до 1772 р., але дедалі очевидніших за австрійських часів. Суто релігійне світосприйняття суперечило модерному світському світоглядові. З цим було тісно пов'язане питання про владу в тому суспільстві: духівництво як власник священної мови спілкування з Богом не мало бажання ділитися владою зі світськими елітами. У 1830–1840 рр. духовенство боролося проти народної мови, яку намагалася запроваджувати молода інтелігенція; 1848 р. йому вдалося не допустити земельну аристократію до української спільноти. Греко-католицьке духовенство продовжувало боротьбу «на мовному фронті» аж до початку XX ст.

Таким чином, тривав процес визначення території сучасної України, який розтягнувся не на одне століття й завершився

[20] Anderson B. Op. cit. – С. 70–71. Цитата в цитаті за: Said E. Orientalism. – New York : Pantheon Books, 1978. – С. 136.

тільки в епоху після 1917 р. У XIX ст. його прояви спостерігалися не лише в таких галузях, як історіографія чи етнографія, він мав також і «матеріальне підґрунтя»: тривало заселення колись татарсько-турецького Півдня українськими селянами з російської Східної України (або Малоросії) та польського Правобережжя, приєднаного до імперії наприкінці XVIII ст.

Геополітична сцена: зміна декорацій

Ми ніколи не дізнаємося, як мали б розвиватися українсько-російські відносини, якби Російська імперія залишалася в кордонах до 1770 р. Умови, за яких відбувалося подальше становлення російської та української націй, сформувалися під впливом трьох головних подій на міжнародній арені.

По-перше, поділи Польщі відсунули західні кордони Російської імперії далеко на захід. Унаслідок цього Малоросія, західна окраїна імперії до поділів, з’єдналася з Правобережжям, колишньою східною окраїною («Україною») Польщі. В історичній перспективі це спричинило формування нової спільності, яку ми зараз знаємо як Україну, з центром у Києві (який до поділів Польщі був прикордонним містом). По-друге, територіальні завоювання Російської імперії на півдні (чорноморські території) уможливили колонізацію цих земель завдяки людським ресурсам українських окраїн Росії та Польщі (останні були анексовані Росією в 1793–1795 рр.) – тут ідеться про приєднання Південної України, колишньої окраїни Османської імперії.

Анексія земель, які раніше були польськими прикордонними територіями, призвела до «ревізії 1667 р.» (за Андрусівським договором, як відомо, українські території було поділено між Варшавою та Москвою). Поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з’ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, в міжнародному просторі. Найсуттєвішим було те, що Лівобережна та Правобережна Україна з’єдналися в межах однієї держави. Ішлося не лише

про те, що кількість українців у Російській імперії зразка «після 1795 р.» різко збільшилась, а й про те, що польське питання вперше набуло величезного значення в російсько-українських відносинах.

Проте російська громадськість не зрозуміла того, що поділи Польщі змінили умови, за яких розвиватимуться відносини між Великоросією та Малоросією, між «Україною» та імперією. У XIX ст. мало хто з росіян усвідомлював важливість Польщі для російської політики та культури. «Придбання» кількох мільйонів католиків та уніатів, а також євреїв породило масу нових питань і проблем у російській політиці. Чи були ці нові піддані справжніми громадянами Росії? Чи мали вони право називатися *росіянами,* не будучи*«русскими»*[21]?

Російсько-польська боротьба за «окраїни»

Андреас Каппелер у книзі «Росія як багатонаціональна імперія» слушно звертає увагу на те, що польський національний рух відігравав роль підривного чинника в Російській імперії у двох сенсах: по-перше, сам по собі, по-друге, через вплив на литовців, білорусів та українців. «Наприкінці XX ст. поляки ще раз відіграли подібну провідну роль у кризі Радянської імперії»[22].

Після 1795 р. Російська імперія керувала колишніми польськими володіннями в союзі з польською шляхтою Правобережної України, Білорусії та Литви. До 1815 р. цей союз існував де-факто, після 1815 – де-юре. Польсько-російська згода не перетворилася на оформлений і тривалий союз на зразок австро-угорського «компромісу» 1867 р. Проте вона визначила умови, в яких довелося жити не одному поколінню українців: соціальне й культурне панування поляків разом із політичною, державною та військовою владою росіян.

---

[21] Огляд конкурентних моделей російської нації в контексті політики російського царизму та Радянського Союзу див.: «Падіння царської імперії та СРСР: російське питання й експансія» у цій книжці.

[22] Kappeler A. Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. – Munich : C. H. Beck, 1992. – С. 179.

Після 1830 р. ситуація різко змінилася. Польські повстання 1830–1831 рр. зруйнували польсько-російський симбіоз (досить розхитаний на той час тим, що імперія не дотримувалась умов 1815 р.). Росіяни та українці, кожні з власних причин, утворили щось на зразок спільного антипольського фронту. Росіяни доводили, що ці землі не є польськими, і саме тут їх підтримали українці. (Лише з часом росіяни зрозуміли: українці мали на увазі те, що ці землі не є також і російськими). Таким чином, становлення сучасної України відбувалося не в «Австрії» чи «Росії», як стверджується у більшості підручників, а в певному суспільному просторі, де переважна більшість потенційних українців перебувала під владою польської шляхти. Ті, хто намагався модернізувати польську націю, пропонували українським кріпакам не лише волю, а й можливість перетворитися на поляків.

Ця нова концепція польської нації вперше постала під час інтелектуальних зрушень та політичних реформ – мирної «революції згори» останнього десятиліття XVIII ст. Польська нація витримала знищення польської держави Берліном, Віднем і Санкт-Петербургом. Поляки вижили передусім як суспільство; у соціальному просторі останніх років існування Речі Посполитої панували саме поляки. Однак суспільство старої аристократії поступово розмивалося розвитком промисловості та зростанням міст, новими суспільно-політичними ідеями. Нації, що стали спадкоємицями Речі Посполитої – сучасні поляки, євреї, литовці, білоруси та українці, – справді можна вважати продуктом трансформації її старих класів, станів та релігійних груп, яка відбулася під впливом модернізації.

Україна під Росією та Польщею: дев'ятнадцяте століття

Для росіян початку XIX ст. Україна не існувала поза поняттям «Малоросія». Як зауважив Пол Бушковіч, правий берег Дніпра ототожнювався у свідомості росіян із поляками: всі знали, що більшість тамтешнього дворянства – польського походження. Коли ж ішлося про Південь, степові території, в уяві виникали Одеса, море, економічний бум, але в жодному разі

не було згадки про українців: «Для російського письменника або читача Україною була Малоросія, стара Гетьманщина та Слобідська (згодом Харківська) губернія... Ця зосередженість виключно на лівобережних землях була наслідком кількох чинників. Уявлення про те, що Лівобережжя саме і є Україною, було настільки усталеним, що жодному тогочасному авторові не спадало на думку якось пояснювати це. Основною ж причиною, безсумнівно, була наявність дворянського суспільства на цій території... Оскільки більшість російських письменників тієї епохи належала саме до дворянства, дивлячись на Україну, вони бачили лише тих самих дворян, щоправда, «малоросійських». Зрештою, це дворянство було пов'язане з російським тісними особистими та сімейними зв'язками, чимало його представників були помітними постатями в загальноросійській політиці»[23].

Якщо повернутися до тези Гроха про те, що «будителі» так званих «малих націй» походили з нижчих соціальних верств, життя українського поета Тараса Шевченка (1814–1861), на перший погляд, могло би бути підтвердженням цієї тези. Народжений у родині кріпака, Шевченко залишався в цьому статусі, аж доки друзі не викупили його 1838 року. Проте Омелян Пріцак звертає нашу увагу на ту обставину, що Шевченко став будівничим модерної української свідомості не тому, що він народився в селі, з дитинства був оточений народною культурою та розмовляв українською мовою. Розуміння саме політичного значення рідної культури та прагнення «націоналізувати» її, перетворивши її мову на літературну, прийшло значно пізніше, коли Шевченко покинув рідне село й познайомився з ширшим світом, спочатку у Вільні, згодом у Санкт-Петербурзі, – саме тоді в нього сформувалася нова політична й культурна свідомість. Пріцак доводить, що лише «полтавський поміщик» (це також варте уваги) Євген Гребінка (1812–1848) допоміг Шевчен-

---

[23] Bushkovitch P. The Ukraine in Russian Culture, 1790–1860: The Evidence of the Journals // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1991. – Vol. 39. – N 3. – C. 343–344; див. також: Saunders D. B. Contemporary Critics of Gogol's Vechera and the Debate about Russian narodnost (1831–1832) // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – Vol. 5. – N 1. – C. 66–82.

кові усвідомити ту обставину, що літературні кола зацікавлені в українській народній пісні і що сучасна література фактично пишеться мовою цих пісень[24].

Серед тих, хто добре розумів, чого насправді прагнуть українські літератори, був видатний російський критик Віссаріон Бєлінський (1811–1848). Він бачив, що становлення української літератури може призвести і фактично вже веде до ідеї окремого українського суспільства, й відповідно – до виникнення нації, для якої ця література створюється. Як зауважив Григорій Грабович, «незмінно негативна реакція Бєлінського на Шевченка пояснюється його принциповим несприйняттям літературного «сепаратизму», який логічно передбачав сепаратизм політичний»[25].

Щоправда, зі свого боку росіяни не розуміли того, що постать Шевченка є якісно новим етапом становлення України та занепаду Малоросії. Українці жили у двополюсному російсько-польському світі, але росіяни й надалі вважали їх населенням своєї провінції. (Звернімо увагу на ту цікаву обставину, що деякі поляки поступово сприймали ідею існування окремої української нації на колишніх польських землях).

Цілком зрозуміло, що Росія відреагувала на цю релігійно-національну диверсифікацію імперії та пришестя ери націоналізму створенням власного визначення «Росії»: була сформульована доктрина «офіційної народності», яка базувалася на трьох принципах: «православ'я, самодержавство, народність». Нація являла собою власність монарха; кріпацтво перетворювалося на національний інститут. Петра I, якого хіба що не обожнювали, зазвичай стали називати творцем Росії. Один із царських чиновників, граф Е. Канкрін (який, за іронією долі, народився в Німеччині під прізвищем Кребс) навіть писав про те, що «Росію

---

[24] Пріцак О. Пророк // Київська старовина. – 1994. – №2. – С. 11–12.

[25] Grabowicz G. Ukrainian-Russian Literary Relations in the Nineteenth Century: A Formulation of the Problem // Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia... – С. 227. Український переклад: Грабович Г., Українсько-російські літературні взаємини в XIX ст.: постановка проблеми, в кн.: До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка, Київ, «Критика», 1997.

варто було б називати Петровією, а нас петровцями, або ж імперію називати Романовією, а нас – романовцями». Російський журналіст прокоментував це так: «Ідея незвична, але цілком слушна!»[26] Цікаво, що ідеї Канкріна ставали надбанням громадськості саме в той час, коли нова українська інтелігенція визначала свій народ як націю, віддану ідеалам свободи.

Лише згодом росіяни почали усвідомлювати зв'язок між польським та українським питаннями. Спосіб, у який це відбулося, мав усі ознаки поліцейської ментальності. Після польського повстання (остаточно його придушили влітку 1864 р.) Санкт-Петербург зробив власні висновки: умови скасування кріпацтва на територіях, де відбувалося повстання, було переглянуто, розпочалася серія антикатолицьких заходів; уряд дійшов висновку, що український рух є наслідком «польського заколоту», спрямованого на розкол російської нації.

1863 р. так званий «валуєвський циркуляр» запровадив перші обмеження на вживання української мови. Уряд, який спирався на підтримку досить широких громадських кіл у цій сфері, вирішив, що українство є небезпечним, попри те, що українці, на відміну від поляків, обмежувалися винятково літературною та просвітянською діяльністю. У Росії почали розуміти: те, що роблять українці, підриває культурну й політичну єдність російської нації, яка, на думку освічених росіян, складалася з трьох етнографічних гілок: великоросів, малоросів та білорусів.

Російський уряд не вірив у те, що український рух може бути проявом автентичних, законних прагнень населення Малоросії, тому вирішив трактувати його як продукт іноземної (в цьому разі польської) «інтриги». Саме тоді було створено стереотип, який залишався незмінним десятиліттями: «українофільство» вважали наслідком німецької, австрійської, ватиканської інтриги, не кажучи вже про те, що в різних варіантах воно й надалі залишалося «польським винаходом».

---

[26] Булгарин Ф. Воспоминания. – СПб: б.д., 1846–1849. – Т. I. – С. 200–201; цитується за: Riasanovsky N. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855. – Berkeley; Los Angeles, CA.: Univ. of California Press, 1967. – С. 138. Рязановський також згадує іншого автора, який пізніше запропонував перейменувати країну в «Николаевию».

У 1876 р., згідно з таємним Емським указом, було запроваджено подальші обмеження на українське друковане слово, заборони на театральні вистави та виконання пісень українською мовою – це був новий етап в ототожненні з боку імперського уряду української мови та культури з політичним сепаратизмом. Як вважає Грабович, у парадоксальний спосіб царський уряд допоміг позбавити українську літературу провінційного статусу, піднести її на рівень політичного явища, як чогось підривного, сепаратистського або протонаціоналістичного: «Цілком зрозуміло, що ці ознаки вже мали проявлятися, більш чи менш виразно, як у Шевченка, тобто *in potentia*»[27].

Модель російської нації та суспільства, яку запроваджував царат, зіткнулася з протидією з двох боків. Можна сказати, що в той історичний період існувало принаймні два альтернативних шляхи відокремлення від імперії. Один із них полягав у критиці фундаментального принципу, на якому була побудована імперія, самодержавства і, зрештою, – в його запереченні. Саме це стало основою глибокого розколу в російській ідентичності, символом якого можна вважати назву книги Ніколаса В. Рязановського «Розходження шляхів», у якій ідеться про взаємини між урядовими колами та російською освіченою елітою в першій половині XIX ст.[28]. Другий варіант «відокремлення» був представлений українською ідеєю.

Україна та турецька/татарська спадщина

Подібно до того, як російська громадськість свого часу побачила вплив поділів Польщі на українців, вони так само не одразу усвідомила перспективні наслідки приєднання до імперії колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському реґіоні.

Починаючи з XVIII ст. тривала поступова й неухильна колонізація Півдня та Південного Сходу. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. Отже, власне для українців на-

[27] Grabowicz G. Op.cit. – С. 226–227.

[28] Riasanovsky N.V. A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801–1855. – Oxford : Clarendon Press, 1976.

ціоналізація цього простору не була лише справою прилаштування національної назви до їхньої традиційної території проживання, якій інша нація чи націоналістичний рух давали іншу назву. У Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народові доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її *батьківщиною.* Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх «*Новороссией*». Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на Південь і відповідне розширення українського простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення. (Те саме можна сказати і про російську громадськість та державні кола). Опера «Запорожець за Дунаєм» з'явилася набагато пізніше, у 1860-ті роки, і лише у 1870-ті Михайло Драгоманов чітко обґрунтував причини, з яких «*Новороссия*» підпадає під визначення України.

У російській національній свідомості завоювання чорноморського простору та Криму пов'язане передусім із імперською воєнною величчю та заснуванням Одеси й Севастополя. З погляду українського національного епосу, освоєння цього простору починається на кілька століть раніше; це передусім історія народу, його подвигів, його колонізаторських здібностей. У цьому контексті, мабуть, легше зрозуміти сучасні українсько-російські суперечки щодо Чорноморського флоту. Для росіян це питання військового престижу та національної величі; для українців Південь – це ще одне свідчення уславленого прагнення народу до волі, символізованого в картині Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Відень і слов'янське питання

Нарешті, ми маємо нагоду звернутися до проблеми, яка зазвичай є типовою для праць, присвячених новітній історії України. Становлення сучасної України відбувалось як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Після історично першої спроби формування нації, розпочатої історичною елітою, тривала подальша «культуризація» та «етнізація» нації.

Безпосередній вступ Відня на сцену української історії мав величезне значення в перспективі, але не в тому розумінні, до якого звикли українські історики. Якщо об'єкт нашої уваги мав перетворитися на націю, то Відень створив новий вимір для «уміжнароднення» українського феномена. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого ладу: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре.

Те, що Джефрі Готорн писав про вплив європейського абсолютизму на Африку в XIX ст., може бути застосовано в оцінці впливу Відня на Галичину: «Абсолютистські держави були у своєму абсолютизмі саме державами. Населення й територія були підконтрольними. І якщо вони виникали не на основі вже наявної політичної спільноти, то майже завжди сприяли її створенню. Суперники, що з'являлися згодом [...] могли визнати цю спільноту або ж принаймні визнати те, що існує спільнота, за яку треба змагатися»[29].

Австрійські реформи створили передумови для виникнення такої спільноти, але вони не перетворили селян і грекокатоликів на українців. Першою «вищою» формою їхньої ідентичності стало «рутенство», політична свідомість будувалася на лояльності щодо імперії – назвемо її, користуючись терміном Томаша Масарика, «віднецентризмом». Хто справді мав нагоду скористатися перевагами австрійських реформ – так це поляки; вони знали, що робити з єдиною Галичиною, тією новою територіальною спільнотою, яка утворилася зі східної, переважно русинської, частини (до 1772 р. – воєводства Руського) та західної, польської частини. Усе могло бути зовсім не так, якби «Русь» залишалася під владою Відня як окрема одиниця. Після того, як поляки спромоглися трансформувати свою власну ідентичність упродовж 1790-х років, стало очевидним, що реформи Відня лише розчистили шлях для тріумфальної ходи «полонізму». Фактично після 1795 р. полонізація «Русі» відбувалася набагато інтенсивніше й масштабніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 та 1772 роками.

---

[29] Hawthorn G. Sub-Saharan Africa // D. Held (ed.) Prospects for Democracy: North, South, East, West. – Cambridge : Polity Press, 1993. – С. 344.

Хоч і досить повільно, але все ж таки формувалася нова суспільна реальність. Старі, жорстко окреслені соціальні межі та структури поступово підважувалися «культурою» – зростанням писемності, поширенням знання про довколишній світ, розвитком науки й суспільної думки. Уявлення про те, що означає бути поляком, змінювалося. Нова польська свідомість була відкритішою для тих «русинів», «греко-католиків», які вже не належали до селянського стану, для тих дітей священиків, які не бажали повторювати життєвий шлях своїх батьків і прагнули стати лікарями, інженерами або вчителями. На початку XIX ст. русинам бракувало світської, секуляризованої ідеології; їхня власна жива мова перебувала поза такими сферами вжитку, як друкарство, освіта, громадські справи. Тут домінувала польська мова та відповідний світогляд; окремі особистості, які досягали певного інтелектуального рівня та соціального статусу, могли зробити це лише в рамках «полонізму».

Тим часом маси залишалися греко-католицькими та «проімперськими» – доки кріпосне право визначало спосіб життя переважної більшості. У 1830-ті, після польського повстання 1830-1831 рр., тобто через три покоління після 1772 р., деякі молоді «русини» почали серйозно придивлятися до того, що відбувається в Харкові, Полтаві та Києві. Вони прийняли українську культуру зі Сходу як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на світову арену. Отже, «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. Сторонній спостерігач, чеський літератор і громадський діяч Карел Гавлічек (1821–1856) охарактеризував полеміку (та реальну боротьбу) між росіянами й поляками як «байки про двох вовків». «Якщо на цій картині є ягня, – писав він, – це українці»[30].

[30] Havliček K. Politické spisy / Ed. Z. Tobolka. – Prague : n.p., 1900–1903. – T. I. – C. 70; цит. за: Reinfeld B.K. Karel Havliček (1821–1S56): A National Liberation Leader of the Czech Renascence. – Boulder, CO. : East European Monographs, 1982. – C. 25. У своїй праці «Slovan a Čech» Гавлічек доводив, що слов'ян не можна вважати єдиною нацією, навівши приклад польсько-російських взаємин: «Ненависть між цими двома народами є такою сильною, що вони виключають одне одного з родини слов'янства! Поляки стверджують, що росіяни – це монголи, росіяни називають по-

Ширший світ, поза межами російсько-польського простору, став свідком появи окремого українського народу. «Інтернаціоналізація» українського феномена, яка розпочалася з поділами Польщі, поглиблювалася новим інтелектуальним кліматом у Європі, пов'язаним із виникненням ідеї нації. Оскільки виникла ідея слов'янської родини націй та утворилися відповідні інституційні структури (наприклад, кафедри слов'янського мовознавства у Празі та Відні), українці досягли того рівня розвитку, коли вони могли претендувати на право називатися нацією, попри те, що вони не мали необхідного політичного статусу.

Україна – одна нація чи дві?

Відокремлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що ті українці, які не бажали бути росіянами, об'єднаються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян; галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793–1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поруч із поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні – сприймати перших у той самий спосіб.

Саме галичани першими спрямували свій погляд на «Україну». Це відбувалося поступово, в кілька етапів. Спочатку, після 1772 р., коли в ці відносини втрутився Відень, стався частковий, але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від *шляхти.* «Рутенство», як невдовзі з'ясувалося, виявилося неефективним засобом проти полонізації. На другому етапі відбувалася полонізація мас, оскільки «полонізм» уже мав інший зміст – він ототожнювався не лише зі старою польською

ляків сарматами. Головним яблуком розбрату для кожного покоління поляків і росіян є право на Україну. І поляки, і росіяни претендують на цю землю як споріднені народи. Росіяни вказують на те, що в них з русинами спільна релігія; поляки відповідають формуванням уніатської церкви. Зараз росіяни сподіваються оволодіти Україною, русифікуючи її народ, подібно до того, як поляки полонізували литовців, відокремлюючи вищі класи від решти населення. (Havliček K. Politické spisy. – Т. І. – С. 63; цитується за: Reinfeld, Op. cit. O.K. – С. 24–25).

аристократією, а й із революційною програмою соціального визволення та культурною свободою. І лише на третьому етапі відбувся поворот до народу та його мови. Чинником, який прискорив це зрушення, було відкриття й визнання українського світу в Російській імперії. Цей етап розпочався лише у 1830-ті роки.

Зрозуміло, не варто спрощено сприймати цей розвиток як неухильний, лінійний процес. Перед тим, як Галичина остаточно вирішила стати частиною України, довелося пережити також і *період москвофільства* – орієнтації на Росію. Однак тут виникає ще одне запитання: чому галичани, відмовляючись і від польського, і від російського варіантів, не схотіли стати галицькою нацією; чому вони перетворили себе на невелику частину України?

Дозволимо собі висловити два припущення. По-перше, Україна мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентоспроможними щодо польської культури, суспільства й політикуму. По-друге, входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Не випадково вони називали її *Велика Україна.* Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю словакам чи литовцям. Можливо, відчуття того, що саме Україна дає їм шанс на виживання у протистоянні з поляками, підштовхнуло католиків-галичан до об'єднання з православним Сходом – проти католиків-поляків.

Саме тепер, мабуть, варто нагадати про те, що період після 1795 р. й упродовж значної частини XIX ст., попри домінування російської влади в політичній сфері, був часом польської культурної гегемонії на землях колишньої Речі Посполитої. Ознакою цього періоду було поширення «полонізму» на Київ і далі на схід – на Харків. (Поляки були серед засновників Харківського університету, взагалі Харків виконував роль каналу зв'язку із Заходом – через Варшаву, а не через Москву та Санкт-Петербург, – це мало велике значення для розвитку українства). Отже, у світлі цих фактів стає зрозумілим, чому усвідомлення необхідності відокремлення від поляків було таким чітким серед галичан. Український антиполонізм був настільки інтенсив-

ним, що після 1867 р., коли віденський уряд уклав угоду з поляками й русини втратили його заступництво, деякі з них почали шукати порятунку від поляків у царській Росії. Отже, не дивно, що питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало в центрі уваги українських діячів. У 1906 р. історик Михайло Грушевський опублікував статтю «Україна та Галичина», в якій застерігав своїх співвітчизників від того, щоб вони повторили шлях сербів і хорватів – двох націй, які мали спільне етнічне походження. Грушевський доводив, що спільність етнічного походження ще не є гарантією виникнення єдиної нації; трансформація етнічної групи в націю потребує великої роботи й бажання. Етнічне походження є лише основою, відправним пунктом. Розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль – і Грушевський закликав українців з обох боків кордону до спільної праці[31].

Говорити про те, що український націєтворчий процес став повномасштабним, можна, мабуть, лише за наявності окремих особистостей та організації, які думають і діють у рамках «всеукраїнської» національної парадигми, що виходить за межі боротьби західних українців проти Польщі та східних – проти Росії.

Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови; західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Але зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націєтворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією літературною мовою; вони саме й почали розмовляти однією літературною мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. Підійти до такого рішення їм допомогло найбільше досягнення Грушевського – його синтеза української історії. Грушевський створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення; він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спіль-

---

[31] Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 36. – С. 489–496; цитується в: Prymak T.M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto : Univ. of Toronto Press, 1987. – С. 79–80 n.

на політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, Грушевський особливий наголос зробив на винятковій важливості зв'язку між Києвом та Львовом у критичні моменти історії. Як нещодавно зазначив Джон Армстронґ, Грушевський теоретично обґрунтував «український міф», і зробив він це мовою сучасної йому науки[32].

Не менш наполегливо (і це також було не менш важливо) Грушевський виступав проти ідеї «тисячолітньої держави російської», заперечуючи існування єдиної «російської» нації протягом тисячоліття. В очах сучасного автора-політолога Біловезька угода 1991 р., за якою лідери трьох східнослов'янських республік і націй скасували Радянський Союз, виглядає політичною реалізацією наукової схеми Грушевського. Факт створення незалежних держав – України, Білорусі та Росії – досить легко пояснити на прикладі інтерпретації минулого, запропонованої Грушевським, зокрема в його славнозвісній статті 1904 р. про «звичайну схему» історії східних слов'ян[33].

[32] Armstrong J. A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia... – С. 125–139. Ентоні Сміт зауважив, що «етнічні спільноти часто створюють політичні міфи (або міфологеми), які, власне, стають складниками політичної спільноти... Головна відмінність між ними полягає в тому, що є «династичні» та «громадські» міфологеми, – одні політичні міфи прилаштовані до сакралізованого монархізму, інші – до сакралізованої народної спільноти (Smith A.D. Ethnic Identity and Territorial Nationalism in Comparative Perspective // A. J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR. – New York : Columbia Univ. Press, 1992. – P. 50). Як бачимо, українська «міфологема» побудована на ідеї народу як культурної спільноти з певними етичними та соціальними цінностями. Ця спільнота може існувати й без держави, тому вона засадниче несумісна з офіційним визначенням «народності», в якому самодержавство є базовим елементом російської імперської ідентичності, що включала також і «малоросів».

[33] Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства. – СПб, 1904; передруковано та перекладено у кн.: Gregorovich A. (ed.) The Traditional Scheme of «Russian» History and the Problem of a Rational Organiza-

Одночасно з Грушевським Іван Франко сформулював політичні завдання, що випливали з історичних концепцій його сучасника. У відкритому листі до галицької молоді Франко чітко окреслив місію націоналізму та суть змагань за націю: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної *маси, українського народу,* українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися»[34].

Висновки

Оцінюючи перспективи української нації, звернімося до ідей, висловлених російським релігійним мислителем Георгієм Федотовим, який ще у 1920–1930-х рр., перебуваючи в політичній еміграції, розмірковував над українсько-російськими відносинами після можливого падіння комунізму. Федотов вважав, що одним із найголовніших чинників у цих відносинах є наявність третьої сторони – Польщі, «з якою її [Україну] пов'язують віковічні історичні пута. Україні об'єктивно доведеться вибирати між Польщею та Росією, і значною мірою від нас залежить, щоб цей вибір не був зроблений проти нашої старої спільної батьківщини»[35].

---

tion of the History of the East Slavs. – Winnipeg : Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966.

[34] Франко І. Відкритий лист до галицької української молоді // Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 45. – С. 404; процитовано в кн.: Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 64. (Назва книжки Забужко відображає її головну ідею: «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період»).

[35] Федотов Г. Будет ли существовать Россия? // О российской и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М.: Наука, 1990. – С. 455.

Не менш важливим для збереження єдності Росії було, на думку Федотова, збереження тієї ролі російської культури, яку вона відігравала в забезпеченні народам імперії «доступу до світової цивілізації». Він писав: «Так було в Петербурзький період імперії, і так воно має бути [в післярадянському майбутньому]. Якщо народи Росії вчитимуться не в Москві, не в Санкт-Петербурзі, а в Парижі та Берліні, вони не залишаться з нами»[36].

Ми не знаємо, що сказав би Федотов про сучасну ситуацію, коли до складу України включено реґіони, які в його часи належали до Польщі, Чехословаччини та Румунії й були радше католицькими, ніж православними. Україні не потрібно робити «вибір» між Росією та Польщею; Польща відмовилася від будь-яких претензій на Україну й визнала її незалежність. Отже, Варшава перетворила себе з історичного ворога на важливого союзника. А після розпаду Радянського Союзу й неросіяни, й росіяни «вчаться» не лише в Парижі, Лондоні чи Франкфурті, а ще й у Нью-Йорку, Бостоні, Торонто і Токіо.

Утім, загалом думки Федотова заслуговують на серйозну увагу саме сьогодні. Як для Росії здатність бути вікном у світ для її народів є запорукою єдності країни, так і для України можливості незалежного існування значною мірою залежатимуть від її успіхів у виведенні українців у світ та ознайомленні світу з Україною. Успіх чи невдача у розв'язанні основних «внутрішніх» проблем України безпосередньо пов'язані з тим, які відносини вона налагодить зі світовою спільнотою. Ідея України як незалежної держави, як нації, доводимо ми в цій статті, полягала в тому, щоб її народ мав безпосередній доступ до центрів цивілізації, замість того щоб потерпати від меншовартості й шукати посередника.

Під час візиту до Києва у травні 1995 р. президент Клінтон виголосив промову в Університеті імені Шевченка, в якій запевняв українців, що Сполучені Штати беззастережно підтримують незалежність України. На цю заяву аудиторія відреагувала з великим ентузіазмом. Натовп біля університету відгукнувся овацією, коли Клінтон закінчив свою промову словами: «Слава Україні!»

[36] Там само. – С. 461.

«Він сказав це українською!» – вигукнула Оксана Шульга, 65-річна пенсіонерка, яка стояла на паркані, намагаючись побачити американського президента. Згодом, знайшовши групу американських репортерів, які спостерігали церемонію, вона вирішила пояснити їм суть сучасних подій: «Ми хочемо бути частиною світу, – сказала вона, – а не частиною Росії». І, показавши на президента, додала: «Він це розуміє»[37].

[37]Цит. за: Devroy A. and Rupert J. Clinton Commends Ukrainians for Sticking with Tough Reforms // Washington Post. – 1995. – 13 May. – C. A20. У 1997 р. у Мінську, під час демонстрації солідарності з сербськими та болгарськими демократами, учасники підняли транспарант «Ми хочемо жити в Європі, а не в Росії!» (Мороз О. Кремлевские политики пугают // Лит. газета. – 1997. – 5 февр. – С. 9). Можемо припустити, що майбутнє Білорусі як держави залежатиме не від того, скільки людей розмовляють білоруською (а не російською), а від здатності національних діячів довести цим людям, що незалежність їхньої республіки від Москви є запорукою відкритості «світові».

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ: УКРАЇНА І БІЛОРУСЬ

(1990)

У цій статті йтиметься про дві теми. По-перше, стисло обговорюються події і тенденції в Україні та Білорусі епохи Горбачева, які можна об'єднати під гаслом «національне пробудження». Інакше кажучи, йтиметься про «культурну революцію і політичну кризу». По-друге, розглядаються питання перспективи українського та білоруського національних рухів. Чи зможуть ці національні рухи охопити народ, «маси»? Чи приймуть ці народи національну ідентичність, пропоновану цими рухами, як свою, а їхні програми – як вираження власних сподівань на кращу долю?

Зі зрозумілих причин ми не можемо відповісти на ці запитання зараз. Моя мета – сформулювати їх так, щоб це стало поштовхом до подальшого, глибшого й детальнішого дослідження.

I

Для розуміння суті горбачовського періоду (1985–1990) необхідно розглядати епоху Брежнєва як безпосереднє підґрунтя сучасних подій. У найкоротшому й найточнішому визначенні епоха Брежнєва в історії Білорусі й України була періодом, протягом якого Москва докладала різноманітних, систематичних і координованих зусиль, аби викоренити українську та білоруську мовну, культурну й історичну ідентичність. Масштаб цієї політики був таким, що його навіть важко порівнювати з подібними діями в інших регіонах СРСР. І Білорусь, і Україна були об'єктами найбрутальніших намагань асимілювати ці дві

східнослов'янські нації. Українська та білоруська культури викорінювались у різні способи. Одним із методів було нищення україномовної системи освіти, вітчизняних газет і журналів, скасування національних інституцій, політичні чистки. Ці гнітючі сюжети все ще чекають на своїх літописців та істориків [1].

Усі ці багато в чому успішні спроби усунути з публічної сфери українську й білоруську культури, особливо в їхніх інституційних формах, частково пояснюють, чому в 1985–1986 рр., коли розпочалася *перебудова,* позиції українців та білорусів були настільки послабленими. На це вплинули два фактори. По-перше, з українських газет і журналів, які ще залишилися, були вичищені незалежно мислячі кадри, й порівняно з московськими друкованими засобами інформації вони ставали «нечитабельними» пропагандистськими виданнями. (Білоруська преса була ще слабшою, адже вона не знала навіть того відносного піднесення, яке мала Україна за часів Петра Шелеста). По-друге, і українська, і білоруська преса втратила чимало читачів. Наклад українських і білоруських газет і журналів урізували кілька разів унаслідок запланованого у 1975 р. обмеження тиражів неросійськомовної преси[2].

---

[1] Див. праці західних авторів, присвячені Україні та Білорусії: Solchanyk R. Ukraine, Belorussia and Moldavia // L. Hajda and M. Beissinger (eds). The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. – Boulder, CO.; London : Westview Press, 1990; Krawchenko B. (ed.) Ukraine after Shelest. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984; Simmonds G.W. (ed.) Nationalism in USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin. – Detroit : Univ. of Detroit Press, 1977; Katz Z., Rogers R. and Harned F. (eds.) Handbook of Major Soviet Nationalities. – New York; London : The Free Press and Macmillan, 1975; див. також: Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto : Toronto Univ. Press, 1988; Szporluk R. The Ukraine and Russia // R. Conquest (ed.). The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. – Stanford: Hoover Institution Press, 1986.

[2] Bilocerkowicz J. Soviet Ukrainian Dissents: A Study of Political Alienation. – Boulder, CO.; London: Westview Press, 1988. Про розвиток преси див.: Szporluk R. The Press and Soviet Nationalities: The Party Resolution of 1975 and Its Implementation // Nationalities Papers. – 1986. – Vol. 14. – N 1–2. – C. 47–64. У цій статті йдеться про політику обмежень та про методи її здійснення. У 1975 р. радянський режим вдався до поступового щорічного зменшення розміру передплати газет і

Інший важливий чинник, що вплинув на «уповільнення» реакції України на ідеї Горбачова – це чистки в 70-х роках у КПУ, об'єктом яких були так звані націоналістичні елементи, очолювані Шелестом. Звичайно, це були не націоналісти, а люди, які прагнули лише поєднати радянські цінності з певним культурним плюралізмом, у цьому разі – з українською культурною ідентичністю. Їх виключили з партії й усунули з усіх провідних відповідальних посад. Переформований у 70-х роках український партійний апарат перетворився на структуру, в якій найкращі шанси мали відверті кар'єристи, готові на все, аби піднятися сходами номенклатурної ієрархії. Українському партапарату у хрущовській і брежнєвській системах імпонувало те, що етнічні українці, забувши про свою національну приналежність, могли зробити кар'єру скрізь у Радянському Союзі – від другого секретаря у Латвії чи першого секретаря області в Казахстані до міністра або маршала у Москві. З іншого боку, схоже, що в Білорусі партія ще раніше втратила у своєму складі рештки «національного» елементу, і, крім Машерова, якого можна розглядати як білоруського Шелеста, важко знайти іншу постать подібного масштабу.

Ці основні зауваги допомагають зрозуміти, як сприймали в Україні та Білорусі ідеї Горбачова. Варто зазначити, що горбачовські реформи були процесом тривалим. Він почав не як ліберал і проповідник гласності, а як технократ, який сказав радянським людям: «Працюйте більше, пийте менше, особливо на робочих місцях, і все буде гаразд». Він став лібералом і демократом (якщо був таким насправді) поступово, тільки після того, як усвідомив, що технократичні й суто дисциплінарні методи не спрацюють, що потрібні глибші політичні зміни.

журналів національними мовами. Рішення про це було опубліковане у низькотиражному московському журналі «Распространение печати». Ця нова політика особливо болісно вдарила по українській і білоруській пресі. В один момент певний наклад газет і журналів міг зникнути. Після приходу Горбачова до влади ця політика змінилася, а згодом від неї відмовились, але, на відміну від російської преси, було дозволено лише мізерну кількість нових видань українською та білоруською мовами. Нищення української преси у 70-х та на початку 80-х рр. було однією з причин повільної реакції України на новий курс Горбачова.

Допустивши більше свободи, Горбачов, на мою думку, несамохіть уможливив процес величезного значення – дерадянизацію Росії[3]. Росіяни, звичайно, завжди мали особливі стосунки з радянською системою. Навіть сталінізм був компромісною моделлю російської нації. Ми назвали б цю модель «імперською». Проте водночас сталінізм був антиросійським у своєму поводженні з релігією, філософією, російською ліберальною й демократичною традиціями, без яких важко уявити російську історію. Тепер, за Горбачова, дерадянизація, яка завершує почату раніше десталінізацію російської культури, набуває колосальних розмірів і супроводжується дерадянізацією самої Росії. Реабілітація переслідуваної Ахматової, забороненого Булгакова, незнаного Набокова та інших – це лише один бік цього потужного й багатоаспектного процесу. Зворотний бік – відмова від колись шанованої радянської класики. Відтак формується інша російська культура, яка є суцільно нерадянською, фактично антирадянською. Крім того, російська література, філософія, релігійна думка й історіографія, навіть російські ліберальні, демократичні та консервативні політичні ідеї стають відомими широкому загалові.

Такий розвиток культурної і політичної сфери, звернення до старих ідей у сучасних дебатах свідчать про те, що на порядку денному стоять нерозв'язані питання 1917 року. У нинішній радянській пресі можна ознайомитися з поглядами кадетів, меншовиків, трудовиків, есерів саме в тому вигляді, в якому вони були представлені сімдесят або вісімдесят років тому. Щоправда, серед відроджених поглядів є також ідеї «Союза русского народа» та інших екстремістів, щоб пересвідчитися у цьому, досить завітати на сторінки журналу «Наш современник». Нова російська ідентичність стає дедалі більше нерадянською.

Якщо ми хочемо зрозуміти культурне відродження в Україні, нам треба визнати, що його стимулювали події саме в Росії.

---

[3] Про деякі аспекти цього процесу йдеться в моїх статтях «Dilemmas of Russian Nationalism» (Problems of Communism. – 1989. – Vol. 38. – N 4. – С. 15–35) (див. це видання) та «The Eurasia House: Problems of Identity in Russia and Eastern Europe» (Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture. – 1990. – N 9).

Якщо був реабілітований і виданий стотисячними накладами Карамзін, співець самодержавства, який, за словами Пушкіна, оспівував «прелести кнута», то вже не можна надалі перешкоджати реабілітації українських істориків, багато з яких були лівими (народниками, соціалістами та радикалами) і забороненими тільки тому, що були українцями. Тепер українські читачі відкривають для себе деяких із них. Прикметно, що партійний апарат в Україні опирався вимогам реабілітації українських істориків до останнього, аж поки мусив поступитися під тиском інтелігенції.

У кожної радянської нації були свої конкретні обставини, які спровокували виникнення національних рухів. В українців і білорусів таким поштовхом стала ядерна катастрофа в Чорнобилі. Для обох народів Чорнобиль є величезною національною трагедією.

З погляду неупередженого науковця, чорнобильські події є «ідеологічно нейтральними», тобто їх можна розглядати з різних позицій, кожна з яких має право на існування. КПРС могла відреагувати на Чорнобиль як на нещастя для всього населення СРСР. Він міг стати пекучим питанням для радянської наукової спільноти, для інженерів, робітників, медиків. У будь-якому разі Чорнобиль міг стати проблемою, яка б солідаризувала радянських людей. Однак цього не сталося. Зрештою, тими, хто відгукнувся на Чорнобиль адекватно до його масштабів, були саме ті люди в Україні, для кого ця трагедія була передусім *українською* проблемою. Ці люди: письменники, митці, науковці та студенти – сприймали цю подію як удар по Україні. Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців – початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р. і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше»[4].

---

[4] Можна навести багато прикладів, але обмежимось одним. Див. замітку І. Римарука «Після чорнобильської трагедії неможливо ні мислити, ні писати, ні існувати так, як раніше» (Лит. газета. – 1987. – 1 июля. – С. 5).

Чорнобиль став першою подією, що спричинила розвиток процесів, які, зрештою, вилилися в широкий національний рух. Цей рух поступово поширювався з літературної спільноти на наукову. Зазначмо, що серед науковців АН УРСР, які висловлювали солідарність із письменниками щодо Чорнобиля, були не тільки українці, а й росіяни та євреї. Інакше кажучи, Чорнобиль, хоч і був територіально українською проблемою, його масштаби явно не обмежувались етнічними рамками. Поступово, коли приходило глибше усвідомлення ситуації, Чорнобиль ставав питанням, яке хвилювало мільйони чоловіків і жінок. Так, в Україні і Білорусі «Чорнобиль» є ключовим словом для будь-якого негативного означення. Говорять про «моральний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» тощо.[5]

Подібне трапилося й у Білорусі, де чорнобильська трагедія разом із відкриттям масових поховань жертв 1937–1941 рр. стала одним із двох основних сюжетів білоруського пробудження. Білоруський національний рух, що поступово розвивався останніми роками, переймався проблемами мови, історії й освіти, до яких додався ще й Чорнобиль[6].

Тепер національні рухи в Білорусі і в Україні охопили широкі верстви населення. Деякі газети, в тому числі й наймасовіші, приділяють велику увагу цій темі. Дискусії про головні національні проблеми трапляються й на українському телебаченні (наприклад, відбулися дебати між письменниками та партапаратниками щодо мовного питання). Отже, спроби інтелігенції охопити маси виявилися досить успішними. Менш гнучкими були офіційні мас-медіа в Білорусі (крім того, преса білоруською мовою мала набагато менші наклади, ніж україномовна).

---

[5] Систематичний огляд такої періодики, як тижневик українських письменників «Літературна Україна» за 1986–1989 рр., добре ілюструє цей поступовий процес. Див.: Marples D. Third Anniversary of Chernobyl Disaster // Report on the USSR. – 1989. – May 19. – С. 23–26. Девід Марплз – автор двох книг про Чорнобиль, у т.ч. «The Social Impact of the Chernobyl Disaster» (New York: St. Martin's, 1988).

[6] Zaprudniuk J. Bellorussian Reawakening // Problems of Communism. – 1989. – Vol. 38. – N4. – С. 36–52. Ця всебічна фіксація та проникливий аналіз усіх аспектів «білоруського питання» у 1985–1989 рр. робить зайвим будь-яке повторення.

Одним із вирішальних чинників національного пробудження є «повернення історії». В Україні найважливішою сторінкою «поверненої історії» стала, без сумніву, найбільша трагедія, пережита українцями, принаймні до Чорнобиля, – Голодомор 1932–1933 рр.[7]. У 70-ті роки, за часів Щербицького, історикам забороняли не тільки читати, хвалити чи критикувати істориків минулого, а навіть згадувати їхні імена. Дорадянські історики та їхні дослідження були стерті з пам'яті, табу було накладене на ім'я М. С. Грушевського. В опублікованій АН УРСР у 1970 р. восьмитомній історії України навіть у бібліографії, не кажучи вже про цитування, не було жодної згадки про праці М. С. Грушевського, найвизначнішого історика України. У спробах українців відновити свою історію та історичну пам'ять допомагала та обставина, що відбувалася реабілітація більшості російських істориків, навіть немарксистських[8]. З іншого боку, у Білорусі процес відновлення національної пам'яті уповільнено унаслідок попередніх суворих обмежень: літературних журналів обмаль, наукового журналу, присвяченого історії, взагалі немає.

Безпосередній стосунок до національної проблеми в Україні та Білорусі має релігія. Рух за визнання Української греко-католицької церкви, який 1989 р. став масовим, наближається до своєї мети. Лунають голоси за відновлення Української автокефальної православної церкви, знищеної за часів Сталіна у 30-х роках. Цей рух набирає сили й може привести до автономії українського православ'я[9].

У Білорусі релігійна ситуація засадниче ускладнена не тільки білорусько-російськими міжнаціональними суперечностями, а й нерозв'язаними проблемами з Польщею. В усіх практичних

---

[7] Огляд літератури з цього питання див: Bilocerkowycz J. Focusing on the Ukrainian Famine of 1923–1933 // Problems of Communism. – 1989. – Vol. 38. N 4. – C. 133–140.

[8] Див. мою статтю «Dilemmas of Russian Nationalism», зокрема С. 27–32, про спроби українців повернути свою історію, апелюючи до тих самих прав, які мали росіяни щодо російської історії.

[9] Кілька детальних репортажів про недавні зрушення в релігійній сфері містить «The Ukrainian Weekly» (Jersey Sity, NJ. – 1989. – December 10).

аспектах католицька церква в Білорусі є польською (вона послуговується польською мовою у службі та у спілкуванні з паствою), і, схоже, це влаштовує владу. Було б цікаво, якби «слов'янському папі» вдалася білорусизація цієї провінції вселенської церкви[10].

Огляд поточних подій у Білорусі та в Україні не повинен обмежуватися офіційною, дозволеною владою сферою, він вимагає звернення до неформальних груп, включаючи Українську гельсінську спілку, та інших утворень, які поєднували офіційний і неофіційний світи, наприклад, товариство «Меморіал». (Неформальні об'єднання існували також у Білорусі, але кількісний склад більшості з них був порівняно невеликим[11]).

Зосередьмося на першорядній політичній проблемі – протистоянні партійного апарату, очолюваного до вересня 1989 р. В. В. Щербицьким, з одного боку, та українського національного руху – з іншого. Останній організаційно оформився 8–10 вересня 1989 р., коли в Києві відбувся Всеукраїнський конгрес Народного руху України за перебудову. Невдовзі після цього В. В. Щербицький утратив свої посади, спершу члена Політбюро ЦК КПРС, а потім і першого секретаря ЦК КПУ. На останній посаді його заступив В. А. Івашко. (У грудні 1989 р. Івашко став членом Політбюро ЦК КПРС).

Установчий конгрес Руху й усунення Щербицького завершили процес, що почався наприкінці зими – на початку весни 1989 р. На виборах до Рад народних депутатів багато партійних керівників і чиновників різних рівнів і рангів утратили свої крісла. Сам Щербицький у своєму виборчому окрузі отримав лише 72% голосів (хоча він балотувався у Дніпропетровській області, навіть не в самому місті). Це був дуже низький показник. Кампанія за організацію Руху передувала березневим виборам. Український літературний тижневик «Літературна Україна» у номері від 16 лютого 1989 р. оприлюднив проект програми Руху. Кілька днів по тому всі партійні газети надрукували листи від «стурбо-

---

[10] Pospieszalski A. Kościół katolicki i białoruskie odrodzenie // Kultura. – 1989. – N 10/505. – С. 98–104.

[11]Відсилаємо читача до повідомлень та аналітичних оглядів, які регулярно публікуються в «Report on the USSR», тижневику RFE – RL у Мюнхені.

ваних робітників і селян» із засудженням програми. (Саму програму партійна преса не публікувала). «Автори» листів навіть не мали можливості ознайомитися з текстом, на який вони нападали. Усе це було до болю знайомим, але водночас з'явилися певні ознаки нового. У відповідь «Літературна Україна» публікувала листи на захист програми й писала, що провідним республіканським газетам не личить удаватися до такої сталінської тактики. Інтелігенція відповідала на партійні атаки.

Ознаки розколу між українською інтелігенцією та київською партійною бюрократією спостерігалися й раніше, уже в червні 1989 р. на XIX партійній конференції в Москві. Секретар ЦК КПУ Борис Качура, партійний апаратник старої школи, виступив із типовою промовою у брежнєвському дусі. Однак про Україну говорив також письменник Борис Олійник, український «національний будитель», який до того ж мав добрі стосунки з партією. Олійник виступив проти всього, що сказав Качура. Він заявив, що всесоюзна московська бюрократія поводиться з Україною, як із колоніальною плантацією. Промову Олійника, попри те, що він був партійним представником від України, українські партійні газети не надрукували; її подала тільки «Літературна Україна».

Якщо київська верхівка КПУ поставилася до національного піднесення цілком негативно, а мінська влада була не менш ворожою до білоруського руху, позиція Москви була обережнішою. Зокрема, «Правда» іноді підтримувала виступи в Білорусі та критикувала місцеву владу, її кореспонденти в Києві захищали культурні права українців.

Під час візиту в Україну в лютому 1989 р. Горбачов зустрівся з групою провідних українських письменників, громадських діячів та організаторів Руху. Він розумів, що українська інтелігенція є силою, підтримка якої необхідна для перебудови. Можна припустити, що не без московського впливу 1989 р. й особливо після звільнення Щербицького антирухівські настанови офіційної пропаганди було змінено й Рух визнано легітимним представником українства[12].

---

[12] Див. Solchanyk R. Party and Writers at Loggerheads over Ukrainian Popular Front // Report on the USSR. – 1989. – May 19. – С. 21–23;

II

Відродження української та білоруської національної свідомості в середовищі інтелігенції є безсумнівним. У сучасному СРСР національні рухи цих двох народів стали реальністю. Проте мусимо поставити складніші й важливіші питання: чи мають ці національні «пробудження» майбутнє і яким воно буде? Чи вдасться їм перетворити своїх потенційних прибічників на сучасні нації? Яку національну ідентичність вони намагаються сформувати?

Позаяк на майбутнє України та Білорусі впливатимуть також загальносоюзні чинники, варто принаймні стисло розглянути сучасний стан справ у СРСР. По-перше, у Радянському Союзі триває криза ідеології, її центрального міфу, криза, яка підважує саму ідею законності теперішньої влади. Ніхто більше не говорить серйозно про «побудову комунізму», не характеризує теперішній СРСР як країну «розвиненого», чи «зрілого», соціалізму. Справді, країна стоїть на порозі «відкритого майбутнього» – відкритого в тому розумінні, що поза найзагальнішими засадничими припущеннями ніхто точно не знає, якими будуть наслідки перебудови в далекій перспективі.

По-друге, знову на порядку денному постають класичні сюжети російської історії до 1917 року, передусім питання «держава та суспільство». Мав Горбачов це на меті чи ні (припускаю, що він не ставив перед собою такого завдання), але сьогодні ми є свідками становлення в Радянському Союзі «громадянського суспільства». Так чи інакше, партія має вирішити, як примирити роль «керівної сили» в усіх сферах суспільного життя зі свободою висловлювань та поглядів, незалежністю дії, обіцяними Горбачовим і необхідними для його успіху.

По-третє, Радянський Союз знову стоїть перед проблемою визначення національної ідентичності або навіть подолання

The Current Situation in Ukraine: A Round Table With «Rukh» Chairman Ivan Drach // Report on the USSR. – 1989. – November 10. – С. 16–23. Про зміни у ставленні партії до незалежних організацій, у тому числі Руху, йдеться в інтерв'ю з секретарем КПУ з ідеології Л. Кравчуком у «Молоді України» (1989. – 29 листопада. – С. 1–2).

кризи у цій сфері. Це питання також було одним із головних у суспільному житті дореволюційної Росії. Можливо, Горбачов волів би якось оминути цю проблему. Під час візиту до Києва, невдовзі після обрання на посаду Генерального секретаря, він сказав (це транслювалося на телебаченні), що насправді не має різниці між «Росією» та «Радянським Союзом». Очевидно, це було невдале висловлювання, і Горбачов ніколи не повторював його публічно. Навпаки, він говорив, що кожна радянська національність має свою мову й історію, визнавав зростання національної свідомості серед народів СРСР. Але якщо національна свідомість радянських людей справді зростає, то концепція «радянського народу» стає вельми проблематичною. Є підстави думати, що якби в СРСР згодом виникло громадянське суспільство, то воно радше складалося б із *національних* спільнот – російської, естонської, української, – ніж виростало б із єдиної радянської спільноти в єдиній радянській державі.

По-четверте, у такому разі процесові становлення громадянського суспільства притаманний парадокс: згідно з радянською конституцією, національні спільноти мають право на формування суверенних держав, фактично «республіки» вже вважалися такими офіційно. Відтак взаємини всередині СРСР можуть перетворитися на міжнародні.

У світлі цих обставин стає зрозумілим, що питання націоналізму й національної ідентичності мають розв'язуватися комплексно, водночас із питаннями реформування радянської системи. Якщо Москва, центр, висуне привабливу й реалістичну програму, можна припустити, що перспективи національного варіанта будуть обмеженими, тому що радянські люди оберуть всесоюзну політичну (а, отже, духовну і культурну) ідентичність. Якщо ж Москві не вдасться запропонувати такої програми, альтернативні варіанти матимуть шанс на широку підтримку. У зв'язку з цим звернімося до книги Алена Турена «Повернення діяча», в якій він розмежовує рухи за права регіонів і рухи за регіональний розвиток та національне визволення. Скориставшись його схемою, ми можемо припустити, що ті національні рухи неросійських республік, які обмежуються претензіями на збереження статус-кво, згодом втратять свій вплив, відійдуть на узбіччя.

Шанс на успіх матимуть ті рухи, які розвиватимуть критику наявної системи та, на відміну від тих, хто утримує владу, пропонуватимуть модернізацію. За Туреном, такі рухи мають бути більше, ніж просто оборонними, – вони повинні запропонувати позитивну конструктивну програму. Отже, у прагненні бути успішними національні рухи повинні, з одного боку, виступати критиками системи, з іншого – пропонувати альтернативну програму модернізації. Зауваження Турена поєднуються з його концепцією ідентичності, яка «стосується вже не стільки способу буття, скільки спроможності до дії та змін. Тут уже йдеться не про суть, зміст чи традицію, а про здатність до вибору»[13].

Перш ніж звертатися до питання про альтернативні програми національних рухів України та Білорусі, які висуваються в боротьбі з панівною системою, спробуймо визначити, навколо яких суспільних груп та інституцій гуртуються сторони, що змагаються.

Подібно до всіх інших радянських республік, в Україні та Білорусі можна умовно виділити такі найзагальніші групи:

1. партійно-державний апарат;
2. армія, міліція, КДБ;
3. управлінці у сфері економіки;
4. інтелігенція; гуманітарії;
5. науковці; технічна інтелігенція;
6. студенти вузів та інших спеціальних навчальних закладів;
7. промислові робітники;
8. нижня ланка середнього класу та службовці;
9. селяни та робітники сільського господарства (колгоспники та робітники радгоспів).

Це дуже умовна класифікація, яка вочевидь не задовольнить демографа або соціолога. Вони б, наприклад, наголосили на важливості гендерних відмінностей усередині таких категорій, як клас, професія, освіта чи національність. Утім, запропонована класифікація вироблена для наших конкретних потреб, вона може бути корисною, оскільки певні специфічно українські чи білоруські реалії досить подібні.

---

[13] Touraine A. Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society / Trans. by M. Godzich. – Minneapolis, Minn. : Univ. of Minnesota Press, 1988. – С. XIX, 81–82.

Україна етнічно неоднорідна. Значна кількість її населення – росіяни, а багато українців «за паспортом» вправніші в російській, ніж в українській мові. Мовний дуалізм має також географічний вимір. Захід є переважно україномовним, Схід і Південь великою мірою російськомовні. На таку роздвоєність накладаються важливі соціоекономічні відмінності: Захід є сільським, а Схід – міським[14].

Навіть більше, існує відчутна різниця в освітньому рівні українського населення, і ця різниця має географічний та етнічний виміри. На русифікованому Сході легше здобути технічну освіту та увійти у сферу науки. Структура освітньої системи сприяє російськомовним особам та неросіянам, які закінчують російськомовні середні школи. На Заході таких можливостей менше, крім того, навчання там також ведеться російською мовою, а відтак україномовні особи упосліджуються двічі: тому що менше шкіл і тому що вони неукраїнські. Відомо також, що етнічні українці набагато більше, ніж етнічні росіяни, зайняті ручною працею у сільському господарстві та промисловості, навіть коли за освітою рівень їхньої кваліфікації перевищує необхідний для такого роду діяльності.

Якщо ситуація є саме такою, український національний рух може знайти чимало потенційних прибічників серед людей достатньо освічених, щоб зрозуміти його програму, і водночас незадоволених своїм соціальним статусом. Аналізуючи освітній рівень та соціальні умови життя українського населення, Богдан Кравченко доводить, що українські робітники політично все більше виражатимуть себе як українці, тому що вся Україна була об’єктом політичної дискримінації. Кравченко ілюструє свою тезу такими прикладами: «Половину вартості всієї продукції, виробленої в Українській РСР у 1959–1970 рр., було вкладено

[14] Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ ст. – К.: Основи, 1998. – Гл. 5; Szporluk R. Russians in the Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR // P. Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies. – Oakville, Ont., 1975. – С. 195–217; Urbanization in Ukraine since the Second World War // I. L. Rudnytsky (assist. by J. P. Himka) (eds). Rethinking Ukrainian History. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – С. 180–202.

поза межами республіки. ...Прибуток робітника в Україні 1960 р. був на 3% менший, ніж у середньому по Союзу, а 1979 р. – менший за середній на 12%.

Споживання товарів широкого вжитку та рівень соціального забезпечення (наприклад, кількість лікарень) в Україні менша, ніж у середньому по Союзу. Дефіцит продуктів харчування є особливо гострою проблемою, оскільки республіка вважається головним постачальником сільськогосподарської продукції».

Кравченко стверджує, що рівень соціальної мобільності українців також обмежений: «За таким показником, як повна середня освіта, українці – одні з найосвіченіших у СРСР, вони випереджають навіть росіян. Але якщо поглянути на вищу освіту, картина змінюється. Наприклад, між 1955 та 1971 рр. кількість українських студентів у вузах республіки зменшилася від 69% до 60%. Водночас менше українців навчалося за межами республіки. Отже, кількість українців серед осіб із повною вищою освітою залишалася незмінною, і лише несуттєво зросла від 52% у 1959 до 54% у 1971 р.

Оскільки канали їхньої соціальної мобільності були блоковані, непропорційно велике число випускників середніх шкіл України ставали промисловими робітниками. У 1973 р. їхня кількість в Україні становила 63%, порівняно з 55% у Москві. Імовірно, зростання питомої ваги освічених робітників, які ставали робітниками тільки тому, що не справдилися їхні соціальні сподівання, створювало сприятливий ґрунт для незадоволення».

Звідси висновок: оскільки робітництво України стає дедалі більше українським, підвищується рівень його суспільної свідомості та культури, воно стає чутливішим до питання про «несправедливість його національної другорядності» в Україні[15].

[15] Кравченко вперше представив свої тези у статті «Working Class and Nationality Question in the Ukrainian SSR» (Soviet Nationality Survey. – 1984. – Vol.1. – N 9/10. – С. 1–2. Дослідження проблеми див. у його книзі «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у ХХ ст. (К.: Основи, 1998). Інший підхід до класового та національного питання в Україні див. у кн.: Motyl A. J. Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR. – Ithaca, N.Y.; London : Cornell Univ. Press, 1987.

Ці думки заслуговують на увагу, але водночас спонукають запитання. Найочевидніші з них: чи справді стануть робітники України більш українськими? Чи усвідомлять вони «несправедливості», яких зазнають, – поза сумнівом, вони зазнають несправедливостей, – саме як наслідок їхнього *національного* статусу, а не становища робітника взагалі?

Цілком очевидно, що студенти, промислові робітники (багатьох із них за освітнім рівнем можна порівняти зі студентами), службовці, селяни є тими категоріями населення, які можуть підтримати український національний рух. Однак чи захочуть вони його підтримати? Інтелігенція, певно, що так, менш очевидно це стосується технічної інтелігенції і ще менше, коли йдеться про господарників. Прикметно, що на установчому з'їзді Руху найчисленнішою була група інженерів. З іншого боку, важко передбачити значну підтримку національної ідеї в середовищі партії, армії, міліції, особливо на вищих щаблях.

Утім, характеризуючи українське населення у такий спосіб, треба, зрозуміло, враховувати його політичні погляди, національні почуття та відповідну «заангажованість» (а не лише паспортну графу, яка визначає особу як «українця» чи «росіянина»). Зокрема, мусимо зважати на ступінь розвиненості національних почуттів. Можна припустити, що існує досить широкий спектр позицій між русифікованими й політично лояльними до радянської держави йтими, хто вперто зберігає відданість українській мові й відокремлює себе від радянської ідеології та системи. Утім, можливі й інші варіанти. Нерідко можна знайти таких українських «націоналістів», для яких основною мовою є російська. Таких можна знайти серед службовців, управлінців і науковців.

Незалежно від цих «суспільно об'єктивних» відмінностей, очевидною є також диференціація радянських людей за таким критерієм, як ставлення до Горбачова, гласності та перебудови – класові чи професійні особливості тут не враховуються.

У цих ескізних начерках про нинішній стан українського та білоруського питання йдеться про те, що СРСР запізніло вступає у XIX ст. з його «класичними» процесами націєтворення і трансформацій, які зазвичай пов'язані зі становленням капіталізму.

У соціалістичному світі, переважно в Радянському Союзі, може відбуватися щось дуже схоже на ці процеси[16]. У Росії, Україні, Білорусі та інших радянських республіках наприкінці 80-х років знову постають нерозв'язані проблеми дореволюційної доби.

До цих нерозв'язаних «історичних» питань додаються ще два, які стосуються вже XX ст. Одне з них – як попередити новий варіант сталінізму. Від того, як розв'язуватимуть це питання український чи білоруський рухи, залежатиме успішність реформ у СРСР загалом. Інша важлива проблема – Чорнобиль, його вплив та наслідки. Очевидно, що Рух робить Чорнобиль основним питанням у своїй боротьбі за незалежність України від Москви. Чорнобиль був головною темою під час візиту до США восени 1989 р. Володимира Яворівського – письменника, який очолює Київську обласну організацію Руху та є депутатом Верховної Ради (він зустрівся з урядовцями США та членами української громади). Після повернення Яворівський звернув особливу увагу на той факт, що коли швейцарський літак доправив з Нью-Йорка до Москви медикаменти, зібрані безкоштовно у США з його допомогою, «Аерофлот» зажадав неймовірної оплати за їхню доставку з Москви до Києва[17].

Цей інцидент міг спонукати Москву серйозніше перейнятися чорнобильським питанням. 11 листопада 1989 р. «Правда» та інші радянські газети подали докладні статті з цитатами Горбачова та інших радянських керівників про спеціальне засідання Політбюро, присвячене Чорнобилю. Особливу увагу

---

[16] Найсерйозніші відомі мені аргументи проти розгляду «національного питання» в СРСР як масового феномена і думка про те, що багатонаціональний характер Радянського Союзу необов'язково спричиняє виникнення національних рухів, скажімо, в Середній Азії, містяться у працях Мері Мак-Олі («Nationalism and the Soviet Multi-ethnic State») та Петера Рутланда («The 'Nationality Problem' and the Soviet State») у кн.: Harding N. (ed.). The State in Soviet Socialist Society. – London: Macmillan, 1984. – С. 179–210 та 150–178 відповідно.

[17] Soviet Deputy Arrives in Kiev with Much-Needed medical Supplies // The Ukrainian Weekly. – 1989. – November 19. – С. 1, 9. Репортажі про цю подію були надруковані у двох київських газетах на початку листопада (Marples R. D. The Casualties of Chernobyl and a Crumbling Soviet Myth // Ibid. – С. 7, 15).

вони приділили виступові секретаря київського обкому КПУ Г. І. Ревенка, який звинувачував Рух та асоціацію «Зелений світ» у «поширенні чуток і використанні гласності для збуджування пристрастей»[18].

Проте чорнобильське питання нікуди не зникло. У коментарі, який він опублікував у «The Wall Street Journal» Яворівський знову звинувачує московську та київську владу у нехтуванні чорнобильським питанням й у брехні щодо реальної ситуації. На завершення він пише: «Що станеться з нами? Це мовчазне запитання можна побачити в очах сотень і тисяч дітей усіх національностей, які живуть в Україні, – українців, росіян, євреїв, кримських татар. Радіація не вибирає своїх жертв. Ми готові терпіти економічні негаразди, стояти в чергах за найнеобхіднішим, але ми не можемо бути байдужими до небезпеки, що тяжіє над нашими головами. Замовчування правди про наслідки Чорнобиля може позбавити нас майбутнього»[19].

Чорнобильська криза є саме тією проблемою, яка здатна об'єднати всіх, усе населення України та Білорусі, незалежно від мови, релігії чи класової належності. Один із уроків успішних національних рухів XIX ст. полягає в тому, що майбутнє українського та білоруського рухів залежатиме від їхньої здатності знайти відгук у масах, об'єднати людей заради кращого майбутнього.

[18] Чернобыль – наша боль и забота. С заседания Политбюро ЦК КПСС // Правда. – 1989. – 11 нояб. – С. 3.

[19] Yavorivsky V. The Poisoned Ukraine // The Wall Street Journal. – 1989. – Desember 12.

УКРАЇНА ПІСЛЯ 1994: ДИЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

(1994)

Розмірковуючи над перспективами української держави у третю річницю її утворення, важливо пам'ятати одну обставину: незалежна Україна, проголошена в серпні 1991 р., самовизначалася не як етнічна держава. Це була територіальна, політична, юридична одиниця, фактично спадкоємиця Української РСР. Її громадяни мали різне етнічне походження, основними мовами їхнього спілкування були російська та українська (у різних співвідношеннях), а також мови інших етнічних груп. Нова держава проголосила, що джерелом влади в ній є «народ України». Засновники пострадянської української держави, таким чином, успадкували й запровадили концепцію «радянського народу», який, згідно з офіційними настановами радянської влади, складався з людей різного етнічного походження та мови. Щоправда, ця ідея трохи в іншому вигляді мала і власне українське походження: її було сформульовано діячами українського національного руху 1960–1970-х рр. – тоді дисиденти та правозахисники підтримували ідею, згідно з якою громадянами України проголошувалося все її населення.

У сучасних умовах, коли спостерігаються спроби відійти від громадянського та політичного принципів у визначенні української ідентичності до етнічних і мовних, ця тема видається вельми важливою й актуальною. Спроби ревізії національної ідентичності можна помітити, по-перше, в Росії та Україні серед тих, хто вважає «російськість» суто етнічною ознакою й намагається похитнути Україну як територіально-політичну спільність, спекулюючи на темі «прав російськомовного населення»;

по-друге, серед тих українців, які дотримуються етнічно-мовної концепції української ідентичності та вважають російськомовних українців аномалією.

Національне питання в Україні безпосередньо пов'язане з політичними баталіями в Росії. Якщо комуністи, які виступають за об'єднання України чи частини її територій з Росією, матимуть успіх, вони значно підсилять антиєльцинські та антизахідні сили в російській внутрішній політиці. Україна перетвориться на об'єкт внутрішньоросійських суперечок довкола визначення національної ідентичності Росії. Саме тому в цій статті ми зосередимося передусім на взаємозалежності процесів національно-державного будівництва в Росії та Україні й ролі етнічної ідентичності у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики цих держав.

* * *

Незалежна Україна зіткнулася з великою кількістю надзвичайно складних проблем. Загальновідомо, що вона відстає від Росії (не кажучи вже про держави Балтії) у реформуванні економіки. Причин, які викликали сучасну стагнацію, вистачає. Одна з них – неспроможність політичного керівництва. Інша – загальне відчуття, що українське населення не готове прийняти радикальні реформи, і значні його сегменти ще обтяжені схильністю до радянських цінностей та інститутів. Наявні також ознаки розколу між тими, хто готовий до реформ, і тими, хто протистоїть їм. Його симптоми набувають територіальних і навіть етнічних вимірів.

Перебіг і результати виборів березня-квітня 1994 р. дають підстави для подальших роздумів щодо цих проблем. Голосування на виборах до парламенту країни відбувалося за ускладненою схемою. Всупереч прогнозам іноземних коментаторів та результатам опитувань, які очікували не більше 50% виборців на дільницях, проголосувало понад 70 відсотків. Звідси можна зробити висновок, що людям не байдуже, хто представлятиме їхні інтереси в Києві. Політики, які наважилися взяти участь у виборах, навіть ті, хто балотувався від східних регіонів України, недво-

значно дали зрозуміти, що їхній голос мають почути у столиці України. Зрозуміло, що така поведінка не надто характерна для тих, хто прагне «відокремлення».

З «першої спроби» до парламенту пройшло десять відсотків депутатів, після двох наступних раундів було зайнято дві третини місць. Додаткові вибори призначено на травень або червень. Результати виборів дали разючу картину. На Сході України, в найбільших індустріальних та урбанізованих реґіонах, упевнено перемогли противники економічних реформ на чолі з комуністами. У Західній Україні й у центральних реґіонах комуністів перемогли демократи, самостійники та поміркованi націоналісти. Очікування деяких аналітиків не справдилися і в іншому: крайні націоналісти не спромоглися на більше, ніж п’ять чи шість парламентських місць.

Ці результати свідчать про те, що поділ усередині країни стосується передусім ставлення до державної власності е промисловості, до колгоспів і старої системи соціального забезпечення: зберігати всі ці характерні для радянської системи явища та структури, чи позбавлятися їх? Склалося так, що східні реґіони України мають найбільшу частку російського населення та українців, для яких російська мова є рідною. Деякі західні фахівці вдаються до вельми поверхових аналогій з Югославією, пророкуючи можливість розпаду України за етнічно-мовними ознаками. Вони вважають також, що мовний поділ збігається з різними підходами до економічних та соціальних проблем. Складається враження, що в їхньому розумінні бути росіянином чи російськомовним жителем України якоюсь мірою означає особливу схильність до комунізму. Однак може виникнути питання: чому саме росіяни мають такий сентимент щодо комунізму, тоді як росіяни в Росії, особливо з індустріальних реґіонів, голосували на російських виборах за демократію? Відповідь є зрозумілою. За комуністів голосували в тих регіонах України, де залишалися надзвичайно сильними позиції колишнього апарату Комуністичної партії, де домінують соціально-економічні структури, які не мають майбутнього за умов реформування економіки (достатньо згадати рівень концентрації державних промислових підприємств у цих місцевостях). Можна припус-

тити, що етнічні росіяни й етнічні українці у Східній Україні голосували за комуністів зі спільних причин. Отже, справжня проблема, перед якою стоїть Україна, – це досягнення національної згоди щодо реформ. Комусь може здатися, що Україна має ті самі проблеми, що й Росія. Відмінність полягає лише в тому, що Україні не треба вибирати між імперією та національною державою. Її дилема інша: або вона виживе як політична спільнота, або піде шляхом Боснії.

Комуністи в Україні, незалежно від свого етнічного походження, намагаються по-своєму скористатися проблемою статусу етнічних росіян: захищаючи державну форму власності та радянську політичну систему, вони водночас виступають проти приватизації та «західних впливів». Політизація проблеми етнічних росіян створює загрозу не лише етнічного конфлікту, а й політичного та соціального розбрату. Якщо не докласти цілеспрямованих зусиль для подолання цієї тенденції, протистояння між про- та антизахідними силами в Україні може перейти в етнічний вимір. Комуністи «боронять» росіян, а їхні опоненти стоять на захисті єдності України як багатоетнічної держави.

Результати парламентських виборів в Україні 1994 р.

Радикальні націоналісти	
Українська національна асамблея	3
Українська консервативно-республіканська партія	2
Помірковані націоналісти	
Рух	20
Українська республіканська партія	8
Конгрес українських націоналістів	5
Демократична партія України	2
Центристи	
Міжрегіональний блок реформ	4

Партія демократичного відродження України	4
Громадянський конгрес України	2
Соціал-демократична партія України	2
Робітнича партія	4
Християнсько-демократична партія України	1
Комуністи	
Комуністична партія України	86
Селянська партія	18
Соціалістична партія України	14
Позапартійні	163
Усього	338
112 депутатів ще не обрано	

Таблиця наводиться за виданням: The Economist. – 1994. – 16 Apr.

Мовне питання у тому контексті, в якому його подають в Україні комуністи, виходить за рамки проблеми сепаратизму окремих регіонів. Противники української державності, до яких у Росії належать не лише комуністи, а й представники некомуністичних спрямувань і навіть антикомуністи, вдаються до спекуляцій щодо мовного питання, намагаючись підштовхнути українців до самовизначення саме на етнічній основі. Якщо київський уряд та українська громадськість підуть саме цим шляхом, визначаючи українців як народ, що «розмовляє українською», тоді принцип, на якому побудовано незалежну українську державу, буде зруйновано, й вибір ознак, за якими можна розшматувати Україну, суттєво розшириться: мовні, реґіональні, конфесійні, расові тощо.

Якщо комуністам вдасться відірвати східні реґіони від України, їхній вплив у внутрішній російській політиці стане набагато помітнішим. Деніел Ерґін і Тан Густафсон пишуть у книзі «Ро-

сія 2010», що перехідний період, який нині переживає Росія, має три виміри: відбувається перехід від диктатури до демократії, від командної економіки до вільного ринку та від «чотирьохсотлітньої імперії до національної держави». Основна тема їхньої книги – «боротьба Росії за перехід до демократії, ринкової економіки та національної держави»[1]. Хоча Росія й випереджає Україну в економічних реформах, перемога ринкової економіки здається тут доволі проблематичною, не кажучи вже про демократію.

Український фактор, без сумніву, впливатиме на хід і наслідки перехідного періоду в Росії в усіх його вимірах, і, таким чином, позначиться на тому, яким буде її післярадянський варіант. Збіґнєв Бжезінський на сторінках журналу «Foreign Affairs» доводить, що «без України Росія – це вже не імперія. Проте з підкореною та підлеглою Україною Росія перетворюється на імперію автоматично»[2]; але, веде далі Бжезінський, будучи імперією, Росія не може водночас бути демократичною. Додаймо, що імперській Росії доведеться відмовитися від економічних реформ і перейти до централізованого планування. (У тому ж числі журналу у статті «Російська реформа мертва» Юрій Афанасьєв стверджує, що Москва вже зробила саме такий вибір[3]).

Свідченням міцності комуністично-націоналістичного альянсу в Росії стали вибори у грудні 1993 р. У баталіях щодо вибору Росії – бути їй імперією чи «нормальною» державою – перемагають, здається, не будівничі нації, а прихильники імперського варіанта. Позиції політиків на зразок Жириновського підтверджують думку про те, що противники національної незалежності неросійських республік є також противниками демократії в Росії. Реставрація імперії (тобто повернення України) під їхнім проводом означатиме кінець російської демократії.

Повернімося до конкретніших проблем російсько-українських взаємин. Згадаймо один нюанс, надзвичайно важ-

[1] Yergin D. and Gustafson T. Russia 2010 – And what It Means for the World. – New York : Random House, 1993. – C. 4, 6.

[2] Brzezinski Z. The Premature Partnership // Foreign Affairs. – 1994. – Vol. 73. – N 2. – C. 80.

[3] Afanasyev Y.N. Russian Reform is Dead // Ibid. – C. 21–26.

ливий для розуміння цих відносин: стає дедалі очевиднішим, що російські еліти не сприймають Україну як легітимну політичну та культурну спільність. У цьому питанні набагато відвертішими є комуністи й радикальні націоналісти – вони вголос висловлюють те, на що іноді не наважуються деякі демократи в Росії. Нехіть демократів протистояти комуністично-націоналістичній пропаганді в цьому питанні може вважатися ознакою того, що вони призабули деякі засадничі факти з історії розпаду СРСР, передусім про роль Росії в цьому процесі.

У боротьбі проти Михаїла Горбачова та СРСР як такого Борис Єльцин виступав від імені Росії та демократії. У листопаді 1990 р. як голова Верховної Ради РРФСР, Єльцин відвідав Україну з офіційним візитом і підписав угоду, згідно з якою Росія та Україна взаємно визнавали територіальну цілісність. Під час президентської кампанії 1991 р. досить часто можна було почути розмови про боротьбу Росії «за незалежність» від центру, про її визволення від СРСР. Саме так висловлювався на початку виборів Андрєй Козирєв: «Ми вистраждали свою незалежність», – казав він кореспондентові «Литературной газеты»[4]. Україна не стала б незалежною державою у серпні 1991 р., як би російський уряд не замінив союзний у Москві. За тих обставин неросійські республіки не мали іншого вибору, як перетворитися на провінції нової Росії або стати незалежними державами. Коли вони обрали останній варіант, Росія погодилася з цим.

Надзвичайно важливим було те, що Росія визначилася саме в кордонах радянської Російської Федерації. Твердження про етнічність як засадничий формотворчий принцип на пострадянському просторі є досить поширеною помилкою. На місце Радянського Союзу прийшли політичні спільноти, в основу яких було покладено передусім територіальні та юридичні, а не етнічні принципи (єдиним винятком був Кавказ, де Вірменія виступила проти непорушності територіального устрою радянських часів ще до 1991 р.). У цьому сенсі не варто вдаватися до аналогій між СРСР та Югославією. Уявімо собі, що Югославія розпалася на дві частини, підвладні президентам Сербії та Хор-

[4] Мы ... выстрадали свою независимость // Лит. газета. – 1991. – 12 июня. – С. 1–2.

ватії, які взаємно визнали б територіальну непорушність. Сербія та Хорватія воюють між собою, Росія та Україна – ні. І принаймні на сьогодні ані Крим, ані Донбас не перетворилися на українську Боснію.

На початку грудня 1991 р., після того, як декларація про незалежність України була підтверджена результатами референдуму, здавалося, що три східнослов'янські республіки можуть утворити щось на зразок неформального союзу, такої собі Східнослов'янської співдружності. Центром міг стати Мінськ, що гарантувало б рівність Києва й Москви. Якщо така можливість й існувала, вона зникла з утворенням Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої ввійшла також Середня Азія. У такому утворенні Росія була просто «приречена» на роль гегемона.

Схильність Росії до визнання непорушності територіальних кордонів, що склалися за радянських часів, не була беззастережною. Зокрема, вже 26 серпня 1991 р. прес-секретар президента Єльцина наголосив на тому, що Росія може висунути територіальні претензії до України та Казахстану, якщо ці дві держави домагатимуться цілковитої незалежності. Таким чином демократична Росія започаткувала ідею перегляду територіальних кордонів, засновану на етнічному принципі. Єльцин та його уряд скасували цю заяву, але російський парламент активно обговорює кримську проблему. Етнічний чинник набуває великого значення в українсько-російських відносинах.

Наразі деякі провідні постаті російської громадської думки досить охоче виносять на суд питання, які не наважувався відкрито обговорювати навіть російський парламент, керований Русланом Хасбулатовим. Якщо останній намагався довести незаконність належності Криму Україні, то Александр Солженіцин узагалі поставив під сумнів територіальну цілісність України і зробив це набагато відвертіше. Не будучи активним політиком, Солженіцин має величезний моральний авторитет у Росії, тому варто поставитися серйозно до його заяв щодо української проблеми. З різних приводів, і нещодавно в інтерв'ю Девідові Ремніку, Солженіцин виступав за перегляд наявних кордонів України, пояснюючи свою позицію тим, що «ці штучні кордо-

ни були встановлені Леніним, вони не збігаються з етнічними кордонами»[5].

За Солженіциним, Україна має право на існування лише там, де більшість населення розмовляє українською. Він не дає практичних порад, які випливали б із цих тверджень, але очевидною метою таких заяв є делегітимізація сучасної української держави в російській громадській думці.

Деякі російські інтелектуали пішли навіть далі, ніж Солженіцин. Наприклад, доктор економічних наук, член Спілки письменників Російської Федерації, автор книжок «Русский труд» і «Русская цивилизация» Олеґ Платонов сказав: «Створення «держав» Україна та Білорусь має штучний і тимчасовий характер... Говорячи про російську націю [...] я маю на увазі всі її географічні складники, включаючи українців та білорусів... Деякі мовні чи етнографічні відмінності між Україною та Білоруссю пояснюються особливими рисами їхнього історичного розвитку в умовах багатовікової польсько-литовської окупації. Твердження про те, що російський народ в Україні – це окрема нація, є наслідком підривної діяльності австро-німецької розвідки (а згодом – західних спецслужб загалом), спрямованої на розчленування та послаблення єдиного братерського організму Росії»[6].

Платонов не ставить під сумнів кордонів України. Він стверджує, що засадниче Україна й Білорусь не лише як держави, а й як культурні спільноти є продуктами інтриг іноземних ворогів Росії. Звідси легко дійти висновку, що діяльність іноземних спецслужб вимагає відповідних контрзаходів з боку Росії, територіальна цілісність якої порушена самим фактом існування України та Білорусі. Якщо який-небудь російський «патріот» шукатиме інтелектуального обґрунтування підстав для боротьби проти України, він знайде більш ніж треба для себе в аргументах д-ра Платонова.

Було б надзвичайно спокусливо просто відкинути такі ідеї як екстремістські та маргінальні. Зрозуміло, в Росії є серйозні та

[5] Remnick D. The Exile Returns // New Yorker. – 1994. – Vol. 69. – Febr. 14. – C. 77.

[6] Мир русской цивилизации // Лит. Россия. – 1994. – 11 февраля. – С. 7.

впливові політики й інтелектуали, які закликають до зваженої політики щодо України, налагодження відносин, вигідних для обох сторін. Добрим прикладом такої позиції можна вважати статтю Сєргєя Караганова «Україна як яблуко розбрату»[7]. Однак у сучасній Росії те, що вчора було екстремістським вибриком, сьогодні може перетворитися на одну з провідних політичних течій. Аргументи такого штибу є частиною загальнонаціональних дебатів і вочевидь впливають на формування ставлення росіян до України та Білорусі. Приклад Югославії свідчить, що такі «історичні» й теоретичні міркування готують ґрунт для насильства й етнічних чисток: така полеміка розпочалася серед інтелектуалів республік Югославії за багато років до того, як вона розпалася.

У статті в «The New York Review of Books» Майкл Ігнатьєфф застерігає нас проти переписування історії за етнічним принципом: «Вельми показовим є те, що справжня історія того, що сталося в Боснії, – історія того, як незалежну країну було зруйновано збройним повстанням, підтриманим іноземною державою, – послідовно спотворювалася, внаслідок чого розширювались масштаби втручання Заходу. Отже, насправді це була громадянська війна, втручатися в яку було безглуздям. Справжня історія полягала в тому, що стався вибух давніх кривд, яких чужинці ніколи не зрозуміють. Обидва варіанти цієї історії, завзято пропаговані і сербами, і беззастережними противниками інтервенції, призвели до справжньої блокади Боснії, перетворивши її на символ зони ізоляції, зони сімейної усобиці...»[8]

Найбільше в ідеях Платонова вражають не вони самі як такі, а те, що їх висловлюють у 1994 р. Покоління російських інтелектуалів і політиків вірили в те, що українська національна ідентичність – це винахід офіційних чинників Австро-Угорщини або поляків, спрямований на руйнування Росії зсередини. В уяві російських істориків XIX–XX ст. українсько-польсько-білоруські зв'язки асоціювалися з польським гнобленням та покатоличен-

---

[7] Караганов С. Украина как яблоко раздора // Москов. новости. – 1994. – 3–10 апреля. – С. 5.

[8] Ignatieff M. Homage to Bosnia // New York review of Books. – 1994. – Vol. 41. – 21 Apr. – C. 3.

ням. В очах цих істориків поділ Польщі наприкінці XVIII ст. являв собою визволення російського народу (тобто українців та білорусів) імперською Росією. Навіть зараз складається враження, що багато росіян не усвідомлюють того, наскільки неоднозначно це «визволення» сприймалось українцями – про поляків навіть не йдеться. (Один із західних учасників російсько-української конференції в Москві розповідав у кулуарах, що в досить напружений момент дискусії російський учасник запропонував росіянам та українцям разом відсвяткувати двохсоту річницю третього поділу Польщі).

Навіть Александр Солженіцин, постать, що не потребує реклами, опинився серед тих, хто висловлює такі погляди на історію України XIX ст., які вже досить давно не сприймаються серйозними вченими. У брошурі «Как нам обустроить Россию» Солженіцин стверджує, що галицькі українці під час революції 1848 р. вважали себе росіянами. Якби Солженіцину вдалося прочитати книжки польських істориків, наприклад Яна Козика, він мав би нагоду довідатися про те, що 1848 р. галичани, предки сучасних українців, уже не вважали себе поляками, і зробили вибір на користь української свідомості[9].

Солженіцин і Платонов – це два протилежні приклади одного спільного для сучасної російської інтелігенції явища – приголомшливої необізнаності щодо України. Той, хто знає сучасне життя американських університетів, має нагоду час від часу спостерігати відвідувачів з Москви чи Санкт-Петербурга, які за будь-якої слушної нагоди (чи без неї) запевняють своїх американських колег у тому, що «Україна – це несерйозно», або просто зауважують, що українська мова – це «діалект російської», або «південна говірка російської».

Важко також зрозуміти нехтування українськими студіями в сучасній Росії. Здавалося б, у світлі останніх подій, з погляду й практичного, й академічного, можна було б очікувати протилежного. Не кажучи вже про важливість України як такої, можна було б згадати хоча б те, що в Російській Федерації

---

[9] Про ідеї Солженіцина щодо українців 1848 р. див. статтю: Himka J.-P. Ukrainians, Russians and Alexander Solzhenitsyn // Cross-Currents: A Yearbook of Central European Culture. – 1992. – N 11. – C. 193–204.

живуть мільйони людей українського походження, багато з них зберігають українську ідентичність. Проте, чи є хоча б в одному російському університеті програма українських студій? Тим часом в американських університетах (не кажучи вже про канадські) студенти мають можливість вивчати українську. Ще більше вражає контраст із Польщею. За даними варшавського українського тижневика, принаймні 10 польських університетів та коледжів мали у програмі українську мову на 1993/1994 навчальний рік, серед них Варшавський, Краківський, Познанський, Щецинський університети, державний і католицький університети Любліна. Тільки у Варшаві з української мови спеціалізується шістдесят студентів[10]. Більшість із них – польського походження.

Чому росіяни, на відміну від поляків, не сприймають серйозно факт існування України? У новій книзі «Blood and Belonging», присвяченій націоналізмові, Майкл Ігнатьєфф зізнається, що стосовно України навіть у нього виникають проблеми: «Складність зі сприйняттям України полягає в тому, – пише він, – що тут ідеться про щось глибше, ніж моя суто космополітична підозріливість щодо будь-яких націоналістів. Десь у моїх глибинах я залишаюся тим, що українці назвали б великоросом, і саме там містяться рудименти старої російської зневаги до цих малоросів»[11].

Є багато пояснень такого ставлення частини росіян до України, серед яких, з огляду на нашу тему, ми можемо виокремити три найпридатніші.

По-перше, багато росіян елементарно не знають української історії. Вони вважають, що українці сприймають свій зв'язок із Польщею, Австрією та іншими центрально- та східноєвропейськими державами як період трагічного відриву від Росії. Проте українці мають і добрі, й погані спогади про ці часи та цінують надбання, які були б неможливими без зв'язку із Заходом. Важливішим є те, що більшість росіян не має жодного поняття про те,

---

[10] Міцніють кадри, більшає студентів // Наше слово. – 1993. – 24 жовтня. – С. 1, 5.

[11] Ignatieff M. Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalisms. – Toronto; London and New York : Viking, 1993. – С. 81.

що українська національна свідомість зародилася саме у Східній Україні, а не в австрійській Галичині – всупереч тому, в що й досі вірять не лише росіяни, а й багато українців. (У 1820–1830-ті рр. у Харкові було набагато більше українського «націоналізму», ніж у Львові). Не менше спантеличує й те, що їм вдається спотворювати історію українського націоналізму останніх п'ятдесяти років. Зразком цього може бути таке дивне твердження Ігнатьєффа: «Упродовж останніх п'ятдесяти років партія не помилялася, вважаючи український сентимент тут [в Україні] слабким, маргінальним, і таким, що його легко придушити»[12]. Це твердження, мабуть, є несподіванкою для тих, хто вивчає український рух опору часів Другої світової війни та післявоєнного десятиліття або дисидентський рух 1960–1970-х рр. Зрештою, мало хто з росіян усвідомлює важливість об'єднання у складі Радянської України етнічних українських територій, які раніше перебували під Польщею, Чехословаччиною та Румунією, – об'єднання, яке сталося за сталінських часів, під час Другої світової війни. У такому територіальному складі Україна існує вже п'ятдесят років.

По-друге, як уже зазначалося, росіяни не цікавляться інтелектуальними та культурними рухами в післясталінській Україні, а відсутність українознавчих програм у російських університетах є віддзеркаленням загального нехтування Україною, яке має давні історичні корені. (Повчальний приклад глибокого підходу до вивчення підвалин складних відносин цих двох народів можна знайти у книзі «Україна та Росія: історичне протистояння»[13]).

По-третє, російська громадськість та політики досі не усвідомили того, що можна було б назвати «психологічними наслідками» входження України в міжнародну спільноту на правах незалежної держави. Ідеться не лише про якісь абстрактні економічні переваги. В усій Україні (не лише в Києві) з'явилося чимало людей, для яких ці переваги мають набагато конкретнішу форму. Українці беруть участь у міжнародних програмах та обмінах, мають можливість стажуватися в закордонних університе-

[12] Ibid. – С. 80.

[13] Potichnyj P.J. et al. (eds.) Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992.

тах, приймають найрізноманітніших відвідувачів з інших країн. Найважливішим є те, що для всього цього не потрібний дозвіл і контроль Москви. Як зауважив один український учений, «мені більше не треба летіти до Парижа чи Відня через Москву». Перевагами незалежності користується не лише інтелігенція. Західні регіони України підтримують тісні зв'язки із західними сусідами; звичайні люди можуть їздити до Польщі, Угорщини, Словаччини й далі на Захід. Щоправда, Східна Україна менше долучена до цих контактів і більше зорієнтована на Росію. Наділене уявою українське керівництво могло би спробувати довести людям з усіх частин України, що вони тільки ви́грають від більшої відкритості щодо Заходу. (Одеса, здається, формує свій варіант зовнішніх зв'язків – не лише зі Східною та Центральною Європою, а й з Ізраїлем, Грецією та Туреччиною).

Загалом пострадянські країни налагоджують прямі відносини з нерадянською частиною світу, і, як наслідок, відриваються від колишнього спільного радянського простору, їхня «ментальна географія» урізноманітнюється. (Ті сили в Москві, яким здається, що існує можливість відновлення «радянського народу» в якомусь пострадянському варіанті, наприклад, у вигляді СНД, явно не помічають цієї тенденції). Це урізноманітнення найочевидніше виявляється у світогляді молодшого покоління, для якого догорбачовська епоха, ера монолітного «радянського народу» швидко перетворюється на віддалену історію, тоді як факт існування незалежних держав, ситуація, що виникла після 1991 р., здаються нормою.

Ігноруючи певні факти з недавньої та сучасної пострадянської історії (включно з тими, що стосуються України та інших колишніх радянських республік), російські політики та громадські діячі переходять на нереалістичні й небезпечні позиції. Під час розпаду СРСР Росія протиставляла себе московському центрові й у такий спосіб «самовизначалася» – цей факт зараз відверто замовчується, натомість Росія претендує на роль єдиної спадкоємиці СРСР. Зрозуміло, що така позиція не викликає ентузіазму в інших республік. (Інше викривлення історії полягає в дедалі більшому прагненні довести, що Радянський Союз був лише іншою назвою Росії).

Це ототожнення російської держави з Радянським Союзом та імперією супроводжується відвертими заявами про те, що цілий простір колишнього СРСР є природною сферою панування Росії. Цей простір має включати балтійський регіон, Кавказ, Середню Азію і, зрозуміло, Україну, Білорусь та Молдову.

Водночас, із російського погляду нові держави, включаючи держави Балтії, повинні ставитися до свого російського (чи російськомовного) населення як до особливої категорії з правами екстериторіальності. Фактично йдеться про те, що пострадянським державам відмовляють у повномасштабному суверенітеті. Їх підштовхують до того, щоб вони визначали себе як *етнічні* спільноти – тоді можна запевняти зовнішній світ у тому, що такі спільноти існують у більшому, російському *політичному* просторі.

Такі настанови безпосередньо пов'язані з питанням про вибір Росії між імперією та національною державою. Як ми знаємо, у самій Росії ще немає згоди щодо змісту російської національної ідентичності. Важливою складовою цього питання є визначення національної мети Росії. При цьому не можна не згадати, так би мовити, її фізичного виміру з відповідним визначенням геополітичної ролі Росії в міжнародній спільноті. Після досягнення угоди про «цивілізоване розлучення» між Єльциним і Кравчуком і встановлення російської незалежності «партнерство із Заходом» (тобто зі Сполученими Штатами) стало однією з найпривабливіших ідей тому, що ця ідея підтверджувала статус Росії як великої держави, той, який мав Радянський Союз. У внутрішній політиці це також корисна ідея, оскільки зміцнювалися позиції демократії та ринкової економіки. Втім, ідею партнерства так і не було втілено в реальне життя. Зрештою, як ми побачили, існує кілька конкурентних моделей Росії, включаючи ту, що визначає її на принципі протиставлення Заходу.

Ті сили в Росії, які мають антизахідне спрямування, у пошуках визначальної риси російської ідентичності звертаються радше до етнічного націоналізму, ніж до комунізму чи «радянськості». Комуністи всіх відтінків завжди були найпослідовнішими противниками поділу за етнічним принципом, але в сучасній Росії вони переходять на позиції, які фактично єднають їх із найради-

кальнішими націоналістами традиційного антикомуністичного, антизахідного ґатунку. Підставою для такої солідарності стала спільна боротьба за статус росіян у неросійських республіках.

Дискусії довкола питання «чим має бути Росія» дають також можливість краще зрозуміти широковідоме питання про «25 мільйонів росіян» у «ближньому зарубіжжі». (У якийсь дивний спосіб кількість таких росіян збільшилась у нещодавніх заявах Москви до 30 мільйонів – усупереч загальновідомому факту еміграції росіян із Середньої Азії та Кавказу). Підґрунтя проблеми «прав російського населення» чи «важкої долі 25 мільйонів росіян» є очевидним – ідеться про те, щоб відмовити колишнім республікам СРСР у праві визначатися як територіально-політичним спільностям. Натомість їх підштовхують до «етнізації» національного питання. Йдеться також і про те, що Російська держава є чільним представником не лише громадян Російської Федерації, а й репрезентантом етнічних росіян поза її межами. Той факт, що цих людей немає в російському парламенті й вони не передавали російському урядові повноважень представляти їхні інтереси, ігнорується. Як можуть демократи вважати слушним аргумент, згідно з яким московський уряд представляє інтереси 25 мільйонів росіян, що його не обирали й не мешкають у Москві? Хіба російський, а не український парламент є репрезентантом інтересів «12 мільйонів росіян» України?

Питання про дедалі інтенсивнішу етнізацію політики Москви повертає нас до України та проблеми, якої ми торкнулися на початку цієї статті. Для українців надзвичайно важливо боронити принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою. Саме виходячи з такого засновку, Україна має розв'язувати свої проблеми. Серед останніх – такі, як проблема регіоналізму (варто було б визнати особливі умови та потреби окремих частин країни, територія якої охоплює простір від Карпат до Азовського моря), необхідність забезпечення доступу до влади молодшому, пострадянському поколінню та заміна старих кадрів, зрештою, не на останньому місці – проблема реальних зрушень в економічній сфері.

Відповідаючи на заклики до єдності країни, побудовані на етнічних аргументах, прибічникам української державності вар-

то подбати про те, щоб самим уникнути національної пастки. Їм варто пам'ятати, що новітня українська історія дає чимало прикладів активної участі російськомовних українських патріотів у культурній та політичній діяльності. Сьогодення дає набагато більше таких прикладів. Загальновідомо, що особи російського походження обіймають найважливіші посади в українському уряді, академічних установах і засобах масової інформації. Той, хто зустрічався з дослідниками та студентами з України, які перебувають в американських університетах за програмами обмінів, знає, що етнічних українців серед них небагато, – але від цього вони не стають менше українцями. Отже, в усьому цьому немає нічого надзвичайного, та й не варто було б говорити про це, якби не постійні спроби спрямувати цю цілком нормальну ситуацію на югославський шлях.

Загальновідомо, що мовне питання завжди посідало чільне місце в українському русі, а в певних історичних ситуаціях воно перетворювалося на головне. Пояснити це неважко. Були періоди, коли Москва заходила настільки далеко у своїх намаганнях знищити окремішню українську ідентичність, що йшлося навіть про вилучення української мови з громадського вжитку. Коли це траплялося, й режим намагався перекрити всі інші можливості для свободи думки, українська справа ототожнювалась передусім із мовним питанням, із захистом мови.

Утім, і в цих випадках мова не була єдиним ключовим питанням. Згадаймо одного із західних дослідників, якому вдалося адекватно осягнути феномен українства і ще двадцять років тому запропонувати глибокий і вдумливий аналіз українського національного руху 1960-х – початку 1970-х років. У статті, надрукованій 1972 р. і перевиданій у збірці його праць, Коннор стверджує, що мова для українського руху була радше символом, аніж нагальною проблемою:

> Дослідники досить часто не звертають уваги на абстрактну суть етнічного націоналізму. Схильність розглядати передусім найпомітніші, найвизначніші характеристики якого-небудь руху є ...цілком зрозумілою. Зокрема, найпопулярніший варіант погляду на українську справу – це уявлення про неї, як про намагання зберегти українську мову всупереч російській навалі...

> Прагнучи довести свою неповторність, члени спільноти цілком природно зосереджуються на своїх найвизначніших та найпомітніших, найвідчутніших інститутах. Отже, розгортаючи кампанію за національне виживання, українці зосередилися передусім на праві писати й розмовляти українською, а не російською мовою. Проте хіба українська нація (на рівні української суспільної свідомості) припинить своє існування, якщо навіть українську мову заступить російська? Ірландська нація існує, хоча гельська мова фактично припинила існування, – існує попри те, що гасла періоду до 1920-х років наголошували на нерозривності ірландської ідентичності та гельської мови[14].

Коннор розвиває свою думку так: «Чи є мова головною складовою частиною української нації, чи вона є просто одним з допоміжних елементів, який було піднесено нацією до ролі *символа* в боротьбі за її життєздатність?» Очевидно, що він вважає мову саме таким символом.

Ці міркування Коннора залишаються не менш актуальними сьогодні. Україна стала незалежною саме тому, що її провід вийшов за межі ототожнення нації з мовою. Йому вдалося утримати разом україномовних та російськомовних, подібно до того, як у політичній сфері національно-демократична опозиція спромоглася дійти згоди з самостійницькими елементами в радянсько-українському істеблішменті.

Історичний компроміс 1991 р. зараз потребує наповнення новим змістом, створення передумов для масштабних реформ, зволікання з якими може призвести до втрати незалежності. Боротьба за незалежну державність була для українців цілком природною справою. Криза 1991 р. в Радянському Союзі була тим історичним шансом, повторення якого можна було б і не дочекатися. Варіант виходу з СРСР, обраний Україною, став гарантією швидкого, безконкурентного, безпроблемного переходу влади – такою була платня за незалежність. Якщо порівнювати цей варіант з альтернативними, наприклад, з Грузією чи Вірменією, можливо, доведеться визнати, що платня не була надто високою. Україні вдалося уникнути війни, що уможли-

---

[14] Connor W. Ethnonationalism. The Quest for Understanding. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1994. – С. 43–44.

вило збереження її територіальної єдності. Відповідно етнічні націоналісти залишилися на другому плані. Тут не було ані Ґамсахурдії, ані Ландсберґіса, ані Караджича.

Ситуація в Україні залишається надзвичайно складною, але навряд чи можна зрозуміти її, якщо вдаватися до недоброякісних інтерпретацій, як це сталося з Югославією. Україна не піде шляхом Боснії. Надзвичайно важливе завдання – протистояти спокусам етнічного розбрату, побудованим на давніх кривдах, особливо там, де разом живуть люди різних мов, культур і релігій. Найпоширеніший погляд сьогодні – те, що серби, хорвати й мусульмани завжди були ворогами. Однак цей погляд суперечить історичним фактам – існує також і давня традиція їхньої співпраці. Народи України не повинні вірити в розмови про те, що їхнє мирне співіснування є неприродним.

ПОЛІТИКА «ПО-ЛЬВІВСЬКИ»: СПРОБА КОМЕНТАРЯ[1]

(1992)

Березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР дали приголомшливі й досить несподівані результати. По-перше, опозиція загалом у республіці мала дуже пристойні показники, навіть попри те, що її провідна сила, Рух, формально був організований лише за півроку до виборів і кандидатам від опозиції відмовляли у реєстрації в багатьох східних і південних регіонах. По-друге, Рух і його спільники здобули значну перемогу в західних областях – Львівській, Івано-Франківській іТернопільській, раніше відомих як австрійська Східна Галичина. Ось приблизні дані про розподіл депутатських місць після виборів 1990 р. (Опозиція об'єднується в Народній Раді, утворенні, за яким стоїть Рух).

У Галичині – центрі колись польської Західної України – Народна Рада отримала 43 із 46 місць, які розподілилися таким чином: 24 із 24 місць вона здобула у Львові, 11 із 12 – в Івано-Франківську і 8 із 10 – в Тернополі. В інших колишніх польських регіонах – на північному заході Рівненщини та на Волині, які до 1914 р. були російськими, результати були такими: 6 із 9 місць дісталося Народній Раді на Волині й 5 із 10 – на Рівненщині.

Ця перевага не така відчутна, як у Галичині, але її все-таки варто зауважити. Враховуючи два останні регіони, у підполь-

[1] Статистичні дані, подані у тексті, взяті зі статті О. Лавера та Ю. Ажнюка «Сіра тінь асиміляції» (Молодь України. – 1991. – 6 березня). Ця дуже емоційна стаття містить різноманітні статистичні таблиці, проникливе і драматичне бачення демографічних тенденцій в УРСР та демографічного розвитку українців у СРСР між 1959 та 1989 рр. Її автори використовують дані, які, наскільки їм відомо, не були оприлюднені. Вони не розглядають етнічну ситуацію в окремих регіонах України.

ській Західній Україні Народна Рада отримала 54 з 65 місць (або 83 відсотки).

Ці результати докорінно відрізняються від отриманих у колишній чехословацькій провінції Рутенії (Закарпатській області) та в колишній румунській Північній Буковині (Чернівецькій області). У Закарпатті Народна Рада виборола 1 з 10 місць, а в Чернівцях – жодного з 8. Як пояснити такий несподіваний результат? Якщо польський вплив пояснює поразку партії у Львові, то чому чехословацький вплив не призвів до того ж самого?

Серед східних (радянських до 1939 р.) регіонів опозиція отримала найкращі показники в столиці й у Харківській області, центр якої є другим за величиною українським містом. У Києві Народній Раді належали 18 із 22, а у Харкові – 11 з 28 депутатських місць. На іншому боці бачимо області, де не було обрано жодного опозиціонера: Луганськ (25 місць), Одеса (23), Миколаїв (11) і Крим (22). Мало отримала опозиція й у «серці» України: Київській, Вінницькій, Полтавській, Чернігівській та інших областях.

Мета цієї статті не проаналізувати українські вибори, а радше подати інформацію, яка може допомогти пояснити їхні результати у Львові та загалом у Галичині. (Можливо, деякі з наших даних прояснять, чому опозиція отримала надзвичайні показники також у Києві).

Через рік, у березні 1991 р., референдум про майбутнє Союзу підтвердив політичний поділ України, що його виявив березень 1990-го. Українським виборцям пропонували висловитися з двох питань. Перше з них, сформульоване в Москві, – чи підтримують виборці оновлений Союз Радянських Республік. Це запитання ставилось у всіх регіонах, де відбувався референдум (крім Казахстану, де воно було сформульоване інакше). В Україні додавалося друге запитання: чи підтримують виборці приєднання України до оновленого Союзу на засадах прийнятої у 1990 р. декларації про суверенітет. (Щоб не спантеличувати читача, ми не розглядатимемо друге питання референдуму). Нарешті у трьох галицьких областях бюлетені містили третє питання: чи підтримують виборці повну незалежність України з відокремленням від Радянського Союзу, реформованого чи ні. Ми звернемося до

першого і третього питань. Таблиця 1 подає результати голосування в Західній Україні з першого питання.

Таблиця 1

Результати всесоюзного референдуму, Західна Україна

Територія	Місто	Відсоток голосів	
Західна Україна		*Так*	*Ні*
Колишня польська й австрійська	Львів	16,4	80,1
	Тернопіль	19,3	76,5
	Івано-Франківськ	19,3	76,5
Колишня польська і російська	Волинь	53,7	42,9
	Рівненщина	54,3	42,9
Колишня чехословацька	Закарпаття	60,2	36,3
Колишня румунська	Буковина	60,8	36,4

Як показує таблиця 2, в цетрально-західному регіоні результати помітно більше прихильні до Союзу.

Київська область, географічно розташована на «центральному заході», подала лише 66,9% голосів «так» і 31,2% – «ні», тоді як Київ, підтримуючи Галичину у відмові від московської формули Союзу, подав 44,6% голосів «так» і 52,9% – «ні».

Голосування в інших регіонах України визначило відповідь «так» більшістю в 75 або й більше відсотків голосів в усіх областях, у т.ч. в Криму, де зафіксували 87,6% позитивних відповідей (див. табл. 3).

Таблиця 2

Результати всесоюзного референдуму, Центрально-західний регіон

Місто	Відсоток голосів	
	Так	*Ні*
Вінниця	81,2	17,7
Житомир	81,8	17,0
Хмельницький	77,7	20,9
Черкаси	77,3	21,4
Чернігів	83,4	15,3

Таблиця 3

Результати всесоюзного референдуму

Регіон	Місто	Відсоток голосів	
		Так	*Ні*
Північ	Харків	75,8	22,3
Схід	Полтава	78,8	19.9
	Суми	78,8	19.6
Південь	Одеса	82,2	16.3
	Миколаїв	84,2	14,4

Південь	Херсон	81,4	17,8
	Крим	87,6	11,1
	Севастополь	83.1	15,2
Центр	Дніпропетровськ	77,5	21,1
	Запоріжжя	79,8	18,9
	Кіровоград	82,4	16,3
Донбас	Луганськ	84,6	14,1
	Донецьк	86,3	12,6

Як зазначалося вище, у трьох областях Галичини – і тільки там – у бюлетенях було третє питання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики та забезпечує рівні права громадян незалежно від їхньої національної чи релігійної приналежності?» Позитивні відповіді розподілилися так: у Львові – 90%, в Тернополі – 85,3% і в Івано-Франківську – 89,5%.

Дещо про демографію

Чи може демографічна ситуація допомогти в поясненні підсумків 1990 і 1991 років? Здається, якби український елемент численнішим, опозиція здобула би більше голосів (або було б більше негативних відповідей на «московське запитання»).

Україна в цілому демонструє очевидну тенденцію: республіка стає дедалі більш російською.

Попередні дані всесоюзного перепису населення 1989 р. підтверджують те, що багато закордонних учених доводили десятиліттями – Українська республіка стає дедалі більш російською за мовою її населення. Яскравою ілюстрацією цього факту є те, що в період між переписами – від 1979 до 1989 р. – кількість українців у республіці зросла на 930 тис. осіб, одночасно число росіян зросло приблизно так само – на 883 тис. 980 осіб, хоч українці у

1959 р. складали 77% населення республіки, а росіяни – 17%[1]. Зрозуміло, що з такими різними темпами росту до 1989 р. співвідношення цих двох національностей змінилося: 72,7% українців проти 22,1% росіян.

Можливо, майбутньому українців як окремої етнічної спільноти навіть більше загрожує те, що лише близько третини з цих 930 тис. 102 нових українців (якщо бути точним – 331 тис. 726 осіб або 35,67%) вважають українську своєю рідною мовою. Майже 64% (591 725 осіб) заявили своєю рідною мовою російську (63,62%) і дуже мало людей (6 652 осіб) подали як рідні інші мови.

Навіть без статистичного аналізу видно, що кількість росіян в Україні зростала набагато швидшими темпами, ніж кількість українців. Утім, принаймні один регіон – Львівська область – протягом останніх 30 років розвивався у протилежному до всієї України напрямку (див. табл. 4). Ці відмінності ще помітніші, якщо виражати їх у відсотках (див. табл. 5).

Таблиця 4

Демографічний склад Львівської області

Населення	Усього населення (тис. осіб)				Кількісні зміни
	1950	*1970*	*1979*	*1989*	*1959–1989*
Львівська обл.	2108	2429	2569	2727	619
Українці	1818	2134	2299	2465	647
Росіяни	181	200	194	195	14
Євреї	30	28	0	14	-16
Поляки	59	42	33	27	-32

Таблиця 5

Відсоткові зміни в демографічному складі УРСР та Львівської області

Населення	1959–1970	1970–1979	1979–1989	1959–1989
УРСР у цілому	12,6	5,0	3,7	22,9
Українці	9,7	3,4	2,4	16,2
Росіяни	28,7	14,7	8,3	59,9
Євреї	-7,5	- 18,4	-23,0	-41,9
Поляки	- 18,7	- 12,5	-8,5	-60,3
Львівська обл.	15,2	5,8	6,2	29,4
Українці	17,4	7,7	7,2	35,6
Росіяни	10,5	-3,0	0,5	7,7
Євреї	-6,7	–	–	- 53,3
Поляки	-28,8	-21,4	- 18,2	-54,2

У широких загальноукраїнських реґіональних рамках ми розташовуємо Львів на «Заході».

Захід визначається за географічними й історичними критеріями: він складається з частин України, які стали радянськими в період від 1939 до 1945 рр. (район Ізмаїла в Одеській області, який був анексований у Румунії, належить до Півдня).

Дані зі Львівської області досить прикметні, але ще більше вражають дані із самого Львова (див. табл. 6). Львів – це набагато більше, ніж обласний центр, це безперечно друге за значенням українське місто; воно, можливо, навіть більш європейське, ніж Вільнюс, Рига чи Таллінн (на відміну від них, Львів до 1939 р. ніко-

ли не був російським). Це – центр Західної України, населення якої наближається до 10 мільйонів. Знову ж таки, цифри говорять самі за себе, а відсоткове співвідношення ще більш промовисте (див. табл. 7).

Таблиця 6

Етнодемографічні тенденції у Львові, 1959–1989 рр.

Населення	Усього населення (тис. осіб) та у відсотках від загалу					
	1959	%	*1979*	%	*1989*	%
Усього	410678	100,00	665065	100,00	786 903	100,00
Українці	246 407	60,04	492 191	74,01	622 701	79,13
Росіяни	110883	27,00	128 338	19,30	126 459	16,07
Євреї	24641	6,00	17592	2,65	12795	1,63
Поляки	16427	4,00	11855	1,78	9730	1,24

Таблиця 7

Етнодемографічні тенденції у Львові, 1959-1989 рр.

Населення	Відсоткові зміни		
	1959–1979	*1979–1989*	*1959–1989*
Усього	61,9	18,3	91,6
Українці	99,7	26,5	152,7
Росіяни	15,7	-1,5	14
Євреї	-28,6	-27,3	-48,1
Поляки	-27,8	-17,9	-40,8

Багато аспектів тут потребують коментарів. Наприклад, на увагу заслуговує поступовий, але неухильний занепад двох історичних народів міста – євреїв та поляків. Але для вивчення українсько-російських взаємин найважливішою тенденцією є більш ніж десятикратні темпи росту числа українців порівняно з росіянами. Частка росіян у населенні міста зменшилася від 27% в 1959 р. до лише 16% у 1989 р. Утім, абсолютна кількість їх – 126 тис. осіб – у кожному разі є значною, а реальна сила російського елементу в місті звичайно перевищує відсоткове співвідношення. Однак усе ж ми маємо справу з найменш російським містом у європейській частині СРСР, містом, яке за розміром переважає столиці прибалтійських республік і Молдови і є менш русифікованим, ніж будь-яке з них. Цей демографічний факт, як ми побачимо, має також культурний аспект і, без сумніву, позначається й на політичній сфері.

Для того, щоб оцінити теперішню чи потенційну важливість українського питання, можна побіжно торкнутися чисельного виміру сучасної прибалтійсько-радянської ситуації. Найочевиднішим фактом є те, що прибалтійські нації нечисленні: у 1959 і 1989 рр., коли населення СРСР налічувало 208 827 000 та 285 689 000 осіб відповідно, прибалтів у всьому СРСР було 4 715 000 (1959) та 5 554 000 осіб (1989).

У той час, коли кількість росіян у СРСР від 1959 до 1989 р. зросла майже на 31 млн.: з 114 до 145 млн., число литовців збільшилося на 742 тис., латишів на 59 тис. й естонців лише на 38 тис. осіб. У їхніх власних республіках співвідношення було трохи іншим, але найпоказовішим є збільшення російського населення в Латвії (на 350 тис. осіб, порівняно з приростом на 90 тис. латиського у той самий період) та в Естонії, де росіян стало більше на 235 тис., тоді як естонців – лише на 70 тис. У Ризі латиші становили менш як 40% населення (1979); у Таллінні того ж року естонці становили лише 52%. Ситуація у 1989 р. мала бути такою ж невтішною, якщо не гіршою. Ці факти акцентують надзвичайну важливість Львова.

Демографічна ситуація у Литві була сприятливішою для титульної нації. З 1959 до 1989 р. чисельність литовців збільшилася на 773 тис. осіб, тоді як росіян стало більше «лише» на 113 тис.,

і литовці, відтак, зберегли свою частку серед усього населення (близько 79% у 1959 р. проти трохи менше ніж 80% у 1989 р.)

Демографічна ситуація в Молдови дуже нагадує литовську. Під час перепису 1959 р. було зареєстровано 2 млн. 214 тис. молдаван і до 1989 р. їхня чисельність зросла до 3 млн. 335 тис., приріст становив 1 млн. 141 тисячу осіб. У самій Молдавській республіці молдаван стало більше на 904 тисячі, а росіян – на 267 тисяч. (Значно зросло також українське населення). Молдавани, зрештою, фактично утримали свою частку серед населення республіки, вона зменшилася лише від 64,56 до 64,42 відсотків.

У своїй власній республіці кількість українців зросла на 5 млн. 212 тис. осіб, але росіян стало більше майже на стільки ж – 4 млн. 249 тис., та їхня частка в населенні республіки збільшилась з 17 до 22%; тим самим зменшиласяя частка українців – від 77 до 73%. У Білорусі цифри приросту такі: 1 млн. 366 тис. білорусів і 681 тис. росіян, білоруський компонент зменшився з 81 до 78%. (Чисельність росіян виросла з 8 до 13%).

Хоча ми не маємо жодних даних по регіонах Білорусі, можна сміливо припустити, що там тривали попередні етнодемографічні тенденції. Тоді як від 1959 до 1989 рр. Західна Україна ставала дедалі менш російською і дедалі більш українською, у західних регіонах Білорусі нічого подібного не відбувалося. Фактично, на заході Білорусі процес мовної русифікації йшов швидшими темпами, ніж на сході. Це не означає, що білоруський національний рух не має широкої підтримки або бракує проблем, навколо яких треба гуртуватися, – абсолютно навпаки. Це лише означає, що мовне питання як показник національної ідентичності відіграє в Білорусі іншу роль, що відрізняє її від Західної України та прибалтійських націй. У кожному разі Білорусь не має аналогів того, чим для України є Західна Україна і, очевидно, що білоруси не мають власного «Львова».

Повертаючись до української та львівської тематики, варто зауважити, що Львів задає тон етнічним відносинам у всій Західній Україні. (Ми не маємо детальних статистичних даних, придатних для порівняння Львова та області). Якщо це справді так, то Західна Україна, населення якої у 1989 р. становило близько 10 млн. (це більше, ніж населення прибалтійських республік узятих

разом, і приблизно стільки ж, як в Угорщині), стає більш українською і менш російською. Та водночас мусимо констатувати, що решта регіонів, точніше кажучи, – більша частина регіонів України, виразно стають російськими, якщо не стільки в питаннях етнічного самовизначення, то у виборі мови – поза сумнівом.

Засоби масової інформації

Особлива роль Західної України, а в її межах – Галичини та Львова, відчутно виявляється у культурній сфері. Ми проілюструємо це за допомогою важливого джерела інформації – статистики передплати певних (але важливих) періодичних видань.

У таблиці 8 подано кількість у 1990 р. у західному реґіоні читачів тижневика Спілки письменників «Літературна Україна», який друкується в Києві.

Таблиця 8

Співвідношення передплатників газети «Літературна Україна» до всього населення України у 1990 р.

Реґіон	*Передплатники 1990 р.*		Населення у 1989 р. *(тис. осіб)*	
Україна	166420	100,00%	51 704	100.00%
Захід	106098	63,8%	9763	18,9%
Волинь	10913	6,6%	2232	4,3%
Буковина	2711	1.6%	938	1,8%
Закарпаття	3 000	1,8%	1 252	2,4%
Галичина	89474	53,8%	5 341	10,3%
Львівська область	54355	32,7%	2748	5,3%

Ці цифри свідчать самі за себе: Львівська область з лише 5% населення України має майже третину всієї передплати українського літературного тижневика. Як видно із таблиці 9, західний реґіон має таке ж прикметно велике число передплатників київського щомісячника «Всесвіт».

Таблиця 9

Співвідношення передплатників журналу «Всесвіт» до всього населення України у 1990 р.

Реґіон	*Передплатники 1990 р.*		Населення у 1989 р. *(тис. осіб)*	
Україна	19346	100,00%	51704	100,00%
Захід	7629	39,4%	9763	18,9%
Волинь	1735	9,0%	2232	4,3%
Буковина	430	2,2%	938	1,8%
Закарпаття	592	3,1%	1252	2,4%
Галичина	5232	27,0%	5341	10,3%

Можливо, меншою несподіванкою є особлива популярність у реґіоні львівського письменницького щомісячника «Дзвін» (див. табл. 10).

Таблиця 10

Співвідношення передплатників журналу «Дзвін» до всього населення України

Реґіон	Передплатники 1990 р.		Населення у 1989 р.*(тис. осіб)*	
Україна	92 152	100,00%	51704	100,00%
Захід	77463	84,06*	9763	18,9%

Волинь	4434	4,81%	2232	4,3%
Буковина	1 007	1,09%	938	1,8%
Закарпаття	941	1.02*	1 252	2,4%
Галичина	71 081	77,13%	5 341	10,3%
Львівська область	48429	52,55%	2748	5,3*

Водночас маємо наголоситии, що від 1950 р. журнал «Дзвін» мав статус республіканського, а не локального видання, і завжди прагнув до республіканського лідерства. Та очевидно, що він має міцні позиції на дуже обмеженій частині України. Насправді він навіть локальніший, ніж те показують цифри: ми маємо інформацію про кількість передплатників в окремих містах Львівської області; деякі з цих даних заслуговують на те, щоб їх навести (див. табл. 11).

Таблиця 11

Розподіл передплати журналу «Дзвін» у містах Львівської області

Львів	24 287
Дрогобич	1 705
Стрий	1 598
Червоноград	1 212
Борислав	923
Трускавець	550

Цифри показують, що у Львівській області проживало більше половини, а в обласному центрі – чверть усіх передплатників «Дзвону». За всіма стандартами, це була надзвичайно концентрована масовість, якій журнал завдячує своїм патріотизмом. Ми маємо справу з основним містом, яке читає україномовні журнали й найбільше переймається справою українського суверенітету.

Як ми побачили, україномовні літературні журнали досить популярні у Львові. А яка ситуація з московськими (звичайно ж, російськомовними) та київськими (українськими або російськими) виданнями, що мають суспільно-політичний, а не літературно-мистецький характер? Статистичні дані відкривають драматичну й важливу картину, якщо разом розглядати передплату провідних журналів і газет у всьому СРСР, в Україні та у Львівській області.

Почнімо зі всесоюзної статистики передплати 1991 р. у порівнянні з попередніми роками (табл. 12).

Таблиця 12

Передплата на провідні журнали та газети в СРСР у 1990 і 1991 рр.

Період. видання	1990 (тис.)	1991 (тис.)	Зміни
Аргументы и факты	32962	22 773	- 30,9%
Труд	20925	17335	- 17,2%
Комсомольская правда	21252	16317	- 23,2%
Известия	9550	3665	- 61,6%
Огонек	4332	1 528	- 64,7%
Правда	6870	2080	- 69,7%
Литературная газета	4438	1055	- 76,2%

Ці ж дані по Україні вміщено в таблиці 13. Передплата в Україні впала більше, ніж в інших регіонах СРСР, але різниця в показниках не така велика, крім, можливо, прикладу «Комсомольской правды». Насправді досить показовим і політично важливим є приклад Львівської області. У Львові, порівняно з рештою областей України, занепад московських і київських видань був дуже різким (див. табл. 14).

Таблиця 13

Передплата на провідні журнали й газети в Україні та СРСР без України у 1990 та 1991 р.

Період. видання	Україна			СРСР без України		
	1990	*1991*	*Зміни*	*1990*	*1991*	*Зміни*
Аргументы и факты	6094603	4065100	-33,3%	26 867 397	18707900	-30,4%
Труд	5 570 870	4417700	-20,7%	15534130	12917300	-16,8%
Комсомольская правда	4252040	2500200	-41,2%	16999954	13816800	-18,7%
Известия	2340896	784200	-66,5%	7 209 104	2 880 800	-60,0%
Огонек	806706	276700	-65,7%	3 525 294	1 251 300	-64,5%
Правда	1581 181	428500	-72,9%	5288819	1656500	-68,8%
Литературная газета	888710	165300	-81,4%	889,700	3 549 290	-74,9%

Таблиця 14

Передплата на провідні газети та журнали в Україні та Львівській області у 1990 та 1991 рр.

Періоd. видання	Україна			Львівська область		
	1990	*1991*	*Зміни*	*1990*	*1991*	*Зміни*
Труд	*5 570 870*	4417700	-20,7%	142000	71000	-50.0%
Комсомольская правда	4252041	2500200	-41,2*	143000	63000	-55.9%
Известия	2 340 896	784200	-66,5%	83000	. 29000	-65.1%
Правда	1581 181	428500	-72.9%	53000	8900	-83.2%
Комсомольское знамя	377 825	1 020 554	170.1%	11000	20000	81,8*
Молодь України	593 438	505609	-14.8%	54000	39000	-27.8%
Правда України	274 378	217582	-20.7%	2700	1500	-44.4%
Радянська Україна	243 678	140602	-42,3%	12000	3400	-71,7%
Робітнича газета	56057	27300	-51.3%	14000	3900	-72,1%
Сільські вісті	2491 150	2 1 10 004	-15.3%	154000	70000	-54,5%

Єдиним винятком із цього очевидного занепаду є газета «Комсомольское знамя», яка, на відміну від решти, разюче збільшила свою передплату, хоча прикметно, що у Львові збільшення накладу було набагато меншим, ніж загалом в Україні. Успіх цього

часопису – це тема окремого обговорення, від якого через обмежений обсяг статті ми утримаємось. Зазначимо лише, що це київське видання, схоже, перебрало на себе той 41 відсоток читачів «Комсомольской правды», який остання втратила в Україні.

У якому становищі перебувають львівські політичні видання? Ми також маємо про них деякі дані. Партійними газетами є «Львовская Правда» та «Вільна Україна». Вони очевидно й недвозначно перебувають в опозиції до «демократів», які тепер формально при владі у Львові. «Молода Галичина», колишнє комсомольське видання (до 1990 р. вона мала назву «Ленінська молодь»), останніми роками стала виразно антикомуністичною. Заснована в липні 1990 р. газета «За вільну Україну» є антикомуністичною ще більше. Таблиця 15 містить дані про ці видання.

Таблиця 15

Передплата на офіційні і незалежні видання у Львівській області у 1990 та 1991 рр.

Назва часопису	1990	1991	Зміни
Офіційні видання			
Вільна Україна	182 000	29 800	- 83,6%
Львовская Правда	101 000	58000	- 42,6%
Незалежні видання			
Молода Галичина	166000	214000	28,9%
За вільну Україну	100000	443 000	343,0%

Помітний успіх газети «За вільну Україну», схоже, підтверджує те, що ми зауважили щодо літературних видань і журналів. Це найуспішніше видання у львівському реґіоні. Найцікавіше те, що серед усієї 443-тисячної передплати 70 тис. 100 примір-

ників відправляються передплатникам за межі Львівської області. Найпевніше, що вони мешкають переважно в інших двох галицьких областях, але частина їх мешкає на Сході. «Молода Галичина» мала також 3400 передплатників за межами реґіону, «Львовска я Правда» – 1600, а «Вільна Україна» – 3800.

Такі дані самі по собі не є настільки важливим фактом, як те, що вони відкривають: ці львівські видання, формальний статус яких є реґіональним (і доступ до яких відтак мав би бути обмеженим поза їхнім реґіоном), по суті неформально піднялися до статусу загальнореспубліканських видань. Через особливі умови в реґіоні та визнання особливої ролі в українській політиці, Львів став, по суті, другою медіа-столицею України, й у цьому сенсі – суперником Києва.

Попередні висновки

Це обговорення було б глибшим, якби воно ґрунтувалося на безпосередньому матеріалі, а не на інтерпретаціях та аналізі, але дані не такі повні, як того хотілось би. Та навіть маючи такі обмеження, можна стверджувати, що ситуація в Україні є надто складною, щоб робити в цілому по республіці якісь загальні висновки: чи то в політичній сфері, чи то про демографічні тенденції, чи то про культурні явища. Якщо брати ситуацію в середньому по республіці за норму, є очевидним, що Львів і область становлять «аномалію». Львів опиняється осторонь, рухається у протилежному порівняно з рештою областей республіки напрямку. З іншого боку, він може задавати темп і подавати приклад для західного регіону, який складається з колишніх польських, чехословацьких і румунських територій. Львів так само вельми відрізняється від Сходу за етнодемографічним розвитком і політичною позицією та культурними пріоритетами. За межами цієї статті залишається запитання, чи справляє Захід, і особливо Львів, якийсь вплив у цих сферах на східні регіони. У зв'язку з цим було б варто дослідити ситуацію в Києві: в чому полягали причини голосування проти Союзу (чи безумовної перемоги демократів у Києві на виборах 1990 р.)?

Ці важливі та цікаві питання потребують окремого розгляду. Ми мали на меті визначити львівську ситуацію й можемо зробити висновок, що її пояснення, принаймні частково, полягає в етнічному складі регіону та перевазі, яку його населення віддає українській культурі [2].

ДЖЕРЕЛА ДО ТАБЛИЦЬ 1–15:

Таблиці 1–3: Радянська Україна. –1991.– 23 березня.

Таблиці 4–7: Численность и состав населения СССР. – М., 1984. – Таб. 17; Вільна Україна. – 1990. – 10 квітня; Карта сучасного національного складу населення Української РСР. – К., 1964; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР. – М., 1963. – Табл. 53–54; Итоги... 1959 года, Белорусская ССР. – М., 1963. – Табл. 53–54; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – М., 1973. – Т. 4. – Табл. 9,10.

Таблиці 8–10: Известия. – 1990. – 28 апреля; Вільна Україна. – 1990. – 10 квітня; Літературна Україна. – 1989. – 12 листопада; Всесвіт. – 1988. – № 5; Дзвін. – 1990. – № 1.

Таблиця 11: Дзвін. – 1990. – № 1.

Таблиця 12: Комсомольская правда. – 1990. – 24 ноября.

Таблиця 13–14: Комсомольская правда. – 1990. – 24 ноября; Комсомольское знамя. – 1990. – 23 ноября; За вільну Україну. – 1990. – 29 грудня.

Таблиця 15: За вільну Україну. – 1990. – 29 грудня.

---

[2] Ця стаття продовжує дослідження, які автор проводив раніше, і попередні результати яких подані у таких працях: Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR // C. J. Potichnyj (ed.) Ukraine in the Seventies. – Oakville, Ontario: Mosaic Press, 1975. – С. 195–217; West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation // Soviet Studies. – 1979. – Vol. 31. – N 1; Urbanization in Ukraine since the Second World War // I. L. Rudnytsky (ed.) Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, Alberta : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – С. 150–202; National Awakening: Ukraine and Belorussia // Uri Ra'anan (ed.) The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements. – Lexington, MA. and Toronto : D.C.Heath, 1990. – С. 75–93 (переклад останньої статті подано у цій збірці).

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

(1995)

Сучасна ситуація, що склалася в національно-державному будівництві України, значною мірою була запрограмована перебігом подій 1991 р., коли розвалився Радянський Союз, а Україна здобула незалежність. Можна сказати, що саме події 1991 р. та зміни, які відбулися невдовзі після них, сформували основу сценарію, за яким згодом реалізувався проект побудови національної держави. Більшість нинішніх невідкладних проблем – і внутрішніх, і зовнішніх – є наслідком рішень, прийнятих у той час. Вони – джерело сил України, але на теперішній стадії історичного розвитку і джерело її слабкостей.

Шлях до незалежності

Україна здобула незалежність унаслідок взаємодії та збігу двох засадничих чинників. По-перше, існували зовнішні, «об'єктивні» обставини, від яких українці залежали чималою мірою, але їхній власний вплив на ці обставини був украй обмеженим. 1991 р. до таких факторів можна було віднести масштабну політичну кризу в Москві, піднесення інших неросійських національних рухів, особливо прибалтійських, і, зрештою, – встановлення формальних українсько-російських відносин напередодні серпневої кризи 1991 року. Надзвичайно важливою була й та обставина, що завдання національно-державної розбудови Росії саме в цей історичний момент визначалися протистоянням між демокра-

тичним національним рухом, з одного боку, та захисниками імперського радянського «центру» та крайніми правими націоналістами – з іншого.

По-друге, існувала власна, внутрішня арена – тут діяв «суб'єктивний» фактор, і саме тут розвиток подій залежав від самих українців. Далі ми доведемо, що українцям удалося скористатися тими несподіваними можливостями, яких вони самі не створювали. Вони успішно мобілізувалися, сформувавши коаліцію з колишніх опонентів, що дало їм змогу досягти незалежності, уникнувши боротьби із зовнішніми силами, а також внутрішнього протистояння та громадянської війни.

Серпневий переворот 1991 р. не закінчився б так швидко, і, можливо, навіть мав би шанси на успіх, якби раніше не виник конфлікт між Російською Федерацією на чолі з Борисом Єльциним та керівництвом Радянського Союзу на чолі з президентом Михаїлом Горбачовим. Цей конфлікт став проявом неприйняття комунізму російською нацією, а в ширшому розумінні – демонстрацією бажання росіян відмовитися від образу Росії-імперії (принаймні так це бачилося в 1991 році). Проте розкол між Росією та СРСР або, за чиїмось висловом, «вихід Росії зі складу Радянського Союзу», мав також і персональний аспект – відбувалася боротьба за владу між двома лідерами. Чимало аналітиків, особливо західних, не помітили того, що суперники не стільки виборювали ту саму посаду, скільки представляли дві різні політичні спільноти: Росія проти Радянського Союзу. Зрештою, це було триполюсне протистояння: Єльцин проти Горбачова, демократія проти комунізму, національне визволення Росії проти «центру», або імперії. Тоді ще були підстави вірити, що росіяни мають намір будувати власну національну державу, перетворювати Росію на «нормальну» країну, сподіваючись у такий спосіб раз і назавжди зруйнувати старий націоналістичний міф про те, що для російських людей багатонаціональна імперія є єдино можливим домом[1].

---

[1] Приклад аналітичного огляду російської політики в комуністичну епоху та після неї див.: Dunlop J.B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. – Princeton, N.J. : Princeton Univ. Press, 1993.

Коли говорять, що серпневий переворот відігравав роль «зовнішнього» чинника для України, не варто забувати, що значною мірою він був і наслідком попередніх подій у республіці. Найзатятіші комуністи вдалися до заколоту передусім у відповідь на поступову, ще з початку 80-х років, руйнацію Радянського Союзу. І саме Україна, вважали вони, відігравала провідну роль у розвалі радянської держави. Цілком очевидно, що червневе рішення парламенту України (1991 р.) не підписувати союзний договір спричинило й події серпня 1991р. Організатори перевороту правильно зрозуміли зміст цього акту: фактичний намір України вийти із Союзу. Згодом лідери путчу зізнавалися в тому, що саме червневе рішення України підштовхнуло їх до активних дій.

Зрозуміло, що в цього рішення була власна передісторія. За браком місця ми не можемо вдаватися до розповіді про події в Україні до 1991 року, особливо в горбачовську епоху, які підготували ґрунт для серпня-грудня 1991 р., тому обмежимося коротким резюме. Чорнобильська катастрофа створила сприятливий для ідеї розриву з Москвою інтелектуальний та морально-психологічний клімат. Утворення Руху в 1989 р. та дозвіл Києва на проведення установчого з'їзду цієї організації саме в Києві (білоруський аналог Руху проводив свій перший з'їзд у Литві) започаткували демонополізацію суспільного життя та відносну свободу слова. Секретар ЦК КПУ з питань ідеології Леонід Кравчук, розпочавши публічну дискусію з Рухом усупереч своїм намірам, допустив своїх опонентів на телебачення. Його виступи проти Руху важили значно менше, ніж та обставина, що саме в цей спосіб він перетворив Рух на цілком легітимного учасника політичного життя.

У березні 1990 р. відбулися парламентські вибори, внаслідок яких у складі вищого законодавчого органу республіки опинилося близько сотні представників некомуністичних сил. У залах парламенту віч-на-віч зустрілися люди протилежних переконань, включно з колишніми політичними в'язнями та їхніми переслідувачами. На виборах до місцевих рад у Західній Україні з великою перевагою перемогла опозиція – у Львові та деяких інших західноукраїнських містах відбувалося щось на

зразок мирного переходу влади від комуністів до національно-демократичних сил.

У липні 1990 р. український парламент, наслідуючи приклад Росії, проголосив декларацію про суверенітет. У ній ішлося про право України мати власні збройні сили та її намір у майбутньому стати позаблоковою нейтральною державою. Декларація містила поняття про «український народ» як спільноту, що охоплює всіх громадян країни без огляду на їхню етнічну чи релігійну приналежність. Навесні 1991 р. київський парламент фактично саботував горбачовський референдум щодо Союзу, включивши до бюлетенів специфічно «українське» запитання про суверенітет України. Ці кроки мали величезне значення для національної розбудови України. Вперше у своїй історії Україна мала парламент, де були представлені, хоч і непропорційно, всі її реґіони. Схід зустрівся із Заходом, комуністи сиділи в одній залі з антикомуністами, а національно свідомі поети вчилися розмовляти мовою політики з партійними діячами та директорами підприємств. Україна отримувала перший урок некомуністичної політики, починався процес творення основ плюралістичної політичної культури й толерантності. Усвідомлення того, що незалежність є наслідком їхніх власних дій та вибору, сприяло підвищенню національної самооцінки українців, було джерелом гордості. На заключному етапі руху України до незалежності парламентська національно-демократична опозиція дійшла згоди з впливовими представниками українського радянського істеблішменту щодо спільної відповіді на серпневі події в Москві, хоча з огляду на спадщину комуністичних часів це було нелегким компромісом. Українці добре усвідомлювали принципову відмінність між ситуацією в Москві та в Києві. Противники путчу в Москві не мали проблем з тим, щоб підняти національний російський прапор як символ боротьби з комуністичним центром. Цей прапор майорів над ними, коли вони вели переговори з військовими та апелювали до їхнього російського патріотизму. Однак те, що було прийнятним у Москві, в Києві могло викликати катастрофу. Опоненти Леоніда Кравчука та київської правлячої еліти критикували їх за вичікувальну позицію порівняно з Єльциним, який активно протистояв переворо-

ту, але вони забули про одну суттєву річ. Якби українці в Києві повторили те, що зробили росіяни в Москві, та звернулися до Радянської армії в Україні від імені «незалежної України», вони мали б лише одну відповідь – швидкий та рішучий виступ армії на захист путчистів. Одна справа звертатися до армії в Москві із закликом звільнити Росію від комунізму і зовсім інша – закликати її в Києві визволити Україну від комунізму та Росії: для України комунізм і Росія були тотожними.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України, маючи комуністичну більшість, ухвалила Декларацію про незалежність більшістю голосів. Національно-демократичній опозиції вдалося домовитися зі згаданою більшістю щодо доцільності відокремлення України від Москви – це вимагало прагнення до компромісу з обох боків. Одним із таких компромісних моментів стало рішення винести питання про незалежність на всенародний референдум 1 грудня. (Цього дня внаслідок багатомандатних і вільних виборів Україна обрала також свого першого президента). На референдумі вирішальною більшістю голосів населення України вибрало незалежність. Наприкінці грудня Радянський Союз зник з історичної мапи[2].

Кравчук і його оточення добре пам'ятали, що саме змусило їх під час перевороту бути набагато обережнішими, ніж Єльцин. За декілька днів після ліквідації путчу було прийнято рішення про створення українського війська. Вище командування радянських збройних сил в Україні погодилося з ідеєю створення української армії, авіації та флоту. Після порозуміння між опозицією та державницьки налаштованими комуністами це був ще один вирішальний крок на шляху України до незалежності.

Визначення пріоритетів

Досвід України може бути цікавою ілюстрацією явища, яке Баррі Р. Позен називає «проблемою анархізації». Ця проблема,

[2] Krawchenko B. Ukraine: The Politics of Independence // Nation and Politics in the Soviet Successor States / Ed. I. Bremmer and R. Taras. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1993. – C. 75–98.

зауважує він, виникає внаслідок розпаду імперій. «Найповажніша та найпридатніша теорія міжнародних відносин, теорія реалізму, безпосередньо пов'язує наслідок анархії – відсутність суверена – з міждержавними політичними відносинами. На теренах колишнього Радянського Союзу та Югославії такі «суверени» зникли. Вони залишили після себе велику кількість етнічних, культурних, релігійних утворень з різним ступенем внутрішньої та зовнішньої єдності. Ці групи, яким у багатьох випадках бракує основних атрибутів державності, перебрали на себе одну з основних функцій, які загалом історично належать саме державі – безпеку[3].

Позен погоджується з «теорією реалізму» щодо того, що наявність анархії перетворює безпеку на основну турботу держав. Інший варіант можливий лише в тому разі, якщо згадані політичні спільноти не зацікавлені у самозбереженні як незалежні одиниці. Якщо ж вони турбуються про це, розпочинається боротьба за головний важіль безпеки – владу»[4].

Приблизно такими міркуваннями керувалися в Києві у 1991 р. Проте схема Позена була підкорегована українськими реаліями. По-перше, ще до зникнення «суверена» в Москві нові «суверени» з'явилися в республіках, і саме ця обставина безпосередньо вплинула на долю першого. По-друге, Україна вже являла собою політичну одиницю, а не якесь новоутворення, що базувалося на основі етнічної чи якоїсь іншої групи. Поняття «народ України» ототожнювалося з політичною і територіальною, а не з мовною чи етнічною спільнотою. Втім, думка Позена про те, що безпека є «першорядною турботою держав», які прагнуть утриматися як такі, допомагає нам краще зрозуміти важливість і вчасність рішення Києва про невідкладне створення власних збройних сил.

Це рішення змінило суть української політики, яка до цього часу була парафією поетів і науковців, з одного боку, та партійних *апаратників*, управлінців і чиновників – з іншого. Змінився й характер взаємин України з Москвою.

---

[3] Posen B.R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict // Survival. – 1993. – Vol. 35. – N 1. – C. 27–47

[4] Ibid. – C. 28.

З огляду на факти, наведені раніше, важко погодитися з твердженням про те, що «радянський тоталітаризм» загалом та СРСР зокрема занепали й розвалилися самі по собі, а Україна практично отримала незалежність як подарунок долі[5].

З усього, що сталося в Києві під час розвалу СРСР чи напередодні цих подій, нічого не було визначено наперед. Навпаки, виникла безпрецедентна ситуація, яка потенційно містила в собі, серед інших можливих наслідків, перспективу перетворення України на незалежну державу (зокрема, з огляду на те, що народ України був здатний усвідомити таку перспективу та впровадити її в життя). Потрібно було щось більше, ніж розпад Радянського Союзу, для того, щоб підштовхнути вірнопідданих радянських генералів на створення Української армії всупереч відверто ворожому ставленню їхніх військових начальників з центру[6].

Аналізуючи все зроблене в галузі національно-державного будівництва України на основі здобутків 1991 р. та подій, що безпосередньо передували цьому періодові, маємо ще раз нагадати, що пострадянська Україна була не цілком новим утворенням, яке виникло на основі певної релігійної, етнічної чи культурної спільноти, а державою, яка претендує на роль законної спадкоємиці Української Радянської Соціалістичної Республіки. Як зазначалося, таке поняття, як «народ України», мало передусім громадянський зміст.

Вихід України зі складу СРСР відбувався за участі конституційних органів радянської влади, що, з одного боку, забезпечувало прийняття незалежності нової держави прорадянськими елементами суспільства, а з другого – нейтралізувало можливі зазіхання на розподіл влади з боку конкурентів

---

[5] Motyl A. J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. – New York : Council on Foreign Relations, 1993. – C. 23–24.

[6] Pyskir B. The Silent Coup // European Security. 1993. – Vol. 2. – N 1. – C. 139–161; Izmalkov V. Ukraine and Her Armed Forces // Ibid. – 1993. – Vol. 2. – N 2. – C. 279–319. Див. також: Pyskir B. Mothers for a Fatherland: Ukrainian Statehood, Motherhood, and National Security // Journ. of Slavic Military Studies. – 1994. – Vol. 7. – N 1. – C. 50–66.

з антикомуністичного табору. Отже, діяльність різних представників різних політичних спрямувань розгорталася в такому ключі, який давав змогу уникнути громадянської війни між «лівими» і «правими», комуністами й націоналістами, між різними етнічними групами та реґіонами. І зрештою, не трапилося війни з Росією чи «центром».

Труднощі державотворення

Досягнення незалежності було надзвичайним успіхом, проте воно стало лише першим кроком на тривалому шляху структурної перебудови та реформування української економіки, конструювання сучасної державної машини, розбудови демократичних інститутів та налагодження широких зв'язків із зовнішнім світом.

У найкращому разі Україна була, та й є, нині чимось на зразок «протодемократії»[7]. Тим, хто знав, як привести Україну до незалежності, явно бракувало усвідомлення того, що робити далі. Їхні переваги як знавців внутрішніх механізмів радянської політики перетворилися на недоліки після розпаду Радянського Союзу. Національно-державна розбудова України вимагає нових лідерів і діячів, передусім молодих.

Брак уваги до головних економічних проблем чи радше неправильне визначення пріоритетів та невиважені дії призводять не лише до руйнівних економічних наслідків, а і здатні підважити основний елемент проекту побудови української державності. Чимало з тих, хто голосував за незалежність 1991 року, виходили саме з економічних міркувань. Зберегти їхню відданість ідеї незалежності можна було, лише доводячи, що вони зробили правильний вибір.

Було б надмірним спрощенням подавати росіян або російськомовне населення України як цілісну, єдину етнічну чи національну спільноту. Багато патріотів України, включаючи деякі

---

[7] Colton T. J. Politics // After the Soviet Union: From Empire to Nations / Ed. T. J. Colton and R. Legvold. – New York : W. W. Norton, 1992. – С. 17–48.

провідні постаті подій 90-х років, – це або етнічні росіяни, або російськомовні представники інших національностей. Просування України шляхом побудови культурно розмаїтого громадянського суспільства чималою мірою залежить від лояльності російського елементу, особливо від здатності влади запобігти політизації його як етнічної меншини. Такий розвиток подій мав би надзвичайно загрозливі наслідки, аж до територіального розпаду України за югославським сценарієм.

Зауважмо ще раз, що саме Росія відіграла вирішальну роль у розпаді Радянського Союзу. Можна було б очікувати, що після серпня 1991 р. відносини між двома великими слов'янськими державами будуть якщо не зразком гармонії, то принаймні нормальними. Однак цього не сталося. Буквально через тиждень після проголошення Декларації про незалежність прес-секретар президента Росії заявив про можливі територіальні претензії до України та Казахстану[8].

Серед найактуальніших проблем, які викликали досить гострі суперечки, було питання про долю ядерної зброї в Україні. Під час дискусії ця проблема, яка, на перший погляд, мала здебільшого символічне значення, призвела до зовсім несимволічних наслідків, передусім для України. Під час наростання напруженості у відносинах між Москвою та Києвом один автор, який свого часу вельми оптимістично описував «спокійне відокремлення» літа 1991 р., у березні 1992 р. висловлював відверте занепокоєння перебігом подій й не на жарт переймався тим, як запобігти переростанню «розлучення» у війну[9]. Що ж сталося?

Якщо шукати найочевидніших пояснень, можна передусім згадати ту обставину, що в російському політикумі відбулася перестановка сил, і частина демократів перейшла на на-

---

[8] Детальніше дослідження проблем російсько-українських відносин під час і після існування комуністичного режиму див.: Solchanyk R. Ukraine, The (Former) Center, Russia, and «Russia» // Studies in Comparative Communism. – 1992. – Vol. 25. – № 1. – С. 31–45.

[9] Talbott S. The Quiet Secession of a Large Country // Time. – 1991. – July 1. – С. 45; How to Keep Divorce from Leading to War // Ibid. – 1992. – March 2. – С. 34.

ціоналістичні позиції. Чи то під тиском військових та інших проімперських кіл, чи то через власні переконання, значна частина московських політиків сповідує ідею реставрації імперії, посилаючись на державне будівництво всередині Російської Федерації як на прийнятний прецедент. У серпні 1991 р. здавалося, що прихильники розбудови Росії як національної держави перемогли в суперечці з проімперськими силами[10]. Їх очолював Борис Єльцин. Однак ситуація з того часу змінилася, і вибори 12 грудня 1993 року ще більше ускладнили російську політику.

Як і в Україні, в Росії при владі залишилася еліта, що утворилася ще в радянські часи, і її демократичні чесноти знаходять більше визнання на Заході, ніж усередині країни. Ця еліта, особливо її військовий прошарок, цілеспрямовано домагається реставрації імперії. Одним із замаскованих варіантів цього спрямування можна вважати виступи політиків і журналістів, які активно опікуються правами «російськомовного населення» у ближньому зарубіжжі, виправдовуючи в такий спосіб втручання Москви у справи сусідів і навіть безпосередню інтервенцію. Найвідвертіші з них вважають, що єдиний прийнятний варіант забезпечення прав росіян, які живуть поза межами Російської Федерації, – це повернення колишніх республік СРСР до імперії[11].

Якщо такі погляди переможуть, це негативно вплине на українсько-російські відносини і стане особливо небезпечним для внутрішньої стабільності України. (Те, що відбувається у Криму, – найяскравіший приклад). Зрештою, якою є справжня роль 14-ї армії, розташованої у так званій Придністровській Республіці? Чи не готується вона розпочати в зручний момент «миротворчу» місію де-небудь в Україні, наприклад, в Одесі[12]?

---

[10] Докладніше див.: «Дилеми російського націоналізму» у цій книжці..

[11] Млечен Л. Русский вопрос в российской политике 1994 года // Известия. – 1994. – 4 января.

[12] Dawisha K. and Parrott B. Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1994. – С. 42–43, 299–307; Fane D. Moldova: Breaking Loose from Moscow // Nation and Politics. – С. 121–153.

Що робити?

Безперечно, Україна має рухатися далі шляхом незалежності й рішучіше розгортати всеосяжну програму економічного, соціального, культурного та політичного розвитку. Можливо, обравши в липні 1994 р. нового президента, Л. Д. Кучму, Україна почне реалізацію такої програми. У жовтні, через сто днів після перемоги на виборах, Кучма запропонував програму радикальних реформ, включаючи запровадження приватної власності на землю. Цю програму підтримав Міжнародний валютний фонд. На зустрічі «великої сімки» в Канаді (Вінніпеґ) у жовтні 1994 р. провідні демократичні держави Заходу гарантували Україні підтримку ринкових реформ. Цікаво, що в роботі «сімки» взяв участь неочікуваний гість, російський міністр закордонних справ Андрей Козирєв, який проголосив «солідарність» із Україною, водночас завзято пропагуючи «особливу роль Росії в запровадженні економічних реформ в Україні»[13].

Удома план Кучми був підтриманий навіть тими, хто виступав проти нинішнього президента на виборах. Дотримуючись свого курсу на пошук добрих і тісних зв'язків із Росією, Кучма водночас рішуче й недвозначно виступає в обороні незалежності України. Попри те, що деякі західні аналітики вбачали в перемозі Кучми над Леонідом Кравчуком вияв подальшої поляризації населення України за етнічними та мовними ознаками, здається, відбувається протилежне. Активна участь таких територій, як Крим і Донбас, у президентських виборах не лише забезпечила перемогу Кучмі, а і сприяла легітимізації української державності там, де вона не була популярною.

Майбутнє українських реформ, та й, зрештою, життєздатність української державності значною мірою залежатиме від змісту та розмірів західної допомоги. Налагодження та розвиток відносин із іншими країнами, передусім західними, є однією

[13] Truehart M. Russia Tells International Lenders It Wants Share of Aid to Ukraine: Moscow Foreign Minister Shows Up at Conference Uninvited // Washington Post. – 1994. – October 28. Див. також: Farnsworth C. Ukraine Wins Pledges of Support at Canadian Summit // New York Times. – 1994. – October 28.

з головних умов безпеки України. Такі зв'язки значно прискорять національно-державне будівництво в Україні. Є очевидні ознаки того, що деякі країни, особливо Польща, значення якої в українській історії не поступається ролі Росії, вельми прихильно ставляться до ідеї зближення[14].

Втім, цілком зрозуміло, що центральною проблемою залишатимуться відносини з Росією. Україна не може вплинути на внутрішню ситуацію в Росії, однак вона цілком здатна наполегливо доводити, що її незалежність не варто сприймати як поразку чи втрату для Росії. Водночас росіянам треба нарешті відмовитися від деяких звичних міфів щодо суті їхніх відносин з Україною. Однією з таких політично небезпечних і неконструктивних ідей є та, згідно з якою Україна була частиною Росії впродовж понад трьохсот років, аж до її «виходу» 1991 р. В основі цієї ідеї – так званий «переяславський міф», за яким 1654 рік був датою включення України до складу Росії. Не варто було б навіть і згадувати, що цей міф є цілком хибним з історичного погляду. Більшість сучасної території України перейшла під контроль Росії лише наприкінці XVIII ст. Деякі важливі території ввійшли до складу СРСР, взагалі не перебуваючи до того під Росією, під час Другої світової війни або після неї. Однак «Переяславський синдром» і надалі залишається одним із головних аргументів політики, спрямованої проти суверенного статусу України[15].

[14] Brzezinski Z. J. Polish-Ukrainian Relations: Europe's Neglected Strategic Axis // Survival. – 1993. – Vol. 35. – N 3. – C. 26–37; Burant S.R. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbors, Lithuania, Belarus, Ukraine // Europe-Asia Studies. – 1993. – Vol. 45. – N 3. – C. 395–418; Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: Case of Ukraine // National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia / Ed. R. Szporluk. – Armonk, N.Y. : M. E. Sharpe, 1994. – C. 103–129.

[15] Morrison J. Pereyaslav and After: The Russian-Ukrainian Relationship // International Affairs. – 1993. – Vol. 69. – N 4. – C. 677–703. Думки щодо того, що Україна 350 років була частиною Росії і може повернутися до її складу, оскільки продемонструвала свою нездатність до реформування економіки, див.: Rumer E. B. Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia? // Foreign Policy. – 1994. – N 96. – C. 129–144. Фактично лише незначна

Визнання законності права України на незалежність збігається й зі стратегічними інтересами Москви. Розпад СРСР та виникнення нових держав трансформували національну свідомість їхніх громадян. Російські політики мають зрозуміти: навіть якщо їм вдасться відновити панування над колишніми радянськими республіками, їм та російському народові доведеться заплатити за це надмірну ціну.

Сам факт існування незалежної України (якщо остання втримається) за його революційним значенням для змін на мапі Східної Європи та впливом на весь регіон можна порівняти хіба що з такими явищами та подіями, як відновлення польської державності 1918 р. або поділи Польщі кінця XVIII ст., чи, наприклад, завоювання Росією північних причорноморських територій у той самий період. Якщо Росії та Україні вдасться налагодити добрісусідські відносини, це сприятиме демократичному національному будівництву в обох країнах. Уже є певні ознаки того, що для молодшого покоління російських політиків Російська Федерація стає самодостатньою цінністю як така, і в них не виникає потреби розглядати Україну як частину Росії. Якщо такий підхід набиратиме силу, а українці не підпадуть під вплив антиросійських настроїв, українсько-російська співпраця матиме значні перспективи.

Зрозуміло, покращають і перспективи для демократії всередині самої Росії. Після 1991 р. факт існування незалежної України став нормою життя для мільйонів українців, особливо молодших поколінь. Хоч би яким критичним було їхнє ставлення до ситуації у країні чи до політики уряду, воно не означає бажання «повернутися» в обійми Росії. Освічена молодь розуміє значення безпрецедентних масштабів входження України в ширший світ, безпомилково пов'язуючи це з перетворенням Києва на столицю незалежної держави. Будь-яка спроба Росії повернути Київ чи Україну загалом під контроль Москви викличе різкий

частина України перебувала під владою російського царя після 1654 року, і лише після поділів Польщі 1793–1795 рр. більшість українців опинилася під Росією. Детальніше див. мого листа до редакції: Foreign Policy. – 1995. – N 97.

спротив; а російсько-українська війна в будь-якій формі і з будь-яким результатом завдасть непоправного удару демократії як у Росії, так і в Україні[16].

[16] Оцінку тогочасної ситуації в Україні див. Szporluk R. Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood // The Harriman Review. – 1994. – Vol. 7. – N 7/9. – C. 1–10 (див. також це видання); Kuzio T. and Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994; Motyl A.J. Will Ukraine Survive 1994? // The Harriman Institute Forum. – 1994. – January 5. – N 7.– C. 3–6; Solchanyk R. The Politics of State Building: Centre-Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine // Europe-Asia Studies. – 1994. – Vol. 46. – N 1. – C. 47–68; Van Ham P. Ukraine, Russia, and European Security: Implications for Western Policy // Chaillot Paper № 13. – Paris : Institute for Security Studies, Western European Union, 1994; Umbach F. Russia and the Problems of Ukraine's Cohesion; Results of a Fact-Finding Mission // Berichte des Bundesinstituts fur ostwissentschaftliche und Internationale Studien. – Cologne: Bundesinstitut fur ostwissentschaftliche und Internationale Studien, 1994. – N 13.

Післяслово

Віддавши цю книжку на суд читача, автор прагне скористатися правом, яке мають підсудні: в останньому слові сказати, як він бачить своє минуле, те, що він робив, що зробив, і те, чого не зробив на шляху до цієї книжки.

Приблизно сорок років тому – так, сорок – я почав писати нарис, або підручник історії України. Цей твір призначався для американського, ширше – західного читача, зокрема студентів, і писався, коли про Україну мало знали (а багато з того, що знали було, скажімо обережно, не зовсім правдиве).

Все здавалося простим. 1972 року в Літній школі українознавства Гарвардського університету я читав курс новітньої історії України, плануючи використати цей досвід у написанні книжки. На пропозицію української громади в Детройті (я працював у Мічиґанському університеті біля Детройту) я швиденько написав англомовну історію України в короткому – дуже короткому – нарисі, й вона мала такий успіх, що вже через кілька років побачило світ друге видання (1982) з доповненнями про події в Україні на початку 80-х років [1].

Саме тому я аж ніяк не думав, що матиму якісь серйозні клопоти чи проблеми із завершенням уже нормального розміру книжки про Україну, яку згідно з контрактом мав надати видавництву Інституту ім. Гувера в Стенфордському університеті.

---

[1] Ukraine: A Brief History. – Detroit : Ukrainian Festival Committee, 1979; друге вид. 1982. Ініціатором цього видання був Василь Колодчин, культурний і громадський діяч у штаті Мічіґен (нині вже покійний).

Моє завдання було зрозуміле й просте: структура книжки вже була готова. Залишалося переробити кожен коротенький розділ у детройтському короткому нарисі на кілька довших – уже нормального підручникового розміру.

Над книжкою працював дуже ретельно – але писав не в хронологічному порядку, залежно від настрою. Протягом кількох місяців працював над розділом про Галичину під австрійським пануванням після 1772 року, а пізніше – про Радянську Україну міжвоєнного періоду («гарні 20-ті роки» й «погані 30-ті»). Потім настала черга розділу про останні роки Гетьманщини, а далі йшли західні українські землі під Польщею, Чехословаччиною та Румунією до 1939–1940 рр.

Ця розповідь може звучати несерйозно, але я справді присвячував цій роботі дуже багато часу.

У процесі написання дедалі збільшувався обсяг книжки. Та водночас у мене почало виникати відчуття, що в роботі я не просуваюся вперед, що кількість сторінок, яка постійно збільшується, не «переростає в нову якість» у формі цілісного твору; що тут «щось не грає», щось тут не так.

Таке відчуття посилювало усвідомлення того, що статті, які я паралельно публікував у журналах і різних колективних збірниках, статті, в яких українська тема посідала почесне, якщо не центральне, місце, чомусь не вкладаються у схему, згідно з якою я писав свою історію України. Ці статті були про Україну, але Україна в них виступала в іншій «п'єсі», в іншій «опері». Якою була ця інша п'єса чи опера, я не знав. Але я знав, що видавництву треба сказати правду – книжки, яку я зобов'язався написати, – не буде. Моя дружина, Марія Анна Шпорлюк, яка зрозуміла мій клопіт раніше від мене, порадила мені запропонувати видавництву замість запланованої книжки надрукувати збірку вже опублікованих статей. Видавництво дало згоду. Спільно з Марією Анною, радячись із видавництвом, ми відібрали статті й збірка побачила (з моєю довгою передмовою) під назвою «Росія, Україна і розпад Радянського Союзу» [2].

Паралельно з роботою над Стенфордським томом я мав честь співпрацювати з Георгієм Касьяновим над українським виданням

[2] Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. – Stanford : Hoover Institution Press, 2000.

моїх статей. Касьянов мене переконав, що для українського читача можуть бути цікавими тексти, видруковані на Заході, коли ще існував Радянськії Союз, також пізніше, у 1990-х роках[3].

Тексти для видання вибрав Георгій Касьянов і він же написав передмову. Ця передмова допомогла мені самому зрозуміти, чим саме я займався як автор. Трохи пізніше подібну роль інспіратора, а може, власне, й ментора виконав Анджей Новак як редактор, один із двох перекладачів і автор передмови до польського видання моїх статей під назвою «Імперія, комунізм і народи»[4].

На відміну від американського та українського видань у краківському виданні опинилися статті на польсько-українські теми, де я вказував на зв'язок між формуванням модерної української й модерної польської нації одночасно і у зв'язку з розпадом (у польському перекладі я вживав слова «самоподіл», «samo-rozbiór») історичної Речі Посполитої.

Після згаданих трьох збірок я мав нагоду продовжувати роздуми про Україну та її місце в транснаціональній історії в лекціях, плодом яких була стаття під назвою «Формування сучасної України: західний вимір»[5].

Завдяки цим статтям і збіркам я поступово зрозумів, поперше, якою є ця «інша п'єса», що через неї я не можу написати книжку про Україну у формі «національної автобіографії»: Україну треба розглядати на міжнародній, тобто транснаціональній сцені, де Україна виступає в «іншій п'єсі».

Я також зрозумів, по-друге, яким є сюжет цієї п'єси, і те,що вона ще не завершена, а я є самовидцем того, що відбувається на світовій сцені, проте не знаю, який у ній буде фінал.

---

[3] «Імперія та нації» / пер. Георгія Касьянова за участі Миколи Климчука та Миколи Рябчука; Відповідальні за випуск Костянтин Сігов та Леонід Фінберг. – К.: «Дух і Літера», 2000.

[4] Imperium, komunizm i narody. Wybór esejow / Wstęp i red. Andrzej Nowak ; Tłum. Szymon Czarnik i Andrzej Nowak. – Kraków : Arcana, 2003.

На пропозицію редактора я написав «Слово до читача».

[5] The Making of Modern Ukraine : The Western Dimension // Harvard Ukrainian Studies, 2001. Працю насправді надруковано 2004 року, а в польському та українському перекладі видано у Варшаві 2004 року. Українською текст переклали Дзвенислава Матіяш і Христина Чушак, редактором видання була Оля Гнатюк.

Я не можу відкладати далі своє зізнання: до того, як я почав прикидатися істориком, мене цікавило, до якого майбутнього рухається світ, що в ньому живу, тобто раніше я був журналістом. Доказом тут є книжка «У пошуках майбутнього часу», що з'явилася в Києві навесні 2010 року з передмовою Ярослава Грицака та інтерв'ю Діани Клочко з автором[6].

Вона містить вибрані статті 1960-х і 1970-х років, які я писав українською мовою. Ярослав Грицак переконав мене, що їх варто перевидати окремою збіркою, і йому вдалося для цього проекту здобути підтримку Діани Клочко (з якою я був особисто знайомий ще з кінця радянських часів) .

Найдавніший текст у збірці – «Чи богиня Свободи переїде в Кремль?» – з'явився друком у листопаді 1960 року. Це був публіцистичний відгук на книжку під назвою «Велике змагання» («The Great Contest»), яка вийшла того ж року в Лондоні. (Я тоді перебував в Англії й очікував на американську візу). Її автор, Ісаак Дойчер, широко відомий як біограф Троцького, провіщав перемогу СРСР та всього соціалістичного табору у змаганні із Заходом, тобто капіталізмом. Не перемогу у війні – Дойчер був противником війни – а в змаганні за те, в кого люди житимуть краще не тільки матеріально, а й у більшій свободі. Дойчер прогнозував, що за десять-двадцять років богиня Свободи перейде на бік комунізму.

Я висловив сумнів стосовно цього сценарію, твердячи, що можливі також інші варіанти майбутнього.

Центральна тема книжки Дойчера цікавила мене протягом усього мого життя, аж до моменту, коли «Велике Змагання» завершилося в 1991 році, й водночас завершилися мої пошуки майбутнього часу. Уже ставши професором, я читав курси про марксизм, комунізм і радянську національну політику для студентів та аспірантів. Публікував статті на цю тему. Наслідком моїх зацікавлень стала книжка «Комунізм і націоналізм», вперше видана англійською 1988 року (друге видання – 1991 року), а через десять років – і в українському перекладі[7].

---

[6] У пошуках майбутнього часу. – К.: Грані-Т, 2010.

[7] Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. з англ. Георгій Касьянов. – К.: Основи, 1998.

Водночас про майбутнє я думав і тоді, коли спостерігав, що відбувається в Україні. Темою статті «Замітки про політику перетривання та вік чесності», яку я написав пізніше (1961 року), і яка стала «сусідкою» моєї критики Дойчера в «Пошуках», було становище в Україні наприкінці 50-х років. Але й цю статтю я завершив запитанням про майбутнє – в цьому разі про українське майбутнє[8].

Ярослав Грицак і Діана Клочко допомогли мені зрозуміти зв'язок між темами та поглядами, представленими в англомовних публікаціях, і тим, що я почав був писати українською раніше, на початку 1960-х років, тобто, з одного боку, боротьбою на світовій сцені, а з другого,– «українським питанням». У масі подій я намагався розпізнавати *facts pregnant with the future* («факти, вагітні майбутнім»), за висловом Алена Турена (Alain Touraine). Це було моїм заняттям протягом років і десятиріч. Події, яких я був свідком, допомагали мені зорієнтуватися, до якого, власне, майбутнього рухається час, у якому я живу. Мої статті, навіть якщо вони формально були переважно про минуле, іноді навіть далеке минуле, часто мали «прогностичний» компонент[9].

---

[8] «Замітки» написав під впливом того, що бачив і з ким розмовляв у Львові у 1956 і 1957 роках (під час відвідин із Польщі, де я жив до 1958 року). Думки, представлені в пізніших статтях, формулювалися у спілкуванні із сучасниками. Уявлення про ті часи (як ми їх бачили тоді) дає публікація: Кравченко Володимир. Листування Романа Шпорлюка з Іваном Лисяком-Рудницьким і Юрієм Шевельовим (1962–1982 рр.) та «Додатки» до неї: Роман Шпорлюк – Іван Лисяк-Рудницький: листування 1964–1982 рр.; Роман Шпорлюк – Юрій Шевельов: листування 1962–1979 рр. Ірина Реброва та Володимир Склокін збагатили видання надзвичайно вартісними коментарями. Надруковано у: «Схід–Захід», 2008, вип. 9–10. – С. 208–294.

[9] Те, що мої статті, друковані у 70-х і 80-х роках, мали прогностичний компонент, помітив видатний історик Тоні Джат, автор історії Європи після 1945 року. У розділі про кризу та розпад СРСР він сказав, що «Український націоналізм передбачувано супроводжував розпад СРСР», а в примітці додав: «Проте здебільшого його не передбачали. За одним разючим винятком: а саме, у статтях Романа Шпорлюка, написаних протягом 70-х і 80-х років і зібраних у книжці «Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union». Див.: Judt Tony. Postwar: A History of Europe since 1945. – New York : Penguin Press, 2005. – С. 649.

Але з іншого боку, спостерігаючи сучасність на шляху до майбутнього, я змінював власні погляди на минуле. Тож під впливом подій періоду після 1945 року – і його завершення року 1991-го – я дійшов висновку, що ми краще зрозуміємо 1795–1914 роки в історії України, як добу змагань між трьома «проектами» модерних націй і модерних держав, – а не як час, коли українські землі «перебували під Росією та Австрією» (хоча вони й справді перебували під Росією і Австрією).

* * *

Так, книжки, яку я почав писати сорок років тому, я не написав. Теперішнє видання – це не поширений варіант «Імперії та нації»[10]. Це нова книжка: вона має нову структуру й нову назву. У першій частині провідною темою є формування нації в процесі модернізації (переходу від світу «Аграрії» до світу «Індустрії»), у другій – проблема імперій на Сході Європи і формування російської та польської нації, а в третій – Україна, але не як ізольоване явище, а як складова ширшого культурного та політичного простору. Назва акцентує цей відхід від традиційної конструкції історій окремо взятих народів.

Годилося б сказати, що ненароком написав іншу книжку. Але слово «ненароком» тут недоречне. За те, що ця книжка є саме такою, що вона існує, висловлюю глибоку й щиру подяку Олі Гнатюк. Називати її просто «редактором» – це величезне применшення її заслуги. Без Олі Гнатюк цієї книжки не було б. Це і її книжка. Але за недоліки та помилки у фактах і за ті неправильні оцінки, які залишаються на сторінках «Формування модерних націй», відповідає її вдячний співробітник. Йому поталанило в житті: він залишився живим, коли завершилися його пошуки майбутнього часу, що почалися більш як півстоліття тому. Якщо його талан потриває ще трохи, він на власні очі побачить книжку в київській книгарні у руках судді – читача.

Роман Шпорлюк

---

[10] У книжці «Імперія та нації» відсутні 9 есеїв, вміщених в цьому виданні. Воно не є також відповідником американської чи польської збірки.

Іменний покажчик

Р

С

Києво-Могилянська бізнес-школа [kmbs] – школа для лідерів, що прагнуть змін – в собі, своїх компаніях, країні, світі. Заснована 1999 року при одному з найстаріших університетів Європи з майже 400-річною історією – Києво-Могилянській академії.

kmbs створює умови для проривного розвитку учасників – відкритих, творчих, наполегливих і відповідальних управлінців, що приведе до якісного стрибка у розвитку їхніх компаній, а отже – і нашої країни та світу в цілому

www.kmbs.ua

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

Сайт: http://duh-i-litera.com

E-mail: litera@ukma.kiev.ua

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.